

POŠTNINA PLAČANA V GOTOVINI

LETNIK XXXII

SNOPIČ 1-4

ČASOPIS
ZA ZGODOVINO
IN NARODOPISJE

KOVAČIČEV
ZBORNIK

1937

IZDAJA ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

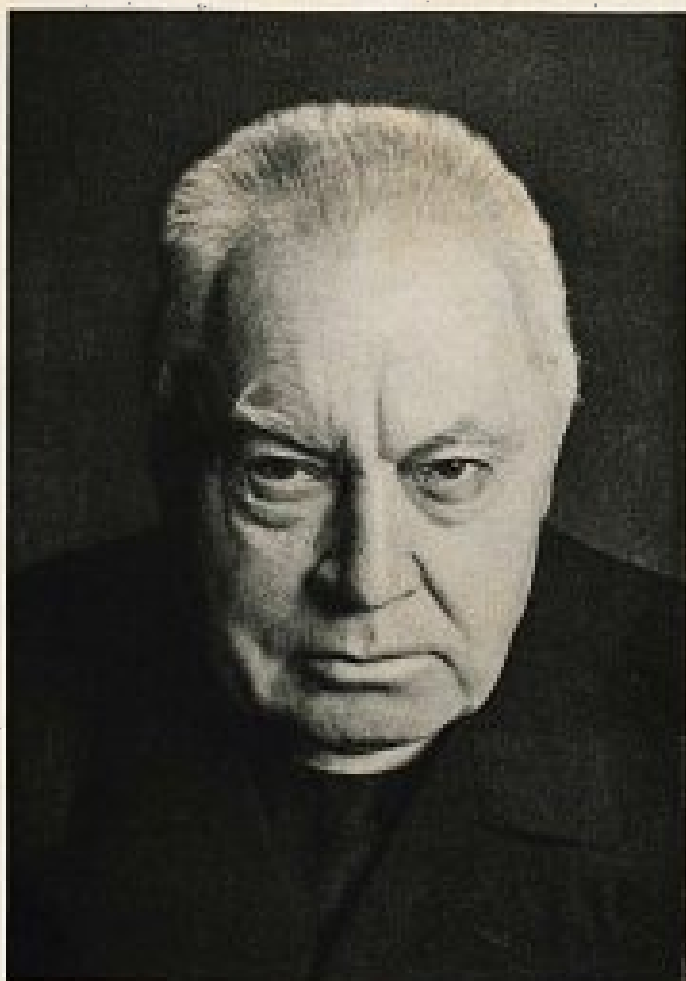
Letna udnina Din 50'—, za inozemstvo Din 60'—.

Knjigotriška cena Zbornika Din 100'—.

Za uredništvo in izdajatelja odgovarja ravnatelj Janko Glaser. Za vsebino posameznih člankov so odgovorni pisatelji sami.

Tisk Mariborsko tiskarne d. d. v Mariboru; odgovarja ravnatelj Staniko Detela.

Fr. Kováčik

KOVAČIČEV ZBORNIK

UREDILA

FRANJO BAŠ IN JANKO GLASER

IZDALO

ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

1937.

IZDANO KOT XXXII. LETNIK ČASOPISA ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

SVOJEMU
USTANOVITELJU IN VODITELJU
PRELATU FRANU KOVAČIČU

POKLANJA
K 25. MARCU 1937

**ZGODOVINSKO DRUŠTVO
V MARIBORU**

**SREČO DOBRO
KLIČEJO K SEDEMDESETLETNICI
SODELAVCI IN PRIJATELJI:**

Dr. Mihovil A b r a m i ć, direktor Arheološkega muzeja, Split.

Franjo B a š, arhivar Banovinskega arhiva, Maribor.

Egon B a u m g a r t n e r, dopisni član društva »Numismatische Gesellschaft
in Wien«, Maribor.

Marja B o r š n i k, profesorica, Ljubljana.

Dr. Anton B r e z n i k, ravnatelj šk. gimnazije, Št. Vid nad Ljubljano.

Srečko B r o d a r, profesor, Celje.

Dr. Václav B u r i a n, univ. profesor, Ljubljana.

Dr. Anton D o l a r, profesor v p., Maribor.

Jaroslav D o l a r, dipl. fil., Maribor.

Dr. iur. et hon. c. Metod D o l e n c, univ. profesor, predsednik društva »Prav-
nik« in pravi član Jugoslavenske akademije, Ljubljana.

Dr. Borivoje Ž. D r o b n j a k o v i ć, direktor Etnograf. muzeja, Beograd.

Hinko D r u z o v i ć, profesor v p., Maribor.

Janko G l a s e r, ravnatelj Študijske knjižnice, Maribor.

Dr. Ivan G r a f e n a u e r, profesor, Ljubljana.

Dr. Fran G r i v e c, univ. profesor, Ljubljana.

Dr. Viktor H o f f i l l e r, univ. prof. in direktor Arh.-histor. muzeja, Zagreb.

Dr. Fran I l e š i ć, univ. profesor, Zagreb.

Dr. Jakob K e l e m i n a, univ. profesor, Ljubljana.

Dr. France K i d r i č, univ. profesor, Ljubljana.

Dr. Josip K o m l j a n e c, predsednik Muzejskega društva, Ptuj.

Dr. Milko K o s, univ. profesor, Ljubljana.

Dr. France K o t n i k, ravnatelj tiskarne Družbe sv. Mohorja, Celje.

Dr. Janko K o t n i k, profesor, Maribor.

Dr. Rajko L o ž a r, kustos Narodnega muzeja, Ljubljana.

Dr. Franc L u k m a n, univ. profesor, Ljubljana.

Dr. Josip M a l, ravnatelj Narodnega muzeja, Ljubljana.

Dr. Anton M e l i k, univ. profesor, Ljubljana.

Dr. France M e s e s n e l, univ. docent, Skoplje.

Mag. pharm. Fran M i n a ř i k, lekarnar, Maribor.

Josip Mravljak, posestnik, Vuzenica.

Dr. Matija Murko, univ. profesor v p. in predsednik Slov. instituta, Praga.

Dr. Rajko Nahtigal, univ. profesor, Ljubljana.

Vilko Novak, profesor in predsednik Prekmurskega muzej. društva, Maribor.

Janko Orožen, profesor in predsednik Muzejskega društva, Celje.

Dr. Alojz Ostrc, ravnatelj kn. šk. duhovniškega semenišča, Maribor.

Dr. Melitta Pivec-Stelè, bibliotekarka, Ljubljana.

Dr. Ljudevit Pivko, profesor, Maribor.

Dr. Balduin Saria, univ. profesor, Ljubljana.

Viktor Skrabar, javni notar, Ormož.

Jakob Soklič, mestni župnik, Slovenjgradec.

Dr. France Stelè, spomeniški konservator, Ljubljana.

Dr. Pavel Strmšek, profesor, Celje.

Bogomir Stupan, profesor, Maribor.

Dr. Fran Sušnik, profesor, Maribor.

Jan Šedivý, profesor, Maribor.

Dr. Janko Šlebingger, upravnik Državne biblioteke, Ljubljana.

Dr. Josip Tominšek, gimn. ravnatelj v p., Maribor.

Dr. Vladimir Travnér, sodnik okrožnega sodišča, Maribor.

Dr. Silva Trdina, profesorica, Ljubljana.

Dr. Josip Turk, univ. profesor, Ljubljana.

Niko I. Vrabl, upravnik moške kaznilnice, Maribor.

Ivan Zelko, kaplan, Dobrovnik.

Dr. Fran Zwitter, profesor, Ljubljana.

Dr. phil. et iur. Josip Žontar, profesor, Kranj.

O predstavama Ilira na antiknim spomenicima.

Mihovil A b r a m i ć, Split.

Umjetnost malne svih naroda antiknog svijeta imala je prigodu da predstavlja neprijatelje stanovite zemlje ili države onda, kada je koji narod, odnosno kada su njegovi predstavnici ili njegovi vladari htjeli da spomenicima likovne umjetnosti proslave i ovjekovječe svoju pobjedu. Povodom ovakve trajne proslave pobjede neprijatelj je bio prikazan ili kako u bitci podleže ili iza dovršene bitke kao zarobljenik vezan lancima, lišen svoje slobode i svake svoje moći. Takvih prizora nalazimo već u egipatskoj, babilonskoj, asirskoj i perzijskoj umjetnosti.

Grčka umjetnost je takodjer bila višekrat stavljena pred zadatak da osobito u slikarstvu prikaže dušmanina helenskog svijeta. Tako je mitološka, ali od starih Grka historijski shvaćena »Iliupersis« bila obljubljena tema i za najveće majstore, na pr. za Polignota. Iza sretno spriječene i odbijene invazije nadmoćne perzijske vojske Mikon slika bitku kod Maratona, a nekoliko decenija zatim nepoznat nam majstor uveličava reljefnim frizom na bramu božice Nike bitku i pobjedu kod Plateja. Ovim djelima pruža se grčkoj umjetnosti prilika da nam što vjernije predoči pobjedenc Trojance i svladane Perzijance u njihovim za grčko oko eksotičnim, orijentalским kostimima. Jonski umjetnici koji su se u kolonijama osobito Crnoga Mora upoznali sa Skitima vole u svojim djelima profinjenog ukusa prizore iz života ovoga naroda, ponajviše na predmetima umjetničkog obrta koji su valjda bili određeni za eksport u one krajeve preko Bospora.

Blistava pojava Aleksandra Velikoga i po njemu prošireno područje grčke kulture u ranije barbarske krajeve opet otvara grčkoj umjetnosti nove mogućnosti da se u slici i u skulpturi pojavljuju perzijski i uopće orijentalški tipovi. Sr. sarkofag t. zv. Aleksandra Velikoga, sarkofag perzijskog satrapa iz Sidona i čuveni mozaik Aleksandrove bitke iz Pompeja, danas u napuljskom muzeju.

Ali tek iza smrti Aleksandra Velikoga pergamenska škola unijela je u grčku umjetnost kod prikazivanja tuđih, barbarskih naroda onu karakterističnu notu koja svojim verizmom i naturalizmom nas osobito zanima.

Vanjski povod dao je upad Galata u Grčku i njihov poraz u ovoj zemlji, te sjajne pobjede nad njima izvoštene god. 241. od Attalos-a u blizini Pergama. Iz zahvalnosti prema božici Ateni, zaštitnici pergamske zemlje, a istodobno na trajnu uspomenu svoje pobjede odluči Attalos da spomenicima arhitekture i skulpture ukrasi svoju prijestolnicu. Najboljim umjetnicima-vajarima povjerio je izradbu velike kompozicije s brončanim statuama, da se ovom uveliča njegova pobjeda nad Keltima. U poznatoj grupi Kelta koji ubivši svoju ženu sam sebi zabada mač u svoja prsa te u kipu na smrt ranjenog Kelta i u nekim drugim torzima i glavama srodne izradbe sačuvane su nam dosta vjerne kopije onih pergamskih umjetnina¹).

Jedan od njegovih nasljednika poklonio je sličnu grupu, ali s manjim brončanim figurama akropoli u Ateni; i od ove grupe imamo po raznim muzejima neke kopije. U koliko nam ove kopije dozvoljavaju da prosudimo izgubljene originale, pergamski majstori umijeli su s velikim uspjehom istaknuti značajne momente u pojavi keltskog vojnika, i znali su uz najmanju uporabu vanjske karakteristike, kao oružja, nakita, kose, dati jaki izraz duševnog života keltskog neprijatelja, njegove hrabrosti, njegova ponosa i prkosa. Pobjede nad Keltima djelovale su na pergamsku umjetnost i u drugom pogledu. Oružje pobijenog neprijatelja postaje sad obljubljeni elemenat za dekorativne svrhe. Tako nalazimo u prvom spratu trijema okolo svetišta božice Atene u Pergamu izmedju stupovića pregradne ploče koje su dekorisane reljefom elikovito nagomilanog keltskog oružja. U antikvarnom pogledu ovakvi reljefi su nam dragocjena pomagala za rekonstrukciju opreme keltskog borca.

Prelazimo sada na rimsku umjetnost čiji spomenici nas više zanimaju obzirom na historiju naše zemlje i njenih stanovnika u antikno doba. Da je helenistička umjetnost imala uticaja na rimsku i na polju prikazivanja barbarskog neprijatelja van svake je sumnje, ali su Rimljani na tom polju i svoga dali. I kod njih su sretne pobjede nad neprijateljskim narodima imale višekrat i tu posljedicu da je umjetnost, skulptura i arhitektura, dobila nove zadatke. U ovom kratkom pregledu moramo se ograničiti na rimsko ratovanje u našim krajevima. Historijski je utvrđeno da se je god. 117. pr. Kr. kada je L. Cecilius Metellus slavio svoj trijumf »*de Delmateis*«, iz sredstava dalmatinskog plijena obnovio Kastorov hram na rimskom forumu i da je Augustus god. 33. iz novaca dobivenih dalmatskom pobjedom podigao u počast svoje sestre t. zv. *porticus Octaviae* u kojoj bijaše pohranjena javna biblioteka.

Rimljani su imali poseban tip spomenika, vrlo karakterističan za njihovu historiju, i za povijest rimske arhitekture, koji je u prvom redu služio

¹) Sr. P. v. Bieńkowski, Die Darstellungen der Gallier in der hellenistischen Kunst. Str. 1 i dalje. A. Schober, Das Gallierdenkmal Attalos I. in Pergamon, Röm. Mitteil. LI 1936 str. 104 i dalje.

glorifikaciji pobjede, to bijaše slavlolu²⁾). Kod takva spomenika bila je mnogostruka mogućnost da se prikaže pobjedjeni neprijatelj, bilo u reljefu (plohe ispunjene bitkom ili triumfalnom povorkom), bilo u kipovima više dekorativno nego konstruktivno postavljenim na podnožju, na atici ili na vrhu slavlolu. Slavloluka nije bilo samo u Rimu, već i u drugim gradovima Italije (na pr. u Susi) čak i u provincijama, tako u Galiji, gdje su još danas sačuvani slavlolu u Carpentras-u i Orangu vrlo dragocjeni spomenici zbog važnih prikaza Kelta (sr. E. Espérandieu, Bas-reliefs de la Gaule Romaine. I, str. 13, 178, 188 i dalje). I u Panoniji bila su u počast Tiberija iz sretno svladanog panonsko-dalmatinskog ustanka iz god. 6.—9. po Kr. podignuta dva slavlolu (Dio 56, 17: ἀφ' ὧς ἐν τῇ Ἰλλυρονίᾳ τροπαιοφόροι δύο ἐδίδθησαν).

Rimljani su prisvojili i usavršili takodjer onu vrst spomenika pobjede koji ima svoje podrijetlo i koji se je razvio na samom ratištu nagomilavanjem osvojenog neprijateljskog oružja u znak pobjede, t. j. tropaeum. Sr. epigrafičke ostatke s tropaeuma u La Tourbie (CIL V 7817) i najpoznatiji tropaeum u Adamklissi (Tocilesco-Bennendorf-Niemann, Das Monument von Adamklissi — Tropaeum Traiani). Ne treba naglasiti da je i kod ovakvih spomenika bilo raznih mogućnosti da se pobjedjeni neprijatelj i njegovo oružje prikaže u reljefu na frizu, u metopama, na atici i u slobodnoj skulpturi.

Napokon spomenut ćemo i to da je i kod samih počasnih kipova koje je pobjedniku odredjivao rimski senat ili uprava kojega grada umjetnik-vajar imao zgodnu prigodu da istodobno s imperatorom komponuje i njegova potučenog neprijatelja ili nešto što najbolje pobjedu karakteriše, obično neprijateljsko oružje. Rimski imperator obično stavlja svoju nogu na hrpu neprijateljskog oružja ili čak na samoga pobjedjenoga (Sr. na pr. kip u lateranskom muzeju i Hadrianovu statu u Hierapytni u Österr. Jahreshefte XIX/XX, str. 230 sl. 15 — A. Hekler), ako je na konju nemilosrdno jaši preko svoga protivnika. Kod druge grupe nalazimo uz imperatora u manjim dimenzijama i lik barbara kako vezan kleči do nogu pobjednika (sr. na pr. imperatorsku statu s vezanim Keltom iz Pola: Gnirs, Führer durch Pola, str. 160, sl. 113 i Jahrb. für Altertumskunde IV 1910 str. 117 slika 6, 7 ili torzo iz Kisamosa, Öst. Jahreshefte XIX/XX str. 233 sl. 161).

Višekrat je oklop ovih imperatorskih statua ukrašen reljefima i ovim dekorom oponaša dragocjene cizelovane originale koje su vladari doista prigodom velikih svečanosti, na pr. u triumfalnoj povorci nosili. I motivi ove dekoracije često imaju vezu sa sretno dovršenim pothvatima imperatora protiv neprijatelja. Dosta da se sjetimo najljepše statue ove vrsti, čuvenog kipa Augusta iz Prime Porte, čiji nam oklop prikazuje kako pretstavnik Parta predaje ranije oduzeta rimska signa rimskom legatu ili čak božanskom za-

²⁾ O podrijetlu slavlolu sr. E. Löwy u Festschrift für O. Hirschfeld 1903, str. 417 i dalje.

štitniku Rima t. j. Mars Ultor-u, dalje personifikaciju Galije i Hispanije; čitav prizor ukrašen je božanstvima značajnim za samoga Augusta i za njegov dom (Apollon, Diana, Caelus, Sol, Aurora).

Slične prizore nalazimo takodjer na predmetima umjetničkoga obrta čiji je dekor zamišljen u duhu pobjedničke uspomene, osobito na oružju (na pr. na mačevim koricama^{2a}), na šljemovima i t. d.), na opremi konja³), isto tako na novcima, ali najčešće na proizvodima stare gliptike, na dragocjenim kamejima.

Kod svih navedenih grupa monumentalnih i sitnih spomenika predstavnici barbarskih naroda su rijetko tako savršeno karakterizovani da je njihova etnična individualnost apsolutnom sigurnošću opredijeljena. U većini slučajeva njihova pojava je samo stereotipno označena tako da danas, ako je na pr. barbar odjeven samo hlačama, nemožemo ustanoviti predstavlja li on Kelta, Germana ili Ilira, te ako je drugi put u hlačama i kratkom hitonu, zaogrnut velikim plaštem i ako nosi na glavi frigijsku kapu nemožemo apodiktično kazati da se radi o predstavniku Perzijanaca, Sarmata ili Parta. Bolje smo sreće ako nas sam predmet upućuje na narodnu individualnost prikazanih barbara kao na primjer na Trajanovom stupu rimskog foruma ili na Markaurelovom, sada usred Piazza Colonne u Rimu, gdje à priori možemo očekivati kao neprijatelja Rimljana Dake u prvom slučaju, te Kvade i Markomane u drugome. Medjutim i na jednom i na drugom stupu ima uz Dake i Markomane još drugih barbarskih plemena koja nemožemo imenom tačno naznačiti buduć da nisu dovoljno karakterizovani vanjskim znakovima kao bradom, kosom, odjećom i oružjem.

Pri kraju ovog zbijenog pregleda moramo se osvrnuti i na velike figuralne reljefe t. zv. Neptunove Bazilike u Rimu, koji se čuvaju u Palazzo dei conservatori na Campidogliu, u privatnim palačama (Farnese, Odescalchi, Doria-Panfili) i u Napulju. Hram kojemu ovi ostaci pripadaju još je dobrim dijelom na Piazza di Pietra sačuvan; vjerovatno ga je podigao Antoninus Pius na uspomenu Hadriana. Njegov stilobat bio je ukrašen personifikacijama rimskih provincija, odnosno barbarskih naroda unutar rimske imperije, tako da svaka figura odgovara jednom stupu a interkolumni ispunjeni su pločama s reljefom rimskog ili barbarskog oružja. Likovi predstavnici pojedinih pokrajina izvedeni su od dobrih majstora; nažalost odjeća i atributi koji bi morali definisati njihovu narodnost, nisu — barem danas za nas — dovoljno karakteristični e da možemo bez svake sumnje utvrditi da se radi na pr. o Germaniji, Meziji, Armeniji ili Bitiniji.

Prelazimo sada na pitanje koje smo izabrali za temu ovoga članka u

^{2a}) Sr. limeni reljef iz Hajdine kod Pluja, Österr. Jahreshefte XVII, str. 141—144, slika 129.

³) O grupi brončanih kipića iz Starigrada pod Velebitom sr. v. S a e k e n, Jahrbuch der kunsth. Samml. des Allerhöchsten Kaiserhauses. I, tabla IV; Bull. Dalm. II, 1879, str. 188; Österr. Jahreshefte. XII, 1909, Beibl. 48.

Zborniku posvećenu čovjeku koji je stekao toliko neprolaznih zasluga za historiju i za spomenike svoga naroda i svojega kraja, kojemu i mi ovim prilogom želimo izraziti svoje neograničeno priznanje i svoju zahvalnost. Pitanje glasi: Dali nam je koji spomenik iz antike, skulptura, reljef ili predmet t. zv. umjetničkog obrta, sačuvao lik onih naroda koji su prije dolaska Rimljana obitavali našu zemlju, osobito zapadni dio naše kraljevine, gdje su Rimljani organizovali veliku provinciju Illyricum, koju su kasnije razdijelili u dvije Panonije i Dalmaciju? Kako je poznato ovi krajevi bili su napučeni raznim većim ili manjim plemenima koja su već u staro doba obično nazvana skupnim imenom Ilira. Ova plemena starosjedioca morala su otprilike od IV. stoljeća pr. Kr. primiti u svoje krajeve keltske naseljenike koji su se pobjedničkom invazijom tu nastanili, ali ne baš u području svakog ilirskog plemena, niti svuda u jednakom broju. Valjda su izabrali samo najbogatije krajeve. U sukobu s Rimljanima koji su najprije osvojili južni dio ilirske zemlje a onda po dobro zamišljenom planu sistematske ekspanzije proširili svoju moć do Dunava, najviše se je istaklo na jugu pleme Delmata, na sjeveru Panonci odnosno pod njihovim imenom u otporu i ustanku organizovana i sjedinjena plemena. Ilirski ratovi trajali su prilično dugo i to u više navrata, te promjenljivom srećom za Rimljane; car August ih je sretno dovršio, a njegov posinak Tiberij teškom mukom svladao zadnji veliki ustanak Panonaca i Delmata (6—9 po Kr.). Rimski vojskovođe slavili su višekrat trijumfe nad ovim ilirskim plemenima, tako god. 228. pr. Kr. Cn. Fulvius Centumal »*ex Illurieis*«, god. 155. P. Cornelius Scipio Nasica »*de Dalmateis*«, god. 129. C. Sempronius Tuditanus »*de Japudibus*«, god. 117. L. Cecilius Metellus opet »*de Dalmateis*«, te napokon god. 12. po Kr. Tiberius »*ex Pannoneis et Dalmateis*«.

Danas su skoro svi arheolozi u tome složni da se čuvena Gemma Augustea, remek-djelo rimske gliptike, odnosi na trijumf Tiberija iza konačnog teškog ratovanja s Panoncima i Dalmatima. *Gravissimum omnium externorum bellorum post Punica* (Suetonius, Tiberius 16) dao je rimskim legijama i vojskovođama dosta posla. Stoga je dvor ili možda sam Augustus koji je naručio kod Dioskurida ovu gemu, smatrao pobjedu nad Ilirima dostojnim predmetom za glorifikaciju carskog doma. U gornjem sloju geme (sr. pril. sl. 1) prikazani su Augustus kao Jupiter i dea Roma, opkoljeni raznim božanstvima kako dočekuju dolazak Tiberija i Germanika s ratišta. Tiberij uprav silazi s trijumfalnih kola kojim upravlja Victoria. U donjem polju rimski legionari i neki strani njihovi saveznici, prikazani s plosnatom kacigom, vrlo vjerojatno trački vojnici kralja Roemetalkesa, podižu jedan tropaeum. Pobjedjeni i vezani barbari moraju stoga biti Panonci i Dalmati, dakle Iliri. Prizor od umjetnika tako izradjen predstavlja bezdvojbeno jednu cjelinu. Stoga neide da se — kako je Furtwängler predložio⁴⁾ — u paru zaroblje-

⁴⁾ A. Furtwängler, Die antiken Gemmen. II, str. 258.

nika lijevo vidi Germana sa ženom, a u onom na desnom kraju Panonce i njegovu ženu, već su svi zarobljenici iz onog velikog rata koji je bio zadao Augustu i Rimljanima toliko straha i zabrinutosti, a Tiberiju i Germaniku dosta truda i žrtava dok nije bio pobjedom sretno dovršen. Kako je Tiberij 23. oktobra god. 12⁶⁾ slavio svoj veliki trijumf »*ex Pannoniis et Delmatibus*«, tako se na ovoj krasnoj gemi, koja ima da uveliča isti događaj, diže znak pobjede *tropaeum* nad Panoncima i Delmatima. Ovako su ovaj prizor ispravno interpretirali ranije već drugi⁶⁾ a u zadnje doba opet W. Schmid⁷⁾ koji na vrhu stabla *tropaeuma* prepozna kožnatu kapu karakterističnu za ilirske vojnike. Schmid je upozorio i na druge spomenike na kojima je ova značajna kapa predstavljena, tako na gladiatorsko šljeme iz Pompeja, na dva imperatorska torza iz stare Salone, sada u Gracu i u Zagrebu, te na reljef iz Garduna, o kojemu će skoro biti govora.

Nažalost Dioskurides koga se sada općenito smatra umjetnikom Augustove geme, nije išao za tim da nam ove zarobljenike u detalje karakteriše vanjskim atributima. Jedan i drugi Ilir odlikuje se svojom bujnom kosom i bradom, svaki je odijeven u hlačama, a gornji dio tijela mu je gol. Onaj na desnoj strani nosi kao nakit ogrlicu (*torques*) koju se inače smatra atributom značajnim za predstavnika keltskog naroda, koju su međjutim po dokazu arheoloških nalaza nosili i naši Iliri — možda po keltskom uzoru. Niti se oružje ovih zarobljenih barbarata — osim već spomenute kožnate kape na vrhu *tropaeuma* — razlikuje od drugog kojini posebnim oblicima ili značkovima⁸⁾.

Šiže dakle Augustove Gemme upućuje i ovlašćuje nas da u ovdje prikazanim barbarima prepoznamo Ilire, Panonce ili Dalmate, ali karakterizacija ovih pobjeđenih vojnika nije po nošnji, nakitu, oružju ili drugim atributima tako provedena da oni ne bi mogli predstavljati i druge narode na pr. Kelte ili Germane.

Nastojanje arheološke nauke da u spomenicima nama sačuvanim neosporno otkrije barem jednoga predstavnika hrabrih ilirskih plemena izgledalo je do sada uzaludno; spomenici nisu mnogobrojni⁹⁾ a kod onih koji dolaze u obzir definicija karakterističnih atributa koji odlučuju, nije dovoljno precizna.

⁶⁾ Sr. o datumu trijumfa R. Rau, *Zur Geschichte des pannonisch-dalmatischen Krieges der Jahre 6—9 n. Chr.* u »*Klio*«, XIX, str. 344.

⁷⁾ R. von Schneider, *Album ausgewählter Kunstgegenstände i. t. d.*, tabla XLI i odnoini tekst, str. 16.

⁸⁾ W. Schmid, *Torso einer Kaiserstatue im Panzer*, Bulićev Zbornik (Strena Bulićiana) str. 45 i dalje.

⁹⁾ Predmeti na lijevom kutu koje Furtwängler na n. mj. nazivlje »*undeutliche Geräte*«, po našem mišljenju su tobož sa remenjem i luk u koricama.

¹⁰⁾ Dva reljefa iz Drača (Dyrrachium) koji predstavljaju dva vojnika u napadnoj fazi borbe, publicirana od Heuzey-a *Mission de Macédoine* pl. 30 (Reinach, *Répertoire de reliefs* II 157) nalaze se sada u beogradskom Muzeju Kneza Pavla. Odjeća vojnika doista nije obična, ali da se radi o »*guerriers dalmates*« nije ničim dokazano.

Stoga Piotr Bieńkowski, do nedavno najbolji poznavalac likovnog prikazivanja barbarskih naroda u grčko-rimskoj umjetnosti, žali na početku svoga članka u Bulićevom Zborniku str. 35: »Über Fragmente eines Frieses in Mantua und in Rom« o pomanjkanju prikaza starih Dalmata na antiknim spomenicima. Rado bi ih otkrio na krasnom frizu iz Mantove koji su neki htjeli staviti u vezu s portikom Oktavije u Rimu sagrađenom od Augusta dalmatskim plijenom. Bieńkowski nadopunjuje jednim lijepim fragmentom iz Rima ovaj friz koji predstavlja bitku između rimskih legionara i barbara; ali u barbarskim vojnicima on nemože da vidi Dalmate budući dosta mršava karakteristika rimskih neprijatelja najbolje odgovara Keltima. O Dalmatima Bieńkowski kaže: »Wir wissen überhaupt nichts von ihrer Kleidung und Bewaffnung. Keine darauf bezüglichen Funde wurden m. E. bis jetzt gemacht«.

Svrha ove naše rasprave je da dokažemo, da ipak ne stoji što uvaženi, nažalost već pokojni učenjak kategorički tvrdi i da za sreću na temelju sačuvanih nam antiknih spomenika imamo mogućnost da barem donekle rekonstruiramo nošnju starih Dalmata.

Pozabavit ćemo se sada jednim provincijskim spomenikom, koji je muogo skromniji od dramatično i virtuosno komponovanog friza iz Mantove, ali važniji za pitanje koje nas zanima. Do sada mu se nije posvećivalo dovoljno pažnje kako on zaslužuje. Radi se o reljefnoj ploči, dijelu većeg monumenta, koji se sada nalazi u lapidariju arheološkoga muzeja u Splitu (Inv. br. D 129) i čiji je dekor opširno, ali ne u svim detaljima, opisan od K. Klementa u »Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn« XIII, 1890, na str. 6—8; njegov sadreni otisak bio je izložen na izložbi (Mostra archeologica) godine 1911. u Rimu (Catalogo della mostra archeologica nelle terme di Diocleziano str. 49) te se sada nalazi među gipsima u Museo dell' impero Romano. Komad je nadjen god. 1886 u Gardunu, gdje je logorovala VII. legija, u zemlji Ante Bilića pk. Frane na čestici 2955/2 i to pod gomilom. Dosada je od ovog neobično važnog komada priopćena slika samo jedan put (Bulićev Zbornik-Strena Buliciana na str. 50) i to ne baš najbolja; stoga damo ovdje na pril. 2. bolju.

Od natpisa koji je bio uklesan u lijepoj tabuli ansati, ostalo je samo 15 cm visoko slovo O monumentalnog duktusa i bršljanov list (*hedera distinguens*) pri kraju. Natpis zahtijeva u horizontalnom smjeru dosta prostora, tako da je proćelje prvobitnog integralnog spomenika imalo dužinu od najmanje triju naših ploča ($3 \times 136 \text{ cm} = 408 \text{ cm}$), ali je vjerovatno bilo četiri ili pet puta duže. Visina ploče iznosi 104.5 cm. Lijevo na početku proćelja moramo pretpostaviti reljef sličan i odgovarajuć onomu na našem komadu. Po bukranju na desnoj strani ploče možemo razabrati da su i pobočne strane bile ukrašene reljefom, valjda su se izmjenjivali bukrani i festoni. Sve je služilo kao baza spomenika ili možda velikog tropaeuma koji je VII. legija podigla u svojem logoru u znak pobjede onog rata u kojemu je i sama ak-

tivno sudjelovala, a koji se katkada po imenu neprijateljskog vodje zove *Bellum Batonianum*.

Ispod uokvirenog polja s natpisom isklesan je friz oružja; ima tu jedan oklop, osam štitova raznih oblika i različito ornamentiranih, jedan se vidi s njegove unutarnje strane, dalje tobolac s visećim poklopcem, luk i valjda nož u koricama. Na spomeniku pobjede prikazuje se obično neprijateljsko oružje, stoga vjerovatno neki komadi ovoga friza odgovaraju realnom oružju upotrebljenu od Ilira, drugi opet kao na pr. oklop imaju izgled čisto rimskog oružja, premda nije isključeno da su Iliri bili opskrbljeni importiranim komadima, kako danas u njihovim grobovima i u području njihovih utvrda (gradina) nalazimo kacige, podkoljenice, mačeve i t. d. grčkog podrijetla.

Ova primjetba o karakteru oružja važi takodjer za komade na skladno sastavljenom tropaeumu naše ploče. (Sr. pril. sl. 3.) Najteže nam je vjerovati da su Iliri imali tako skupocjenih oklopa kakav je onaj postavljen na deblo tropaeuma. Na njemu je u reljefu izradjena čitava muskulatura tijela (t. zv. Muskelpanzer) a na prsima suviše dva dupina; takodjer gornji red visećih jezika (pteryges) je ukrašen izbočenim motivima. Neposredno ispod oklopa i u otvorn svakog rukava izviruje kožnata košulja, a ispod štitova vidi se s jedne i s druge strane okrajak preko oklopa bačene haljine. Na maloj grani lijevo i desno od debla pričvršćene su podkoljenice, a na vrhu stabla umetnuta je kaciga ili kožnata kapa. Nažalost ovaj predmet nije se dobro sačuvao; jedva su nam ostali njegovi obrisi i široki pojas koji je služio da štiti zatiljak i vrat. Nemožemo se opredijeliti da li se tu radi o kovinastoj kacigi ili o kožnatoj kapi; jedno i drugo nam izgleda moguće. W. Schmid bi rado u ovim ostacima ustanovio kožnatu kapu, koja je na drugim spomenicima bolje sačuvana i potpuno jasna, tako na već spomenutom brončanom šljemu iz Pompeja, na tropaeumu Augustove Geme i na tropaeumu oklopa što ga na jednom i drugom solinskom torzu podižu Viktorije¹⁰). (Sr. pril. sl. 9, 11.)

Svakako je W. Schmid (Bulićev Zbornik str. 49) dobro upozorio na sličnost ove kape na navedenim spomenicima koju on opravdano smatra karakterističnom za ilirskog ratnika. S obe strane oklopa su, očevidno privezana na kraju poprečne grane, po dva unakrst položena štita ovalnog ili šestorokutnog dugoljastog oblika. Zanimljiva je dekoracija desnog gornjeg štita koja se sastoji od dva torkvesa i četiri polumjeseca poredanih oko umba štita. Ovi uresni elementi dobro odgovaraju inventaru nakita koji inače poznamo kao značajan za ilirska plemena. Možda nije samo slučaj da štitovi na oklopu dvaju kipova iz Solina imaju sličan oblik i srodnu dekoraciju, to važi osobito za statuu koja se sada nalazi u Gracu (sr. pril. sl. 9). Osim

¹⁰) Iskreno zahvaljujem toliko g. prof. W. Schmidu koliko g. prof. V. Hoffilleru što njihovom susretljivošću mogu ovdje pružiti detaljne slike ovog interesantnog prizora na imperatorskim torzima iz Solina, od kojih se sada jedan nalazi u Gracu, drugi u zagrebačkom arheološkom muzeju.

štitova još su ovdje slikovito smješteni četiri koplja sa svake strane a usred njih lijevo jedna ispravna trublja, desno druga čije je završetak u obliku zmajevе glave; to je *xápuξ*, trublja karakteristična za Kelte i za njima srodne narode.

Ispod tropaeuma sjede dvoje lancima uz stablo vezanih zarobljenika. Velika je šteta da im je lice otučeno. Po obrisu odbijene plohe izgleda nam je da je jedan i drugi bio bradat. Lijevi zarobljenik sjedi na hrpi kamenja, ima ruke sprijeda vezane i naslanja ih na lijevo uzdignuto koljeno. Zaogrnut je velikim plaštem koji je zakopčan na desnom ramenu fibulom latenskog oblika s nogom natrag zaokrenutom. (Sr. detaljnu sliku pril. 3.) Noge su mu, koliko se vidi, gole; valjda ima kratke kožnate hlače. Nosi neku vrst mrežnih opanaka, koji su vrlo precizno isklesani. Na glavi ima visoku šiljastu vunenu kapu, koja potpuno odgovara današnjoj šubari; vunena kovrčasta površina kape dobro se razabire još na početku reljefne izbočine gdje je mala partija ostala neoštećena (sr. pril. sl. 4).

Njegovom drugu na desnoj strani ruke su vezane na ledjima; on nosi duge, o bedrima pojasom povezane hlače koje se prema dolje sve više suzuju; na nogama vidimo opanke sa kožnatim remenjem. Gornje tijelo mu je golo, budući je svoju kabanicu odložio te omotažu stavio na hrpu kamenja da bolje i na mekšem sjedi. Zanimljivo je da umjetnik-klesar nije zanemario sitan detalj: htio je naime da prikaže fibulu koja je valjda vrlo karakteristična za nošnju ovih barbara. Lijepo ju je izradio i za sreću dobro se je sačuvala (sr. pril. sl. 6—7). Ima malo drukčiji oblik od one na mantiji lijevog zarobljenika, ali dobro nam je po arheološkim nalazima poznata kao prilično rani tip. Jedan i drugi tip često je zastupan u ilirskim grobovima latenskog doba; u Dalmaciji je osobito velik broj prve fibule s natrag zavinutom nogom (sr. pril. sl. 10); ima ih u raznim veličinama, osobito su lijepe velike bronzane i srebrne.

Kako se nama čini ovaj barbar nema kape na glavi; ako nije potpuno gologlav nosio je valjda sasvim nisku vunenu ili kožnatu kapu.

Naš reljef je vrlo lijepo, precizno i vješto izradjen. Šteta što nam je od ovog spomenika u logoru VII. legije preostala samo ova ploča; možda se druga koja još krije u zemlji. Njegov majstor nije bio običan klesar, već pravi umjetnik koji je imao smisla za kompoziciju i dara za opažanje značajnih detalja. Ploča je iz domaćeg kamena-vapnenca. Stoga je reljef izradjen na licu mjesta. Ondje u blizini triljskog mosta (*Pons Tituli*), gdje je bio jaki promet, majstor našega reljefa imao je prigode da posmatra pokoreni narod, pobjedjene ali uvijek ponosne Dalmate. Njihova nošnja nije se mnogo razlikovala od one drugih plemena u nutrašnjosti provincije, na sjeveru i na istoku. O njima mogli su majstoru pričati rimski legionari koji su se borili u ovim zemljama i koji su još aktivno službovali u Gardunu i okolini. Tako je našem majstoru bilo omogućeno da Ilire ili Dalmate vjerno prikaže na spomeniku rimske pobjede, koji je naručio možda legionski legat ili sam na-

mjesnik nove provincije. Vjerno je isklesao njihove opanke, njihove teške od domaćeg sukna izvedene kabanice, fibule kojima su one bile zakopčane na desnom ramenu i visoke vunene šubare. Njihovo oružje, osobito štitove, koplja i trublje mogao je viditi u arsenalu (*armamentarium*) legije, o pojednostima koje su ga zanimala mogao je koješta doznati od rimskih ratnika. Žalimo mnogo što su lica zarobljenika otučena; da su nam ostala imali bismo valjda vjerno, ne shematski prikazani tip jednog Dalmata i njegovog druga pripadnika možda kojeg drugog srodnog ilirskog plemena.

Samo kratko vrijeme, valjda koji decenij iza podignuća spomenika pobjede u logoru VII. legije na Gardunu kraj Cetine dobila je rimska *colonia Claudia Aequum*, osnovana otprilike deset rimskih milija uz istu rijeku, svoj bedem. Ako logorište sedme legije čije antikno ime nam nažalost još uvijek nije poznato (ranije su mislili — također i Mommsen — da je tu bio Delminium), svojim položajem dominira prostrano Sinjsko polje i okolne visine koje ga uokviruju, Aequum je dobro izabrano središte druge susjedne plodne ravnice u dolini Cetine. Valjda je Aequum naslijedio koji od Rimljana osvojeni i porušeni ilirski grad (*castellum*). Akoprem je zemlja bila pokorena i dosta vojske u njoj da odmah uguše eventualne nemirc, ipak Rimljani po iskustvu strašnog ilirskog ustanka od god. 6.—9. po Kr. nisu htjeli da nova naseobina bude bez zaštite gradskog bedema¹¹⁾. Sjeverna vrata kroz koja je vodila cesta do mosta na rijeci Hippius-u (Cetina), dobila su i skulpturnog ukrasa. Tik do ovih vrata se je našao komad arhivolta i to baš ključ luka izradjen iz mekog lokalnog kamena (mulike). Relijef dosta rustikalne izradbe je prilično oštećen (sr. pril. sl. 8) na lijevoj i gornjoj strani. Pretstavljeno je mlado žensko lice s bujnom kosom odijevano peplosom oko gornjega tijela dvostruko nabratim. Peplos je na jednom i drugom ramenu zakopčan a ispod grudi pojasom opasan. Spuštenom lijevom rukom mlada žena drži granu palme, ali što je imala u uzdignutoj desnici neznamo. Valjda je desnom rukom držala vijenac, vjerovatnije koplje sa vexillum. Do nje kleči jedan barbar, prikazan u mnogo manjim dimenzijama nego glavna figura (sr. detalj na pril. sl. 5). Gologlav je, ali ima bujnu kosu i velike viseće u spiralu uvijene brke (rekli bismo kao Turčin). Ruke su mu vezane na ledjima; nosi samo duge hlače. Nije jasno ima li uopće obuće budući da relijef nije u detalje izradjen.

Obično je u analognoj funkciji s palmom i kopljem kao žensko lice na ovom relijefu pretstavljena božica Viktorija i dobro bi odgovaralo njenoj pojavi da ona drži lance vezanog neprijatelja. Ali figura ovog relijefa nema krila; možda su krila bila nekada samo ocrтана bojama ili se ovdje radi o drugom božanstvu koje je preuzelo ulogu Viktorije na pr. možda božica zaštitnica grada, dakle Fortuna ili Tyche Aequensis. Ipak radije mislimo da je

¹¹⁾ Sr. Floris u Österr. Jahreshefte XVI, 1913, Blatt str. 139—140. Za novu koloniju sr. W. Kubitschek, De Romanarum tribuum origine et propagatione str. 191 i 198.

Sl. 1. Gemma Augustea.

Sl. 2. Reljefna ploča iz Gartnera (Split, Arheološki muzej).

Sl. 3. Tropaeum na ploči iz Cardua.

Sl. 4. Glava lijevog zarobljenika na ploči iz Garduna.

Sl. 5. Barhar s reljefa iz Aegnum-a.

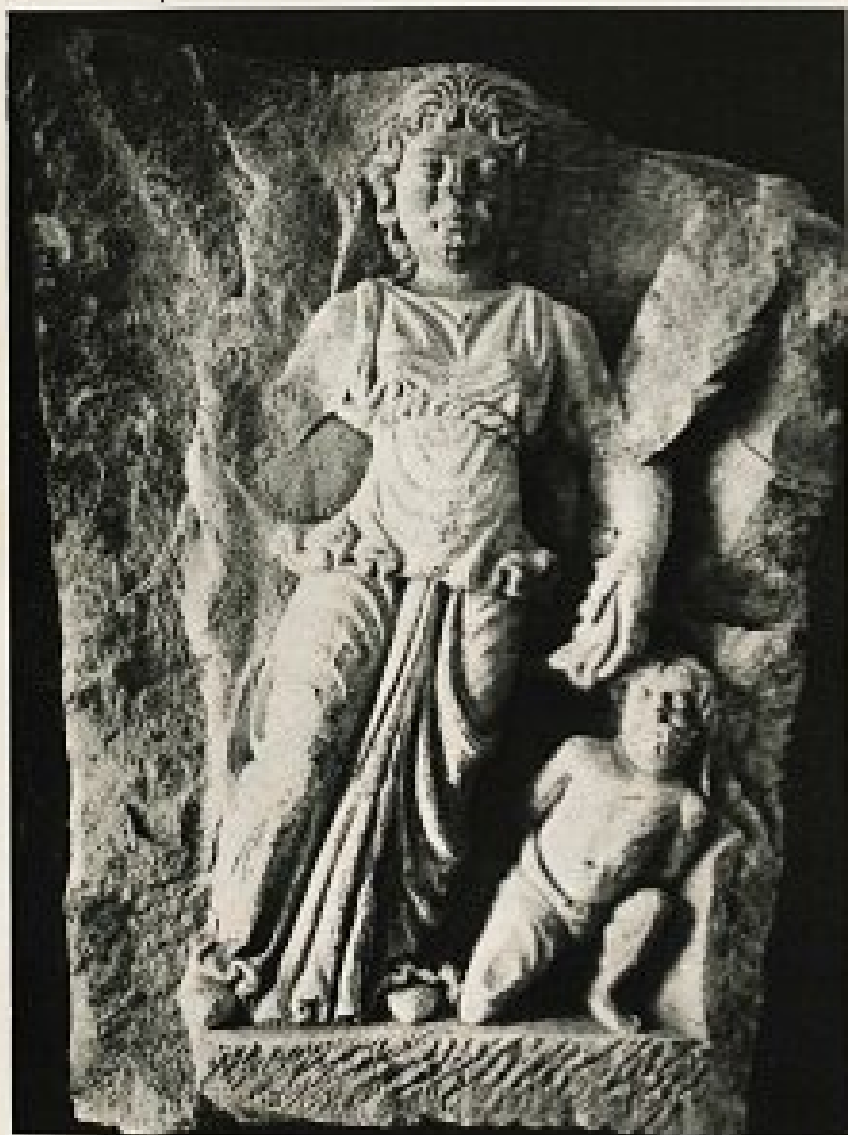

Sl. 6. Fibula na kabanici zarobljenika na ploči iz Garduna.

Sl. 7. Fibula na kabanici zarobljenika na ploči iz Garduna.

Sl. 8. Relijef iz Acqumu-a (Sinj, Franjovački muzej).

Sl. 9. Tropaeum na oklopu imperatorskog kipa u Gracu.

Sl. 10. Kasno-latenske fibule (Split, arheološki muzej).

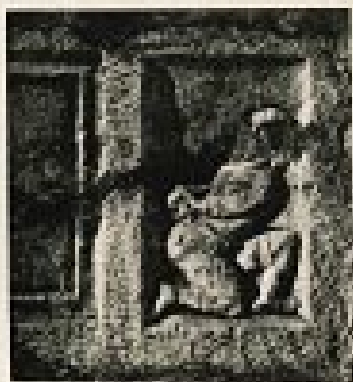
Sl. 11. Tropaeum na oklopu imperatorskog kipa u Zagrebu.

Sl. 12. Nadgrobni spomenik u Trogiru.

Sl. 13. Relijef u Solimu.

Sl. 14. Relijef u Solimu.

prikazana Viktorija kako ju više puta nalazimo na gradskim vratima na pr. i na zapadnim vratima Dioklecijanove palače, da spomenemo samo ovaj najbliži slučaj¹²). U vezanom zarobljeniku svako je u staro doba morao prepoznati pretstavnika podjarmljenih Dalmata, odnosno Ilira. Klesar je izveo njegov lik po stereotipnom formularu: bujna kosa, veliki brkovi, hlače i gornji dio tijela gol bez odjeće. Ali namjera je bila, da se na vratima kolonije, baš na onim okrenutim prema unutrašnjosti zemlje, postavi znak rimske pobjede, koji je istodobno morao biti urođenicima jedan memento kada su dolazili u rimski grad. Oni su bezdvojbno ovaj reljef u tom smislu i shvaćali, te razumjeli da je svaki otpor rimskoj nadmoći bez izgleda na uspjeh.

Isto tako stereotipno i dosta shematično izveden je lik dvaju barbara na skromnom spomeniku iz stare Salone (sr. pril. sl. 13, 14), koji je sada, razbijen u dva komada, uzidan u privatnoj kući usred sela Solina. Nemoguće je danas odrediti da li su se uzidani komadi prvobitno spajali u malenu bazu ili da li su bili dijelovi na pr. kamenice-pepelnice. Izradba reljefa nije najbolja, a stanje u kojem se je sačuvao, još gore. Toliko se može još ustanoviti da su bili barbarski zarobljenici bradati i s bujnom kosom; prikazani su u nama već poznatoj karakterističnoj pozi s vezanim rukama, tijelom do bedra golim i odijeveni uskim hlačama. Posmatraču ovog skromnog spomenika u staroj Saloni bilo je jasno da su ovi zarobljenici pobjeđeni Iliri, odnosno Dalmati koji su stanovali već u neposrednoj blizini Salone i koji su dolazili pješice i kolima u grad na pazarenje kako danas naši Zagorci u Split.

Još manje je individualizovan onaj par barbarskih zarobljenika koji vezanih ruku sjede na hrpi oružja ispod tropaeuma na oklopu imperatorske statue iz Salone koja se sada čuva u zagrebačkom muzeju (sr. pril. sl. 11). Baš na ovoj partiji je površina lijepog reljefa dosta oštećena. Zarobljenici su ovdje, kako izgleda, pretstavljeni potpuno goli. Samo prsa i ramena su im djelomično pokrivena velikom kabanicom koja je pripočana ispod vrata i prebačena preko ledja. U staro doba je već portret imperatora, čija je glava bila na ovom torzu, bio najbolji indicij za ustanovljenje narodnosti na oklopu pretstavljenih zarobljenika; dotični imperator je valjda sam pobjedonosno ratovao u njihovoj zemlji. Mi možemo po kožnatoj kapi kojom je krunisan tropaeum s W. Schmidom zaključiti da se radi o pokorenim ilirskim plemenima.

Pri kraju moramo se osvrnuti na još jednu grupu antiknih spomenika, na kojima možemo očekivati slike i prikaze starih Ilira u njihovim narodnim nošnjama: to su nadgrobni spomenici, odnosno reljefni figuralni dekor na njima¹³). Dok su na ovim ženska lica, udate žene i djevojke, vrlo često

¹²) Reljef je reproduciran bez komentara u brošuri A. P. Mišure: »Aequum« na tabli XIV. Original se sada nalazi u zbirci O. O. Franjevac u Sinju.

¹³) Torzo iskopan u Trogiru, koji je F. Bulić objelodanio u Bull. Dalm. XXVII, 1904

predstavljene u karakterističnoj narodnoj nošnji s bogatim nakitom, velikim fibulama i poculicom na glavi, muškarce ne nalazimo nikada ili samo u rijetkim, izuzetnim slučajevima u nacionalnom kostimu. O tome ćemo se odmah osvjedočiti ako pogledamo slike u knjizi A. Schobera¹⁴⁾ koja pruža dosta bogatu, ali nipošto potpunu zbirku nadgrobnih spomenika iz Norika i Panonije, te ako u našim muzejima ispitujemo odnosni materijal iz provincije Dalmacije koji nije još sistematski prikupljen i obradjen. Muškarci u ilirskim provincijama rimske imperije imali su ambiciju da budu na nadgrobnim spomenicima prikazani ili kao vojnici ili *more Romano* kao rimski građani u tunici i togi ili kao zanatlije ali nipošto u nacionalnom kostimu. To je bio upliv rimske civilizacije, a možda je urođenjicima i bio zabranjen drugi način ličnog prikazivanja.

Obzirom na veliku rijetkost reljefa muških provincijalaca u ilirskom kostimu dragocjen nam je inače vrlo skroman, od nevješte ruke izradjen spomenik koji se sada nalazi uzidan u perivoju obitelji Fanfogna-Garagnin u Trogiru (sr. pril. sl. 12.). To je mala nadgrobna stela čiji je natpis, ili ispravnije rečeno dio natpisa, publiciran već od Th. Mommsena u CIL III 2703. Mommsen nije primjetio da se radi o nadgrobnjoj ploči, koja je dva puta upotrebljena. Od prvobitnog izgleda ostao nam je trokutni obris zabata, slova *D(is) M(anibus)*, početak i nešto teksta natpisa i dva zadnja retka ^{FRATRES} ^{FECERVN} T koja je Mommsen prepisao. U drugoj uporabi natpis je bio djelomično otučen, izdubena niša i u njoj isklesan reljef poprsja mladog čovjeka i djeteta. Mladi muškarac ima jasno izradjene brkove, laganu bradu a odijeven je u tijesnoj haljini s jačim rubom oko vrata; kabanica preko lijeve ruke je samo shematično nekim naborima označena. Mališ ima prostu haljinu. Mnogo je vjerovatno da je koji mladi ilirski seljak iz okolice Traguriuma ponovo upotrebio rimski stećak s natpisom za svoj spomenik. U tu svrhu isklesao je sam ili po drugomu svoju protomu i onu svoga sina ili mladjeg brata. Vidio je slična poprsja na drugim spomenicima, ali se je predstavio u seljačkoj haljini i nije se odrekao svojih brkova i svoje brade.

Spomenici koje smo u toku ove rasprave ispitivali, dokazuju nam da je rimska umjetnost nekoliko puta prikazala narodnog ilirskog ratnika, čak na vrlo otmjenim i skupocjenim komadima kakvi su Gemma Augustea ili ona dva imperatorska torza iz Solina. Prikaz je obično stereotipan, fiksiran uopće za likove barbarских neprijatelja Rima. Dok po jednim dobijemo sliku kožnate ilirske kape, koju su valjda nosili samo u ratu, i ilirskog oružja, reljef iz Garduna pruža nam mnogo dragocjenih detalja kako nijedan drugi

na tabli IV i str. 22 kao ratnog zarobljenika, ne predstavlja barbara već Alisa u poznatoj pozi kako ga često nalazimo u reljefu i u kipu na nadgrobnim spomenicima.

¹⁴⁾ A. Schober, Die römischen Grabsteine von Norikum und Pannonien (= *Sonderschriften des öst. archäologischen Instituts in Wien*, Band X) 1923.

spomenik. Po njemu možemo rekonstruisati čak pojedinosti nošnje, opet po drugima i vanjski opći izgled hrabrih Ilira, odnosno Dalmata, tako da gore navedene riječi P. Bieńkowskoga o našem potpunom neznanju o njihovoj odjeći i oružju nama sada izgledaju neopravdane.

Zusammenfassung.

Über Darstellungen der Illyrier auf antiken Denkmälern.

Nach einer knappen Übersicht über die Darstellungen fremder, besiegtter Völker in der antiken Kunst, wobei besonders auf die charakteristische Richtung der pergamenischen Schule hingewiesen wird, bespricht der Verfasser kurz die Denkmälerklassen, die in der römischen Kunst für Darstellungen barbarischer Völker in Betracht kommen, wie Triumphbögen, Tropäen, Siegessäulen, Statuen siegreicher Imperatoren, Reliefs und Skulpturen an Tempeln, weiters Objekte des Kunstgewerbes wie Helme, Panzer, Schwertscheiden und besonders geschnittene Steine.

Es wird sodann die Frage aufgeworfen, ob sich auf den uns erhaltenen Denkmälern dieser Gattung Darstellungen der unter dem Namen »Illyrier« zusammengefassten Völkerstämme (Dalmater, Pannonier u. A.) erhalten haben. Der untere Streifen der Gemma Augustea (Abb. 1) stellt zweifellos die nach dem großen dalmatisch-pannonischen Aufstand (6—9 n. Chr.) durch Tiberius gezwungenen Illyrier dar. Auf diesen Sieg hat auch der Panzerschmuck zweier Imperatoren aus Salona (jetzt in Graz und Zagreb) Bezug (Abb. 9 u. 11), sowie die Darstellung einer Victoria mit einem gefangenen Illyrier auf dem Bogenschlußstein (Abb. 8 u. 5) des nördlichen Stadttors von Aequum (heute Citluk bei Sinj). Auf diesen Denkmälern sind die kriegsgefangenen Illyrier jedoch nur stereotypisch dargestellt: mit mächtigem Schnurr- und Backenbart und reichlichem Kopfhaar; sie tragen Beinkleider und einen Mantel, der Oberkörper ist nackt, um den Hals haben sie gelegentlich den Torques. Sie könnten somit auch Kelten oder Germanen repräsentieren. Echt illyrisch ist die auf den Tropäen aufgesteckte Fellhaube, worauf schon W. Schmid aufmerksam gemacht hat.

Viel individueller sind die beiden Barbaren charakterisiert, die als Kriegsgefangene unter dem Tropäum der schönen Reliefplatte aus Gardun (Abb. 2 u. 3) sitzen. Das sauber ausgeführte Relief gehörte vermutlich zu einem im Ständlager der VII. Legion zur Verherrlichung des dalmatisch-pannonischen Sieges aufgestellten Denkmal. Der 1. Kriegsgefangene trägt auf dem Kopfe die spitze Wollmütze, wie sie noch heute vielfach auf dem Balkan gebraucht wird (šuhara), er hat einen schweren, an der r. Schulter mit einer Latène-Fibel genestelten Mantel und als Fußbekleidung Netzsandalen oder Opanken, die ebenfalls heute noch vom dalmatinischen Bauern getragen werden. Der Barbare r. sitzt auf einem Steinbaufen über seinem zusammengelegten Mantel, dessen kräftig profilierte Fibel mit minutöser Genauigkeit wiedergegeben ist. Er hat Hosen an und trägt ähnliche, jedoch anders verschnürte Opanken wie sein Schicksalsgenosse (vgl. die Details auf den Abb. 4, 6 u. 7). Leider sind die Gesichter stark beschädigt. Beide scheinen härtig gewesen zu sein. In diesen kriegsgefangenen Barbaren wird man wohl Vertreter der tapferen Dalmater erkennen dürfen.

Zum Schlusse wird noch ein bescheidener Grabstein aus Tragurium besprochen (Abb. 12), dessen Text schon in antiker Zeit zwecks zweiter Verwendung zum Teil abgeschlagen wurde. Bei der Wiederbenützung des Steines wurde ein junger Mann mit Schnurr- und Backenbart in enganliegendem Kleide (der Mantel ist nur schematisch angedeutet), vermutlich ein Illyrier aus der nächsten Umgehung Traguriums und wohl sein Söhnchen dargestellt.

Spomeniki egiptovskih božanstev v Poetoviju.

Balduin S a r i a, Ljubljana.

Med najstarejše epigrafično gradivo iz Poetovija je šteti tri Izidi posvečene napise in votivno are s posvetilom Serapida. Podajam jih tu po objavi v CIL III:

1. CIL III 4015 (s pripombami p. 2187). — Večji posvetilni napis. Prvič ga je posnel oni neznani Avstrijec, ki ga Mommsen v CIL naziva »*antiquus Austriacus*»; njegova, sedaj izgubljena, zbirka napisov je služila za osnovo marsikateri poznejši zbirki. Tako je po njem prevzel naš napis znani humanist K. Pentinger, navajajoč obenem mesto, kje se kamen nahaja: »*extra Pet-taviam in coemeterio S. Martini*«. Po originalu je pozneje kopiral napis še angleški potnik Pococke, ki pravi, da je napis »*on the outside of St. Martin's church a flight of stairs up to the gallery on the second step*«. Na istem mestu je napis še moral biti, ko ga je videl R. Knabl, ki pa je mogel posneti le še neznatne napisne ostanke (prim. Muchar, *Gesch. der Steiermark* III, 399 in IV konec). Tudi znani hajdinski župnik in kronist Jurij Hauptmann (Hauptmantič) omenja naš napis v začetku svojega »*Chronicon seu commentarius historicus Poetovionensis*«. Napis je danes izgubljen. Verjetno so ga uničili, ko so 1874 prezidavali hajdinsko cerkev. Po raznih prepisih je Mommsen besedilo napisa v CIL takole rekonstruiral:

Isidi / Aug(ustae) / sacrum / Marti. /¹⁵ alis / Firmini / Q(uinti). Sabini / Verani / t(ertiae). p(artis) /¹⁰ conduc(toris) / portori / Illyrici / ar[k]ari. vic(arius) / voto /¹⁵ suscepto / d(onum). d(at) / sac(erdotibus). T(ito). Fl(a-vio) / Martiale / et. Fl(avio). Marul. /²⁰ lino fil(io).

Napis je torej posvetil Izidi Avg. neki Martialis, namestnik carinskega blagajnika Firmina, ki je bil v službi tudi drugod znanega carinskega najemnika Q. Sabina Verana. Datirano je posvetilo po Izidinih duhovnikih T. Fl. Martialu in Fl. Marullinu.

2. CIL III 4016. Tudi ta postament za neki Izidin kip izvira iz župnijske cerkve sv. Martina v Hajdini, kjer so ga, podobno kakor prejšnji napis, porabili sekundarno za stavbni material. Napis je prav tako izginil in nam je znan le po starejšem Apianovem prepisu, ki je služil za osnovo vsem poznejšim objavam.

Isidi / Aug(ustae) / signum / cum. bas(i) /⁵ Victorin(us) / ex. voto / posuit.

Tekst je jasen in ne potrebuje nikakega pojasnila. Gre za posvetilo kipa z bazo, ki ga je postavil neki Victorinus.

3. CIL III 4017 (z dodatkom p. 1044). — Fragment votivne are, ki so ga našli 1852. l. v Ptujju, ko so gradili kanal v Vošnjakovi ulici, približno

pred hišo št. 3 (sedaj Društveni dom). Napis je prišel v last graškega Joanneja, kjer ga pa sedaj med magaciniranimi fragmenti niso mogli ugotoviti. Ohranjena je bila samo desna polovica teksta s pomanjkljivim spodnjim delom napisa: [Is]idi / [my]rio- / [ny]mae / [pro] Fructo ¹⁵ [Sabi]ni. Verani / [co]nduct(oris) / p(ublici) p(ortorii) Ill(yrici)...]. Sledila je še službena označba uradnika Frukta, verjetno *ser(vus) vil(icus)*, kakor na napisu CIL III 5146 iz Rimskih Toplic, kjer se je Fructus nekoč mudil kot »zdraviliški gost« in v znak zahvalnosti posvetil Ninfam neko aro; dalje je sledilo še ime moža, ki je za Frukta postavil žrtvenik.

Izida je tu nazvana *Myrionyma*, tisočimena; ta pridevek nam je znan tudi z drugih spomenikov¹⁾; podobno nosi ta boginja pri Apuleju (*Metam.* XI 22) naziv *dea multinominis* in grško (CIGr 3724) πολωνυμος. Prav v tej označbi je lepo videti, kako se je antična religija, začenši s helenistično dobo razvijala v značilno smer: antični človek, ki ga je miselno oplodil orient, pojmuje in druží različna božanstva kot menjajoče se pojave enega in istega velikega božanstva²⁾. Kaj je n. pr. razumeti ravno pod boginjo Izido, nam z jasnimi besedami pove Apulej (*Metam.* XI 5), ko poroča o njenem razglašenju, ki se ga je bil udeležil: »En adsum tuis commota, Luci, precibus, rerum naturae parens, elementorum omnium domina, saeculorum progenies initialis, summa numinum, regina manium, prima caelitum, deorum dearumque facies uniformis, quae caeli luminosa culmina, maris salubria flamina, inferum deplorata silentia nutibus meis dispenseo: cuius numen unicum multiformi specie, ritu vario, nomine multiugo totus veneratur orbis. inde primigenii Phryges Pessinuntiam deam matrem, hinc autochtones Attici Cecropeiam Minervam, illinc fluctuantes Cyprii Paphiam Veneram, Cretes sagittiferi Dictynnam Dianam, Siculi trilingues Stygiam Proserpinam, Eleusinii vetustam deam Cererem, Iunonem alii, Bellonam alii, Hecatem isti, Rhamnusiam illi, et qui nascentis dei Solis inchoantibus inlustrantur radiis Aethiopes Ariique priscaque doctrina pollentes Aegyptii caeremoniis me propriis percolentes appellant vero nomine reginam Isidem«³⁾.

Tako nam morda prav ta napis, posvečen Izidi Tisočimeni, da najbolje slutiti globoko hrepenenje ljudskih množic ob veliki časovni prelomnici: enoboštvo. Kajti Izida je, ki jo je povsod zaznati, ki nastopa pod tisoč različnimi imeni, ki pa je vendar samo ena, edina, kakor to lepo pove na nekem posvetilnem napisu iz Kapue (CIL X 3800) neki *Arrius Balbinus v(ir) c(la-*

¹⁾ N. pr. CIL III 882 iz Torde v Daciji; CIL V 5080 iz doline Eisacka: napis je prav tako posvetil neki suženj pri carini (conductoris p. p. servus arkarius); Dessau, *Inscr. lat. sel.* 4376 a iz Soissons.

²⁾ Usener, *Götternamen*², 341 sl.

³⁾ Glede značaja tega mesta pr. R. Reitzenstein, *Die hellenistischen Mysterienreligionen*², 28 in 240 sl.: »Alle Völker verehren unter wechselnden Namen und Kulten dieselbe Gottheit.« Paralelo k temu nam nudi Pap. Oxyrh. XI, 1380, vrsta 103, ki pravi, da se Izida imenuje pri Indijcih Maja (év Ἰνδοῖς Μαῖα).

rissimus): una, quae es omnia, dea Isis. Čim holj so obledela druga egiptovska božanstva, toliko obsežnejša je postala Izidina bit, tako da so jo častili naravnost kot božanstvo sploh.

4. Razen teh treh starejših, Izidi posvečenih napisov spada med starejše napisno gradivo iz Poetovija še votivna ara, posvečena Serapidu (CIL III 4044, z dodatkom p. 1746). Žrtvenik je, kot večina poetovijskih, iz polhorskega marmorja. Napisno polje je obrohljeno, prav tako stranski polji, kjer je na levem upodobljena palmova vejica, na desnem pa *caduceus*, glasnikova palica, torej atributa, ki sta domača v kultu egiptovskih božanstev. (Pril. sl. 1.) Oltar je bil prvotno, kakor nam to poroča prvi kopist Apianus, v mestu »in vestibulo aedium Ioannis Anrifabri«. Pozneje je prišel v Haloze, kjer so ga uporabljali v nekem vinogradu za stiskalni kamen; tu ga je dohil S. Povoden, ki ga je 1822 dal vzdati na severni strani ptujskega stolpa, kjer je še danes. Je 0,94 visok, 0,49 širok in 0,24 m debel. Napis se glasi:

Serapi / Aug(usto) / sacrum / Epaproditus /^s Alexandri / Aug(nsti). disp(ensatoris) / tabul(arins) / votum. s(olvit). l(ibens). m(erito).

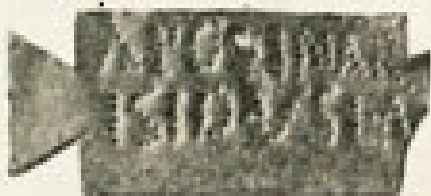
Ara je dal torej postaviti neki Epap(h)roditus, snženj in *tabularius* (knjigovodja) nekega Alexandra, cesarskega upravnega uradnika (*Aug. dispensator*). Ker ni misliti, da bi bil Alexander v službi cesarske provincialne uprave, ki je za posvetitve žrtvenika ni bilo več v Poetoviju, bo šlo pač tudi v tem primeru za uradnika cesarske carinske uprave, ki se začne s Komodom.

Tem starejšim sponenikom je pridružiti še tri novejše napise:

5. CIL III 15184. Mala bronasta plošča v obliki »*tabulae ansatae*«, zgoraj v sredini preluknjana. (Sl. 2.) Ks desnega ročnika (ansa) je odlomljen. Ploščico so našli ob poizkusnem kopanju ptujskega Muzejskega društva marca 1898 na parceli 1077 v Sp. Hajdini (Kohaut, Mitt. Zentr. Komm. NF XXVII, 1901, 18). Danes je v ptujskem mestnem muzeju. Visoka je 0,025, široka 0,055, črke so 0,007 m velike. Napis je punktiran in se glasi:

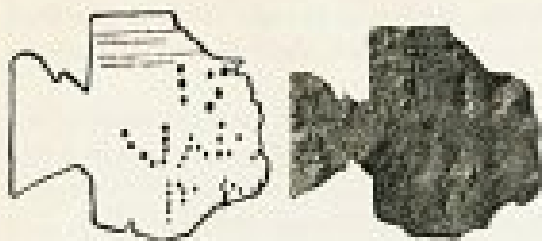
Apolinar(is) / Isid(i). v(otum) s(olvit). l(ibens). m(erito).

6. V merah in obliki odgovarjajočo ploščico, žal fragmentarno, je v jeseni 1935 na istem mestu odkril W. Schmid; ostala pa je doslej neopažena in je tudi Schmid v svojem poročilu o izkopavanjih ne omenja. (Sl. 3 b.) V višino meri 0,026, v širino 0,03 m. Po skrbnem čiščenju se je izkazala kot ostanek posvetilnega napisa⁴⁾:

Sl. 2. Posvetilo Izidi.

⁴⁾ Slika 3 h predstavlja ploščico, preden je bila popolnoma očiščena.

Sl. 3 a in 3 b. Fragment posvetila Izidi.

Is[idi]...

Val(erius). A[....]

P(nblins). M[....]

Torej zopet posvetilo dveh mož Izidi.

7. Koučno so našli 26. novembra 1936, ko so preurejali državno cesto Ptuj—Maribor in predstavili znamenje ob njej (pr-

votno pri liši v Sp. Hajdini št. 17), torej ravno nasproti zgoraj omenjenemu najdišču, parc. 1077, posvetilni napis, ki je bil, kakor se da spoznati iz ostankov, zgoraj in spodaj preprosto obrobljen. Na desni strani je nekoliko skrhani in je bil pozneje predelan v šestereooglato ploščo. (Pril. sl. 4.) Visok je 0,82, širok 0,35, debel 0,10 m; črke merijo 0,055 m. Močno obdrgnjen napis se glasi:

C(ains). Ul(pins). Aur(elins)

Gaiann[s]

I(sidi). V(ictici). et. Ser(api)

pro. saln[te]

[s]ua. snornm[q(ne)]

omnin[m]

v(otum). s(olvit). l(ibens). m(erito)

V 3. vrstici je treba razvozlati kot *Victrix*, pridevek, ki ga ima Izida tudi sicer dokaj pogosto, n. pr. CIL XII 153 (=Dessan, Inser. Lat. sel. 4357), IX 3144 (=Dessan 4358) iz Corfinija ali XI 695 iz Bononije, podobno, kakor se tudi naziva *Isis invicta* (n. pr. CIL VI 353).

Kar se posvetitelja tiče, izgleda, da gre tu za Ulp. Gaiana, ki je kot *praefectus vehiculorum* postavil dva žrtvenika s popolnoma enakima napisoma v Virunum (CIL III 4802=Dessan ILS 4193) in v Mediolanum (CIL V 5797=Dessan l. c.): *Invicto patrio / Ulb(sic!). Gaianns / praef. vehic.* Prim. o njem tudi Prosop. Imp. Rom. III p. 458 nr. 533. O Gaianu misli Dessan, da je morda identičen z Gaianom, ki je bil l. 167. po Kr. *inridicus Alexandreae* (ef. P. Meyer, Hermes XXXII 1897, 226, n. 2). Če je to točno, dobimo celo neko vezo ptnjskega svetišča z Egiptom.

Napisnemu gradivu je še dodati dvojce reliefnih svetilk, ki so jih našli v veliki hajdinski nekropoli in sta sedaj v graškem Joanneju (Inv. Nr. 5683 in 8310). Publiciral ju je Fischbach v Mitt. hist. Ver. f. Steierm. XLIV, 1896, 37, Nr. 325 in 326. Na obeh svetilničnih ploščah (diskih) je upodobljena oblečena doprsna Izida s sprednje strani s polmesecem in sončno ploščo nad njim. Št. 325 je izgotovljena, kakor pravi Fischbach, po močno obrabljenem modelu in je ležala v nekem grobu skupno z novcem Klavdija I. Št. 326. je slabo ohranjena. Ako je Fischbachova stvarna razlaga pravilna, potem sta

obe svetilki, ali vsaj ena, najzgodnejša dokaza za bivanje Izidinih častilcev v Poetoviju. Toda s tem seveda ni še nikakor rečeno, da je že v tej dobi obstajalo tudi hoginjino svetišče.

Obstoj svetišča egiptovskega božanstva se more iz dosedaj znanega napisnega gradiva potrditi šele za drugo polovico 2. stol. po Kr. Ta doba je ugotovljena na eni strani z v napisu št. 1 omenjenim carinskim zakupnikom Q. Sabinijem Veranom, ki je poznan tudi z drugih napisov iz dobe 150—160 po Kr., na drugi strani pa s posvetilom cesarskega carinskega uradnika, ki je možen samo po reorganizaciji ilirske carine pod cesarjem Komodom. Da je svetišče obstajalo tudi pozneje v 3. stoletju, je naravno, nimamo pa zanj do danes še nobenih dokazov. Gotovo pa je doživel kult egiptovskih božanstev — kakor v vsem imperiju — tudi v Poetoviji v 3. stoletju nazadovanje radi naraščanja kulta perzijskega sončnega boga Mitre. Število mitrijskih spomenikov je v Poetoviji znatno večje od spomenikov egiptovskih božanstev.

Poraja pa se sedaj vprašanje, kje je stalo to svetišče egiptovskih božanstev, iz katerega izvirajo razmeroma številni napisi iz Poetovija. Prvi je poizkusil lokalizirati to svetišče avtor že omenjenega »Chronicon seu commentarius historicus Poetov.«, pag. 8 rokopisa v ptujskem muzeju. »Vnd ist just an den orth, allwo aniezo das mittere stückh Khirchen St: Martini stehet, Vor Zeiten ein Tempel Einer Abgöttin mit Nahmen Isis gestanden, welcher wie noch zusehen, in quadro gebaut, Vnd mit lautter starkhen quaterstückhen versezt ist in einer grossen Dickhe; Woran dann vornen der Chor, undt hintenher die jezige Thüren gebauet.«

Za J. Hauptmanna je bil pri tej lokalizaciji merodajen, kakor je razvidno iz njegovega »Chronicon«, sekundarno vzdani napis št. 1 (= CIL III 4015). Okolice hajdinske cerkve pa, kakor mi danes vemo, Rimljani niso zazidali⁶⁾. Važnejša sta za lokalizacijo svetišča napisa št. 5 in 6.

Dočim marmorni spomeniki niso izkopanine, marveč so jih odkrili izključno le v sekundarni legi in jih je zato treba pri obravnavanju vprašanja lokalizacije svetišča zaenkrat izločiti, sta bili obe bronasti ploščici, ki sta bili prvotno pritrjeni na kakem posvetilnem daru, morda na kakšni podobici (pr. Juvenal XII 27 all.), neposredno izkopani. Ako smo mogli pri starejši plošči št. 5 še domnevati, da je morda odkod drugod prišla semkaj, je to sedaj, ko so dobili na istem mestu še eno ploščico, že mnogo manj verjetno. Tudi zadnji, pravkar najdeni napis št. 7 izhaja, kot omenjeno, iz neposredne bližine. Ko so gradili znamenje, pač niso gradiva donašali iz prevelike daljave.

Kako je sedaj z ostalimi marmornimi napisnimi spomeniki? Tudi ti govore, kakor bo takoj razvidno, za lokalizacijo svetišča na parceli 1077 ali kvečjemu v njeni neposredni bližini. Št. 1 in 2 sta bili zazidani v hajdinski župni cerkvi, torej v razdalji 750 m od nje. Št. 3 so našli sicer v Ptuj, toda v

⁶⁾ Saria, Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Ptuj 59.

Sl. 4. Izidi posvečeni oltar.

Sl. 1. Serapida posvečeni oltar.

mestnem delu, ki v rimski dobi ni bil nikdar zazidan; aro so torej gotovo samo tjakaj zanesli od drugod. Isto bo veljalo tudi za Serapidov žrtvenik št. 4, ki je stal, ko je bil prvič prepisan, v neki zasebni hiši v Ptuj; ta se danes točneje ne da določiti.

Vsaj približno točno pa lahko določimo najdišče, če premostrimo posvetilje poedinih ar, pri čemer moramo št. 2 in 7 izločiti, ker ne vsebujeta o njih nobenih podrobnejših podatkov. Št. 1 in 3 sta posvetila izrecno carinska uradnika, pa tudi Serapidov žrtvenik št. 4, kakor sledi iz zgornjega. Vemo pa iz napisov 1. in 2. mitreja⁶⁾, dalje iz napisnega fragmenta, ki ga je našel Schmid 1935 (ČZN XXX 1935, 150 sl.), da je morala biti carinarnica nekje v bližini, ker so njeni nastavljenici tu postavljali svoja posvetila. Schmid je celo poizkusil eno izmed izkopanih poslopij (P na sl. 2), seveda brez zadostnih dokazov, spraviti v zvezo z ilirsko carino. Skoro gotovo je bila carinarnica samo pri poslopju H, ki ga Schmid smatra za horrea. Vidimo torej, da se obseg prostora, kjer je iskati svetišča egiptovskih božanstev, vedno bolj zožuje. Dejansko je že konservator V. Skrabar ponovno izrazil domnevo, da je moralo svetišče stati nekje v tako zvanem hajdinskem trikotu, in zato tudi vedno silil, da se ta teren preišče.

Ob izkopavanjih 1935 je bila raziskana večina tega zemljišča⁷⁾. Schmid je v svojem stremljenju, da prikaže najdišče kot forum, skušal v posameznih izkopanih razvalinah razpoznati take stavbe, ki jih je pričakovati na rimskem trgu, tako n. pr. v poslopju K kurijo, za kar nima najmanjšega stvarnega oporišča. V čudnih zidinah poslopja W hoče videti svetišče Jupitra O. M., v kar ga je zapeljal fragment malega žrtvenika Jupitra Culminalis in ne povsem pravilno rekonstruirana ter nemogoče tolmačena dozdevno Jupitru posvečena ara⁸⁾. Zgradba W obsega podolgovat notranji prostor, čigar dimen-

⁶⁾ CIL III 14354 25—34 in 15184 2—24.

⁷⁾ Žal nima načrt št. 2 (pri Schmidu) nikjer zaznamovanih mej izkopavanja, kar njegovo vrednost bistveno zmanjšuje. Ker se je izkopavalo v sadovnjaku, kjer se je moralo prizanašati drevju, so večji predeli nujno ostali neprekopani, česar pa z načrta ni mogoče razvideti. Zmoten je tudi naziv »via«, kajti ob njem bo nepoznavalec stvarnih razmer golovo mislil, da gre za antično cesto, ki je v bližini vodila mimo, ki je pa Schmid pri svojih izkopavanjih ni našel. Čemu tu po nepotrebnem latinski naziv? V nasprotju s tem se sdi, da je na orientacijskem načrtu št. 1 domnevana antična cesta zaznamovana s »via«. Žal manjka na velikem načrtu kakršnokoli oporišče za njeno določitev, kakor n. pr. označba miljnika, zarisane na malem orientacijskem načrtu, ali podobno.

⁸⁾ Poizkusi, različne fragmente spraviti v zvezo z Jupitrovim kultom, Schmidu pač ni uspel. Končno vendar ne gre, na osnovi četrtnine ene edine črke, ki morda niti ni spadala k temu žrtveniku, rekonstruirati celoten napis! Napačno je raztolmačen tudi fragment, sl. 46. Tu ni pod Jupitrovim prestolom upodobljen nikak orel, temveč spada steber k obrobku in tako zvani »orel« je le kos skale! Na sliki 45 nima figura v desnici žala, marveč verjetnejše ribo. Žezlo se drži drugače! Prav tako je slaba a razlago sodov iz Homerjeve Iliade. Enečenje homerskega Zeusa z italiskim Jupitrom ne sme kljub skupnemu indoevropskemu izvoru iti tako daleč. Pač se dobe v provincialni rimski umetnosti upodobitve homerskih mitoloških scen, toda ne na kulnih spomenikih, temveč zgolj dekorativno na

zije podaja Schmid z $10 \times 5,75$ m in ki ga na treh straneh obkroža 2,80—3,75 m širok hodnik. Na 138. strani svoje razprave pripominja, pač da poudari klasičnorimski značaj na foru stoječe zgradbe, da »je svetišče bilo zidano po rimskih stavbnih predpisih, kakor jih sporoča Vitruv, De archit. IV, 4. Dolžina je enaka dvakratni širini, hodniki imajo polovice širine svetišča«. Kakor kažejo načrt in dimenzijski podatki, ki sem jih navedel po Schmidu, je to nepravilno. Tloris sploh ni v nikaki zvezi s klasičnimi oblikami, opisanimi pri Vitruvu! Mnogo prej odgovarja namreč znanim galskim svetiščem, n. pr. v Peschu, Koblenzu, Möhnu i. dr.⁹⁾ z izjemo, da pri teh vodi hodnik krog in krog, dočim je v Hajdini zunanji zid le na treh straneh. Vprašati se tudi moramo, če smemo v našem primeru zunanji zid sploh dopolniti v pokrit hodnik, kakor je to poizkusil Schmid na sl. 28. Razen v sl. 25 reproduciranega polkapitela niso namreč našli nobenih ostankov stebrov ali glavičev. Zato si je prav lahko zamisliti, da moramo tu rekonstruirati le visok zunanji obrobni zid, v katerem je stala preprosta svetiščna cella (1), sanctissimum; tako dobimo torej tloris, kakor ga približno poznamo pri svetiščih egiptovskih božanstev¹⁰⁾. Razen omenjenega napisnega fragmenta (I. O. M. Culm.) uporablja Schmid v dokaz, da gre pri zgradbi W za Jupitrovo svetišče, še tri reliefne ulomke (sl. 39—41). Ali je pa na njih res upodobljen Jupiter, je vsaj pri sl. 40 in 41 upravičeno dvomiti.

Toda tudi če so dejansko našli v stavbi W ostanke Jupitrovih spomenikov, ne izključuje to razlage, da gre tu za svetišče egiptovskih božanstev. Ne oziraje se na možnost, da so bili ti predmeti semkaj preneseni od drugod, se Jupitrovi spomeniki dobro skladajo s Serapidovim kultom, ker se ta izrecno istoveti z Zevsom — Jupitrom¹¹⁾. Ali se morda dado fragmenti, ki jih Schmid zmotno tolmači z Jupitrovo aro, spraviti v zvezo z Izidinim kul-

nagrobnikih. Tudi obnova oltarja, kot jo kaže sl. 153, budi pomisleke. Nobenega dokaza ni, da bi bil žrtvenik dvonadstropen. Ne gre pa, da bi vse to na tem mestu podrobneje pretrdesal.

⁹⁾ Germania Romana² II Th. XXXVIII 2, 3; XXXIX 3; XL 1.

¹⁰⁾ N. pr. v Pompejih, kjer je vse mnogo bolj sijajno kakor v malem Ptujcu. (Mau, Pompeji² 173 sl.)

¹¹⁾ Pr. O. Weinreich. Neue Urkunden zur Serapis-Religion, 1919, 24 sl.: εἰς Ζεὺς Σάραπις. Dalje n. pr. CIL VII 298: Iovi Serapi, Dessau, Inscr. lat. sel. 4393 sl., kjer so objavljena razna posvetila. I. O. M. Sarapidi ali Iovi Soli in victo Sarapidi in podobno; Dessau 4402 tudi grško: Διὶ Ἥλιῳ μεγάλῳ Σαράπιδι. Za Serapida velja isto, kar smo rekli o Izidi: tudi on je absorbiral vsa ostala božanstva. Pr. CIL II 46: Serapi Pantheo (iz Beje v Španiji) ali Διὶ Ἥλιῳ μεγάλῳ Πανθέῳ Σαράπιδι: (CIL VIII 12495 iz Kartagine). Glede zapletenega vprašanja postanka Serapidovega kniha prim. Fr. Cumont, Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum² 88 sl. in Roeder PWRE s. v. Sarapis; o novejši literaturi gl. F. Pfister, Die Religion der Griechen und Römer, 1930, str. 283. Čeprav si moderna mnenja glede domovine in bistva tega božanstva medsebojno nasprotujejo, je vendar gotovo toliko, da ga je šteti med najstarejše in najtipičnejše zastopnike antičnega sinkretizma.

tom, mi ob primerjalnem gradivu, s katerim tukaj razpolagam, ni mogoče dokončno dognati. Možno bi bilo, saj se Izida in Demeter-Ceres istovetita¹²⁾.

Poudarjam pa izrecno, da je moje tolmačenje poslopja W le delovna hipoteza, ki še potrebuje nadaljnjih dokazov. Zdi se pa vsekakor verjetnejša, kakor vse preveč apodiktčno izrečena Schmidova trditev, da gre tu za osrednje Jupitrovo svetišče v Poetoviju.

Je pa brez dvoma šteti svetišča egiptovskih božanstev med svetišča onih nerimskih božanstev, ki so imela tu na periferiji mesta svoje kultne prostore¹³⁾. Izida s svojim kultom je bila namreč šele pozno sprejeta med oficialna rimska božanstva. Schmid poskuša tu, kot omenjeno, lokalizirati forum. Tudi tega vprašanja ne morem v okviru tega članka natančneje pretresti. Že ekscentrična lega in raztegnjen način zazidave pa nam kažeta, da smo na periferiji mesta¹⁴⁾. Isto je tudi že M. Abramić (Poetovio, str. 31) izrecno povedal: »Ta del mesta je pripadal v napisih izpričanemu okraju *vicus Fortunae*, v čigar obsežju so stale tudi mestne žitnice, *horrea*. Nerimski značaj kultov, ki so jih gojili nekoč v tem svetiščnem okolišu (Mithras, Kybele, Isis), nas opozarja, da stojimo tu na periferiji stare mestne naselbine. Res se razprostira odtod dalje v zapadni smeri po obeh straneh rimske državne ceste veliko grobišče iz I.—IV. stoletja.« Kako je torej mogel Schmid na str. 146, op. 20 ravno to mesto pri Abramiću navesti v dokaz svoji trditvi, mi ostane uganka¹⁵⁾.

Kakor je srečno naključje nanoslo, da sta bila v kratkem razdobju ne celo dveh mesecev odkrita dva Izidina napisa, tako smemo upravičeno upati, da bo nadaljnje, vseh predpostavk prosto raziskovanje tudi to vprašanje svetišča egiptovskih božanstev, ki je moralo biti brez dvoma v Ptuj, dokončno osvetlilo. Po današnjem znanju spomeniškega gradiva za egiptovska božan-

¹²⁾ Pr. Roeder v PWRE IX. 2122. Sodi in živali, upodobljeni na ari, utegnejo biti v zvezi z Izido kot boginjo poljedelstva.

¹³⁾ Tudi v Rimu je stalo Izidino svetišče izven mesta na Marlovem polju. Izidin kult je oblast razmeroma dolgo zatirala, posebno še za cesarja Avgusta zaradi nasprotja z Antonijem in Kleopatro. Še l. 19. po Kr. so njeno svetišče na ukaz cesarja Tiberija podrli, njen kip vrgli v Tiberio in duhovnike križali. Šele pozno, za Karakale, je dobil Izidin kult vstop v samo mesto. O rimskem Izidinem svetišču prim. pregled pri Platner-Ashby, A topographical Dictionary of Ancient Rome 283 sl.

¹⁴⁾ Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Ptuj, podrobni načrt Ptuja. Zazidani sta mnogo bolj obe strani mostu kakor pa Hajdina. Prim. Arch. Karte, tloris sl. 2 in Skrabar, Jahrbuch der Zentr. Komm. NF II. Bd. 195.

¹⁵⁾ Netočna je tudi trditev pri Schmidu na str. 146, da sem jaz edini arheolog, ki oporeka mnenju, da je bilo v Hajdini središče rimskega mesta. Že l. 1911. se je H. Pirchegger, Zeitschr. d. bist. Ver. f. Steierm. IX. 100 sl., bavil s tem vprašanjem in irdil: »Poetovio war zweifellos schon eine vorrömische Siedlung am linken Draufufer; denn nur hier, nicht auf der Ebene des rechten Ufers, waren jene Voraussetzungen gegeben, die der primitive Mensch der Vorzeit für eine Niederlassung verlangte, in erster Linie Schutz vor unvermuteten Überfällen, den der Burgberg bot.« Tudi Reisch in drugi arheologi so to mnenje napram meni večkrat pisмено in ustno zastopali.

stva v Ptuj pa moremo z veliko verjetnostjo postavljati Izidino svetišče na periferijo mesta na Hajdini in to v sosesčino Vicusa Fortunae.

Na koncu še pripominjam, da je prišel do istega rezultata glede lege Izidinega svetišča v Poetoviju tudi g. notar Viktor Skrabar in to popolnoma samostojno in neodvisno od mene.

Zusammenfassung.

Die Denkmäler der ägyptischen Gottheiten in Poetovio.

Der Verfasser behandelt im Vorstehenden zunächst die dem älteren Inschriftenbestande von Poetovio angehörigen drei Isisinschriften CIL III 4015—4017 (oben Inschr. Nr. 1—3) und die Serapisara CIL III 4044 (Nr. 4). Dazu kommen das 1898 gelegentlich einer Grabung des Musealvereines Ptuj auf der Parz. 1077 in Spod. Hajdina gefundene kleine Bronzetäfelchen CIL III 15184 (Nr. 5), ein 1935 bei den Grabungen von W. Schmid auf derselben Parzelle wie Nr. 5 gefundenes Fragment eines ähnlichen Täfelchens (Nr. 6), das aber bisher unbeachtet geblieben war, und eine Ende November 1936 in unmittelbarer Nähe der erwähnten Fundstelle zu Tage getretene Marmorplatte (Nr. 7) mit Weihung an die I(sis) V(ictrix) und Ser(apis). Außer den Inschriften deuten in Poetovio auf den Kult der ägyptischen Gottheiten noch zwei Relieflampen mit Darstellung der Isis am Diskus (Fischbach, Mitth. hist. Ver. f. Steierm. XLIV 1896, 37, nr. 325 f) hin. Da einerseits die Inschriften Nr. 5 und 6 auf der Parzelle 1077 gefunden worden sind, außerdem auch Nr. 7 in unmittelbarer Nähe, wenn auch in sekundärer Verwendung, zu Tage getreten ist, anderseits aber Nr. 1, 3 und 4 von Angehörigen der illyrischen Zollstation stammen, die, wie die Inschriften der beiden ersten Mithraeen beweisen, in der Nähe gelegen haben wird, muß das Heiligtum auf der genannten Parzelle oder mindestens in deren nächster Nähe gestanden haben. Die von W. Schmid in dieser Zeitschrift Jg. XXX 1935, 129 ff veröffentlichten Grabungen haben nun gerade auf dieser Parzelle stattgefunden, wobei unter anderem ein Gebäude (W auf Plan Abb. 2) freigelegt worden ist, das dort ohne zwingenden Grund als Tempel des I. O. M. gedeutet wird. Der merkwürdige Grundriß, eine einfache Cella auf drei Seiten umgeben von einer Mauer, legt jedoch die Vermutung nahe, daß es sich bei diesem Gebäude eher um das Heiligtum der ägyptischen Gottheiten handelt. Es fügt sich gut in die Reihe der anderen nichtrömischen Kultstätten ein, die hier an der westlichen Peripherie der Stadt aufgedeckt worden sind. Daß sich hier in ganz exzentrischer Lage, wie Schmid vermutet, das Forum von Poetovio befunden habe, ist aus den Fundtatsachen nicht festzustellen und widerspricht auch allem, was wir bisher über die Topographie der antiken Stadt wissen.

Nove rimske vojničke kacige.

Viktor Hoffiller, Zagreb.

U svojoj radnji o »Opremi rimskoga vojnika« izašloj u »Vjesniku brv. arheol. društva« N. S. XI i XII opisao sam tri bronsane rimske kacige, nađene na raznim mjestima u Hrvatskoj, a čuvane u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Najznačajnije kod nekih kaciga te vrsti je to da su na njima za-bilježili svoja imena vojnici koji su ih nosili. Od onoga vremena nabavio je Arheološki muzej zagrebački još tri bronsane rimske kacige, koje želim da objelodanim u ovoj Spomenici, a k tome ću dodati, s dozvolom vlasnika, još jednu vrlo zanimljivu kacigu iz privatnoga posjeda.

Iz Kupe kod Siska izjaružana je, i darovana Arheološkome muzeju u Zagrebu, jedna slaba iz bronse iskovana visoka kaciga, dosta slabo sačuvana, mjestimice jako izjedena. Donji otvor dug je 220, a širok 195 mm, visina je bez gornjega ukrasnog čavla, 156 mm. Lim, iz kojega je kaciga iskovana, bio je tanak, tako da je kaciga sada u sredini mjestimice tanka kao papir, a na najdebljim mjestima samo 1 mm debela. Rub je odebljan, te dosiže do 3 mm debljine. Vratobran je koso nagnut, i na najširem mjestu jedva 24 mm širok. Na vrhu kacige pritaljen je, i na nutarnjoj strani kacige zakovan čavao sa velikom ukrasnom glavom. To je i jedini ures kacige, koji služi ujedno za pojačanje. Nema traga nikakvim napravama za nasad i pričvršćivanje perjanice. Isto tako nije ova kaciga imala nikada ni čelnoga obruča. Obrazne ploče sada manjkaju, a visjele su na kacigi o baglamama, koje su sačuvane. Obadvije su izrezane iz tankoga bronsanoga lima i prikovane sa dva prosta bronsana čavla. Oblikom svojim, osobito sa svojim sasvim uskim vratobranom, sjeća ova kaciga na galske kape, ali je sigurno da ju je nosio rimski vojnik. Po slaboj izvedbi moglo bi se suditi, da je rađena u fabrici koje vojne čete, za vrijeme kojega vojničkog poduzeća. Na kacigi nema traga, da bi na njoj bio napisao svoje ime vojnik, koji ju je nekada nosio. (Pril. sl. 1.)

Mnogo je bolje rađena jedna druga kaciga, nađena u koritu rijeke Save kod Boka (srez Sisak), a darovana muzeju od g. Vladimira Müllera, trgovca u Sisku, godine 1922. Otvor kacige je dolje dug 215, a širok 212 mm, visina je kape, bez gornjega uresnoga nastavka, 162 mm. Bronsa je dosta jaka, tako da su stijene i u srednjim partijama još 2 mm debele. Dolje je uzak odebljan rub. Gore na vrhu kacige pritaljen je, i zakovan s nutarnje strane, čunjast nastavak, koji nije ni zarezan ni probušen, tako da nije mogao služiti za pričvršćivanje perjanice drugačije nego da je njezin prednji kraj bio zanj privezan. Straga su, u sredini, i na prijelazu kape u vratobran, bile pritaljene po dvije male letvice za pričvršćivanje perjanice. Čelnoga obruča ni ova kaciga nije imala. Vratobran je skoro ravan, na najširem mjestu 47 mm širok. Obrazne ploče visjele su na baglamama prikovanim sa po dva obična bronsana čavla. Na vratobranu je, u sredini, kraj ruba rupa. Tu je

nekada prolazio čavao, koji je držao kvačicu za vješanje kacige o oklop. Ako je ova kaciga i sasvim jednostavna, ipak se vidi da se kod njezine izradbe nije štedilo s materijalom. Ni na ovoj kacigi nije zabilježeno ime vojnika koji ju je nosio. (Pril. sl. 2 a, b.)

Treći primjerak rimske bronsane kacige naden je u jeseni godine 1934 kod jaružanja korita rijeke Save kod Martinske vesi (srez Sisak), kod kilometra 624. Brigom i posredovanjem gosp. građevnoga višega savjetnika inž. Rudolfa Gabriela u Sisku mogla je biti spašena za Arheološki muzej u Zagrebu. Kaciga je kod vadenja vrlo stradala, tako da je u muzeju morala biti izravnana. Pri tom se je postupalo nešto neoprezno, pa je kaciga mjestimice ispucala, a i oblik joj je nešto izmijenjen. Otvor kacige je sada 218 mm dug, 185 širok, ali je nekada bio po svoj prilici nešto širi. Visina je, bez gornjega nastavka, 166 mm. Kaciga je iskovana iz dosta jakog lima, tako da su stijene u sredini još 2 mm debele. S nutarnje strane i na vratobranu vide se jasno tragovi čekića, vanjska je strana kape izgledana. Rub kape i vratobrana je nešto odebljan. Gore na vrhu kape je čunjolik nastavak, pritaljen i zakovan s nutarnje strane. U sredini je raskoljen, i u taj je otvor bio uložena prednji kraj perjanice, i tu pričvršćen posebnom čivijom. Straga na kapi, u sredini po prilici, i prije prijelaza u vratobran, bile su pritaljene po dvije tanke letvice, između kojih je ležala perjanica. Ova je kaciga sačuvala svoj čelni obroč, koji je na stučenim krajevima bio prikovan na kapu običnim čavlima, a u sredini je jedan jezičac obruča ulazio u rupu kape, koja je na tom mjestu naročito u tu svrhu bila probušena. Obroč je kovan i dosta slab, ali mu je, za pojačanje, odebljan rub. Danas obroč ne pristaje sasvim uz kapu, jer je danas kapa nešto uža nego je nekada bila. Obrazne ploče visjele su na baglamama načinjenim iz običnoga bronsanoga lima, i prikovanim sa po dva obična čavla na kapu. Vratobran je nešto kos, dosta širok, na najširem mjestu, u sredini, 58 mm širok. U sredini, tik odebljanog ruba, rupa je za čavao, koji je nekada držao kvaku za vješanje kacige. Ova je kaciga vrlo zanimljiva zato, što je na njoj uvijekovječio svoje ime rimski vojnik koji ju je nekada nosio. Izbockanim, dosta nelijepim slovima napisano je na vratobranu D · LVCCI · VARRONIS. Po tom napisu nosio je tu kacigu neki V a r r o, koji

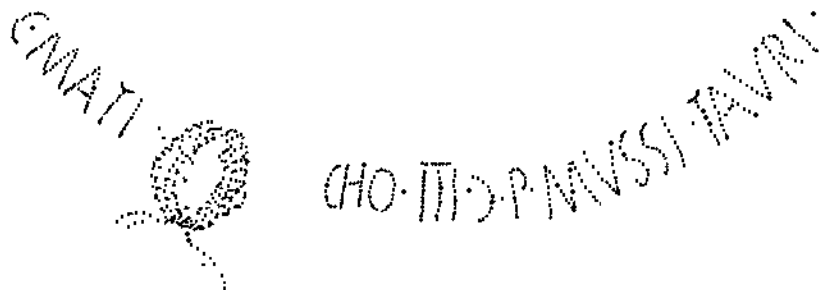
D · LVCCI · VARRONIS

Natpis na kacigi sl. 3.

je služio u nekoj centuriji, kojom je zapovijedao centurio L u c c i u s. Točke iza pojedinih riječi označene su trokutima, pet većih točaka ispod slova A

u Varronis možda su oznaka fabrike. Napis je, prije nego je bio izbockan, bio ugraviran tankim crtama; od toga su starijega napisa još preostala slova VAR. (Pril. sl. 3 a, b.)

Vrlo je lijep, i vrlo zanimljiv primjerak rimske bronsane kacige naden pred više godina u Savi blizu Mokrica, pa je došao u privatnu zbirku gosp. sud. kapetana Milana pl. Praunspergera u Zagrebu. Gospodin Praunsperger mi je ljubazno dozvolio da ju ovđe objelodanim. Već na prvi pogled ova se kaciga čini nešto drugačijom od prijašnjih. Ona je, prije svega, nešto niža, i nije toliko šiljasta, nego više okrugla. Otvor je dolje 210 mm dug, a 190 mm širok, kapa je samo 140 mm visoka. Vrlo je teška, jer je iskovana iz dosta jakoga lima, koji je u sredini još preko 2 mm debeo. Uslijed toga nije bilo potrebno da se znatno pojača rub, pa je on faktično samo neznatno pojačan. Kaciga nije nikada imala na sebi perjanice, pa nije na njoj ni načinjena nikakva naprava za pričvršćivanje iste. I ova je kaciga sačuvala svoj čelni obruč, koji je osobito debeo (na rubu 4 mm) i širok. Na krajevima je odrezan i prikovan čavljima koji imaju okrugle glavice. Baglame (desna manjka) načinjene su iz debeloga svinutoga bronsanoga lima i prikovane čavlicima, koji imaju šiljate glavice. Vratobran je dosta vodoravan, širok, na najširem mjestu 52 mm. Tu je bronsan čavao s okruglom glavicom, koji je držao na donjoj strani kvaku za vješanje šljema. Na vratobranu nosi ta kaciga vrlo zanimljiv napis. Izbockanim, dosta pravilnim slovima napisano je C · MATI
 levorov
 vijenac CHO · III · D · P · MVSSI · TAVRI ·

Natpis na kacigi sl. 4.

Nosilac kacige zvao se C. Matius, a služio je u trećoj kohorti neke legije, u centuriji, kojom je zapovijedao centurio P. Mussius Taurus. Matius je dosta rijetko gentilno ime, koje dolazi i u našim krajevima (Noricum, CIL III 5147, 5319). Vrlo je zanimljivo, da je između imena vojnika i oznake čete ugraviran lovorov vijenac. Tu se sigurno radi o odlikovanju, i vijenac je t. zv. corona aurea. To odlikovanje dobiva, u pravilu, samo vojnik višega ranga (od centurijona prema gore), pa se to odlikovanje sigurno odnosi na kohortu, koja ga je imala. Zato je vojnik, po svoj prilici, i spomenuo kohortu, jer obično se spominje samo centurija. (Pril. sl. 4 a, b.)

Teško je reći, koja je od ovih kaciga starija. Po lijepom obliku, solidnoj

izradbi i slovima (otvoreno P) ova bi zadnja kaciga spadala svakako još u I. vijek posl. Is., po svoj prilici, još u prvu polovicu. Ostale će biti kasnije.

Iako su tu sada publicirana odmah četiri nova rimska vojnička šljema, i time se znatno pomnožio broj poznatih spomenika te vrsti, to ipak nisu postala mnogo jasnija pitanja, koja su povezana s tim kacigama. Prije svega nas zanima, kakve su trupe te šljemove nosile. Zadnja dva, po napisima, nosili su pripadnici pješačkih trupa, i to sigurno legijonarci. Treća kohorta spomenuta na zadnjoj kacigi sigurno je kohorta legije, jer da je mišljena auktijarna kohorta, ona bi sigurno imala svoju oznaku. Prve dvije kacige mogli su nositi i konjanici.

U vezi sa vijestima kod starih pisaca koji o tome govore (Vegetius II 18 i Cass. Dio LXVII 10), pokrenuto je pitanje, da li je pisanje imena vojnika na kacigama bilo propisano ili zabranjeno, pa samo trpljeno¹⁾. Kako je kod većine kaciga napisano ime vojnika, kod nekih dapače nalazimo i tri i četiri imena vojnika, koji su ih nosili jedan iza drugoga, to je sigurno da je pisanje imena bio barem običaj, iako razumljiv; što je sigurno svaki rado označivao i tako nastojao sačuvati kacigu koja mu je dobro pristajala.

Kako je na obilježenim kacigama zapisano samo po jedno ime, to otpada istraživanje, koje je ime napisano prije. Istraživanje sudbine na kacigama spomenutih vojnika nije dovelo do sigurnoga rezultata.

Zusammenfassung.

Neue römische Bronzehelme.

Im Anschlusse an seine im »Vjesnik« des kroat. Archaeolog. Vereines N. S. XI und XII erschienene Arbeit über römische Waffen publiziert der Vf. vier neue römische Bronzehelme. Der erste wurde aus dem Flusse Kulpa bei Sisak ausgebaggert. Es ist eine Sturmhaube hoher gallischer Form, oben mit einem großen Nagelkopf verziert, inschriftlos.

Nr. 2 wurde aus der Save beim Orte Bok (Bez. Sisak) ausgebaggert. Material ziemlich stark. Oben kegelförmiger Aufsatz, nicht gespalten und nicht gelocht. Rückwärts an zwei Stellen Lötspuren für Leisten zum Festhalten der crista. Stirnreif war nie vorhanden. Nackenschutz ziemlich wagrecht, bis zu 47 mm breit, inschriftlos.

Nr. 3 wurde beim Baggern des Savchettes beim Dorfe Martinska Ves (Bezirk Sisak) gefunden. Beim Baggern sehr beschädigt, ziemlich ungeschickt wiederhergestellt. Oben kegelförmiger Ansatz, gespalten und gelocht, rückwärts an zwei Stellen Lötspuren für Leisten zur Befestigung der crista. Stirnreif erhalten, wegen der mangelhaften Restaurierung der Haube nicht ganz anpassend. Nackenschutz stark nach unten geneigt, bis zu 58 mm breit, darauf oben die punktierte Inschrift C · LVCCI · VARRONIS. Dieselbe Inschrift war vorher leicht eingeritzt; von dieser früheren Einritzung sind noch die Buchstaben VAR deutlich zu sehen.

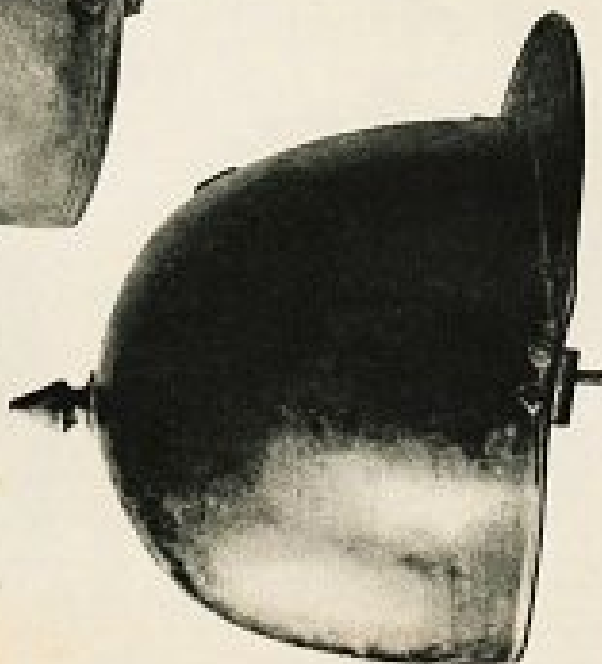
Nr. 4 stammt aus der Save bei Mokrice (Bez. Krško). Ziemlich niedrige glatte Haube aus sehr starkem Material. Crista war nie vorhanden. Starker Stirnreif erhalten. Auf dem bis zu 52 mm breiten Nackenschutz die Inschrift: C · MATI ·, Lorbeerkranz, CHO · III · P · MVSSI · TAVRI. Die Erwähnung der Kohorte in Verbindung mit dem Lorbeerkranze soll wohl bedeuten, daß das donum militare der Kohorte verliehen war.

Nr. 1—3 befinden sich heute im Archaeologischen Museum in Zagreb, Nr. 4 im Privatbesitze des Hauptmannauditors Herrn Emil von Praunsperger in Zagreb.

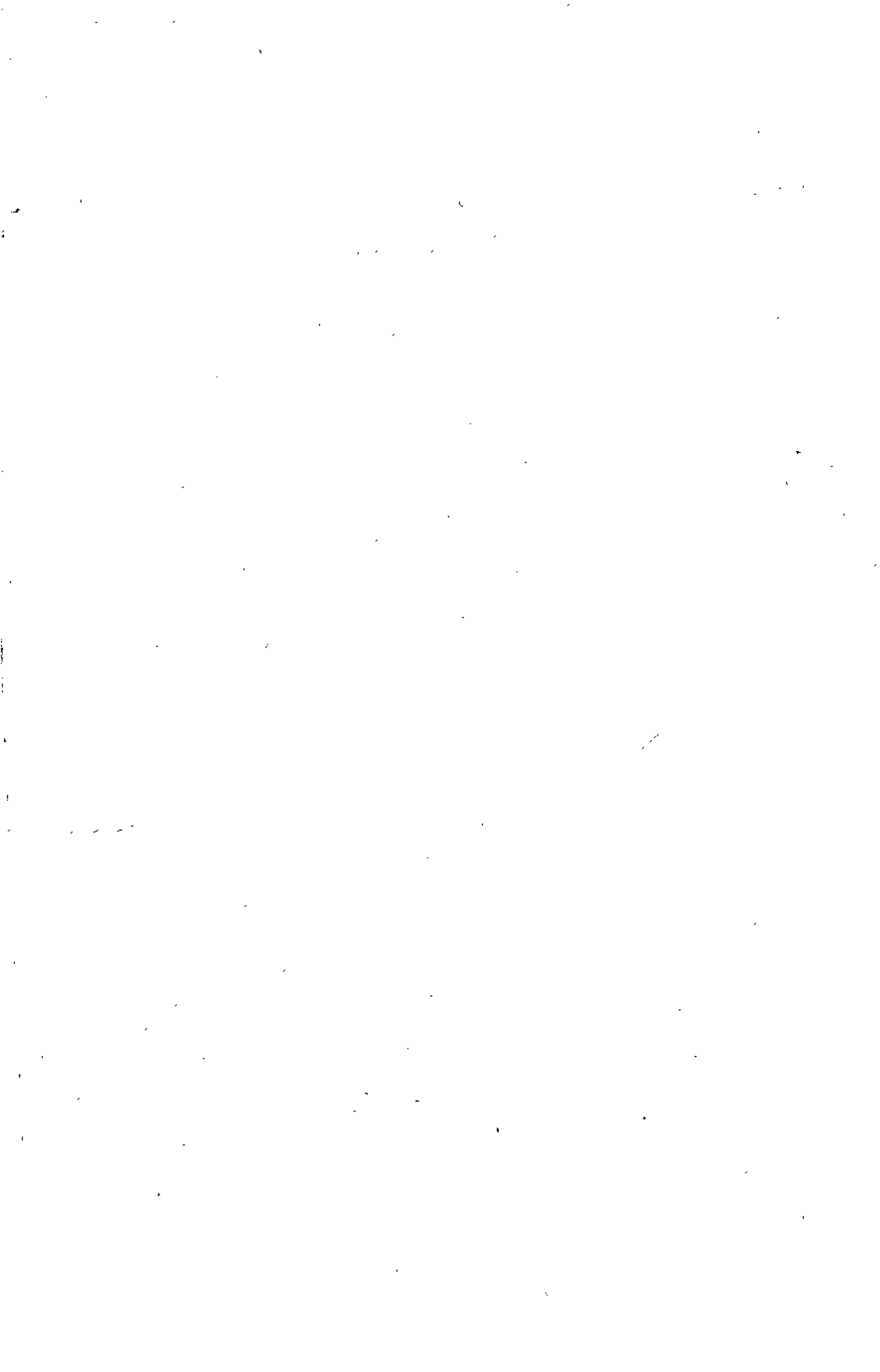
¹⁾ W. Kubitschek, Die Aufschriften des Helmes von der Fliegenhöhle. Mitteilungen d. prähistor. Kommission d. Kais. Akad. d. Wissenschaften, Wien II/2 (1912), 191 ss.

1.

2.

4 a. b.

3 a. b.

Starokrščanska bazilika v Suvodolu pri Bitolju.

France Mesesnel, Skoplje.

Kršćanstvo je prvič pridigal v Solunu in Macedoniji apostol Pavel, ki je tod sam misijonaril in pošiljal Macendoncem tudi svoje učence¹⁾. Iz prvega Pavlovega lista Solunčanom²⁾ se da sklepati, da se je iz Soluna močno širilo krščanstvo po vsej Macedoniji in v apostolovem spremstvu se večkrat nahajajo krščanski Macedonci iz Soluna. Šele mnogo kasneje zvemo za cerkvene občine in škofijsko organizacijo, ki je pa vendar starejša ko ravnopravnost cerkve. V Lichnidu, današnjem Ohridu, je po legendi že koncem tretjega stoletja pridigal krščanstvo antijohijski škof Erazem († 303 v Campagni), ki je postal tudi prvi ohridski škof. Kasneje sta znana še dva: Anton v letih 449—459 in Lavrencij l. 497.³⁾ Vsekakor je bilo krščanstvo v Erazmovem času in neposredno po njem zelo razvito okoli Ohridskega jezera. O tem posebno pričajo ostanki stavb. Od Erazmove puščavniške celice sicer ni prvotnih ostankov, toda pod njeno srednjeveško naslednico so v barju pred leti odkrili temelje starokrščanske bazilike, ki je danes ni več. V tlaku pred cerkvijo Sv. Klimenta v mestu Ohridu sta dve marmornati plošči od neke starokrščanske oltarne pregrade. Mnogo važnejša najdba se je nahajala v vasi Oktisi blizu Struge. Tam so pred dobrim desetletjem našli na zelo velik in dobro ohranjen mozaični tlak z geometričnimi in živalskimi motivi, ki so po stilu pripadali IV. stol. Posebno karakteristični so bili pari žejnih jelenov pri simboličnem studencu. Bazilika, kateri je tlak pripadal, je bila že pred odkritjem uničena, danes pa tudi o tlaku ni več sledu.

V sosesčini ohridske se je nahajala Bitoljska škofija, ki je imela svoj sedež v Heracleji Lyncestis ali Pelogoniensis. O njej vemo le malo; l. 553. je bil njen škof Benignus na carigranskem cerkvenem zboru⁴⁾. V mestu Heracleji, ki so ga začeli pred dvema letoma odkopavati, so našli (Siva voda) na triladijsko baziliko z apsidno, dozidanim baptisterijem s stebri, oltarno pregrado in dobro ohranjenimi deli mozaičnega tlaka. V rimljanski utrdbi Dolenjsko kale na nekdanji Via Egnatia, v smeri proti Resnu, smo pred tremi leti odkrili starokrščansko baziliko, ki pa še ni dovolj odkopana. Gotovo je triladijska in ima zelo zanimiv simboličen mozaični tlak, ki je najbrž iz VI. stol. Izkopali so baze nekaterih stebrov, ki so delili ladje. V vasi Suvodol

¹⁾ Pavlova poslanica Rimljanom, pogl. 15; Dejanja apostolov, pogl. 16, 19, 20, 27.

²⁾ pogl. 1.—3.

³⁾ France Mesesnel, Ohrid (1934), str. 18.

⁴⁾ F. Mansi, Conciliorum amplissima collectio IX, 190.

v Bitoljskem srezu so se še pred nekaj leti videli temelji starokrščanske bazilike, njeni klesani deli pa so bili vzdani v kasnejše stavbe.

Važen center, ki ga danes že precej dobro poznamo, je bilo mesto Stobi, kjer se je nahajala krščanska metropolija že v IV. stoletju. L. 325. je njen metropolit Budius na koncilu v Carigradu, znani so še Nikolaj in sufragani Dardanius l. 451., Filip koncem V. stol., Foka 553, Janez 680, Margarit 692. V mestu Stobi so med svetovno vojno pričeli nemški vojaki izkopavati škofijsko cerkev, ustanovo škofa Filipa⁵⁾. Razen te triladijske bazilike, ki je dovolj znana⁶⁾, se v mestu nahaja še ena triladijska bazilika ter podobna stavba, ki jo nekateri smatrajo za židovsko sinagogo, ugotovljeno v Stobih z grškim napisom na stebri. Izven mesta proti jugo-zahodu se nahaja pokopališčna bazilika nad obokanimi kriptami s sarkofagi. Lanski uspehi podrobnjšega izkopavanja še niso objavljeni. Pod bližnjo vasjo Palikura je na levem bregu Crne reke tudi triladijska bazilika z baptisterijem in mnogimi bočnimi sobami, kar smatrajo nekateri za starokrščanski samostan⁷⁾.

Glavno mesto Dardanije in sedež dardanskih metropolitov je bilo že v IV. stol. mesto Scupi, blizu današnjega Skoplja. L. 347. je znan metropolit Parigorij, 451 Ursicinus, 494 pa Janez, ki je stal na strani papeža Gelazija. Najbrž je tu ustanovil cesar Justinijan svojo Justiniano Primo ter jo l. 535. povzdignil v nadškofijo. Prvi nadškof je bil Katelian, potem so znani še Benenatus (553), Janez I. (592), Leon (603) in Janez II. (680/81). Starokrščanske cerkve starega mesta Scupi še niso znane v večjem številu, ker se je sistematično izkopavanje pričelo šele pred dvema letoma. Pred dobrim desetletjem so zasebniki izkopali na periferiji nekdanjega mesta triladijsko baziliko sredi nekropole, nad kamenitimi sarkofagi. Žal je danes vsak sled cerkve uničen⁸⁾. Izgleda, da so pri novih izkopavanjih naleteli v bližini amfiteatra na temelje večje starokrščanske bazilike. V bodočnosti se pričakujejo še velika odkritja, kajti Prokopij piše, da ni lahko prešteti vse božanske cerkve, ki jih je dal cesar Justinijan zgraditi v svoji Justiniani Primi. Blizu Skoplja, nad Markovo reko za vasjo Dračevo, so kmetje pred tremi leti odkopali na eksponiranem holmu močno utrjeno rimsko postajo, ki je varovala staro pot v rudnike. V oklepu starih utrdb so našli dve rotundi z mozaičnim tlakom. Iz njihovih motivov sicer ni mogoče sklepati na njihov direktni krščanski izvor, ki pa ni izključen. Mozaiki so pred očmi vseh poklicanih činiteljev že popolnoma propadli.

V Ulpiani, današnjem Lipljanu na Kosovem polju, je bila tudi škofija, ki jo je cesar Justinijan imenoval Justiniano Secundo. Znana sta njena dva škofa Macedonius (347) in Pavel (553), stara cerkev pa je najbrž služila za

⁵⁾ Hald, Auf den Trümmern Stobis. Stuttgart 1917.

⁶⁾ Сариа-Егер, Истраживања у Стоби. Гласник С. Н. Д. књ. V. (1929).

⁷⁾ Hald, l. c. — Сариа-Егер, Истраживања у Стоби.

⁸⁾ Рад. М. Грујић, Скопска метрополија (1935); стр. 5—18.

temelj novejši zgradbi. Sosednji škofiji sta bili v Naissu (Niš) in Serdiki (Sofija). Lani je prof. Vlad. R. Petković pri izkopavanju takozvanega Caričinega Grada pri Lebanih blizu Leskovca naletel na temelje in stebre čez 70 m dolge starokrščanske bazilike. Bodočnost bo pokazala, katero mesto je imelo tako veličastno cerkev.

Zaradi premajhnega razumevanja in še iz drugih vzrokov je material za celotno sliko cerkvene arhitekture v starokrščanski dobi Macedonije, kolikor je je v naši državi, zelo nepopolno odkopan in v mnogih slučajih prepuščen usodi popolnega propadanja. Razen stobijske katedrale so vse doslej omenjene starokrščanske cerkve zelo nedostatno objavljene, ali pa sploh še niso znane v literaturi. V tem oziru čaka našo znanost še prav mnogo in ne lahkega dela. Po številu sedaj znanih cerkva je mogoče sklepati, da skriva zemlja še mnogo spomenikov, ki jih bo morda bodočnost odkrila.

Med doslej znanimi starokrščanskimi cerkvami so skoraj vse triladijske bazilike, ki imajo brez izjeme narteks, le eno polkrožno apsidno in so razdeljene s stebri, ki pogosto nosijo empore. Le v enem slučaju nosijo empore nad bočnima ladjama zidani slopi in sicer v baziliki neznanega rimskega mesta, ki se je nahajalo v okolici vasi Suvodol v Morihovskem srezu, vzhodno od Bitolja, kjer so se v svetovni vojni vršili zelo ostri boji. Tudi to baziliko je odkril slučaj. Ker je njeno izkopavanje za sedaj zaključeno in so rezultati precej definitivni, podajam njen opis in približno lokalizacijo v kompleksu antičnih naselbin bitoljske okolice.

Pelagonija, široka in rodovitna ravan med Prilepom in Bitoljem, obdana od visokih gora, je bila v starem veku precej gosto naseljena. Preko nje so vodile važne rimske ceste, toda v južnem delu so se izogibale osredka, kjer je Črna reka (Erigon) že tedaj povzročala močvirja in poplavljala široko polje. Tudi naselbine, ki so zgodovinsko manj znane, pa jih večje število izkopin dokazuje, so bile večinoma ob robn ravnine ali pa na obronkih obdajajočih gora na vzhodu in zahodu. Tod je vodila Via Egnatia, ki je vezala Solun (Tessalonica) z Dračem (Dyrrachium) ter se je pri današnjem Bitolju (Heraclea Lyncestis) obrnila proti zahodu, odkoder se je odcepila cesta preko Prilepa (Prilapion) v Stobi in dalje v Sofijo (Serdica). Pri Stobiju se je cesta spojila z glavno cesto ob Vardarju (Axios), ki je vodila iz Soluna v Skoplje (Scupi) ter se dalje cepila proti severu in zahodu. Od ceste Bitolj—Prilep se je cepila pot čez Debrešte v Južni Brod in dalje po dolini Treske. Odkrili smo tudi več delov poti, ki je vodila iz Bitolja na vzhod čez Suvodol in Morihovske hribe v Vardarsko dolino. Razumljivo je, da so se ob tako razviti cestni mreži razvile tudi mnogoštevilne naselbine, znane po Peutingerjevi tabli in po nekaterih izkopanih napisih. Toda v slučaju Pelagonije vemo samo za eno gotovo točko in to je Heraclea, poznamo pa več naselbin, ki še niso končno ugotovljene. Tako ni prav gotovo, kje se je nahajala postaja Denriopos, ne še, kje je bilo mesto Ceramiae, pa tudi za Istuberro velja isto. Na Peutingerjevi tabli je očitno izpadla ena postaja in so to napako

poizkušali popraviti Hahn, Miller⁹⁾ in v novejšem času Saria¹⁰⁾. Dočim sta prva dva arheologa risala rekonstrukcijo nekritično na papirju, se je Saria oziral na arheološka najdišča ter lokaliziral Ceramiae pri Markovi varoši poleg Prilepa ter zaradi pravilne razdalje do Bitolja vrnil med njo in Bitolj postajo Istuberro pri današnji vasi Čepigovo. Tu so res našli napis s tem imenom, toda na drugem napisu iz iste vasi se imenuje naselbina Deuriopos, za Ceramiae pa je Markova varoš zaenkrat še čisto nedokazana lokalizacija. Toka starih cest po ravnini namreč ni moči v celoti rekonstruirati. Dalje nam še ni znana lega mesta Perseis, ki ga je ob Črni reki ustanovil Filip Macedonski. Najdišča antičnih naselbin so bolj mnogoštevilna ko pa neznana mesta iz zapiskov.

Med neznana mestna naselja štejemo za sedaj tudi obširno polje razvalin, ki se razprostira ob Oreovskem potoku vzhodno in južno od današnje vasi Suvodol v Moribovskem srezu, kakih 18 km vzhodno od Bitoljja. V ravnini, po kateri teče Črna reka, so pač pogoste predzgodovinske gomile, toda na antične ostanke naletimo šele približno dva kilometra pred Suvodolom, tik pod vznožjem Morihovskih gora. Nekdanje mesto se je dvigalo na precej napetem desnem bregu potoka proti Vranjevski poti ter je segalo proti vzhodu v ravnino nad današnjo vasio. Vse njive so posute s črepinjami antične keramike in z marmornimi drobci, mestoma pa zidovi v zemlji ne dajo kmetom orati. Našli smo kanale iz opeke ter svinčene vodovodne cevi, vsa okolica, posebno gričevnata, pa je polna grobov, v katerih so kmetje našli večkrat denar (Aleksander Veliki, Hadrijan, Konstantin). Več nagrobnih spomenikov se nahaja danes v vasi; nekateri imajo samo grške napise, eden pa celo tri izklesane figure. V hiši kmeta Marka Najdovića je na pročelju vzdignjen relief boga Bakha. Zelo zanimiva je skalna grobnica v rebri Dibeka¹¹⁾, ki je sestavljena iz bodnika (5,50 m), veže (0,75×1,56 m) in grobnice (2,50×1,90 m). Pod vrhom Gramade, kjer so razvaline mesta, je blizu ovinka Oreovskega potoka izvirek slane mineralne vode, imenovan Slanec. Na tem mestu so pričeli l. 1931. kopati kmetje po naročilu neke kmetice, kateri se je sanjalo, da je tu cerkev. Res so zadeli na zid v zemlji ter ga sledili, dokler ni vaški učitelj Spasoje Orman naznanil zadevo Muzeju v Skoplju, nakar se je pričelo sistematično izkopavanje pod vodstvom podpisanega.

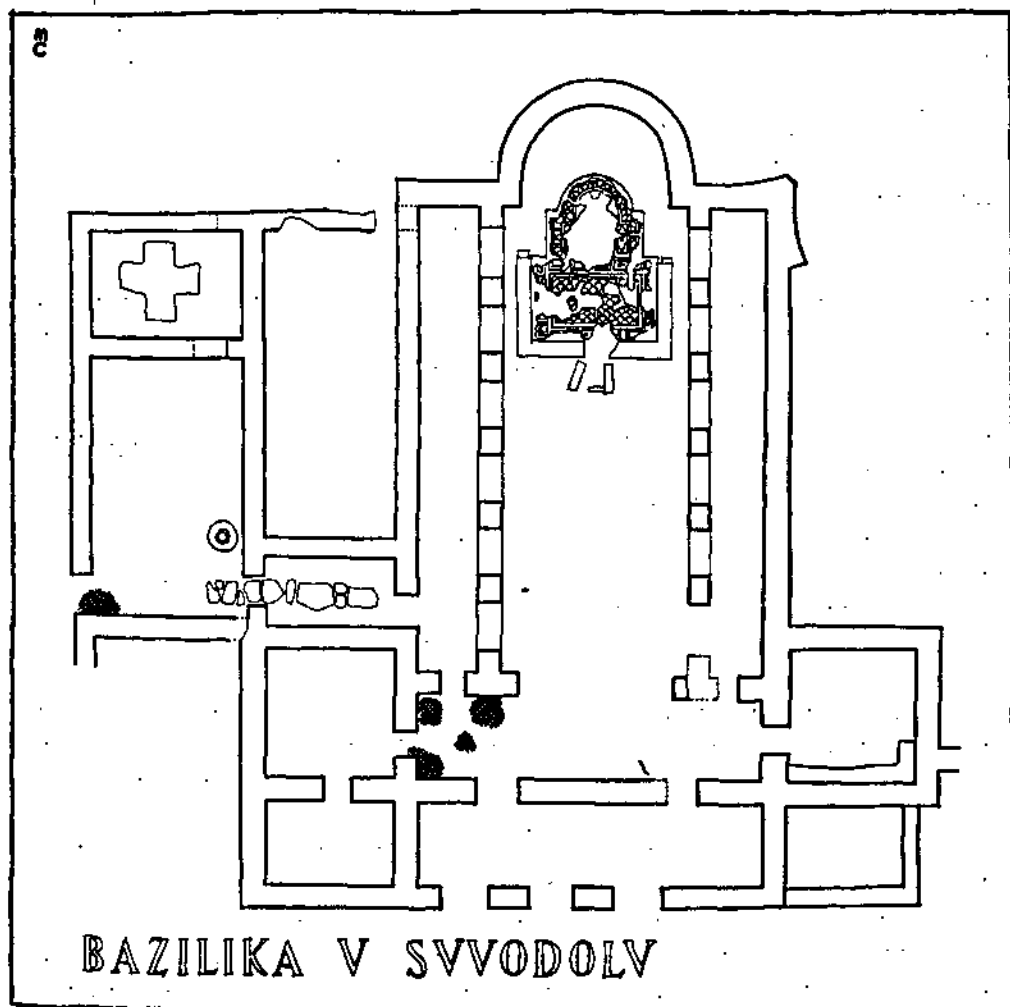
Okoli Slanca je bilo tedaj zelo mnogo antičnih figuralnih fragmentov, ki so bili prej deloma vzdignjeni v zgradbo. Po ogledu je bilo mogoče takoj ugotoviti, da so kmetje naleteli na triladijsko baziliko s prostorno centralno apsido in z deli mozaičnega tlaka pred njo. Zemlja z odkopanega južnega zidu je bila nametana na sredino cerkve, kjer je ležalo tudi nekaj klesanih delov marmornate oltarne ograje. V prekopani zemlji je bilo mnogo kosov

⁹⁾ Konrad Miller, *Itineraria romana*, 578—580.

¹⁰⁾ B. Saria, *Ceramiae-Deuriopos*. *Mitteilungen des Vereins klassischer Philologen*, Wien 1925, str. 34.

¹¹⁾ F. Mesesnel, *Jedna grobnica kod s. Suvodola*. *Glasnik S. N. D. knj. XIV*.

razbitega stekla in čaš, kosi kovinske žindre, kosti ter zlasti mnogo lončenih kolobarjev za vretena. V zemlji, katero smo morali odkopavati, je bilo zelo mnogo grobov in sicer v treh plasteh. Zgornji so bili iz XIX. stol., srednji nekaj starejši, spodnji pa, ki so ležali tik nad tlakom cerkve ali pa so bili celo zakopani v zidove in jih prečili, so bili iz dobe preseljevanja narodov.

V njih smo našli mnogoštevilne predmete, v glavnem steklene in bronaste grivne, bronaste prstane z gemami ali brez njih, srebrne filigranske ubane, droben bizantinski novec, lončene kolobarje in piramidaste uteži. Vse je bilo zelo preprosto, bron k večjemu okrašen s pikami in črticami. Mnogi kosi opek so imeli znamenja in pečate; našli smo križ s pentagramom, venec, zvezdo, pasjo nogo. Proti dnu je bila zemlja močno pomešana z opeko, z zoglednimi gredami, črepinjami in kosi rumeno-rožnatega štika, ki so bili zelo

nežno profilirani. Kmalu po izkopavanju so pa popolnoma razpadli. V severni ladji je na tlaku ležala majhna marmornata ploščica ($0,06 \times 0,083$ m), v katero je vrezan latinski križ. Ploščica, ki je gotovo votivnega izvora, je prelomljena. Število tegul je bilo prav posebno veliko zunaj zidov in pri vhodih, kjer smo našli tudi močne železne žeblje in tečaje; povsod so se poznali sledovi ognja, posebno pa na kepah raztopljenega in v grušču ohlajenega bronu. Le dva manjša lonca z belimi vijugami sta bila cela in na dveh kosih opeke so se poznale urezane grške črke. Razen človeških kosti smo našli tudi jelenove rogove in veprove čekane. (Pril. sl. 1, 2.)

V teku izkopavanja, ki je zaradi omejenih sredstev trajalo v zelo kratkih dobah cela tri leta, smo dognali, da je bilo nad zidovi komaj 0,20 m prsti, v kateri je rasla najboljša pšenica. Razen manjših predmetov, ki sem jih omenil, so bili v zemlji zelo važni marmorni deli oltarne ograje, poleg glavnega vhoda v cerkev pa sta ležali dve vreteni precej močnih marmornatih stebrov, ki sta morda kedaj tvorila portal, v cerkvi pa je bilo več drobnih stebričkov, ki so gotovo nosili oltarno mizo. Razen dveh kapitelov okenskih stebrov, je bila važna marmorna baza, ki je bila izklesana iz nekega antičnega spomenika, kajti na spodnji strani je imela droben grški napis brez začetkov in koncev vrstic. Dva vzdana fragmenta, ki smo jih našli prej, sta spopolnila napis na bazi. V sredi cerkve je ležal okrogel kamen, podoben mlinskemu, čigar vdolbine so kazale, da je morda kdaj služil za temelj ambona ali podobne cerkvene opreme. In v tlaku, ki je bil v glavni ladji sestavljen iz opeke, je tičal kvadraten marmornat žrtvenik ($0,53 \times 0,53$ m), na treh straneh popisan z grškim tekstom. Prof. N. Vulić ga je prebral in objavil¹²⁾. Ara je spomenik trem osvoboditvam sužnjev, ki so bile proglašene v letih 281, 283 in 307 po Kr. roj. V cerkev so ga vrgli pri podiranju. V severni ladji je ležal kratek osmerokotni steber s profilom zgoraj in spodaj. Služil je za podstavek in je morda nosil piscino. V južni sobi je ležala polovica marmornate posode v obliki polkrogle in pa sohica Artemide, brez glave, nosa in rok, visoka 0.35 m (pril. sl. 3). V sobi s pitosom smo našli del temelja menze; marmorna plošča je široka 0.72 m in ima uklesani dve kvadratni ležišči za baze stebričkov, ki so nosili menzo. Ohranjeni kos temelja je dolg 0.83 m.

Bazilika sama ima zidove ohranjene povprečno do višine 1 m; zidani so iz oblega rečnega kamna, ki je lepljen z blatom, stene pa so bile ometane z belim apnenim ometom. Le apsida je zidana z močnim, rožnatim rimskim ometom ter slopi, ki so iz opeke. Na njih se nahajá vrsta oblega kamna in tudi interkolumniji so bili kasneje izpolnjeni. V jugovzhodnem oglu bazilike je bila iz kamenja zložena majhna kapela iz najnovejšega časa, ki smo jo odstranili in cerkev odkrili v prvotni obliki.

Suvodolska bazilika je orientirana proti vzhodu, ima polkrožno cen-

12) Николa Вулић, Антички споменици наше земље (Споменик С. Кр. А. LXXVII), штев. 7;

tralno apsidno in tri ladje, nartek in zunanji preddvor, atrija pa ne. Glavna ladja je dolga 15,60 m in široka 6,20 m, bočni ladji sta pa le po 2 m široki. Globina apside je 3,30 m. Nartek in preddvor sta po 3 m globoka. Vsi zidovi so po 0,70 m debeli, le apsidni zid ima 0,80 m. Zidani pilastri, ki dele ladje, imajo v talnem načrtu $0,90 \times 0,70$ m in je pet prostih ter dva zidna v vsaki vrsti. Na jugu je drugi prosti (od vzhoda) skoraj popolnoma podrt, enako zadnji zidni, ki so ga razdejali zaradi kapelice.

Iz nartekso vodijo trojna vrata v cerkev, od katerih so srednja mnogo širša kot bočna. Razen tega vodita tudi na severu in jugu po en izhod iz nartekso, na zahodu pa dva v preddvor, iz katerega vodijo le na zahod trije nesimetrični izhodi. Posebnost je, da severni in južni izhod iz nartekso vodita v enako veliki sobi ($4,20 \times 4,20$ m). V južni teče okoli zahodne in dela južne stene zidana klop, iz severne se pa pride skozi južni izhod v manjšo sobo, ki stoji ob preddvoru. Na južnem koncu preddvora je tudi dozidana soba, a je gotovo kasnejša in so njeni tanji zidovi podrti do tal. V obeh severnih sobah se je nahajal po en markanten grob. V severnem delu nartekso so ležali kamenčki prekopanega mozaičnega tlaka in komaj obdelana nagrobna plošča. Šele globoko pod njo je bil skrbno obzidan grob, morda duhovnikov ali pa mučenikov.

Iz severne ladje vodi izhod čez stopnico v nekaj višji prehod z grobim hodnikom iz plošč, od tod pa se pride v dolgo sobo z izhodom na severu. V nji je stal poleg vhoda pythos z ribjimi in jagnjetovimi kostmi, ob izhodu so bili mozaični kamenčki, proti vzhodu pa je ob severni steni ležalo dosti pepela. Vzhodna vrata vodijo v kuhinjo z zidanim ognjiščem v obliki križa. Kuhinja je bila polna pepela. Zidovi, ki jo vežejo s severno ladjo, so predrti in razdejani. Iz severne ladje je vodil kasneje zazidan izhod v vzhodnem oglu. Jugovzhodni ogal bazilike je bil kasneje ojačen s prizidkom. Okolica cerkve tiči še v zemlji.

Po tem stanju je mogoče soditi, da je imela bazilika prvotno nepravilno arkadno lopo na zahodu in nesimetrično sobo (ali stolp) na severni strani. Sobe na jugu in severu so gotovo služile obiskovalcem ali romarjem, oziroma predstavljajo duhovnikovo stanovanje z gospodinjskimi prostori. Cerkev so ne prav dolgo po njenem postanku s silo porušili barbari in jo zažgali, toda kasneje je ponovno služila. Tedaj so zazidali interkolumnije in jo tako reducirali le na glavno ladjo. Najbrž so jo potem s požarom uničili Turki. Mnogi antični fragmenti v njenih zidovih pričajo ne le za poganske stavbe v njeni soseščini, ampak morda celo za tempelj na istem mestu. Ko so vdrugič popravili cerkev, so za popravilo uporabili tudi krščanske fragmente. Močni pilastri so gotovo nosili emfore nad bočnimi ladjami, ki jih tudi dokazujejo tanke marmornate plošče emporskih ograj, ohranjene v nekaj komadih. Po svoji celotni dispoziciji in po karakterističnih ozkih bočnih ladjah je suvodska bazilika še najbolj podobna baziliki, kakor je bila na bizantinskih tleh razširjena v V. stol., torej tipu cerkve sv. Janeza Studionske v Carigradu.

Toda za datacijo nam služi njena notranja oprema, ki smo jo mogli s precejšnjim trudom zanesljivo sestaviti.

Pred apsidó se nahajajo v pravokotni obliki ležeči robniki, debeli 0,40 m. Na zabodu obrobljata dva robnika vhod v pravokotnik in končata s stopnico, ki je potrebna zaradi vzvišenosti ograjenega prostora (bema). Brez dvoma je to temelj oltarne ograje, saj se v robnikih poznajo celo luknje z železnimi čepi, zalitimi s svincem. Vendar se opaža, da so robniki služili najmanj za dve različni ograji. Iz fragmentov, ki smo jih v precejšnjem številu izkopali v vseh prostorih bazilike in celo izven nje, je bilo mogoče sestaviti iz več sestavin ograje, ki je oklepala prezbitერიj: več enakih stebrov in tri tipe klesanih in ornamentiranih plošč. Stebri imajo skoraj kvadratne bazamente s profiliranim licem in brazdami v stranicah, kamor se prilegajo plošče (plutei). Ta obdelava bazamentov se spreminja po legi stebrov v ograji. Na 0,95 m visokem bazamentu stoji obli steber s kapitelom, visok 0,90 m. Prehod tvorijo trije prstani, kapitel pa je sestavljen iz stiliziranih akantovih listov na ogalih in ploščo s poudarjenimi ogali ter trikotnim ščitom v sredini vsake stranice. Stebri, ki so vsi klesani monolitno, so nosili priprost arhitrav v obliki karniza s križci. Med osmimi stebri je bilo šest plošč, ki so zapirale prezbitერიj povsod, razen vhoda. Ena večja plošča ($0,875 \times 1,35$ m) ima v polju z okvirjem okrogel, skoro geometričen venec s Kristovim kriptogramom v sredi. Iz venca izhaja spodaj vitica, se vije na obe strani venca in konča z bršljanovim listom, ki nosi latinski križ. Druga plošča enake velikosti ima bogatejši profiliran okvir, v katerem stoji na oglu romb z rastlinsko dekoracijo. Njegovi ogli so okrašeni z listi, srednje polje pa je izpolnjeno s štirimi simetrično stiliziranimi akantovimi listi. Štirje trikotniki, ki jih tvori romb s pravokotnim okvirjem, so izpolnjeni z rozeto v medaljonu, dvojnimi listom, plodom, ki ima vijugast koren, in z delfinom. Na drugem izvodu je delfin nadomeščen z vitico in dvema lističema. Tretja plošča je manjša ($0,88 \times 0,76$ m) in v obrobljenem polju enakomerno pokrita z luskinastim motivom, ki ga tvori sedem vrst dvojnih lokov. Vse plošče so na hrbtu enako zaznamovane z večjim latinskim križem in so enako debele. Vsaka plošča je ohranjena v dveh nepopolnih izvodih. (Pril. sl. 4—8.)

Za izoblikovanje vzhodnega dela prezbitერიja nam manjkajo vsi direktni podatki. Med zadnjim stebrom ograje (septuma) in koncem robniškega temelja je bila v poznejši obliki suvodolskega prezbitერიja vrzel, ki je zadostovala za prehod eni osebi. Ob robniku je na vsaki strani stal pravokoten kamen. Ko smo jih izkopali, je raz južnega padel omet ter odkril del erodiranega grškega napisa, njegova oblika pa je dovolila sklep, da je bil kamen prej septumski steber z dvema železnima tečajema, na katerih so visela stranska vrata prezbitერიja. Po obrisu ohranjenega talnega mozaika sodeč, so dalje proti vzhodu nekdanji kameniti duhovniški sedeži v obliki stopnic (subsellia), ki so se spuščale proti menzi. Polkrog apside pa je bil gotovo, kakor običajno, obdan s kamenito klopjo in morda je bil v temenu loka

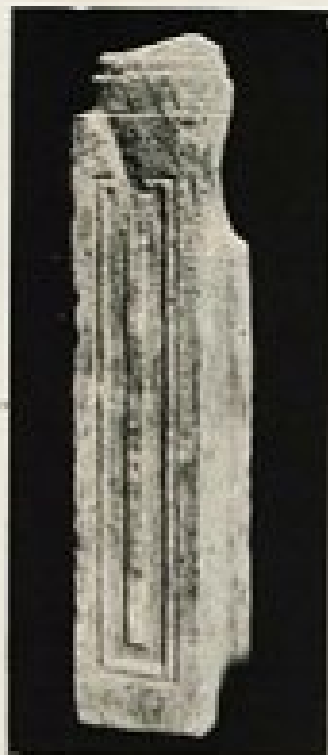
Sl. 1. Opeka s pečatom: pentagram in križ.

Sl. 2. Marmornata ploščica s križem.

Sl. 3. Kipec Artemide.

Sl. 4. Bazament
stebriča oltarne ograje.

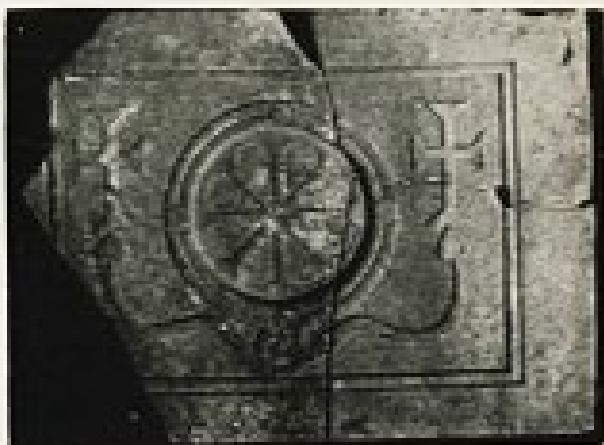

Sl. 5. Kapitel stebriča.

Sl. 6. Plošča ograje z luskinami.

Sl. 7. Plošča ograje s kriptogramom.

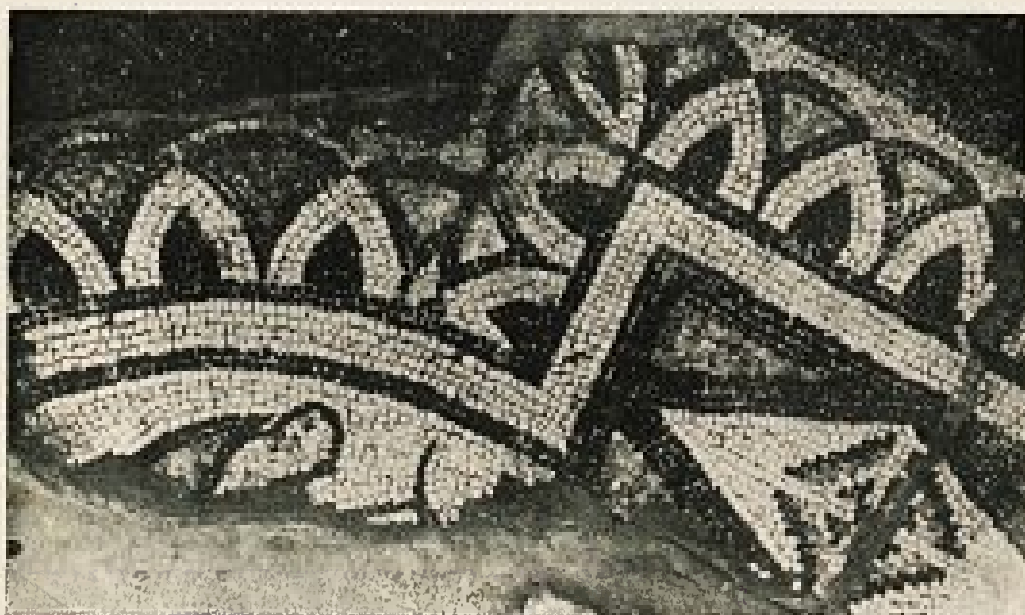

Sl. 8. Plošča ograje z delfinom.

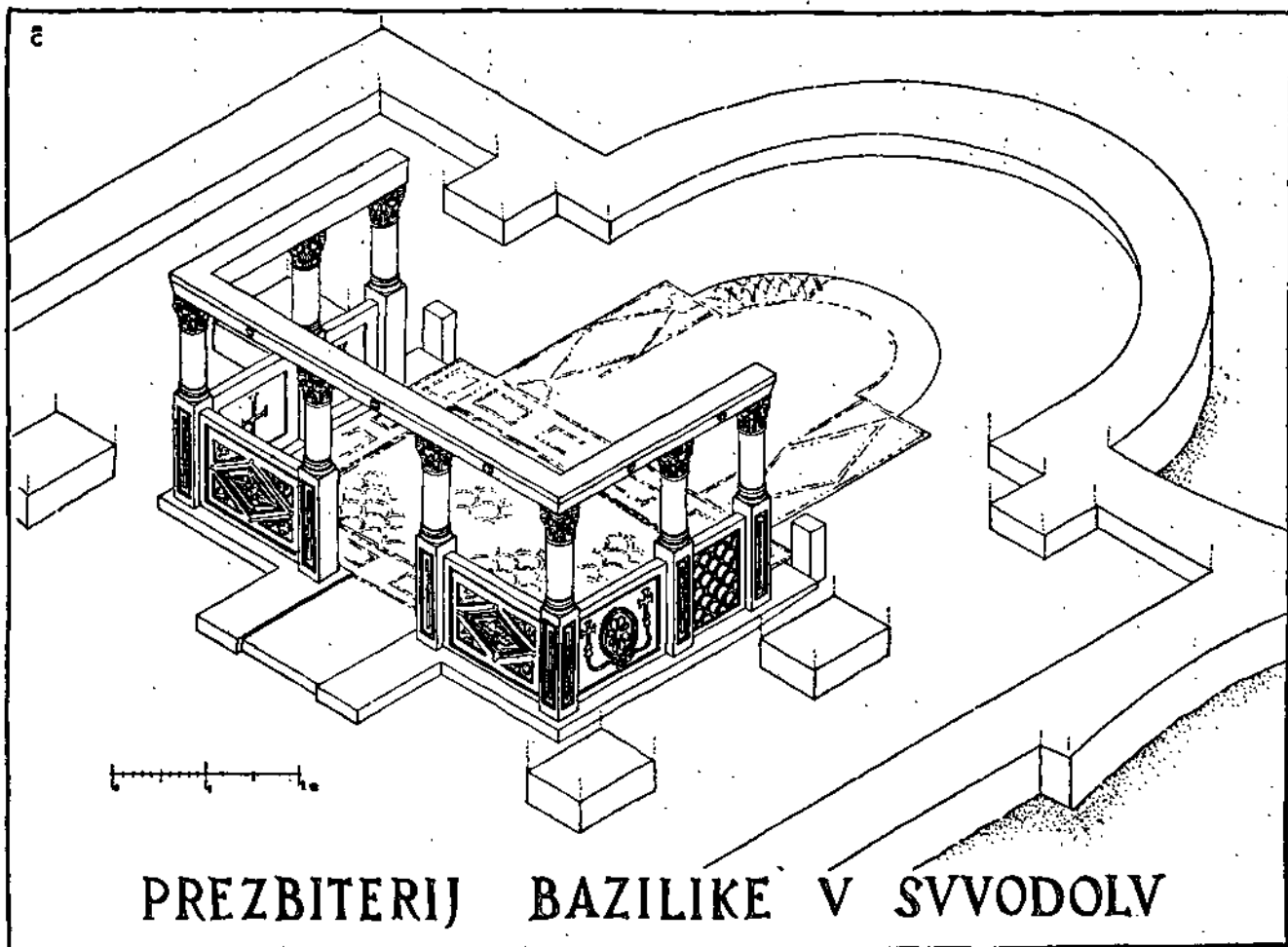

Sl. 9. Pogled iz narteksa v prezbitirij bazilike.

Sl. 10. Prehod v zaokroženi del mozaika s fragmentom ptice.

škofovski prestol (cathedra). Vse to kamenje je poznejšim zidarjem okoliških zgradb gotovo dobrodošlo, kajti ves opisani prostor v prezbiteriju je do zemlje izropan. Tudi sonde v globino so ostale brez uspeha. Od menze ni ostalo dosti delov, pa vendar toliko, da je njena tipična oblika dokazana. Plošča je ležala na štirih stebričih z običajnimi popkastimi kapiteli, toda njen okras kaže izjemo: na enem fragmentu, ki je deloma kasneje oklesan, je ostala človeška desnica, pripadajoča reliefni svetniški figuri. Takih slučajev štejeemo doslej le prav malo. Okvir plošče je tudi luskinasto ornamentiran.

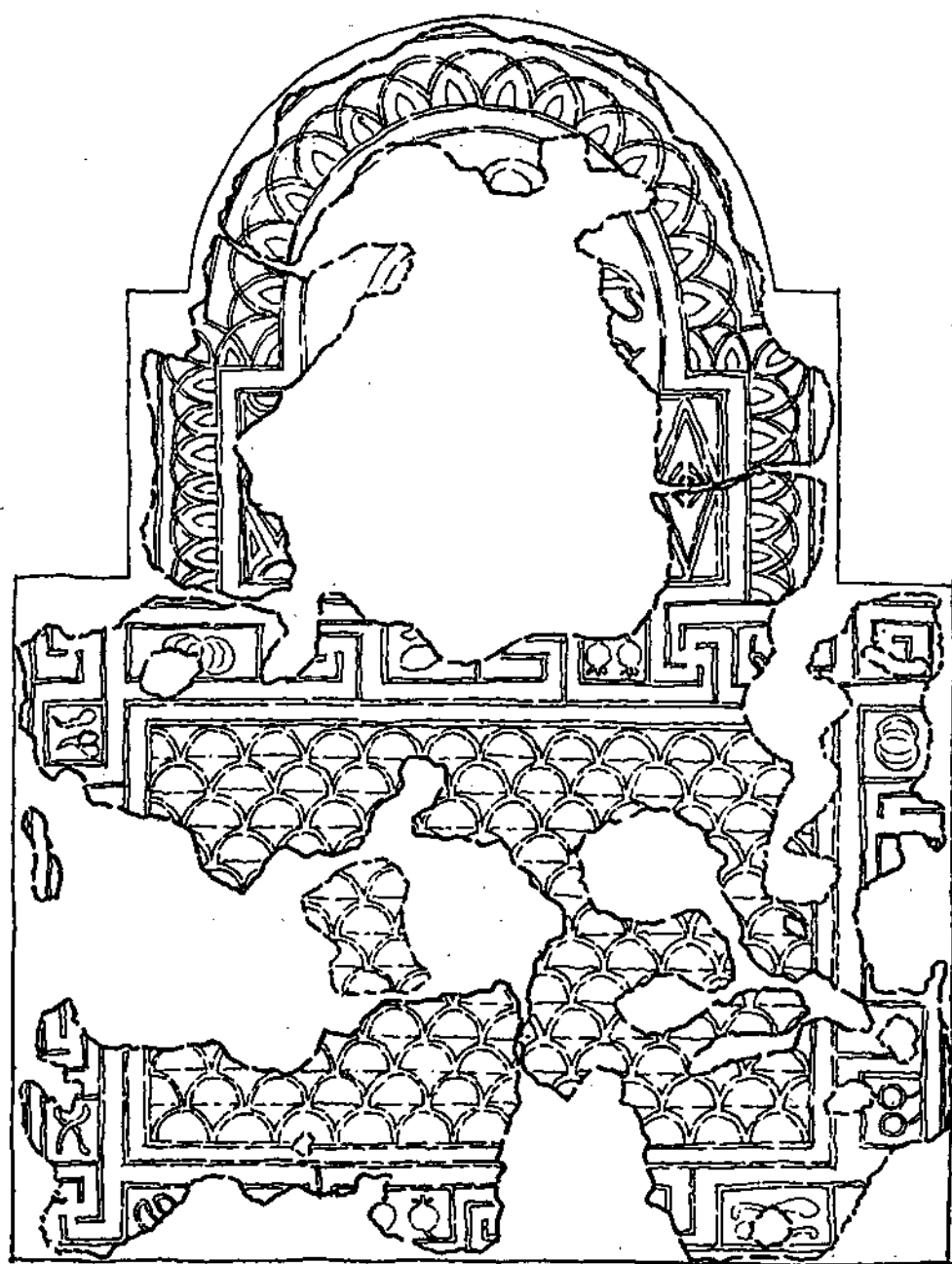
Oltarna ograja suvodolske bazilike v bistvu predstavlja razvojni začetek kasnejšega bizantinskega ikonostasa, za datacijo zgradbe pa je stil ograje najzanesljivejši podatek. Simbolična vsebina in stilska oblika suvodolskih stebričev in plošč sta v V. in VI. stol. običajna v sličnih krščanskih stavbah, posebno pa so suvodolskim podobne nekatere stobijske plošče, čeprav niso tako precizno klesane. Analogije se nahajajo tudi kasneje v Italiji (n. pr. Bari, Ravenna, Poreč), dočim je v sosednji Grčiji ohranjenega prav malo materiala: le v baziliki A v tesalskih Tebah imamo dva podobna fragmenta¹³). Za stebre navajam zaradi popolne istovetnosti le stebriče nekdanje oltarne ograje ali pa, kar je verjetnejše, ograje v baptisteriju Eufrazijeve bazilike v Poreču (Istra). Baziliko je dal graditi škof Eufrazij v letih 532—535. Ker pa je prej na istem mestu stala bazilika iz IV. stol. z baptisterijem, ki je bil le z neznatnimi spremembami na zunanjščini včlenjen v Eufrazijevo zgradbo, je prav verjetno, da so stebrički še iz konca V. stol.¹⁴). Enaki stebrički še danes nosijo ambon v isti cerkvi. Eufrazij je dal napraviti novo oltarno ograjo brez visokih stebrov in arhitrava ter nove kapitole stebrom v cerkvi in baziliko posvetil l. 543. Toda v novih kapitelih se javlja že popolnoma nova stilska forma, tako značilna za stavbe Justinijanove dobe. Ker so kapiteli suvodolskega septuma identični s kapiteli predenufrazijske ograje v Poreču, jih moremo datirati najkasneje v začetek VI. stol., s precejšnjo verjetnostjo pa še na konec V. stol.

Ves bema, ki je ograjen z opisano ograjo, je pokrit z mozaičnim tlakom, ki je bil v zelo slabem stanju in smo ga zato prenesli v škopski muzej, kjer je njegova restavracija dobro uspela. Tlak je dolg 6 m in širok 4,20 m. Zahodna preproga med ograjo je najširša, potem pride malo ožja preproga med nekdanjimi duhovniškimi sedeži, kjer je stala menza in pa polkrožni zaključek, ki ponavlja obris apsida. Glavna preproga je izpolnjena z luskinastim motivom, ki je skoraj enak mozaiku v nartekso stobijske katedrale¹⁵).

¹³) Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΘΗΒΑΙ ΤΗΣ ΘΗΣΣΑΛΙΑΣ (Atene 1931), slika 89 in 90.

¹⁴) William Gerber, *Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens* (Dresden 1912), str. 37 in d.

¹⁵) B. Saria, *Neue Funde in der Bischofskirche von Stobi* (Jahreshefte d. österr. arch. Institutes XXVIII-1933), slika 53. — G. Mano Zissi, *Mosaiken in Stobi*. (Actes du IV-e Congrès Intern. d. Études Byzant.)

Shematična slika mozaičnega tlaka.

Luskine so črno obrobljene in izpolnjene z rdečo, belo, vijoličasto ali rumeno barvo v celoti ali pa le do polovice. Barve so v diagonalnih vrstah iste. Luskasto polje ima širok bel okvir, potem pa zelo pestro borduro, ki je sestavljena iz mnogoštevilnih metop. Stereotipna črno-rdeča metopa kombiniranega meandra alterira z metopami raznih šadov in cvetov, med katerimi še danes spoznamo granatna jabolka, kratke tikvice, rdeče stilizirano cvetje, dolge bučice, hruškam podobne buče, dinje in hruške. Rastlinskih metop je bilo štirinajst. Ožja preproga in zaokroženi del imata enak širok okvir iz polkrogov, ki se sečejo in tvorijo šiljaste loke, izpolnjene belo in rdeče. Na oglih je motiv mozaicistu povzročal velike težkoče, predstavlja pa pravo redkost za svoj čas. Dva pravokotnika ob nekdanji menzi sta izpolnjena z romбом, čigar bela sredina nosi stilizirano štiriperesno deteljico. Zaokroženo polje ima (fragmentarno ohranjeno) belo polje, na katerem se desno in levo nahajajo ostanki nekdanje zoomorfne dekoracije. Na desni je perut in rep neke večje močvirske ptice, ki jo dopolnjuje rdeča noga. Na levi pa se nahaja le majhen lok, podoben robu nimba, ki pa ima svoj pendant v zgornji sredini polja. Zdi se, da je bil ta del mozaika okrašen s simbolično sceno ptice (ali ptic), ki pije iz posode. (Pril. sl. 10.)

Če se v rastlinskih metopah v borduri suvodolskega mozaika še čuti provincialna zakasnelost starokrščanskega realizma, je vendar celotna geometrizacija dekoracije že tako polna duha kasnejšega spiritualizma, da čas njegovega postanka po stilu v glavnem ustreza datumu, ki smo ga določili za septum.

Tako je določen ne le arhitekturni tip, ampak tudi približen čas postanka suvodolske bazilike, ki se nahaja na periferiji doslej neznanega rimskega mesta. Za njegovo eksistenco je dovolj očitivnih dokazov, sonde pa so prinesle presenetljive podatke tudi za neposredno sosesčino cerkve: našli smo močne konvergentne zidove in pa kose treh figur in sknpin iz klasične dobe. Nadaljevanje izkopavanj bo gotovo prineslo še dosti zanimivega gradiva. Ko bodo še ostale starokrščanske bazilike dovolj znane in objavljene, bo mogoče določiti ne-le stilsko, ampak tudi kulturno sliko starokrščanske dobe v današnji Južni Srbiji.

Opomba. Klišeje, ki so napravljeni po avtorjevih posnetkih, sta posodila Muzej južne Srbije in Naučno društvo v Skoplju. Rekonstrukcijo presbiterija, talni načrt in shemo mozaičnega tlaka je po avtorjevih podatkih risal arhitekt M. Čakelja v Skoplju.

Résumé.

La basilique paléochrétienne à Suvodol.

Pour commencer l'auteur donne un résumé des recherches archéologiques en Serbie du Sud après guerre et de leurs résultats scientifiques, après quoi il passe au sujet particulier de son traité, la basilique paléochrétienne à Suvodol.

An cours des années 1931—1933 on a excavé à Suvodol-village situé au pied des montagnes de Morihovo (18 km à l'est de Bitolj) une basilique paléochrétienne dont les

murs sont conservés jusqu'à la hauteur d'un mètre. La basilique a trois nefs avec une abside demi-ronde; il y a un narthex, ainsi qu'un ésonarthex. Chaque nef a une entrée séparée du narthex, tandis que l'ésonarthex donne à l'ouest sur une colonnade asymétrique. L'autel n'existe pas. Du narthex on entre au sud dans un local avec une banquette bâtie, située à côté du mur de l'ouest et de celui du sud. Au nord correspond une pièce similaire, de laquelle on entre à l'ouest dans une autre pièce un peu plus petite, située à côté de l'ésonarthex. De la nef du nord mènent deux sorties dont celle de l'est fut emmurée plus tard.

On a trouvé des débris du pavage mosaïque dans le narthex, ainsi que dans la nef septentrionale, tandis que le pavage actuel dans la nef principale est construit en briques. Ce pavage fut construit, sans doute, à l'occasion de la réduction de la basilique qui — bientôt après sa construction — a souffert par suite de l'invasion des barbares, servant plus tard à leurs besoins, jusqu'à ce que les Turcs ne la détruisirent définitivement vers la fin du moyen âge.

Les murs de la basilique sont construits en pierres fluviales et enduits de mortier; seulement l'abside et les pilastres massifs qui séparent les nefs et qui portaient des empores, sont construits en briques romaines. La longueur des nefs est de 15'60 m, la largeur de la nef principale est de 6'20 m, et celle des nefs latérales — 2 m. La longueur totale de l'église, avec l'abside est de 26'50 m. En dehors des fragments sculpturaux antiques on a trouvé dans la basilique assez de restes d'objets ecclésiastiques paléochrétiens. Les plus importants en sont les fragments du «septum», ceux de la «mensa», ainsi que les parties architectoniques des portails et la mosaïque dans le presbytère.

Le «septum» est composé de piliers aux bases carrées et aux fûts arrondis, avec le chapiteau d'acanthes. Ils portaient une architrave simple, sur laquelle des croisettes ont été sculptées, tandis que parmi les piliers il y avait des plaques en marbre (platei), et cela en trois types décoratifs. Jugant d'après le style des colonnes, la basilique a dû être construite vers l'an 500. Sur un fragment de l'autel est sculptée la main droite d'un saint (d'ailleurs détruit), tandis que la mosaïque — en outre de la bordure aux méandres et métopes de produits agricoles — porte encore un tapis avec des écailles, ainsi qu'un fragment d'un oiseau de marais.

La basilique de Suvodol est située dans la périphérie d'une assez grande plaine, remplie de ruines dont on voit les traces à plus de 3 km. D'après les figures grecques excavées, la canalisation, l'aqueduc et les murs massifs, on peut dire que la basilique appartenait à une ville pélagonienne des temps romains, ville restée inconnue jusqu'aujourd'hui.

Slovenski knez Kocelj, učenec in pokrovitelj sv. Cirila in Metoda.

Fr. Grivec, Ljubljana.

Zgodovinarji Franc Kos, Lj. Hauptmann, Milko Kos in drugi¹⁾ so pojasnili politično zgodovino Kocljeve Panonije, kolikor je iz pomanjkljivih virov mogoče. V luči teh znanstvenih rezultatov je očitno, da je prava Kocljeva veličina v njegovem cerkvenem in versko-prosvetnem delovanju v zvezi s sv. Cirilom in Metodom. S te strani hočemo Kocljevo delo nekoliko osvetliti in zgodovinsko sliko njegove osebnosti dopolniti.

Najprej kratka zgodovina Kocljevega kneževanja. Kocljev oče, slovaški nitranski knez Pribina, je okoli leta 833. pred moravskim knezom Mojmirom zbežal čez Donavo k Ratbodu, nemškemu upravitelju vzhodnih pokrajin. Tu je bil krščen. Kot zvest pristaš nemškega kralja Ludovika je dobil Spodnjo Panonijo v fevd. Njegova dobro utrjena prestolnica je bil Blatograd ob Blatnem jezeru. Moravani so se v tej dobi borili proti nemškemu kralju Ludoviku za neodvisnost. Pribina je kot nemški zaveznik padel v boju z Moravani na koncu leta 860. ali v začetku leta 861. Po njegovi smrti je zavladal njegov sin Kocelj. Bil je frankovski mejni grof, a njegov ugled je tako rasel, da mu je nemški kralj dajal naslov vojvoda, dux. Med tem časom so se politične razmere spremenile. Slovanska narodna zavest je Koclja približala Moravanom. Leta 867. sta se pri njem mudila sv. Ciril in Metod. Leta 869. je bil po njegovem prizadevanju sv. Metod postavljen za panonsko-moravskega nadškofa. Leta 874. je Kocelj izginil z zgodovinskega pozorišča.

Slovenski panonski knez Kocelj je najidealnejša knežja postava, kar sta jih sv. Ciril in Metod srečala na svojih misijonskih potih od Kavkaza do Tatre in do Rima. To moremo razbrati iz poročil verodostojnih staroslovenskih Žitij Konstantina (Cirila) in Metodija:

Ko pa je Konstantin prebil štirideset mesecev v Moravski, je šel posvetiti svoje učence. Sprejel pa ga je med potjo Kocelj, knez panonski, in je močno vzljubil slovenske knjige, se jih naučil in mu dal do 50 učencev, da bi se učili. In veliko čast mu je skazal in ga mimo spremil. (ŽK 15.)

Poslavši pa Kocelj k apostoliku (papežu), je prošil Metodija, blaženega učitelja našega, da bi ga njemu prepustil. In rekel je apostolik: »Ne samo tebi edinemu, ampak vsem onim slovenskim deželam ga pošljem učitelja od Boga in od svetega apostola Petra, prvega naslednika in ključarja nebeškega kraljestva«. In poslal ga je, napisavši to-le poslanico:

¹⁾ Rezultate je kritično in pregledno zbral Milko Kos v razpravi: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani, zv. 11. Ljubljana 1936) in v knjigi: *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije* (Ljubljana 1933), str. 76—81.

Hadrian, škof in služabnik božji, Rastislavu in Sventopolku in Koclju...

Sprejel pa ga je Kocelj z veliko častjo in ga zopet poslal k apostoliku in dvajset mož, poštene ljudi, da bi ga posvetil za škofa v Panoniji na prestol svetega Andronika iz sedemdesetih (Gospodovih učencev). Kar se je tudi zgodilo. (ŽM 8.)

Prišlo je to k apostoliku, in ko je zvedel (apostolik), je poslal obsodbo proti njim, da ne sme noben kraljev škof peti maše, dokler ga bodo držali (v zaporu). In tako so ga (Metodija) izpustili. Rekli so Koclju: »Ako boš imel tega pri sebi, ti ne bomo priznali«. (ŽM 10.)

Ta častna poročila o resnično prisrčni Kocljevi zvezi s slovanskima apostoloma in o njegovi skoraj heroični zvestobi sv. Metodu so v jedru tako zaupljiva, kakor je nedvomno, da je bil sv. Metod prav po Kocljevem prizadevanju postavljen za nadškofa, in kakor je skoraj gotovo, da je Kocelj zaradi zvestobe svetemu Metodu postal žrtev nemškega maščevanja.

O Kocljevi gorečnosti za krščansko vero in pravnost v duhu Metodovega nauka pričata odlomka dveh papeževih pisem iz začetka leta 873. (eno morebiti že na koncu leta 872.)²⁾ Kakor je razvidno iz teh dveh papeževih odgovorov, je Kocelj v Metodovi odsotnosti (a gotovo pod vplivom njegovega nauka) papeža vsaj dvakrat vprašal, kako naj ravna z možmi, ki so svoje žene zavrgli ali pa celo z drugimi žive.

O tesni zvezi med Kocljem in Metodom prča tudi zgodovinski dokument »Conversio Bagoariorum et Carantanorum«.

V teh virih se uam slovenski knez Kocelj predstavlja kot goreč in do heroizma zvest učene c slovanskih apostolov ter junaški p o k r o v i t e l j sv. Metoda.

I.

Staroslovensko Žitje Konstantina (Cirila) hvali Koclja bolj nego Rastislava. Samo o Koclju trdi, da je slovenske knjige »močno vzljubil« in se jih učil. Bil je torej v d o s l o v n e m s m i s l u učenec sv. Cirila in Metoda. Kot knez pa je skrbel, da sta slovanska apostola mogla uspešno poučevati njegove podložnike; izročil jima je do 50 učencev, da sta jih učila in vzgajala za razširjevalce slovanske krščanske prosvete.

Slavisti priznavajo, da slovanska apostola ni sta bila nikjer tako prisrčno in s tolikim razumevanjem sprejeta kakor v slovenski Panoniji. To skušajo razložiti iz dejstva, da je bilo krščanstvo v Panoniji že ukoreninjeno in da je bila že udomačena slovanska krščanska terminologija. Zato so panonski Slovenci znali slovansko bogoslužje bolj ceniti kakor Moravani³⁾. Cerkvenoslovanski književni jezik, ki je imel za podlago južno slovansko narečje, je bil panonskemu slovenskemu narečju bližji kakor moravskemu⁴⁾. Ti razlogi so

²⁾ Fr. Koa, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. II. Ljubljana 1906, str. 166, šte. 219 in 220.

³⁾ A. Brückner, Die Wahrheit über die Slavenapostel (Tübingen 1913), str. 49.

⁴⁾ P. Lavrov, Kirilo ta Metodij (Kiev 1928), str. 47. — Brückner i. c.

gotovo ugodno vplivali, a končno je odločeval politični in krščanski idealizem kneza Koclja.

Kakor je bil Kocelj vnet za slovenski književni jezik, prav tako je bil goreč Ciril-Metodov učenec v verskem nauku in krščanskem življenju. Grško Žitje Klementa Bolgarskega omenja, da je Metod Koclja opominjal, naj živi v strahu božjem in se varuje vsakega greha. Znano je, da sta sv. Ciril in Metod zelo skrbno in strogo pospeševala krščansko družinsko čistost proti globoko ukoreninjenim poganskim razvadam v zakonskem življenju. Staroslovensko Žitje Konstantina poudarja, da je bila nemška duhovščina med Moravani preveč popustljiva glede »brezbožnih ženitev« (in razporok), a da je sv. Ciril te in druge poganske razvade »kakor trnje posekal in zažgal z ognjem svoje besede« (ŽK 15). Podobno piše Žitje Metodija (11. pogl.) o sv. Metodu. Enako pričata o Kocljevi gorečnosti za krščansko vero in pravnost že omenjena odlomka papeževih pisem iz začetka leta 873.

Za rešitev vprašanja, ali sta sv. Ciril in Metod kaj vplivala tudi na Kocljevo politiko, v zgodovinskih virih nimamo izrečnih podatkov. A neka vzporednost in zaporednost dejstev daje podlago za mnenje, da je delovanje slovanskih apostolov vplivalo tudi na smer Kocljeve politike.

Pred prihodom slovanskih apostolov se je neprijateljstvo med moravskimi in panonskimi knezi rezko očitovalo v medsebojnem izdajstvu in pobijanju. Pribina in Kocelj sta bila zvesta zaveznika kralja Ludovika. Rastislav pa se je proti Ludoviku zvezal z njegovim upornim sinom Karlmanom. Leta 862. se je Karlman spravil s svojim očetom. S tem je ugasnilo eno netivo neprijateljstva med Moravsko in Panonijo. V tej dobi je Rastislav zaželel svojo državno politiko naravnati v še bolj slovansko smer. Leta 862. je poslal poslanca v Carigrad s prošnjo, naj mu pošljejo misijonarjev, zmožnih slovanskega jezika. Rastislavovo pismo je navedeno v Žitju Konstantina 14 takole: »Naše ljudstvo se je poganstvu odreklo in se krščanske vere drži, a nimamo učitelja takega, da bi nam v našem jeziku pravo krščansko vero razložil, da bi tudi druge dežele to videle in nas posnemale. Torej pošlji nam, gospodar, takega škofa in učitelja; saj od vas na vse strani vedno dober zakon izbaja.«

Značilne besede »da bi tudi druge dežele to videle in nas posnemale« morejo pomeniti, da je Rastislav hotel svojo politiko usmeriti v slovansko smer. »Druge dežele« morejo v tej zvezi pomeniti samo slovanske dežele. Te naj bi v cerkveni politiki posnemale zgled Moravske in se ji v tem pogledu pridružile. Zaradi tedanje tesne zveze med cerkvijo in državo bi imela skupna cerkvena politika za posledico tudi politično zvezo. Ker bi bile nove slovansko orientirane dežele po svojih misijonarjih in po hierarhiji zvezane s Carigradom, bi bilo to tudi Carigradu v korist. Zato je Rastislav to posebej poudarjal.

Rastislav ni mogel imeti jasnega pojma o slovanski liturgiji in torej ni mogel izrečno za njo prositi. A sv. Ciril in Metod sta mu jo prinesla. Nista sicer prišla kot škofa, kakor je prosil Rastislav, in mu nista še dala hierar-

hične neodvisnosti od Nemcev. A s slovansko liturgijo in književnostjo sta mn dala nepričakovano močno osnovo za bierarhično neodvisnost ne samo od Nemcev, marveč tudi od Carigrada. Odprla sta možnost, da se slovanska hierarhična cerkvena organizacija nasloni ali na Rim ali na Carigrad, kakor bo v danih razmerah ugodneje in lažje izvršljivo. Takó je bila slovanski cerkveni in državni politiki dana še večja razvojna možnost in gibčnost, s tem pa tudi močnejša spodbuda.

Ciril-Metodova misijonska metoda s slovanskim bogoslužjem je nedvomno spodbujala k prijateljskemu zavezništvu med slovanskimi rodovi. Saj je bila zasnovana na medslovanskem sodelovanju in takó usmerjena. V Moravsko sta prišla sv. Ciril in Metod v spremstvu učencev makedonsko-slovanskega rodu; prinesla sta prve cerkvene prevode v makedonskem slovenskem narečju. Tem učencem in tem jezikovnim prvinam so se pozneje pridružili moravski, slovaški in panonskoslovenski učenci in jezikovne prvine te vrste. Z vsem tem se je krepko budila slovanska in medslovanska narodna zavest, kakor jasno pričata Žitji Konstantina in Metodija: »Naš rod, naš naroda« (ŽK 1), »Konstantin naš učitelj« (ŽK 2); »usmiljeni Bog je zaradi našega naroda, za katerega se nihče nikoli ni pobrigal, spodbudil našega učitelja blaženega Metodija« (ŽM 2).

Nujni pogoj za uspeh tako široko in izvirno zasnovanega misijonskega dela je bilo prijateljsko sožitje sosednih slovanskih rodov.

Za tako sožitje med Kocljem in Rastislavom je dal prihod sv. Cirila in Metoda na Moravsko močno spodbudo. Ni verjetno, da sta sv. Ciril in Metod na poti v Rim samo slučajno prišla h Koclju in da je Kocelj kar nenadoma tako vzljubil slovanske knjige. Verjetneje je, da sta se Kocelj in Rastislav pod blažilnim vplivom Ciril-Metodove blagovesti že prej medsebojno približevala in da se je Kocelj za slovanska apostola zanimal, ko sta še delovala med Moravani. A tudi sv. Ciril in Metod sta s svoje strani mislila na sosedne slovanske pokrajine toliko bolj, ker sta videla, kako nemška vojna moč ogroža Moravsko in kako nemška dnbovščina nasprotuje njunemu delu.

Pri usmeritvi Kocljeve politike v tem smislu je brez dvoma osebno sodeloval sam sv. Metod, ki ga novejši zgodovinarji splošno priznavajo za velikega diplomata. Metodovo cerkveno politiko je dejansko potrdil papež Hadrian II., ko ga je postavil za panonsko-moravskega nadškofa in imenoval za papeževega legata za (slovanske) narode⁶); to je potrdil tudi papež Janez VIII.

Prihod sv. Cirila in Metoda v Panonijo je Rastislavovo in Kocljevo zavezništvo utrdil. Ustanovitev skupne panonsko-moravske Metodove nadškofije je to zvezo obdala z močnim cerkvenim okvirom. Poslanica papeža Hadriana II. »Rastislavu in Sventopolku in Koclju« pa je zvezo sankcionirala.

⁶) »*Archiepiscopus legatione apostolicae sedis ad gentes fungens*« (pismo papeža Janeza VIII. frisiškemu škofu Annoznu l. 873.), »*legatus*« e latere destinatus« (Janez VIII. paravškemu škofu l. 873.).

II.

Knez Kocelj je sv. Cirilu in Metodu »skazoval veliko čast« in ju pri odhodu v Rim še spremil (ŽK 15). Za Ciril-Metodovega bivanja v Rimu je bil z njima v stalnem stiku po svojih slih. Tako moremo razumeti začetek 8. poglavja Žitja Metodija: »Poslavši pa Kocelj k apostoliku, je prosil Metodija, blaženega učitelja našega, da bi ga njemu prepustil«. Uspehi Kocljeve prošnje priča, da je bil slovenski panonski knez o položaju sv. Metoda v Rimu dobro poučen in da je torej po svojih slih trajno vzdrževal zvezo s sv. Cirilom in Metodom. Ciril-Metodovo misijonsko delovanje s slovanskim bogoslužjem je bilo mogoče samo v slovanskih deželah in na slovanski državni podlagi. V Rimu so mogli o tej državni podlagi upravičeno dvomiti. Tedaj je nastopil knez Kocelj. Verjetno je, da je Kocelj imel tudi stalne stike s knezom Rastislavom in da je Rastislavu pomagal vzdrževati stike z Rimom in s sv. Metodom. Naslov poslanice papeža Hadriana II. potrjuje to domnevo:

Papež je Metoda res poslal h Koclju s pismom, ki je bilo naslovljeno na Rastislava, Sventopolka in Koclja, a Metod je to pismo prinesel najprej Koclju. Metod še ni bil škof, a brez dvoma je imel že velika pooblastila. Za uspešno izvrševanje njegovega apostolskega poslanstva je bila potrebna ustanovitev samostojne cerkvene pokrajine. To pa je bilo mogoče le s sodelovanjem svetnih vladarjev. Vso svetno stran ustanovitve je v sporazumu s sv. Metodom uredil sam Kocelj. Brez dvoma se je sv. Metod o tej zadevi že pred odhodom v Rim posvetoval z Rastislavom. A v odločilni dobi končnih dogovorov za ustanovitev slovanske nadškofije je sodeloval samo Kocelj, kakor pripoveduje Žitje Metodija (v 8. poglavju): Kocelj je Metoda sprejel z veliko častjo, potem pa ga je zopet poslal v Rim, da bi bil posvečen za panonskega škofa.

Kocelj je torej bistveno sodeloval pri ustanovitvi nove škofije. Bil je svetni pokrovitelj sv. Metoda. V svoji krščanski gorečnosti in v razumevanju cerkvenih potreb ga je podpiral tudi na verskem polju. Z Metodom je v Rim poslal dvajset častitih mož. Fr. K o s misli, da so bili ti možje duhovniški kandidati in da jih je papež posvetil za duhovnike⁶⁾. Verjetno je, da so bili med njimi vsaj nekateri duhovniški kandidati; drugače je težko razložiti, čemu tako številno spremstvo. Ustanovitev nove nadškofije in pot tako številnega spremstva v Rim je bila združena z velikimi stroški; poravnal jih je brez dvoma velikodušni knez Kocelj.

Še težavnejša je bila cerkvenopravna in politična stran tega vprašanja. V Panoniji je bilo dušno pastirstvo pod vodstvom salzburških nadškofov že zelo razvito. Zgrajene so bile številne cerkve; pri njih so bili nastavljeni duhovniki. V Blatogradu pa je bil salzburški nadduhovnik (arhipresbiter), ki je v imenu salzburškega nadškofa vodil cerkveno upravo Panonije. Salzburški cerkvenozgodovinski spis »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*« natanč-

⁶⁾ Fr. K o s, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II. (Ljubljana 1906), str. 161, šte. 214.

no pripoveduje o posebno živahnem misijonskem delovanju okoli l. 865. Verjetno je, da je salzburški nadškof hotel svoje cerkveno posestno stanje za-
varovati pred Ciril-Metodovim vplivom. A ob nastopu sv. Metoda se je salz-
burški nadduhovnik Rihpald brez boja umaknil. To je mogoče le tako raz-
ložiti, da so bila z modrim sodelovanjem kneza Koclja salzburški cerkveni
organizaciji gladko izpodmaknjena tla, ko je papež postavil Metoda za pa-
nonskega nadškofa. Morebiti so bili med duhovniki v Panoniji že nekateri
domačini, ki so potem pod Kocljevim vplivom prešli k sv. Metodu in sprejeli
slovansko bogoslužje. Brez dvoma pa se je slovensko ljudstvo vneto oklenilo
sv. Metoda in slovanskega bogoslužja. To moremo sklepati iz sodobnega salz-
burškega spisa »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*«, ki piše, da je sv.
Metod s cerkvenoslovenskim jezikom vzel ugled latinskemu jeziku in latin-
ski duhovščini. Tako torej tudi spis sodobnega nemškega dubovnika posred-
no dokazuje, da je Kocelj res »vzljubil slovenske knjige« in bil velikodušen
pokrovitelj Metodove slovanske cerkvene organizacije, torej pokrovitelj
cerkve v duhu srednjeveške zveze med cerkvijo in državo.

Za tako odločno pokroviteljstvo Metodove nadškofije je vojaško slabot-
en knez, kakor je bil Kocelj, moral imeti zaveznike. Njegova zaveznika sta
bila kneza Rastislav in Sventopolk, kakor je razvidno iz naslova Hadrianove
poslanice. Ta trozveza je morala biti gotovo premišljeno zasnovana in trdno
zgrajena. Drugače papež ne bi bil mogel ustanoviti nove slovenske pokrajine,
ki je nujno morala izzvati silno nasprotovanje nemških škofov in odločen
odpor mogočne nemške države. Tudi državniško preizkušeni Metod se ne bi
s tolikim zaupanjem naslanjal na Koclja, ako v tako resnem podjetju ne bi
imel nekega poročstva, da bo Kocljevo pokroviteljstvo dovolj močno.

Knez Kocelj ni imel velike vojne moči, pač pa globoko razumevanje za
Metodovo delo. Nasprotno pa je bil Sventopolk silen vojak in vojskovodja, a
brez razumevanja za Ciril-Metodovo apostolsko delo. In ta Sventopolk je
brezobzirno razbil krščansko slovansko trozvezo, izdal in uničil Rastislava ter
zakrivil, da je padel tudi Kocelj in da je bila slovenska Panonija opusto-
šena in uničena.

Ko so Nemci v Moravski l. 870. zajeli sv. Metoda in ga surovo odpeljali
v nemško ječo, osamljeni Kocelj ni omagal in Metoda ni izdal, dasi je dobro
vedel, da bi s tem najlažje rešil sebe. Po odločnem papeževem ukazu so Nemci
Metoda sicer izpustili, a zagrozili so Koclju: »Ako boš imel Metoda pri sebi,
ti ne bomo prizanesli«. To pričevanje staroslovenskega Žitja Metodija je zgo-
voren dokaz Kocljeve zvestobe. Ta historičen dokaz je potrjen s historičnim
dejstvom, da je Kocelj l. 874. res zginil z zgodovinskega prizorišča, skoraj
gotovo kot žrtev nemškega maščevanja, ker je z veseljem sprejel rešenega
Metoda in mu najbrž tudi utiral pot v Moravsko. Žitje Metodija namreč
pripoveduje, da so Moravani izgnali nemške dubovnike in papeža prosili,
da jim pošlje Metoda. Vse to je moralo biti nekje organizirano in priprav-
ljeno. Verjetno je, da je tukaj sodeloval knez Kocelj.

Iz že omenjenih papeževih pisem Koclju moremo sklepati, da se je Kocelj obračal na papeža ne samo v vprašanih krščanskega zakona, temveč tudi v zadevi sv. Metoda. Ni dvoma, da je prosil papeža pomoči za rešitev sv. Metoda iz nemške ječe in dokazoval, kako važno je Metodovo delovanje za krščansko življenje. Papeževi pismi Koclju sta v zbirki Britanskega muzeja uvrščeni neposredno pred pismi, ki nemškimi škofom ukazujejo, da uaj sv. Metoda izpuste. Iz te razvrstitve sklepajo zgodovinarji, da sta bili spisani tudi v taki časovni zaporednosti⁷⁾. Iz časovne zaporednosti pa smemo vsaj nekoliko sklepati na vsebino. Mogoče je, da je bila v njih omenjena zadeva Metodovega ujetništva kot odgovor na Kocljevo posredovanje. In prav tako verjetno je, da je odločen papežev nastop proti nemškim škofom posledica Kocljevih poročil in Kocljevega posredovanja. Svojo zvestobo do ujetega Metoda je Kocelj dokazoval z dejanji. V tej zvezi je omenjena nemška grožnja razumljiva in tudi Kocljevo nenadno smrt moremo razložiti kot izvršitev te grožnje ter kot žrtev zvestobe in pokroviteljstva uaj sv. Metodoma.

Kocelj ni samo sprejemal navodil sv. Cirila in Metoda kot ujun goreč učevec, marveč je kot njun knežji pokrovitelj vplival tudi na smer njunih apostolskih potov in del.

V spremstvu obeh velikih slovanskih apostolov blesti Kocelj kot največji slovenski državni knez in kot eden najbolj simpatičnih slovanskih vladarjev.

Summarium.

Kocel, princeps Slovenus, discipulus atque patronus (>protectore<) ss. Cyrilli et Methodii.

Kocel (Chozil, Cozil, Kotzeles), princeps Slovenus Pannoniae, tamquam discipulus fidelissimus atque patronus (>protectore<) ss. Cyrilli et Methodii generosissimus, omnibus ceteris principibus, in palaeoslaviciis Vitis Constantini (Cyrilli) et Methodii memoratis, antecellit. Vita Constantini (c. 15) narrat, illum litteras Slovenicas admodum adamasse easque edidicisse. Erat ergo ss. Cyrilli et Methodii discipulus sensu proprio. Praeterea discipulus eorum erat in religione moribusque christianis. Illis monentibus, abusus paganos in rebus matrimonialibus extirpabat, quod fragmenta dñarum epistolarum papae Ioannis VIII. testantur. Probabiliter etiam in rebus politicis monita ss. Cyrilli et Methodii secutus est, incundo societatem cum principibus Rastislav et Sventopolk, ut opus ss. C. et M. efficacius iuvaretur.

Iuxta Vitam Methodii (c. 8) Kocel in erigenda nova dioecesi Pannonico-Moravica (Sirmiacensi) priores partes agebat. Principe Rastislav amoto, Kocel unicus remansit princeps, qui Methodium invare potuit; pro s. Methodio, in Germania captivo, probabiliter intercedebat. E fragmentis dñarum epistolarum papae Ioannis VIII. ad Kocelem (Chozil) cum probabilitate concludi potest, Kocelem pro Methodio intercessisse. In rebus enim matrimonialibus sanorum sanctorum ad papam recurrere non potuit nisi absente episcopo ordinario, ad quem iudicium de his causis localibus pertinebat. In epistola ad papam Ioannem Kocel absentiam Methodii eiusque captivitatem necessarie memorare debuit. Germani optime noverunt, comitem Kocel potissimum esse Methodii patronum; propterea, Methodio in libertatem restituto, eum monuerunt: »Si hunc retines apud te, tibi non bene erit a nobis« (Vita Meth. 10). E. tristi Kocelis sorte concludere licet, Germanos has minas ad effectum adduxisse.

⁷⁾ Fr. Kos, Gradivo II, str. 166.

K postanku urbarjev iz l. 1309. in l. 1322. za salzburško posest v Posavju.

Milko K o s, Ljubljana.

Urbar iz leta 1309., ki popisuje posest salzburške nadškofijske cerkve med Savo in Sotlo v brežiškem in sevniskem uradu, v katera so jo tedaj v upravnem oziru delili, označuje od skupnega števila 814 kmetij 328 in četrť kmetije kot pusto ali neobdelano. Urbar iz leta 1322. pa navaja v svojem seštevianju od 849 kmetij v obeh uradih 477 in pol kmetije kot pusto¹⁾. Razpredelnica nam bo nazorneje predočila to stanje:

Urbar iz leta	Sevniški urad		Brežiški urad		S k u p a j kmetij	
	kmetije		kmetije			
	obdelane	puste	obdelane	puste	obdelanih	pustih
1309.	257	44·5	174·75	337·75	431·75	382·25
	301·5		512·50		814	
	85·24 0/0	14·75 0/0	34·09 0/0	65·90 0/0	53·04 0/0	46·95 0/0
1322.	215·5	102	156	375·5	371·5	477·5
	317·5		531·5		849	
	67·87 0/0	32·12 0/0	29·35 0/0	70·64 0/0	43·75 0/0	56·24 0/0

Kaj je vzrok temu naravnost ogromnemu nesorazmerju med obdelanimi in neobdelanimi hribami na salzburški zemlji med Savo in Sotlo v prvi polovici 14. stoletja? V s p l o š n e m propadanju in o b č e razširjeni opustelosti kmetij iskati ga že za začetek 14. stoletja ne bi bilo na mestu. Če bi bili podatki za kakih 150 ali 200 let kasnejši, mogli bi opustelost kmetskib domov v Posavju razložiti s tedaj s p l o š n i m v naših krajih razširjenim pojavom naravnost katastrofalne neobljudenosti in neobdelanosti kmetskib domačij. Saj vemo, da je bilo na primer v ptujskem gospodstvu okoli leta 1490. 30% kmetij pustih²⁾.

Ali to ne more veljati kot vzrok za Posavje od Sevnice do Sotle že za prvo polovico 14. stoletja. Dobro so nam znani sočasni podatki za predele, ki

¹⁾ a) »Liber predialis vrbore ecclesie Salzburgensis in Rayn et Libienwalde« iz leta 1309. v Državnem arhivu na Dunaju (perg. kedeke, sign. W 868, 15 folijev).

b) Urbar iz leta 1322. v Deželnem arhivu v Gradcu (rekepis 1157, zapisal za sevniki in brežiški urad na fol. 41—64).

²⁾ W. Levec, Peitauer Studien, III, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft Wien, 35, 1905, 190.

só našemu sosednji in po prirodi zemlje celo sorodni, ki pa vendar ne poznajo tako ogromnega števila pustih kmetij. Urbar za sosednji laški okraj, sestavljen med l. 1287. in 1290., našteva med 236 kmetijami le 35 pustih (v ‰: 1·48³). Urbar kostanjeviškega samostana iz prve polovice 14. stoletja pozna med svojimi 352 kmetijami, ležečimi po večini v Gorjancih in v nižinskem predelu ob obeh straneh spodnje Krke, komaj 23 pustih (v ‰: 0·65).

Vzroke tako številnim pustotam v obeh salzburških uradib v Posavju, sevniškem in brežiškem, posebno pa še v zadnjem, v prvi polovici 14. stol. ni torej iskati v morebitnem splošnem propadanju kmetijskih domačij onega časa, marveč v posebnih onega okoliša. Urbar iz l. 1309. nam pri nekaterih vaseh kot vzrok propasti navaja povodenj, oni iz l. 1322. pa vpade »Ogrov«.

Za kmetije v vaseh »Cossissowicz« (nekje ob Savi pod Libensko goro), Stari Grad (Altenburch), »Wulfingsdorf« (Dolenja Vas pri Starem Gradu?), »in dem Werde« (nekje ob Savi pod Brežicami) in Sromlje (Swaroemel) pravi urbar iz l. 1309., da jih je povsem, oziroma deloma uničila voda (fol. 3^r, 4, 6, 6^r). Za prve štiri vasi, ki leže, oziroma jih je iskati v bližini Save — ki je in še danes silno menjava od Krškega navzdol svoj tok —, je to kaj verjetno. Ali da bi morali le v ogromnem prolomu oblakov iskati edini vzrok do 70‰ opustelosti kmetij okoli Brežic, kot to hoče Peisker, se mi ne zdi nikakor verjetno⁴). Vzroke iščem predvsem v obči zgodovini kolonizacije tega okraja. Radi omejenega obsega mi je mogoče podati svoje rezultate le v strnjem orisu.

Salzburška posest ob Savi poteka iz imetja Heminega in njenih starobavarskih prednikov, a dá se dokumentarno slediti nazaj do leta 895., ko se omenjata kot dar kralja Arnulfa bavarskemu velikašu Waltungu med drugim tudi Rajhenburg in Krško ob Savi. Za madžarskih navalov v prvi polovici 10. stoletja je sicer posest bavarskih plemičev v teh predelih propadla, v drugi polovici tega stoletja pa se je, za vojaške ofenzive, ki je politične meje nemške države pomaknila do Sotle in spodnje Krke, zopet utrdila in obnovila⁵). Od ogromne dediščine Hemine in njenega rodu je Rajhenburg l. 1043. pripadel salzburški nadškofijski cerkvi⁶).

Za kranjsko stran v teh predelih je dokazal Hauptmann, da je politična

³) Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter, izd. A. Dopsch, str. XLVII in 281—285.

⁴) Forschungen zur Social- und Wirtschaftsgeschichte der Slawen (Sonder-Ahdruck aus der »Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte«, V, 123, 128). — Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen, Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, III, 1905, 149.

⁵) Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev, II, 309; Jaksch, Monumenta hist. duć. Carinthiae, I, 41. — L. Hauptmann, Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, I/4, 348, 349; Grofovi Višnjegoreški, Rad Jugoslav. akademije, 250 (1935), 225; Hema i Svetopuk; práv. tam, 255 (1936), 221 in passim.

⁶) Gradivo, III, 124; Hauthaler-Martin, Salzburger Urkundenbuch, II, 140.

meja proti Hrvaški šele v 12. stoletju prekoračila spodnjo Krko⁷⁾. Z njo šele takrat tudi kolonizacijska ekspanzija v smeri proti vzvodu. Ob spodnji Krki se je moral dolgo časa razprostirati neobljuden ali pa slabo obljuden mejni pas. Značilno je, da ni na mesto antičnega Neviodunuma (pri Drnovem na Krškem polju) nikdar navezala večja in pomembnejša naselbina slovenske dobe. Krakovski gozd je še danes znaten ostanek one šume, ki je nekdanj v mnogo večjem obsegu pokrivala ravnino ob spodnji Krki, vse do 12. stol. obmejno ozemlje proti Hrvaški. Starejša slovenska kolonizacija se drži gričevnatega in hribovitega sveta, ne sili v ravnino, posebno še, če je bila ta, kot prav tu ob spodnji Krki, dolga stoletja hkrati državni mejni pas.

Nekaj podobnega lahko trdimo za ravnino in nizkogričevnat svet, ki tvori v trikotu Videm—Bizeljsko—ustje Sotle skrajni jugovzhodni del nekdanje Štajerske. Iz cerkvene pripadnosti se njegova politična, kot za predele onostran Save in Krke, sicer ne da dokazati, pač pa kaže kolonizacija tod mnogo podobnosti z ono na desni strani Save. Krškemu gradu kot obrambni postojanki ob izstopu Save iz gričevja in gora na desnem bregu odgovarja Rajhenburg na levem bregu reke — že po svojem imenu mogočen, trden, sijajen, oziroma vzvišen grad (srednjevisokonem. rīche, rīch) — in brani v tovarištvu s starim Krškim vhod iz ravnine v savske tesni. Da ga je bilo potrebno braniti in čuvati in da je bila salzburška ter z njo državna meja v tem odseku dolgo časa negotova in nestalna, to dajo slutiti že skromni podatki, ki jih imamo za prvo stoletje salzburške posesti v teh krajih.

Podobno kot v — prav tako Salzburgu pripadajočem — ptujskem okraju ob Dravi se tudi v salzburškem Posavju obmejni odnosi napram sosednji državi dolgo časa niso ustalili. Kot ob Dravi v ptujskem odseku, so tudi ob Savi vpadi vzhodnih sosedov segali globoko na tla nemške države. Tudi tu ne more biti govora o kaki stalni mejni črti, kvečjemu o mejnem pasu med Savo in spodnjo Sotlo. Besede salzburškega zgodopisca, da so ogrski vpadi v začetku 12. stol. spremenili obmejno krajino v puščavo in da je mnogo nadlog zadelo tamkajšnje prebivalstvo, veljajo tudi za salzburško Posavje. Med porušenimi gradovi, ležečimi v krsjini, se omenja tudi Rajhenburg. Za sluga salzburškega uadškofa Konrada I. (1106—1147) je bila, da je na ogrsko-hrvatski meji dosegel zopet mir in da je v obmejnem pasu zaustavil nadaljnja pustošenja. Najkasneje v prvih mesecih leta 1127. je prišlo do prve mirovne pogodbe med Salzburgom in Ogrsko, ki pa zaenkrat ni obveljala. Novi ogrski navali sledi. Šele leta 1131. je prišlo do novega in trajnejšega miru, ki je, prav tako kot za pokrajino ob Dravi in Muri, imel tudi za ob Hrvaško mejoče Posavje dalekosežen pomen. Kot Ptuj je tudi Rajhenburg dal nadškof Konrad znova pozidati v obrambo proti »Ogrom«, »če bi ti kljub sklenjenemu prijateljstvu, radi naravne nestanovitnosti, nemara prelomili priasego«. »Zato tudi«, nadaljuje biograf nadškofa Konrada, ki je pisal pičlega pol stoletja za

⁷⁾ Hauptmann, Erläuterungen ..., I/4, 406—407 in Šišićev zbornik (1929), 97 dalje.

temi dogodki, »prospeva (krajina), osvobojena njihovega roparstva in običajnih napadov ter prekipeva vsakršnega blagostanja«. In kar pravi isti vir o obmejni krajini na Dravi in Muri, velja od časov salzburško-ogrskega miru iz leta 1131. pač tudi za salzburško Posavje: »Ne samo škofova zemlja je prišla do blagostanja, marveč tudi vsa krajina se je tako napolnila z vasmí, gradovi in kmetovalci, kakor jo danes vidimo. Smatra se, da je v mnogo boljšem stanju, kot je bila v starih časih. Po rodovitnosti in pridelkih vseh vrst se ne loči mnogo od Avstrije. Rop in prodaja ljudi obojega spola, ki je bila v starih časih v navadi, je sedaj silno redek in skoraj nezaslišan pojav«⁸).

Mirnejši časi odslej so dovoljevali salzburškemu Posavju politično in obsežnejšo kolonizatorično penetracijo vse do Sotle. Druga polovica 12. stol. in 13. stoletje je v zgodovini sevniško-brežiškega okraja doba najintenzivnejše kolonizacije, kot je v takem obsegu v teh krajih ne pozna nobena kasnejša.

Nedvomno — okoliš je bil obljuden že v predslovenski in prvi slovenski dobi. V predslovenski dobi, tik pred naselitvijo naših prednikov, služi celo za pribežališče starega domačega prebivalstva pred vdorom novih barbarov, med temi tudi Slovenov in Obrov. Vranje, severovzhodno od Sevnice, je znano poznoantično zatočišče z najdbo novca, ki sega do Justinijana I. (527—565), torej tik pred prihod Slovenov v te kraje⁹). V sledeči dobi se je vlegla starejša naselitvena plast Slovencev predvsem na hribovit svet med spodnjo Savinjo, Savo in zgornjo Sotlo, izogibala se pa ravnih in proti vzbodu odprtih predelov. Smeri slovenskega naseljevanja gredo po vrbovih, se drže gorskih prehodov in potov, ne pa obrežnih steza v dolinah. Prvotne naselbine leže na višinah, ravnin in odprtega sveta se izogibljejo. Salzburška zemlja niz Savo, od Sevniskega potoka, ki se nad Sevnico izliva v Savo, pa nekako do pod Rajbenburg, kjer je na Vidmu pri cerkvi sv. Ruperta nastalo prafarno središče za celoten ta okoliš (prvič omenjeno leta 1155.¹⁰), je območje starejše kolonizacije, ki se krije še s celotnim sevniškim uradom salzburških urbarjev iz 14. stoletja. Proti vzhodu in jugovzhodu je približna meja starejše kolonizacije črta Videm—Pišce—Bizeljsko. Topografska imena v tem območju so po večini taka, kot jih najdemo na Slovenskem pretežno skoraj povsod na ozemlju starejšega naseljevanja. Prevladujejo krajevna imena, prevzeta iz morfologije tal (n. pr. Hrib, Gorica, Pečje), rastlinstva (n. pr. Dobje, Brezje) in živalstva (n. pr. Žabjek, Vranje). Kar se oblik kmetijskih naselij tiče, prevladujejo zaselki¹¹).

Povsem drugačen značaj nam pa odkriva kolonizacija jugovzhodno od črte Videm—Pišce—Bizeljsko, v ravnem oziroma nizkogričevnatem svetu

⁸) Vita Chuonsdi archiepiscopi, c. 18, 20 (Mon. Germ. hist., SS, XI, 73—75). Gradivo za zgod. Slovencev, IV, 88, 105, 109. — Prim. ČZN XXVIII (1933), 145.

⁹) Riedl-Cuntz, Jahrbuch für Altertumskunde, III (1909), 1 dalje.

¹⁰) Mon. hist. duc. Carinthiae, I, 155. Gradivo za zgod. Slovencev, IV, 358.

¹¹) A. Melik, Kmetjska naselja na Slovenskem, Geografski Vestnik, 8 (1933), zemljevid.

brežiškega kôta med Savo in spodnjo Sotlo. Povsem neobljuden tudi ta predel seveda pred 12. stol. ni bil. Posamezna imena krajev kažejo nedvomno na večjo starino (prim. Gradišče pri Brežicah in ob Sotli, Stara Vas, Stari Grad). Vendar je ta predel območje pretežno mlajšega naseljevanja, ki ga stavim poglavitno v dobo salzburske ekspanzije po sklenitvi miru z Madžari leta 1131., torej v drugo polovico 12. in v 13. stoletje. Med krajevnimi imeni so številna taka z »vas — dorf«, oziroma »selo — gesiez« sestavljena, ki govore za naselja mlajšega postanka, izšla iz kolonizacijske akcije, izvedene po načrtu. Prav pogostokrat je »vas — dorf«, oziroma »selo — gesiez« združeno z osebnim imenom, ki, četudi nemško, nikakor ne more pomenjati kolonista nemške narodnosti¹²). Nasprotno pa krajevnih imen, sestavljenih z »vas — dorf«, oziroma »selo — gisiej«, po podatkih v urbarju iz l. 1309. v območju starejše kolonizacije nad Vidmom, za Rajhenburgom in Sevnico (razen ene izjeme) vobče ni najti. Prav tako kot kažejo v vzhodnih Slovenskih Goricah, ob spodnji Muri in na Ptujskem polju krajevna imena, tvorjena z osebnim imenom in sufiksom -ci, oziroma -ovci na kolonizacijo svojevrstnega in primeroma poznega postanka (v 12. in 13. stol.), tako tudi v nižinskem in nizkogričevnatem svetn med spodnjo Sotlo in Savo imena enake tvorbe (navajam kot tipa: Mihalovec, Rigonce)¹³).

Poljska razdelitev, oblike naselij, razporeditev posameznih poslopij kmetiskih domačij, vse to je v brežiškem kôtn, vkljub enakim predpogojem, neenotno. V poljski razdelitvi se menjavajo oblike, ki so lastne starejšim kolonizacijskim etapam, s takimi, ki so mlajšega postanka. Kar se naselij tiče, so pomešane vasi, postavljene v grnčah, z obcestnimi, razložena naselja z naselki. Vse to kaže na kolonizacijo, ki je potekala z motnjavami in v več etapah¹⁴).

Kolonizacijsko akcijo v brežiškem kôtu vodi v 12. in 13. stoletju Salzburg s pomočjo svojih številnih ministerialov, vitezov in upravnih uradnikov. Salzburški ministeriali in vitezi se imennjejo in sede na gradovih v Rajhenburgu, Sevnici, Brežicah, Tvarogu (danes zaselek Torek v sevniskem okraju, vitezi se imenujejo s pridevkom Twarger), Pišecah in Raštanju (Reichenstein nad Rajhenburgom in po tem imenovan)¹⁵). Brežice se razmeroma pozno

¹²) V urbarju iz l. 1309.: Arnoldsdorf — Arnova Sela, Lukatsdorf, Maklasdorf (1316 Maknlausdorf, Martin, Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg, III, 5) — Makovec?, Messendorf — Mrslak?, Michelsdorf — Mihalovec, Pribisladsdorf — Brdislavec (Martin, III, 847), Sownschendorf, Weckelsdorf, Wulfingsdorf. — Arenggesiez, Martgesiez, Sweinrgesiez, Weletgesiez. — Izven urbarjev se v starejših listinah imennjejo še Wnggrinstorf (1249, Martin, I, 64, 71), Dedowanadorf — Dednja vas (1268, Martin, I, 540) in Ringelsdorf — Rigonce (Gradiivo V, 756).

¹³) Wl. Levec, 193 (cit. opomba 2). H. Pirchegger, Geschichte der Steiermark, I^a, 465. M. Kns, ČZN XXVIII (1933), 151.

¹⁴) M. Sitaritsch, Geographie des häuerlichen Siedlungswesens im ehemaligen Herzogtum Steiermark, 31, 55, 75. — Melik, na n. m., aemljevid.

¹⁵) Do leta 1246. išči ta imena v indeksu Gradiiva za zgodovino Slovencev, za dahn na

pojavi v ohranjenih pisanih virih, ko pa, predstavi se nam kraj že kot znatna upravna in obrambna postojanka. Prvič se imenujejo Brežice z označbo Rein l. 1241., kmalu zatem že kot urad (1248 officium Rein), grad (castrum Rayne 1249), kovnica (moneta de Rein 1252) in sodišče (1268)¹⁸). Nova postojanka je pomaknjena daleč ven v mlado kolonizacijsko ozemlje, nad »brežec« Save, ki je tedaj v svojem glavnem toku nemara tekla tik pod današnjim mestom. Po »brežcu« nad Savo ima kraj ime¹⁷). Brežice so nastale ob starejšem naselju z imenom Gradišče¹⁸). Iz leta 1277. nam je ohranjen za to dobo redke primer reverza o prevzemu grajske straže (burghut), deželskega sodstva ter sodstva za plemiče v Brežicah. Za vzdrževanje grajske straže v Brežicah je nadškof Konrad IV., kot poročal urbar iz l. 1309. (fol. 6'), dal v fevd vas Gradišče, ki se je pozneje povsem združila z današnjim mestom¹⁹).

Naglo do znatnega upravnega, sodnega in obrambnega središča povzpele Brežice, kjer že v 13. stoletju bivajo pogostokrat salzburški nadškofje; postanejo izhodišče in središče za intenzivno kolonizacijo brežiškega polja, o kateri sem že govoril. Mogoče je po brežiškem ministerialu Ringlu iz leta 1241. imenovana vas Rigonce — Ringelsdorf²⁰). Iz vasi z imenom »Wogrinstorf« (Vogrinc — Kapele?) so v prvi polovici 13. stoletja naseljene vasi Globoko (Gleboke) in Zdole (?), villa in monte suppani sancti Georii, sv. Jurij je cerkveni patron na Zdolah²¹). Bavarski plemič Konrad iz Vagera (Vager pri Reichenhallu na Zgornjem Bavarskem) ter nekdanji kaplan salzburškega nadškofa, Ditrik iz Augsburga, imata posest okoli Brežic, jo poklanjata kostanjeviškemu samostanu in sta v tem pokopana²²).

Vendar se zdi, da je bila kolonizacija brežiškega kôta v obsegu, kakor je do nje prišlo v 12. in 13. stol., prenagljena. Silni kolonizacijski ekspanziji je — kakor se kaže — manjkala realna osnova. Prejkone podobno kot v dunajski kotlini, kjer se je tudi vršila kolonizacija shematično, prenagljeno in brez poznavanja prirodnih kakovosti tal in podnebja. Kolonizacija, vse preveč umetno in po načrtu zasnovana, ni vzdržala, ko je nastopila preizkušnja njene življenjske zmožnosti. V dunajski kotlini se je, kot je to pokazal Grund, pojavila taka preizkušnja šele v 15. stoletju, na brežiškem polju in gričevju pa

1247 do 1343 pa v indeksih pri F. Martinu, Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg, I—III (1928—1934).

¹⁸) Salzburger Urkundenbuch, III, 516. Gradio, V, 756. — Martin, I, 42, 64, 165, 540.

¹⁷) Brežec — rain — rann, prim. Ilešič v ČZN XVIII (1923), 5.

¹⁸) V urbarju 1309, fol. 6' »Graedisce«, v urbarju 1322, fol. 62 »Gradiis«. Še l. 1404. ledinsko ime »Gradišchwerde« (polotok, na katerem stoji gradišče), Zahn, Ortsnamenbuch der Steiermark, 380. Prim. imena Gutenwörth pri Kostanjevici ob Krki in Rudolfswörth — Novo Mesto.

¹⁹) Martin, Salzburger Urkundenbuch, IV, 99; Regesten, I, 849.

²⁰) 1241 Ringel de Rein, Salzburger Urkundenbuch, III, 516. Gradio, V, 756. — H. Pirchegger, Geschichte der Steiermark, I², 465.

²¹) 1249 (Martin, Regesten, I, 64, 71).

²²) 1268 (Martin, Regesten, I, 546).

— kot se kaže — že v 14. stoletju. Stanje ponesrečene kolonizacije nam že v začetku 14. stoletja odkrivajo porazne številke, ki sem jih navedel v začetku tega sestavka. Od vasi v brežiškem okraju, katerih imena so tvorjena z »vas — dorf« in »selo — gesiez« in smo jih spoznali kot produkt načrtne kolonizacije, izvršene šele v 12. in 13. stol., se dajo danes le redke lokalizirati. Mlajše ustanove so torej najpoprej propadle. Tudi v tem oziru nam nndijo zanimive paralele Gründovi izsledki glede kolonizacije dunajske kotline, kjer so prav tako ob času nastopivše krize najpóprej opustele po načrtu ustanovljene velike vasi v ravnini²³⁾.

Salzburški nadškof, oziroma njegovi upravni uradniki v Brežicah in Sevnici, so sicer skušali propadanje kolonizacije zadržati, ljudstvu pomagati in njegovo gospodarstvo postaviti zopet na noge. Ogromna večina vasi brežiškega oficija plačuje leta 1309. le takózvani »ius medium«, to je polovico glavnih dajatev, dočim daje v sevnškem oficiju, ki ni bil v gospodarskem oziru tako prizadet, komaj pičila polovica vasi »ius medium«, ostala večja polovica pa »ius plenum«. Da niso poprej in že od nekdaj plačevale posamezne vasi »ius medium«, na to kažejo nekatera mesta urbarja iz l. 1309., ki pravijo, da je vas poprej plačevala »polno pravico«, to je dajatve v polnem obsegu, sedaj pa daje le »polovično pravico« (fol. 3, 4, 4', 5). Mnogim kmetijam pa, da bi se zopet opomogle, je bilo leta 1309. vohče za nekaj časa spregledano plačevanje.

Da bi napravil red in dobil pregled nad posestnim in gospodarskim stanjem svojega ozemlja v Posavju, ki ga je v začetku 14. stol. tako hudo prizadela gospodarska kriza, je dal salzburški nadškof Konrad IV. po svojem prokuratorju Ortolfu v Sevnici leta 1309. sestaviti urbar obeh svojih takajšnjih oficijev. Da je ugotovitev pravega stanja in bodoče gospodarske kapacitete salzburške zemlje med Sevnico in Sotlo spadala med glavne motive za sestavo tega in tudi urbarja iz l. 1322., kaže točna statistika obdelanih in pustih vasi, kmetij in vinogradov, kažejo točne navedbe o »polnem« in »polovičnem« plačevanju, kažejo podatki, ki pravijo, od katerega leta dalje naj posamezne kmetije zopet redno plačujejo. V urbarju iz l. 1309. so kot letnice te vrste navedene 1310, 1311 (največkrat!), 1312, 1313 (v dveh slučajih) in 1314 (le v enem slučaju!).

Kaže se pa, da se vkljub raznim ukrepom gospodarsko propadanje salzburške posesti v Posavju ni dalo zaustaviti. Urbar iz l. 1322., sestavljen komaj 13 let za onim iz l. 1309., navaja sicer večje število kmetij — deloma na novo urejenih, še več pa dokupljenih —, toda v primeri z letom 1309. je tudi odstotek opustelih hub relativno in absolutno narastel (primerjaj tabelo na začetku tega sestavka).

²³⁾ Alfred Grund, Die Veränderungen der Topographie im Wiener Walde und Wiener Becken (Geographische Abhandlungen, herausgegeben von A. Penek), VIII/1, 1901, 121 dalje, 139.

Kot vzrok velike opustelosti navaja urbar iz leta 1309. — kot že povedano — pri peterih vaseh povodnji. Urbar iz leta 1322. pa omenja pri vasi Mihalovec, ki leži v neposredni bližini hrvatske meje, da so jo opustošili »Ogri« (fol. 62'). Vendar »Ogri« niso splošen vzrok opustelosti okoli Brežic leta 1322. Opustelost obmejne vasi leta 1322. se da razložiti s političnimi dogodki tega leta, ko je Ogrska (in Hrvatska) poslala preko državne meje vojaško pomoč Habsburžanu kralju Frideriku, ko se je ta boril za nemško krono z Wittelsbachovcem Ludvikom²⁴).

Povodnji nedvomno niso bile edini ali glavni vzrok velike opustelosti salzbürških kmetij v našem Posavju. Povodnji so omejene le na ožje območje. Urbar iz leta 1309. nam vodno katastrofo kot vzrok opustelosti navaja skoraj izključno le pri nekaterih vaseh ob Savi, ki je in še danes silno menjava svoj tok od Krškega navzdol, dočim je bil prizadet v resnici celokupni okraj — ob Savi in tudi daleč stran od nje. Urbar iz leta 1322. pa vode kot vzrok opustelosti, ki se je celo povečala — tako, da bi morali misliti kar na nove povodnji — vobče ne navaja. Nasprotno ta urbar našteva v posebnem odstavku vasi, ki so že dolgo časa puste (ville ... desolate iam diu, fol. 63'). Če te skušamo lokalizirati — kolikor je to z ozirom na mnoga danes izginula imena mogoče — opazimo, da so se te »že dolgo časa puste vasi« vlekale v dolgem pasu od Rajbenburga proti vzhodu, preko nizkih gorc v smeri proti Bizeljskemu, torej daleč od Save. Povodenj je mogla biti neposreden vzrok le manjše in delne opustelosti. Glavnega je iskati v ponesrečeni kolonizacijski akciji, ki jo je Salzburg podvzel na svojem ozemlju, ki pa se je izkazala kot predaledkosežna, gredoča preko prirodnih predpogojev in gospodarske moči njenih nosilcev, tako da je morala neizbežno propasti. Če je nekatere vasi izpodkopala in preplavila tudi voda, je to moglo katastrofo le še povečati.

Zusammenfassung.

Über die Entstehung der Urbare für das Salzburger Gebiet an der Save in den Jahren 1309 und 1322.

Die Salzburger Urbare aus den Jahren 1309 (Staatsarchiv in Wien) und 1322 (Landesarchiv in Graz) berichten, daß auf dem Salzburger Besitze zwischen Save und Sotla von den Bauernwirtschaften ungefähr die Hälfte öde und unbebaut dalag. Der Verfasser untersucht diese Tatsache und erklärt sie aus dem Verlaufe der Kolonisation im Gegensatze zu Feisker, der die oben erwähnte Tatsache als eine Folge der großen Überschwemmungen, die an einigen Stellen des Urbars a. d. J. 1309 erwähnt werden, erklären wollte. Das Salzburger Erzbistum, das in dieser Gegend seit 1043 Besitzungen hatte, began eine intensivere Kolonisierung seines Besitzes nach dem i. J. 1131 erfolgten Friedensschlusse mit den Magyaren, die vorher diese Gebiete dauernd bedrohten. Ähnlich wie südlich der Save, am Unterlaufe der Krka, bewegte sich die Grenze der Kolonisierung auch auf dem Salzburger Besitze nördlich der Save immer mehr gegen Osten, in der Richtung gegen die untere Sotla. Die 2. Hälfte des XII. Jahrhunderts und das XIII. Jahrhundert sind der Zeitraum der großen Salzburger Kolonisation in der Ebene und im Hügellande zwischen Save und Sotla.

²⁴) H. Pirchegger, Geschichte der Steiermark, II, 21.

während die Kolonisierung des gebirgigen Hinterlandes einer älteren Zeit angehört. Für die neue großangelegte Kolonisierung sprechen zahlreiche aus Personennamen mit Endungen »vas-dorf« oder »selo-gesies« gebildete Ortsnamen, ferner die Flureinteilung, die ein recht verschiedenartiges Bild bietet, die Siedlungstypen, sowie die Anlagen der Bauernhöfe. Der Ausgangs- und Mittelpunkt der Kolonisation war die Stadt Breilce, die an Stelle einer älteren Befestigung entstand und seit Mitte des XIII. Jahrhunderts zu einem Mittelpunkt der Verwaltung und Stützpunkte für die Verteidigung des Salzburger Besitzes an der Save wurde. Die großangelegte Kolonisierung wurde jedoch zu übereilt, zu künstlich und ohne die notwendigen Kenntnisse des Landes durchgeführt. Deshalb erfolgte durch den Verfall der neuen Ansiedlungen ein Rückschlag, ähnlich wie bei der Kolonisierung des Wiener Beckens, worüber Grund berichtet, die einen ganz gleichen Verlauf nahm wie die Kolonisierung der Gegend zwischen Save und Sotla. Verwaltungsmaßnahmen des Erzbistums (Nachlaß und Ermäßigung der Abgaben) konnten den Verfall nicht hintanhaltend. Die Urhure aus den Jahren 1309 und 1322 sind entstanden, um den tatsächlichen sozialen Zustand und die voraussichtliche wirtschaftliche Leistungsfähigkeit des im Niedergange begriffenen Kolonisationsgebietes zu erforschen und festzustellen.

Freske v Šmartnem ob Paki.

Konservator France Stelè, Ljubljana.

Dne 14. aprila 1936 sva si z gospodom prelatom dr. Fr. Kovačičem ogledala najavljeno novo najdbo fresk v Šmartnem ob Paki. Čeprav je šlo le za močno poškodovan spomenik srednjeveškega slikarstva, me je že prvi pogled prepričal, da gre za umetnostno-zgodovinsko važno gradivo, g. prelat pa ni čakal rezultata, in še predno so bili odstranjeni zadnji ostanki beleža, je imel od mene besedo: »To bo za ČZN.« Njegova skrb za mariborske znanstvene zavode in njihovo glasilo je bila vselej kar nekam trmasta in resnično genljiva, zato sem sklenil: »Bo pa za prelatovo slavnostno številko!«

Župna cerkev v Šmartnem ob Paki je na prvi pogled za umetnostnega raziskovalca dokaj nezanemljiva. Če se pa razgleda po nji bližje, se prepriča, da je okvirno zidovje ladje srednjeveško, o čemer priča pod strebo ostanek žlebičasto profiliranega kamenitega vrhnjega venca in pod njim naslikanega ločnega friza. Prezbitenarij je sicer pozneje prizidan, v menzi pa se skriva rimska napisna plošča; pri najinem obisku pa se je pokazalo, da je tudi zvonik iz srednjega veka. In prav v njegovem pritličju so se pokazali sledovi fresk, na katere naju je g. župnik v prepričanju, da je našel datirano sliko iz l. 1577., ljubeznivo opozoril. Ker sem se pečal ravno s slikarstvom Hrenove dobe, sem se razveselil, ker sem pričakoval, da se mi odpre kak nov pogled nanje. Prvi pogled na spomenik me je sicer prepričal, da gre samo za podpis nekega obiskovalca, pa tudi — in to je takrat še nejasne sledove na stenah takoj dvignilo v mojih očeh — da sva pred slikami, ki so kakih 150 let starejše od tega podpisa. Ne vem, kedo je bil bolj zadovoljen, g. prelat

ali jaz; presenečen sem bil gotovo holj jaz, ker sem stal pred novim, v danem stadiju razvoja znanja o srednjeveškem slikarstvu v Sloveniji izredno važnim delom brezimnega slikarja fresk v prezbiteriju cerkve sv. Janeza ob Bobinjskem jezeru. Kako je vendar zabredel preko Savinjskih planin na Štajersko?

Toda opišimo predvsem novi spomenik!

Pritlični del zvonika predstavlja kakor pri drugih zvonikih na zapadni strani cerkva vhodno lopo. Dočim so ostale navadno z loki na tri strani odprte, je šmartinska sedaj odprta samo v smeri osi cerkvene ladje, stranski steni pa sta popolnoma zaprti. Kakor pa pričata zazidani, s šilastim lokom obokani pritlični, danes radi povišanja tal nesorazmerno nizki dolbini v obeh stranskih stenah, je bil tudi ta prostor prvotno na tri strani odprt in je bil tako sedanji glavni vhod kakor vhod v cerkev povečan v baročni dobi. Prostor je obokan s križastim obokom, ki je imel prvotno gotovo rebra in sklepnik, a je bilo vse to pozneje stolčeno z njega. Sledovi slikarij kažejo, da je bil ves ta pritlični prostor prvotno poslikan. V ometu slikarije je več podpisov obiskovalcev cerkve in smo prečitali sledeče:

Johannes anno dō 1610

Jacob(us) de

Chris : Pollinger MDLXXVII :

Die XII ivnij De Oberburg

Pavlvs : Sodler ex

Novo (sic!) Civitate

1517 (ako ne 1577 kakor prejšnji) XIII ivnij

Sabownick

Ostanke slikarskega ometa smo ugotovili na vseh stenah in na oboku in je glavni predmet slikarije zadosti jasen: Na pritličju so bile naslikane polkrožne arkadice, v podločnem polju severne stene je bila vso steno pokrivajoča slika Marije zaščitnice vernih s plaščem, na južni steni pa prav tako čez vso steno Smrt Marije. Freske na vzhodni in zabodni steni so uničene, na oboku pa je bil v vsakem srednjem polju naslikan po en simbol evangelistov. Nedvomno je bil ta ikonografski sistem, ki nam je dobro znan iz slovenskih gotških prezbiterijev,¹⁾ dopolnjen tudi s svojim osrednjim motivom Kristusom, kraljem slave ali Sodnikom. Najverjetnejše je, da se je njegova podoba nahajala na vzhodni steni, na mestu sedanjega vhoda v cerkev, čeprav ni izključeno, da bi bil naslikan eventuelno na gladkem sklepniku oboka.

Smrt Marije (sl. 1). Ploskev je ob obočnem robu obrobljena z zelenim pasom in rdečim zobčastim okrasom. Levi in desni ogel in sreda slike sta uničena. Na levi polovici slike kleči ob nekoliko poševno postavljenem pultu z odprto knjigo Marija, ki odeta v belo haljo in oprta po sv. Janezu z

¹⁾ Fr. Stelè, Slikani svodovi gotških prezbiterija n Slovenačkoj. Starinar, 1928—30, str. 70—87. — Monumenta artis slovenicae I., str. 5—8.

molitveno sklenjenima rokama pričakuje smrt. Glava Janezova je uničena. Izza pulta in Marije se vidita dva druga apostola. Na desno od skupine z Marijo so ostanki druge skupine deveterih apostolov, od katerih dva spredaj klečita, Peter v sredi pa je odet s štolo in drži v levici kotliček z blagoslovljeno vodo.

Marija zaščitnica vernih s plaščem (sl. 3.). Ploskev je enako obrobljena kakor pri sliki Marijine smrti. Uničena sta levi in desni ogel in ves spodnji del slike. Po kompoziciji pa je slika popolnoma jasna: Na masivnem sedežu, čigar vrhnja plošča je gotško profilirana in ki nima naslanjala, sedi v sredi Marija s krono na glavi in nimбом. Obležena je v rdečo suknjo. Na levem kolenu ji sedi nago Dete in dviga roki predse. Marija ga z levico opira, desno pa drži pred prsi, kakor bi nekaj držala, prav do njegovih ust. Ker je njen plašč na prsih do roke razpet, izgleda, da mu nudi in z roko opira svoje materinske prsi. Na ramah ima zelen, belo podšit plašč, ki ga razgrinjata na strani dva angela. Pod plaščem kleče na levi in desni in deloma za tronom, odete s plaščem, figure, ki dvigajo roke v molitvi.

Ozadja slik na stenah so sinja, na oboku pa rumena. V koloritu prevladujejo rdeča, zelena in rumena barva (nimbi in lasje). Pri neoblečenih delih telesa so obrisi skrbno izvršeni v črni ali temnordeči barvi. Posebno velja to za obraze in lase, ki so značilno bogato kodrasti.

Tehnično je slikarija izvršena na kake 4 mm debel freskantski omet. Ker je stena, ki ga nosi, naključvana, imamo v tem dokaz, da se slikanje ni izvršilo takoj po postanku stavbe, ampak šele pozneje. Tuintam se opaza, da so bile konture vsaj deloma zarežane v omet (več notranjih kontur pri Mariji in gube v obleki sv. Janeza).

Za izraz te umetnostno sicer malo pomembne slikarije je značilen tip obrazov s shematično, pretirano risbo oči in nosov, majhna bujno rdeča usta in stalno se ponavljajoči način skrbnega kodranja las, pri angelih in osebah pod Marijinim plaščem pa osamljeni čop las nad čelom. Pozornost vzbuja tudi stilizacija repa pri orlu, simbolu evangelista sv. Janeza.

Vse te značilnosti pa najdemo v isti rokodelsko shematizirani, stereotipno značilni obliki samo pri enem doslej znanih freskantskih del v Sloveniji, v starejši plasti slik v prezbiteriju cerkve sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru.

Predno pa vzporedimo obe slikariji, se nam zdi potrebno, da na kratko podamo rezultat svojih dosedanjih izsledkov o slikah v cerkvi sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru. O njih sta strnila vse, kar se je takrat moglo povedati, že l. 1909. J. Gruden in J. Dostal v razpravi,²⁾ katere rezultat, kolikor nas tu zanima, je bil sledeči: Slike v prezbiteriju so nastale na koncu XIV. ali v začetku XV. stoletja in so domnevno vse iz istega časa. Verjetno so iz

²⁾ Cerkev sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru. 1. Zgodovinski podatki (J. Gruden), 2. Opis cerkve (J. Dostal). IMK, XVIII (1909), str. 129—142.

istega časa tudi slike pod beležem v ladji, katerih ostanek na južni steni nosi podpis obiskovalca z letnico 1449. Slike v lopi pred cerkvijo so nedvomno delo istega slikarja, ki je slikal prezbitarij (in sevé tudi ladjo). Ko so v 2. polovici XV. stoletja z novim obokom v ladji pokvarili te prvotne slike, so jo na novo poslikali konec XV. stoletja. Pri teh slikah je poročevalec pravilno opazil sorodnost s sliko legende sv. Jakoba v Bodeščah,³⁾ ki jih pripisuje XV. stoletju. Letnico v Bodeščah čita za 14(74?). Pravilno je opazil, da so na južni zunanjsčini ladje tri plasti slik, ni pa se izrazil o njih razmerju do ostalih in času postanka. Prav tako je pustil odprto vprašanje časa postanka slik v lopi za cerkvijo. Zato se nam zdi nujno potrebno kot pogoj za nedvoumnost poznejših sklepov glede razmerja med slikami pri sv. Janezu in v Šmartnem ob Paki, da opredelimo obseg posameznih slikarskih delavnic, ki so slikale pri Sv. Janezu: V prezbitariju se jasno ločita starejša in mlajša plast. Starejša je prvotno pokrivala vac stene in oboke prezbitarija s slavo-lokom vred, novejša pa je preko nje naslikana na nov omet na vsem pritličju do pasu z doprsnimi figurami in oken. Isti slikar je tudi restavriral poškodovane dele starejših slik. Malenkostni odlomek prvotne plasti slik v ladji, ki nosi podpis z letnico 1449, zadostuje za ugotovitev, da je bila slikarija v ladji različna od one v prezbitariju. Slike v lopi stilistično soglašajo s pritličnim pasom v prezbitariju. Izmed treh plasti na južni steni zunaj pripada srednja z dobro ohranjenim sv. Krištofom in svetniškimi figurami ob strani prebodu iz XIV. v XV. stoletje in to furlanski smeri skupine Venzona-Plöcken⁴⁾, tretja pa isti roki, ki je poslikala lopo. V kapelici za cerkvijo je srednja slika, Križanje, delo iste roke kakor starejša plast v prezbitariju, obe stranski pa delo slikarja pritličnega pasu v prezbitariju. Novejše slike v ladji pa so nedvomno delo slikarja, ki je, kakor kaže sedaj razvozlana letnica, l. 1524. naslikal na severni zunanjsčini cerkve v Bodeščah sliko iz legende sv. Jakoba. Istemu slikarju pripada verjetno tudi slikarija v prezbitariju v Sp. Beznici.

V prezbitariju sta torej slikala dva slikarja; mlajši, ki je poslikal tudi lopo, mlajšega sv. Krištofa na južni zunanjsčini in stranske dele kapelice za cerkvijo, je nedvomno slikar Jernej iz Loke, čigar delovanje zasledujemo po številnih delih na Gorenjskem, Goriškem in v Slovenski Benečiji med l. 1520 do 1540⁵⁾. Relativno starost njegovega dela pri Sv. Janezu moremo ugotoviti po podpisih na njegovih slikah v lopi in v prezbitariju na čas pred letom 1533. Najstarejši podpis⁶⁾ v prezbitariju se namreč glase:

³⁾ Jos. Dostal, Slike v Bodeščah in legenda sv. Jakoba, IMK, XVIII (1909), str. 31—37.

⁴⁾ Monumenta artis slovenicae. I., str. 38.

⁵⁾ Fr. Stelè, Slikar Jernej iz Loke, Mladika XVI. (1935), str. 339—342 in GMDS IV./VI. (1924/5), str. 24/25.

⁶⁾ Ker ntegnejo tudi drugi napisi koga zanimati, jih navajamo, kolikor smo jih mogli prečitati.

Sl. 1. Smrt Marije (Šmartno ob Paki).

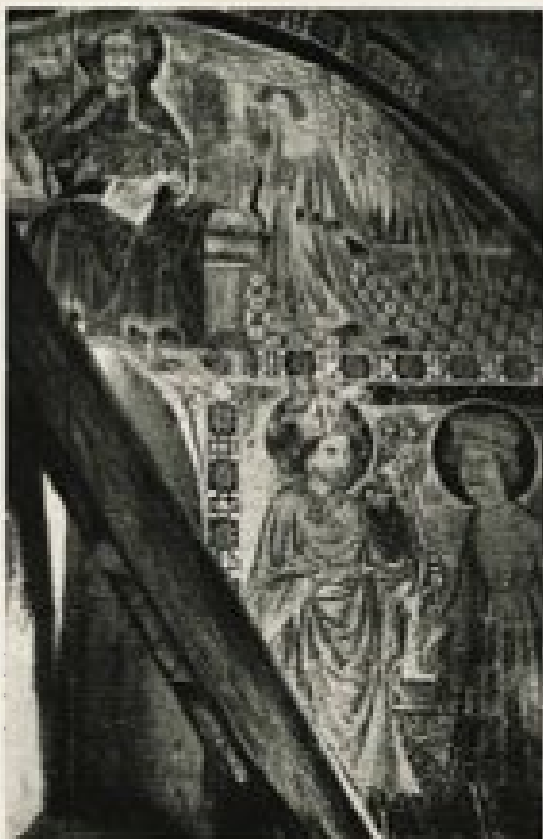

Sl. 2. Sv. Jurij v horli z zmagjem (Sv. Janez ob Boh. jezern).

Sl. 3. Marija zaščitnica vernih s plaščem
(Šmartno ob Paki).

Sl. 4. Vzhodna stena bivšega prezbiterija
(Sv. Mohor pri Doliču).

Sl. 4. Anjevali (Sr. Janez ob Boh. jezuru).

Sl. 5. Smrt Marije, leva skupina (Šmartno ob Paki).

Sl. 7. Janez Ljubljanski (1443): Sv. Jurij (Visoko).

Sl. 8. Marija zaščitnica vernih s plaščem (Sv. Janez ul. Buh. jezeru).

Sl. 10. Sv. Štefan (Sv. Jancz ob Boh. jezeru).

Sl. 9. Simbol sv. Matevža (Sv. Jancz ob Boh. jezeru).

Sl. 11. Sv. Marija Magdalena (?) (Sv. Janez ob Boh. jezern).

Sl. 12. Krist pred Pilatom, detail (Sv. Lovrenc n. Šk. Loko).

Sl. 13. Smrt Marije, skupina apostolov
(Šmartno ob Paki).

Sl. 14. Freske na zunanji južni steni ladje
(Sv. Janez ob Boh. jezern).

Sl. 15. Marija zaščitnica vernih s plaščem,
leva skupina (Šmartno ob Paki).

Sl. 16. Marija zaščitnica vernih s plaščem,
desna skupina (Šmartno ob Paki).

HR 1533

Abatine et patere

Lvdoovicvs Weniger

15 — 33

1534 (številka 3 zarisana narobe)

Credo et spero

L. v. Aychach

Za primerjanje s slikami v Šmartnem ob Paki pa Jernejeve slike ne prihajajo v poštev, ampak samo slike brezimnega starejšega slikarja, ki pokrivajo ves ostali prezbitarij. Za njih starost nimamo nobenega neposrednega dokaza. Te slike nam pričajo o umetniku, čigar stvariteljska zmožnost sicer ni presegala stopnje za svojo stroko solidno pripravljenega rokodelca, v ka-

1. Napisi v prezbitariju:

Gregor Falentach Anno 1633 den 30 Junij
1546

M. Sluga

Qui plus bibit quam bursa premore....

est nedore (sumljiv!)

15—59

15—54

Non in areu meo sperabo

Nee gladi(us) me(us) saluabit me!

Ual : Veta :

Ego q(ui) semel et iteru(m)

hic fui

Vide cui fides

Justus aute(m) ex fide niuit

Lvdoovicus Weniger

15—33

1632

1564

69

Ante Deum stantes

ne sitis corde vadantes.

Si cor non orat

in unum lingua¹ laborat

1564

Simon Verd(?)iger(?)

Ludirector in Radmannetarff

V Angeli Dei

Sitis custodes mei

Thomas Seozhier Vicarius

tunc t(em)p(or)is Rntis 1579

Vrbannus Voge...

den 24. october An. 1626

Valentin(us) Fuy...a vicarius

in valle Woehina 1544

2. Na južni steni ladje:

Martinus Mosyna tu(n)e t(em)p(or)is
diacon(us) aq(ui)leg(ensis) dioe(cesis)
...1449 a die...

3. Na južni steni ladje zunaj:

Man(us) stultor(um) maculat loca s(an)etor(um)

Man(us) stultor(um) maculat s(an)etor(um)...

Hic fuit Michael de...

Matheus

Hic fuit Matheus Sebet...

4. V lopi:

Consideratio Praemij

Minuit Vi... flagelli

Gah : Clemens (?) Vie : Bohine(n)sis 1619

1678, 16 HP 77

Ama Dio et non fallere

fa pur ben et lassa dire

16 CP (monogr.) 13

Hic fuit Georgius Wal...

subdiacon(us) nec non

.... ludi anno 1604

† Georg Plaus 1613

Clemens Friulus 1600

30 setembris

Pan... Victor

sponsa Christi 1613 Jar

Valentinus Ressa... 158.

Hic fuit Georgius... MDCL(?)XXXV

HF (hic fuit) Adamns Pipan

Ludirector-Rad. 1608

Bartholomens....

Manus stultorum deformat templa sanctorum

terega delu prevladuje kolektivna stvariteljska sila delavnice, osebnost pa skoraj ne najde izraza. Kar naredi, je po tebnični strani zanesljivo, v posameznostih pa trdo in shematično ter stereotipno, pri tem pa v celotnem učinku tako po koloristični strani, po dekorativnem izrazu in celo po posameznostih, kakor posebno po kultivirano stiliziranih simbolih evangelistov, resnično popolno. Mojster je dekorativno popolnoma obvladoval dane stene, krasilne motive porabljal smiselno in v okviru dekorativno simboličnega ideala slikanega »kranjskega prezbiterja«⁷⁾ ustvaril eno najpopolnejših ohranjenih del. Slogovni okvir, ki je v našem gradivu dan že v prezbiteriju Janeza Aquile iz Radgone v Martijancih iz l. 1392., je dosegel v prezbiteriju cerkve sv. Janeza že tisto značilno obliko, ki jo poznamo iz najbolj zrelih del iz srede in 2. polovice XV. stoletja, posebno tudi iz del Janeza Ljubljanskega: Stene pokriva navidezna arhitektura, ki s svojimi arkadami in perspektivno poudarjenimi prostorninami ustvarja trdno ogrodje za figure doprskih svetnikov in apostolov. Podložna polja vrhov sten in slavalokov pokrivajo enotne kompozicije, ki jih okrasilno idealno obvladujejo, posebno pa občudujemo krasilno popolnost obokov. Figuralno je vključeno v strog, arhitekturnim pogojem dosledno prikrojen sestav krasilnih motivov, katerih mreža se javlja celo za pokrajinskimi prizorišči in celoto dviguje v neko nerealno pojavnost, v kateri se izgubi vsaka potreba po umetnikovi osebnosti in v kateri obdrže svojo resnost celo očitivne pomanjkljivosti risarskega in realistično oblikovalnega znanja. Dosledni slog, ki očitivno ni osebna zasluga slikarjeva, ampak zasluga delavnice, ki ga je vzgojila, celih generacij umetnikov in obrtnikov, ki so ga družno izpopolnjevali, je v tem delu tako močan, da mora pred njim umolknuti vsaka malenkostna kritičnost.

To stran sem moral malo podrobneje orisati, ker nam bo v pomoč pri določevanju časa postanka naših slik. Kaže nam, da imamo v prezbiteriju sv. Janeza delo, ki v naravnost klasični popolnosti kaže primer »kranjskega prezbiterja«. Da ne gre za slučajen pojav, ampak za globoko v izročilu zasidrano obliko, nam dokazuje primerjanje tega prezbiterja s prezbiterijem Janeza Ljubljanskega na Visokem iz l. 1443., ki je po svojem dekorativnem sistemu in izrazu njemu med vsemi drugimi najbolj soroden. Čeprav gre pri slikarju prezbiterja sv. Janeza in Janezu Ljubljanskem za dve osebnosti, med katerima ni nikake delavniške odvisnosti, in je Janez Ljubljanski tudi po svoji osebni potenci daleč pred slikarjem prezbiterja sv. Janeza, je vseeno splošno slogovno stanje obeh tako sorodno, da nam je datirano Janezovo delo lahko merilo za starost bohinskega. Posebno nas potrjuje v tem tudi primerjanje slik borbe sv. Jurija z zmajem, ki sta jo oba naslikala na notranji strani slavalokov obeh prezbiterijev. Kar smo povedali poprej o

⁷⁾ Fr. Stelè: Slikani svodovi gotških prezbiterja u Slovenačkoj, *Starinar*, 1928-30, str. 70—87. — *Monumenta artis slovenicae* I., str. 5—8. — *Cerkveno slikarstvo*, str. 70—83. — *Mladika* XV. (1934), str. 179—182; 215.

splošni slogovni sorodnosti celote, ki kaže v Janezu v primeri z Bobinjcem naprednejšega slikarja, čeprav v obeh soodločuje izročilo slikarstva konca XIV. in začetka XV. stoletja, nam postane po primerjanju teh dveh slik popolnoma jasno. Primerjanje je tem lažje, ker je sestav obeh slik tako soroden, kakor bi bila imela oba isti vzor pred seboj (sl. 2 in 7): V hriboviti kulisno ozadje zapirajoči shematični krajini z osamljenimi skupinami dreves se vrši v ospredju borba z zmajem. Od leve proti desni dirja na konju mladeniški vitez sv. Jurij in s sulico prebada žrelo zmaja, valjajočega se pod nogami konja. V polozadju na desni kleči devica s krono na glavi in moli za zmago. Razen čisto ikonografske sorodnosti je med obema slikama še polno drugih sorodnosti. Pokrajina ima obakrat jasne znake trecenteske shematičnosti, čeprav je pri obeh že precej omiljena. Konj je sicer obakrat močno soroden, a vseeno pri Janezu že vidno bolj živ. Obleka svetnikova je v obeh primerih skoraj enaka po svojem kroju in se razlikuje samo v podrobnostih. Za izraz celote so v obeh slikah značilni dolgi, za jezdecem vihrajoči rokavi. Tudi obe svetnici sta obakrat na isti način oblečeni. Rezultat tega primerjanja je, da je splošno slogovno stanje umetnosti bobinjskega slikarja skoraj enako Janezovemu na Visokem l. 1443., da pa je vseeno Janez nekoliko naprednejši; sicer pa zastopata oba dve različni delavniški smeri, kateri veže skupni milje, v katerem ustvarjata, ni pa sicer nobene ožje vezi med njima.

Če iščemo še drugih vezi med bohinjским slikarjem in doslej znanim slovenskim gradivom in paralel predvsem glede splošnega, visokodekorativnega izraza celote prezbiterja sv. Janeza, se nam odkrije po tej strani kot najsorodnejše delo v slikah prezbiterja cerkve sv. Mohorja pri Doliču.⁸⁾ Slikar tega prezbiterja je eden najizrazitejših predstavnikov furlanske smeri, ki je v 2. polovici XIV. in v začetku XV. stoletja imela vidno vlogo v našem slikarstvu. Za vso to skupino značilen je izrazit horror vacui, ki stremlji za čim doslednejšim barvnim prekritjem vseh ploskev, kar sili te slikarje, ki črpajo svoje pobude iz barvno sitega slikarstva Sloveniji sosednje Furlanije, h kar najboljotnejšemu razvoju ornamentalne sestavine celotnega izraza njihovih del, kar v dovršeni obliki opazamo v ladjah cerkve v Gostebah ali v Sopotnici, kar je značilno tudi za stilno in dekorativno čudovito popolni prezbiterij na Suhi pri Škofji Loki in kar se izraža v delu slikarja prezbiterja cerkve sv. Mohorja na bohinjškemu primeru najbolj soroden način. Da ne bo nesporazuma, moramo omeniti, da je ta barvna sitost sicer značilna tudi za doslej znano najstarejše delo Janeza Ljubljanskega na Visokem iz l. 1443., da pa se je slikar, ki je prišel k nam iz Koroškega, tu sicer vdal vplivu kranjskega miljeja, a je v poznejših delih jasno pokazal težnjo, da se mu ne pokori popolnoma in se figuralno dviga do samostojnejšega izraza. Le

⁸⁾ A. Stegenšek, O gotskih freskah pri Sv. Mohorju na Kozjaku. ČZN VI (1909), str. 128—139.

pri sv. Mohorju so figure kakor pri Sv. Janezu nekam nalepljene na samostojno, neprekinjeno steno prekrivajoče ozadje abstraktne dekoracije. Tako se po tem svojem najznačilnejšem razpoloženju slikar prezbiterja sv. Janeza približuje od Janezove smeri starejši furlansko-goriški struji, čeprav njegovo delo nima znakov, po katerih bi ga mogli prišteti naravnost severnoitalijansko šolanim mojstrom.

Prav med slikami v cerkvi sv. Mohorja in bohinjskimi vidimo pa še druge sorodne poteze, ki jih ne smemo zamolčati, če hočemo to delo po svoji smeri in po času opredeliti. Za primerjanje naj nam služita angel desno od sedečega Kristusa pri sv. Mohorju in angel simbol sv. Matevža na oboku cerkve sv. Janeza (sl. 4 in 9). Ne gre tu mogoče za kako tipološko sorodstvo obraza, ne gre mogoče za isto obleko v obeh slučajih, ampak edino za splošno sorodnost pojava enega in drugega. Gre za to, kako ga je slikar postavil pred nas kot bitje, izraženo predvsem v svoji stoji in obleki ter njeni draperiji. In to sorodstvo je očitveno, kljub temu, da eden in drugi obeh slikarjev prav različno pojmuje pojav telesnega predmeta, ki ga slika. Isto se nam pokaže, če primerjamo podobo sv. Urha iz cerkve sv. Mohorja (sl. 4) s katerokoli figur apostolov pri Sv. Janezu (sl. 6). Sistem gubanja oblek je nesporno soroden. Manj očividno kakor pri svetniških podobah, a tem bolj poučen je pri figurah obeh angelov (sl. 4 in 9). Obakrat padajo gube v velikopoteznem, vzporedno razvrščenem naboru k tlom, kjer se njih prirodna teža ustavi in se nekaj glavnih, navpično usmerjenih gub pod kolonom zalomi, kakor bi se bil angel v predolgi obleki rahlo prestopil naprej. In vendar je razlika med obema očitvena. Slikar pri Sv. Mohorju je pojmoval telesni pojav dosti plastičneje kakor bohinjski. Gibanje gub v globino in iz nje je dosegel predvsem z robovi vihrajočih rokavov in spodnjega dela suknje, ki jih je živahno razgibal naprej in nazaj. Istemu namenu ustreza tudi težnja podati globino gub, ki jih ustavljajo tla, da ob nogi nastajajo globoke vdrtine. Pri slikarju v cerkvi sv. Janeza pa je kljub isti motiviki v gubanju rezultat popolnoma ploskovit in vsak motiv, posebno tudi robovi izrabljeni tako, da se izžive v linearnem, dvodimenzionalnem pojavu. Pri Sv. Janezu samem imamo na južni zunanjsčini ladje izrazit primer onega plastičnega, iz severne Italije importiranega sloga v sliki sv. Krištofa in svetnika ob njem (sl. 14). Da slikar prezbiterja ni identičen s tem slikarjem, je takoj vidno, da pa spada v isto slogovno strujo kakor ta in slikar cerkve sv. Mohorja, je tudi nedvomno. Da je slog onih dveh prvotnejši, njegov pa posledica onega, je prav tako nedvomno. V primeri ž njima moremo slog slikarja prezbiterja sv. Janeza označiti edino kot prilagoditev tam še dokaj živih elementov plastično usmerjenega idealizma koncem XIV. stoletja krasilni shematičnosti poprečne delavnice, ki se mora za dosego minimalnega efekta, to je krasilnega, omejiti na lahko porabne stilizacije dvodimenzionalnega, risarsko osnovanega sistema. Če moremo v nekaterih izmed predstavnikov furlanske smeri domnevati celo severnoitalijanske slikarje obrtnike,

govori pri Sv. Janezu vse za lokalno, še bolj poenostavljeno obliko slogovnih posebnosti severnoitalijanskega slikarstva, kakor jo je predstavljalo delo omenjenih obrtnikov. Slikarja prezbiterja sv. Janeza smemo smatrati za primer domačega slikarja, ki se je opiral na vzore furlanskih slikarjev.

Ta izsledek za našo lokalno umetnostno zgodovino ni nevažen, ker se nam po njem odpira globlji pogled v snovanje ene osnovnih smeri našega gotskega slikarstva, plastično usmerjenega idealističnega sloga, ki je od srede XIV. stoletja prodiral preko Furlanije in Goriške na Kranjsko, črpal svojo moč iz provincializiranih giottovskih in sienskih pobud in izpodrinil za l. polovico in sredo XIV. stoletja značilni slog risarskega zgodnjegotskega idealizma. Primer slikarja cerkve sv. Janeza nam dokazuje, da je bil linearni starejši slog v lokalnem izročilu močno zasidran in so italijanski, v plastično usmerjeni vzori v lokalnih delavnicah doživljali njim priročajšo linearno, ploskoviti dekorativnosti ustrezajočo predelavo. Tu gre za konkretni primer tistih kompromisov, h katerim je bil prisiljen iz severne Italije preko slovenskih dežel in Koroške v srednjo Evropo v vzhodni in severovzhodni smeri prodirajoči tok in na katere sem mislil v svojem referatu na letošnjem XIV. mednarodnem kongresu umetnostnih zgodovinarjev v Bernu.⁹⁾

Žal dela, ki smo jih navedli, slike na zunanjsčini cerkve sv. Janeza in slike v prezbitериu pri sv. Mohorju, niso datirane in imamo za starost fresk prezbiterja sv. Janeza edino datum ante quem v času postanka slik Janeza Ljubljanskega na Visokem iz leta 1443. Edino oporo za datiranje slik furlanske smeri, ki jo moremo zasledovati od 2. polovice XIV. stoletja do približno začetka druge tretjine XV. stoletja, ko nastopi Janez Ljubljanski, pa imamo doslej v podpisu z letnico 1410 v Crngrobu, čeprav je verjetno več desetletij mlajši od slik, na katerih se nahaja. Nedvomno je tudi, da spada slikar cerkve sv. Mohorja k mlajši skupini furlanskih slikarjev, ki je delovala pri nas v prvih desetletjih XV. stoletja.

Stegenšek, ki je te slike prvi objavil in poskusil določiti njih starost, je domneval, da so iz sredine, ako ne celo iz 2. polovice XV. stoletja.¹⁰⁾ Argumenti iz oblik preproste arhitekture te stavbe, ki jih navaja in iz njih sklepa, da nosivec fresk, zid, ne more biti starejši od 2. polovice XV. stoletja, absolutno ne drže, ker prav arhitektura govori za večjo starost. V freskah samih je sicer spoznal momente, ki govorijo za večjo starost, a ga je motila napačno pojmovana arhitektura in jim je skušal izpodbiti veljavo, ki je govorila za začetek ali vsaj l. polovico XV. stoletja.¹¹⁾ Za nas je ta pričevanje forme polnovredna in je posebno sliko Marije z detetom na severni steni lahko precej določno datirati v čas med 1400—1430, ker se očitno opira

⁹⁾ *Résumés des communications présentées en section*, str. 89—91, *Die geographische Stellung der mittelalterlichen Wandmalerei in Slowenien*.

¹⁰⁾ o. c. str. 137.

¹¹⁾ o. c. str. 134 in 136.

na delavniško skico po kaki plastični umetnini.¹²⁾ Tako pa se čas, ki prihaja v poštev za freske v prezbitoriju sv. Janeza, zoži na tridesetletno dobo med 1420—1450, ki ga pa stilistični razbor vrste Sv. Mohor—Sv. Janez ob Bohinjskem jezeru—Visoko 1443. vsaj teoretično na obe strani še bolj omejuje.

Za slikarja prezbitorija cerkve sv. Janeza smo ugotovili, da je za njegov način slikarja cerkve sv. Mohorja oporišče, brez katerega bi bil nemogoč, da je torej mlajši od nje. Napram Janezu Ljubljanskemu in njegovemu delu iz l. 1443. pa smo ga opredelili kot starejšega, čeprav po splošnem pojmovanju dane naloge njemu zelo sorodnega. To pa ne izključuje, da bi ne moglo biti njuno delo istočasno, ker je slikar prezbitorija sv. Janeza zastopnik odmirajoče starejše struje, Janez pa pobudnik nove, iz srednje Evrope v nasprotni smeri proti jugu in jugozapadu preko Koroške in slovenskih dežel v severno Italijo prodirajoče smeri, ki je dala pri nas pobudo za nov razcvit v obliki zapoznelega, v milo lepoto usmerjenega idealizma z realističnimi primesmi.¹³⁾

Pojav slikarja prezbitorija sv. Janeza je doslej osamljen v našem gradivu, zato je najdba njegovega drugega dela tembolj važna. Da je bila tendenca v strogi dekorativni stil, ki ga kažejo te slike, v goriško-kranjskem miljeju v 1. polovici XV. stoletja močno razširjena, kažejo tudi druga dela, posebno že omenjene freske v prezbitoriju na Suhi, prodira pa na dan večkrat tudi pozneje v raznih še bolj grobih in po dekorativni kulturi ne več tako visokih delih, kakor je prezbitorij cerkve sv. Janeza, v skrajno provincializiranem delu benečanske smeri v prezbitoriju v Svibnem, posebno pa v široko razpredenem delu Jerneja iz Loke v 1. polovici XVI. stoletja. Pravilno je občutil to stanje O. Demus,¹⁴⁾ ki je iskal paralel za prezbitorij sv. Janeza v istrskem gradivu, le da se mi zdi, da nima prav, ko navaja, da so njegov najbližji, čeprav nekoliko manj grob sorodnik freske v cerkvi sv. Katarine v S. Vincenti v Istri, in bi bil bolj prav storil, če bi ga bil priključil »slovensko pobarvani kraški skupini«, kateri pripisuje (o. c. 189) freske v cerkvi sv. Antona v Due Castelli.

Dokaz, da imamo v slikah v Šmartnem ob Paki delo slikarja prezbitorija sv. Janeza, je lahek. Primerjajmo samo n. pr. glavo apostola, ki stoji v sliki Marijine smrti v Šmartnem za pultom s knjigo (sl. 5), z glavo sv. Marije Magdalene (?) v prezbitoriju sv. Janeza (sl. 11): Risba je skoraj identična,

¹²⁾ Prim. sl. tab. 43, 46, 48, 56 in 58 v delu H. Wilm, Die gotische Holzfigur. Ihr Wesen und ihre Technik. Leipzig 1923.

¹³⁾ O tem prim. zgoraj citirani moj referat v Bernu in istočasno nastalo, pravkar objavljeno študijo celovškega konservatorja O. Demusa, Kunstgeschichtliche Wechselbeziehungen im italienisch-kärntnerischen Grenzgebiet während der Gotik. Beiträge zur Geschichte und Kulturgeschichte Kärntens (Festgabe für M. Wutte), Celovec 1936, str. 180—190, ki moje rezultate bistveno dopolnjuje.

¹⁴⁾ o. c. str. 189.

način, kako je izvršena sladkoba usten, ki so v tej obliki tipičen znak furlanske smeri, kako nerodno je zarisan nos in kako nepravilno sta postavljeni očesi, je isti. Isti je ovalni tip obraza, isto čelo pri obeh. Prav v teh dveh primerih pa lahko dokažemo tudi, kako je slikar prezbiterja sv. Janeza zasidran v furlanski tradiciji. Primerjajmo samo oval sv. Marije Magdalené (?) z mnogo plemenitejšim ovalom sv. Lucije na južni zunanjsčini pri sv. Janezu (sl. 14); obraz apostola z mlado polno bradico pa prav tako izdaja svoj izvor iz tipičnih obrazov furlanske smeri, za katero navajamo Kristovo glavo s fasade cerkve v Crngrobu (pred 1410) in glave iz cerkve pri Sv. Lovrencu nad Škofjo Loko (sl. 12).

Opozarjamo dalje na značilni način kodranja las, ki nam ga kaže slika sv. Štefana iz cerkve sv. Janeza (sl. 10) in ki ga opazamo pri apostolih za Marijinim pultom in na desni klečeči figuri v sliki Marijine smrti v Šmartnem (sl. 5 in 13). Predvsem pa moramo opozoriti tudi na identičnost frizure angelov in drugih figur v sliki Marije s plaščem s frizurami angelov na oboku cerkve sv. Janeza (sl. 15 in 16). Ponavlja se tudi svojevrstna stilizacija repa pri orlu sv. Janeza.

Važen dokaz za identičnost obeh slikarjev pa nam daje slika Marije zaščitnice s plaščem (sl. 3), ki je naslikana tudi na severni steni prezbiterja cerkve sv. Janeza v Bohinju (sl. 8). Od šmartinske slike se je ohranil sicer samo srednji del, a vendar tudi od stranskih skupin toliko, da je razdelitev gmot zadosti jasna. Sorodstvo v kompoziciji je toliko, da je isti shema v obeh slučajih očividna. Marija z detetom je skoraj zrcalni posnetek bohinjske. Skupnosti so torej: Nizki sedež brez naslonjala, sedeča kronana Devica z Detetom v naročju, plašč s svetlo podšivko, ki ga razgrinjajo angeli, in dve skupini molečih oseb, razvrščeni tako, da se prednji približujejo Mariji za sedezem. Enako obrazno tipiko oseb sem že omenil; navedem pa lahko še desni obris Marijinega gornjega dela telesa pri Sv. Janezu in levi obris Marije v Šmartnem. Podobnosti so tolike, da je nedvomno, da je obe izvršil isti slikar.

Kljub navidezni enakosti so pa med obema slikama prav bistvene razlike, ki značilno spreminjajo ikonografsko vsebino enega in drugega primera. V Bohinju imamo pred seboj navaden tip Marije zaščitnice vernih s plaščem.¹⁵⁾ Verniki so pri njem razdeljeni na dve skupini, katerih levo vodi papež, desno cesar. Slika prikazuje torej najbolj razširjeni tip te ikonografske zamisli in se razlikuje od nje samo po tem, da Marija sedi in da pestuje dete Jezusa, dočim je sicer sama. Že v tem se kaže rahel namig na posredniško vlogo Jezusa med Marijo in Očetom, ki jo poznamo iz tipa t. zv. kužnih podob in ki je tako literarno obširno izražena v sliki pri Sv. Primožu.¹⁶⁾

¹⁵⁾ P. Perdrizet, *La Vierge de Miséricorde*, Paris 1908. — Künstle, *Ikongraphie der christlichen Kunst* I, 635—8. — Stelč, *Starinar*, ser. III., knj. II (1924/5), str. 135—137 in *Byzantion* IV (1927/8), str. 349—362.

¹⁶⁾ Stelč, *Starinar*, ser. III., knj. II (1924/5), str. 135—137.

Odločno v to smer pa je premaknjen vsebinski pomen šmartinske slike. Ikonografsko se razlikuje od bohinjske tudi po tem, da obe skupini vernih pod plaščem ne predstavljata navadnih stanovskih skupin s papežem in cesarjem na čelu, ampak dve skupini brezbradib oseb, ki po oblekah niso individualizirane. Za vsebinsko razlago pa je odločilna Marija z Jezusom, ki je v važnih podrobnostih žal nekoliko nejasna. Razlika napram bohinjski sliki je že v tem, da je Dete v Šmartnem nago, sicer pa je njegova drža kar do podrobnosti ista, le da je bolj primaknjeno prsim kakor ono v Bohinju, ki se drži nazaj. Drža Marijine desnice, ki je pritegnjena k prsim, je podobna oni pri Sv. Janezu, le da je roka dvignjena malo višje, tako da se Jezusova blagoslavljaljoča desnica in Marijina desnica križata in njeni prsti dosegaajo Detetovo brado. Jasno je tudi, da Dete primika ustnice prsom nad Marijino desnico. Če opazujemo Marijino obleko pod vratom, opazimo razliko v tem, da je pri Sv. Janezu zaprta tesno pod vratom, v Šmartnem pa se pod brado odpira. Desni rob se nadaljuje navzdol do Marijine roke, tudi na levi je rdeča barva suknje v smeri Jezusovih ust rezko odrezana in se med obema razširja od vrata navzdol do roke in Jezusovih ust blede roza karnat Marijine kože. Vse govori za to, da nudi skozi razpeto obleko Marija z desnico svoje materske prsi Jezusu, kakor mu jih kaže tudi v sliki pri Sv. Primožu. S tem smo pa pri jedru ikonografskega pomena te slike: Gre za križanje Galaktotrofúse-Mlekopitateljice-Dojilje z Marijo zaščitnico s plaščem. Misel pa je ista kakor pri Sv. Primožu: Marijina zaščita, izražena s plaščem pribežališča vernih, se uveljavlja pri Bogu s posredništvom Sina, ki ga ozir na Mater veže, da njene priprošnje ne more odkloniti.

Končno hočemo na kratko označiti tudi ikonografski tip Marijine smrti. Šmartinska slika nam predstavlja ta dogodek na način, ki je v razvojni zgodovini njegove ikonografije časovno toliko določen, da nam more služiti vsaj delno tudi pri določitvi časa postanka teh fresk.

Smrt Marije je namreč upodobljena tako, da Marija, obdana od apostolov, ki jo z molitvijo spremljajo, a sv. Peter opravlja obsmrtni obred, podpirana po sv. Janezu ob pultu z odprto knjigo kleče z molitvijo pričakuje svoje smrti. V razvoju upodabljanja tega prizora se ta način ne pojavi pred XV. stol. in sicer kot reakcija na preveč vsakdanje upodabljanje Marijine smrti, ki so ga z bujno domišljijo v realističnih vsakdanjih okoliščinah takega dogodka od začetka XV. stol. dalje vprizarjali severni, posebno nemški mojstri¹⁷⁾. Pri tem realistično drastičnem načinu pa gre samo za realistično predelavo ikonografskega motiva, ki ga je zapadna umetnost v visokem srednjem veku prevzela od bizantinske umetnosti v obliki t. zv. Koimesis. Po tem načinu je Marija predstavljena umirajoča na postelji, obdana od apostolov, ki molijo in opravljajo obsmrtni obred. Med apostoli se nahaja tudi Jezus in

¹⁷⁾ K. Künstle, *Ikongraphie der christlichen Kunst I*, str. 563—587.

¹⁸⁾ o. c., str. 572.

sprejema Marijino dušo v podobi majhne deklice. Pogosto jo oddaja angelom, ki jo odnašajo v nebo in so tako že prav zgodaj v enem prizoru združeni momenti smrti, prevzema duše po Sinu in Marijinega vnebovzetja. V realistično razpoloženem XV. stol. je ta oblika kar ponujala podlago za prizor iz vsakdanjega življenja. Tudi pri nas je ta prvotni, v realistično obliko preodeti tip ohranil svojo veljavo prav do renesanse, saj ga imamo n. pr. v Vuzenici sredi XV. stol., v Marijinem Gradcu pa celo še l. 1526. Zraven pa se prav pri nas večkrat srečuje tudi temu nasprotni idealistični način, katerega najstarejši doslej nam znani primer v Sloveniji je šmartinska slika. V odličnejših primerih pa sta ga pri nas upodobila Janez Ljubljanski na Muljavi 1456¹⁹⁾ in nekako istočasno na oltarju v Ptujju Konrad Laib²⁰⁾. Med šmartinsko in tema dvema slikama pa je važna razlika v tem, da poznata oba ta dva primera tradicionalni motiv s Kristusom, ki prevzema dušo, šmartinska slika pa ga nima.

Ta ikonografska dejstva, katerih zadnje ni posebno važno, pa imajo svojo važnost za presojanje umetniškega domovinstva slikarja prezbiterija sv. Janeza. Ves opisani razvoj je namreč značilen za severnjaški, srednjeevropski razvoj tega prizora, v Italiji pa se istočasno s severnjaškim razvojem v realistično in idealistično pojmovanje Marijine smrti izvrši v XV. stol. značilen razvoj od tipa Koimesis v Coronatio M. V. — Kronanje Marije, ki je v drugi smeri logična posledica že v Koimesis vsebovanega vnebovzetja²¹⁾.

Po svoji ikonografski obliki nas potrjuje torej šmartinska slika Marijine smrti kakor tudi nekateri drugi momenti v zgoraj izraženem naziranju, da je slikar prezbiterija sv. Janeza umetniško udomačen v slovenskem ozemlju, da pa je njega način lokalna, precej rusticirana inačica furlanskega toka, ki je do druge tretjine XV. stol. prevladoval v našem slikarstvu.

Starostnega razmerja šmartinskih do bohinjskih fresk ni mogoče z gotovostjo dognati. Datum postanka fresk na Visokem 1443 kot datum ante quem velja tudi za Šmartno. Daleč nazaj pa ne moremo ne z enimi ne z drugimi. Mnoge primitivne poteze je nedvomno treba pripisati predvsem obrtniško krasilni stopnji delavnice slikarja prezbiterija sv. Janeza, tako da se splošno datiranje v drugo četrtino XV. stol. ne more zdeti tvegano.

Slučajna in le v odlomkih ohranjena najdba fresk v Šmartnem ob Paki nam odpira torej lokalnozgodovinsko važne poglede. Skupno s čisto furlanskimi slikami v cerkvi sv. Mohorja pri Doliču pa nam obenem priča o tem, da ena nekdanjih glavnih prometnih poti, ki so vodile iz severne Italije v srednjo Evropo, pot iz Kranjske čez Kamnik, Gornji grad in Mozirje mimo Šmartnega ob Paki in bližine Doliča na Slovenj Gradec in Vuzenico ter tam

¹⁹⁾ Monumenta artis slovenicae I., sl. 40.

²⁰⁾ o. c. sl. 155.

²¹⁾ K. Künstle o. c. I., str. 578.

čez Dravo, ni ostala brez vpliva tudi na umetnostno življenje krajev, koder je vodila. Kakor nam dokazujeta ta dva doslej osamljena primera, je zanašala prav ta danes že pozabljena pot severnoitalijansko slikarsko smer, ki je v močnem toku prodirala čez Goriško, Gorenjsko in Koroško proti severovzhodu, tudi čez Savinjske planine na štajersko stran.

Zusammenfassung.

Fresken im Pfarrkirchturme zu Šmartno ob Paki.

Die Abhandlung heftet sich mit den im Jahre 1936 aufgedeckten Fresken im Erdgeschoß des Pfarrkirchturmes in Šmartno ob Paki. Die Fresken umfassen Evangelistensymbole auf dem Krenzgewölbe und zwei größere Szenen auf den Seitenwänden, einen Tod Mariae und ein Schutzmantelhild. Beide erwecken Interesse wegen ihrer ikonographischen Form. Der Tod Mariae stellt die Mutter Gottes, von Aposteln umgehen, an dem Gehetspulte kniend, den Tod erwartend dar. Das Schutzmantelhild stellt die gekrönte Mutter Gottes mit dem Jesukinde im Schoße auf einem Sitze ohne Rückenlehne sitzend dar. Unter dem von Engeln ausgebreiteten Mantel knien betende Figuren. Da Maria dem Kinde ihre Mutterbrüst hietet, haben wir es mit einer auffallenden Krenzung des Schutzmantelhildes mit der Galaktotrophousa zu tun. Die in diese seltene ikonographische Form gekleidete Idee entspricht den Pestbildern, in denen durch Berufung auf ihre Mutterschaft der leidende Christus durch seine Mutter in Gestalt der Schutzmantelmaria zur Fürsprache für die bei ihr Zuflucht suchende Menschheit angeregt wird. Im Laufe der Abhandlung wird eingehend festgestellt, daß es sich in Šmartno ob Paki um ein Werk des Malers der älteren Schichte des Presbyteriums der St. Johanneskirche am Bohinjsee in Oberkrain handelt, der einer von der friaulisch-oberitalienischen Malerei der 2. Hälfte des XIV. Jahrhunderts abhängigen Lokalschule angehört. Die Entstehungszeit wird für das dritte oder vierte Jahrzehnt des XV. Jahrhunderts wahrscheinlich gemacht.

O početkih ljubljanske škofije.

(Popravki in dostavki.)

Josip Turk, Ljubljana.

Kritični študij Tomaža Hrcna me je privedel do novih pomenljivih znanstvenih rezultatov, ki so važni ne le za poznavanje Hrena, temveč tudi za več kot tristoletno zgodovino ljubljanske škofije. Ti rezultati korigirajo splošno razširjeno zgodovinsko zmoto, da je bila ljubljanska škofija takoj po ustanovitvi izvzeta izpod oblasti oglejskega patriarha kot metropolita in neposredno podrejena sv. Stolici. To zmoto srečujemo pri vseh naših zgodovinarjih od Valvasorja dalje pa skoz do današnjih dni. Celo Gruden, ki se je v svoji sicer lepi knjigi »Cerkvene razmere med Slovenci v XV. stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije« (v Ljubljani 1908) moral ozreti tudi na to vprašanje, ni prišel do pravih rezultatov. Problem je nekako občutil, a niti ga ni formuliral niti rešil. Šel je preko njega s pripombo, da stvar sama na sebi ni bila jasno določena. Vendar teh zgodovinarjev ne smemo prestrogo soditi. Svoje zmote niso zakrivili čisto sami. V zmoto so jih zapeljali ljubljanski škofje in škofijski arhivarji. Dokazali bomo, da so se tudi ti motili, ko si bomo kritično ogledali tiste dokumente, na katere so se sklicevali.

Če vprašanje o ekscepciji raziskujemo vsestransko, pridemo do problema o ustanovitvi ljubljanske škofije sploh in do vprašanja o njenem prvotnem obsegu. Tudi pri tem raziskovanju pridemo do novih rezultatov, namreč, da je ljubljanska škofija obsegala prvotno de iure le šenklavsko in šentpetersko župnijo v Ljubljani, oziroma pri Ljubljani, ter šentjernejsko župnijo na Dolenjskem. Vse ostale župnije, ki se v ustanovnih listinah omenjajo, so bile bierarhičnim ustanovam nove škofije le inkorporirane, a s tem še niso postale del škofijskega okrožja; pač pa si jih je ljubljanska škofija polagoma priposestvovala.

Če imamo te nove rezultate pred očmi, si tudi lahko razložimo spore, ki jih je imela ljubljanska škofija z oglejsko, salzburško in briksensko škofijo.

I. Mnenja zgodovinarjev.

V tiskani literaturi je bil, kolikor sem mogel dognati, Ughelli prvi, ki se je dotaknil vprašanja o razmerju ljubljanske škofije do oglejskega patriarhata. V V. zvezku svojega dela *Italia sacra*, ki je izšel v Rimu l. 1653., pravi na str. 1156, da so ljubljanski škofje, ki so bili nekoč podrejeni oglejskim patriarhom, »nunc Romanae Sedi immediate subiecti«. Poroča, da je ljubljansko škofijo ustanovil papež Pij II. l. 1461.¹⁾ in jo podredil oglej-

¹⁾ Ustanovna bula Pija II. je bila izdana 6. sept. 1462.

skemu patriarhu, po šestih letih pa da jo je l. 1468. na prošnjo cesarja Friderika III. neposredno podredil sv. Stolici papež Pavel II. Nato našteva imena prvih 11 ljubljanskih škofov v precej pokvarjeni obliki; 11. škof se pri njem imenuje »Joannes, qui nunc vivit«. V resnici pa je bil 11. ljubljanski škof Oton Friderik Buchheim (1641—1664).²⁾ Avtor izjavlja, da se je ponovno obrnil v Ljubljano za zgodovinske podatke o škofiji, a da je dobil komaj »gola imena«.

Te Ughellijeve zapiske omenjam natančneje zato, ker se je nanje skliceval neki ljubljanski škof, po vsej priliki Žiga Herberstein (1683—1701)³⁾, ki bi se bil lahko iz dokumentov svojega arhiva bolje poučil o stvari, zlasti v času, ko sta se za škofijske arhivalije zanimala Janez Gregor Dolničar († 1719) in Valvasor († 1693).

Govoreč o početkih ljubljanske škofije piše Valvasor, da je Pij II. ljubljansko škofijo l. 1462. oprostil vse jurisdikcije oglejskega patriarha in salzburškega nadškofa, pod katera so prej spadale ljubljanski škofiji inkorporiranc župnije⁴⁾. To osvoboditev imenuje Valvasor eksempeijo ljubljanske škofije iz oblasti oglejskega patriarha, ki jo je, kakor navaja na drugem mestu⁵⁾, sklicujoč se na škofijski arhiv v Ljubljani⁶⁾, potrdil papež Pavel II. l. 1468.

A. Jellouschek trdi isto kot Valvasor, ko pravi, da je bila ljubljanska škofija oproščena jurisdikcije oglejskega patriarha in salzburškega škofa in neposredno podrejena sv. Stolici⁷⁾.

Za njim trdi isto P. Hitzinger, pozivajoč se na bulo Pija II. z dne 10. sept. 1462⁸⁾, dodaja pa, da so oglejski patriarhi to neodvisnost ljubljanske škofije večkrat osporavali in jo končno po dolgem prepiru priznali šele l. 1627⁹⁾. Tudi A. Dimittz posnema iz iste papeževe bule eksempeijo ljubljanske škofije¹⁰⁾.

Tekst bule papeža Pija II. z dne 10. sept. 1462, katere original se hrani v ljubljanskem škofijskem arhivu, je priobčil Zgodovinski zbornik

²⁾ Prvi zvezek Ughellijevega dela je izšel l. 1644.

³⁾ V neki listini, katere prepis se hrani v Narodni knjižnici pri sv. Marku v Benetkah; gl. A. Koblar, Praznovanje oglejskih svetnikov v ljubljanski škofiji, v Izvestjih muzejskega društva za Kranjsko (= IMK) IV, 248.

⁴⁾ Die Ehre d. Herzogthums Krain VIII, 655. Sklicenje se na bulo Pija II., ki je bila izdana 5 (pravilno 4) Idus Sept., kot na »MS. Oberburg«.

⁵⁾ VIII, 658.

⁶⁾ »MS. Labac. Episc.«

⁷⁾ A. J., Beiträge zur Geschichte des Laibacher Bisthums, v Mittheil. d. hist. Ver. f. Krain (= MHK) 1852, 34. Gl. tudi MHK 1857, 125.

⁸⁾ Die kirchliche Eintheilung Krain's, v Klun, Archiv f. d. Landesgeschichte, 2. n. 3. Heft, Laibach 1854, 97.

⁹⁾ l. c. 98; sklicuje se na »Manuscripte des Domeapitelarchivs zu Laibach«.

¹⁰⁾ Geschichte Krains I, 303.

v Lj. (1890) na str. 129—132 in ga pojmuje prav tako, kot do sedaj navedeni zgodovinarji.

Od zgodovinarjev naj omenim le še prof. Grudna, ki je izdal zgoraj navedeno delo o ustanovitvi ljubljanske škofije in se drugi radi sklicujejo nanj, in škofijskega arhivarja Fr. Pokorna, ki je dosti časa urejeval ljubljanski škofijski arhiv. Gruden piše¹¹⁾, da niti v ustanovnem pismu cesarja Friderika III. z dne 6. dec. 1461 niti v potrdilnem pismu papeža Pija II. z dne 6. sept. 1462 ni izrečno povedano, da bodi ljubljanska škofija izvzeta iz metropolitske oblasti oglejskega patriarha, nasprotno da je iz cesarjeve listine jasno razvidno, da je bila ljubljanska škofija zamišljena kot sufraganat oglejskega metropolita, ki naj bi ljubljanske škofove umeščal; papeževo potrdilno pismo pa da izvzema Ljubljano le iz neposredne, t. j. škofovske, ne pa iz metropolitske oblasti oglejskega patriarha. Kakor bomo videli, so te Grudnove ugotovitve resnične. O buli papeža Pija II. z dne 10. sept. 1462 pa pravi Gruden, »da je odvzel (papež) akvilejskemu patriarhu vso sodno oblast nad škofom, kapitljem in škofijo ljubljansko«, da bi tako zavaroval cesarjevo ustanovo »nadležnosti in neprilik«, namreč »da patriarh nima oblasti naperiti tožbe ali pa naložiti cerkvene kazni škofu, kapitlju, duhovstvu in vernikom ljubljanske škofije, sicer pa naj mu ostane metropolitska pravica neprikrajšana«. »Zadnji odstavek — sklene Gruden — priča, da eksempcija ni bila popolna in prav ta nejasnost papeževega odloka je dala povod mnogoterim tožbam in prepirom«¹²⁾.

Pri Grudnovem razpravljanju o skrbah, ki jih je imel prvi ljubljanski škof Žiga Lamberg, da bi zavaroval svojo škofijo proti vplivu oglejskega patriarha¹³⁾, pa dobimo vtis, da se je Gruden premalo poglobil v kritično interpretacijo zadevnih dokumentov. Zato govori tako, kakor da je v l. 1463 do 1468 res prišlo do prave eksempcije ljubljanske škofije iz metropolitske oblasti oglejskega patriarha.

F. Pokorn trdi na podlagi Klunovega Archiva, da je Pij II. 10. sept. 1462 ljubljansko škofijo popolnoma izločil iz oblasti oglejskega patriarha¹⁴⁾ in jo neposredno podredil sv. Stolicy¹⁵⁾. Nekaj časa pozneje pa je brez navedbe vira dobesedno prevzel zgoraj citirano Grudnovo mišljenje¹⁶⁾. Pokornovo naziranje, da je bila ljubljanska škofija napram Ogleju eksemptna, se razvidi tudi iz njegovih kratkih registrov na ovitkih, v katere je spravil pergamentne listine ljubljanskega škofijskega arhiva, ki bi utegnili zavajati v zmožo še marsikaterega obiskovalca ljubljanskega škofijskega arhiva, ako kritično ne pojasnimo, kako je prav za prav bilo s to stvarjo.

¹¹⁾ o. c. 46.

¹²⁾ o. c. 47.

¹³⁾ o. c. 38, 54, 63, 64.

¹⁴⁾ Iz cerkvene zgodovine Kranja, v Kranjskem zvonu (= KZ) 1929, št. 4, str. 3.

¹⁵⁾ KZ 1929, 11, 6.

¹⁶⁾ KZ 1931, 6, 5.

II. Naziranje ljubljanskih škofov.

Ko smo si ogledali mnenja zgodovinarjev, pogledjmo, kakšno je bilo naziranje ljubljanskih škofov. Če bi se zanesli na Grudna¹⁷⁾, bi mislili, da si je zlasti prvi ljubljanski škof Žiga Lamberg močno prizadeval za priznanje ustanovitve in eksempcije ljubljanske škofije. A za kaj je tedaj šlo, homo še videli. O Lambergu se nikakor ne more trditi, da se je smatral za neposredno podrejenega sv. Stolici. Pač pa je kmalu nastala pri ljubljanskih škofih tradicija, da so neposredno podrejeni sv. Stolici, deloma pod vplivom napačne interpretacije papeških dokumentov, deloma pa pod vplivom zgodovinskega dejstva, da njihova podrejenost oglejskemu patriarhu vsled politične napetosti med avstrijsko vlado in beneško republiko, oziroma oglejskim patriarhatom praktično nikdar ni prišla do izraza. O tem pričajo stari regesti na papeških in drugih dokumentih v škofijskem arhivu, rimsko-vizitacijska poročila in druga pisma ljubljanskih škofov.

Z vso jasnostjo se tradicija ljubljanskih škofov izraža pod škofom Janezom Tavčarjem (1580—1597). Oglejskemu patriarhu, ki je od njega zahteval, da mu mora biti podložen, je Tavčar odpisal 11. maja 1589 tako-le: »Quoniam vero in Episcopatus istius Labacensis prima erectione Sedes Apostolica ipsam Labacensem ecclesiam prout et episcopum sibi ac suae Romanae Ecclesiae immediate subiecit ac ab omni jurisdictione, potestate et subiectione Patriarchatus Aquileiensis prorsus exemit, quemadmodum pontificiae bullae expresse testificantur, tum etiam omnes antecessores mei perinde ac ego ipsemet ab eadem Sede Apostolica confirmati ac iuramento fidelitatis et obedientiae Summo Pontifici saltem obstricti fuerint, non liceat mihi propria auctoritate in illustrissimam ac reverendissimam Dominationem Vestram, quod proprium Sedis est Apostolicae, transferre.«¹⁸⁾

Iz istega leta nam je ohranjeno prvo rimsko-vizitacijsko poročilo o ljubljanski škofiji, ki ga je predložil škof Tavčar in je bilo v Rimu 27. okt. 1589 oddano v nadaljnje poslovanje kardinalu Antonu Carafu¹⁹⁾. V njem piše Tavčar takoj v uvodu: »Cum ego hisce diebus Romam venerim ad praestandam debitam obedientiam Sanctae Sedi Apostolicae et Beatissimo Patri Sixto V., universalis Ecclesiae Pontifici Maximo, cui ego immediate cum Ecclesia mea subiectus sum . . .«

Poročilo o škofiji pa začenja z besedami: »Primum igitur Ecclesia Labacensis, cui ego sum praefectus, fuit anno 1462. ad preces felicis recordationis Friderici Imperatoris a Pio II. ex parochiali in episcopalem seu cathedralem erecta et a Paulo II. confirmata et approbata cum generali privilegio exemp-

¹⁷⁾ o. c. 63 sl.

¹⁸⁾ A. Koblar, Drobčinice iz furlanskih arhivov, IMK I, 15. — KZ 1933, 1, 6. — Ljublj. kapiteljski arhiv fasc. 19, št. 3. Oglejski patriarh je že prvega ljubljanskega škofa Lamberga v dopisn dne 10. jan. 1475 imenoval svojega sufragana. IMK I, 14.

¹⁹⁾ Original v Vatikanskem arhivu (Arch. Concilii, Visit. Labacen. fol. 106—108).

tionis a Patriarchatu Aquilegiensi. Cuius privilegii praescriptio ad haec usque tempora sese continuo usu extendit.«

Z vsa doslednostjo je neposredno podrejenost ljubljanske škofije sv. Stolici pri vsaki priliki podčrtaval škof Tomaž Hren (1597—1630). V koncilskem arhivu v Vatikanu je ohranjeno njegovo rimsko-vizitacijsko poročilo²⁰), podpisano v Gradcu 1. sept. 1616 in predloženo v Rimu po prokuratorju Alfonzu Picu 26. sept. 1616. V njem piše takoj v začetku: »Cathedralis Ecclesia ... est immediate Sanctae Sedi Apostolicae, privilegiis apostolicis et bullis Pii II. et Pauli II. Pontificum sanctae recordationis ab ipso fundatore Friderico III. Imperatore gloriosae memoriae anno 1461 impetratis subiecta.« Ko govori o Slovenjgradcu, se spominja Eneja Silvija, »qui postea Pius Papa II. episcopatus Labacensis erector atque exemptor optimus maximus extitit.« Tudi svoje naslednike opominja Hren, naj dobro pazijo, da jih oglejski patriarhi ne bodo napravili za svoje sufragane²¹).

Ljubljanski škof Oton Friderik Buchheim priznava v svojem rimsko-vizitacijskem poročilu za l. 1645.²²), »quod alium quam Summum Pontificem non habeam Metropolitanum«. Buchheim je bil izobražen mož. Posebno važno je, da je tako temeljito študiral dokumente škofijskega arhiva, kakor še noben njegov prednik²³). Zato je zgodovinsko zelo dragocena njegova pripomba v rimsko-vizitacijskem poročilu z dne 21. aprila 1657²⁴), v kateri prizna, česar ni do tedaj priznal noben ljubljanski škof. O odvisnosti ljubljanske škofije od oglejskega patriarha namreč pravi: »sed viciniori Metropolitanae, qui Aquileiensis esset, uti nullus meorum antecessorum hucusque me non potui submittere ob controversias, quas habet augustissima Domus Austriaca cum serenissima Republica Veneta vel potius cum Sancta Sede Apostolica super Patriarchatu.«

Kako je sodil ljubljanski škof Ziga Herberstein na osnovi Ughellija, smo že zgoraj omenili.

III. Naziranje sv. Stolice.

Tudi v Rimu je pozneje obveljalo naziranje, da je ljubljanska škofija neposredno podrejena sv. Stolicy. Papež Klemen VIII. je v svojem brevu z dne 15. febr. 1603²⁵) grajal Tomaža Hrena, da se je v prepiru z gornjegrajskimi kmeti obrnil na svetno sodišče; opomnil ga je, da se mora obrniti na cerkvenega sodnika, tem bolj, ker je neposredno podrejen sv. Stolicy: »quod

²⁰) Vatik. arhiv (Arch. Conc. Visit. Labac. fol. 3—13).

²¹) Škof. arhiv v Lj. Vol. I. Primi Protocolli Pontificalium 283.

²²) Vatik. arhiv (Arch. Conc. Visit. Labac. fol. 728—732).

²³) To se vidi iz njegovih pripiškov na arhivalijah in njegovih pripomb v rimsko-vizitacijskih poročilih. Vrednot arhivalij je znal ceniti tudi Hren, a Buchheim je bil bolj kritičen.

²⁴) Orig. v Vatik. arhivu (Arch. Conc. Visit. Labac.).

²⁵) Vatik. arhiv: Arm. 44, t. 47, fol. 19r—20r.

te tanto magis facere oportet, qui in ea Ecclesia es episcopus, quae nullo intermedio Sanctae Romanae Ecclesiae subest.« L. 1620. je ljubljansko škofijo vizitiral apostolski vizitator škof Sikst Carcanus. V svojem poročilu za sv. Stolico²⁶⁾ je glede Tomaža Hrena opozarjal, da ni še nikdar obiskal »sacra limina Apostolorum«, čeprav je vselej, kadar je dobil za tekoči kvadrant spregled, obljubljal, da bo to storil prihodnjič, in nadaljuje: »Quod hactenus non praestitit et tamen eo magis facere debuisset, cum sit Sanctae Sedi immediate subiectus.«

Potem ko je papež Benedikt XIV. z bulo *Iniuncta Nobis* dne 6. julija 1751²⁷⁾ oglejski patriarhat zatrl, seveda ni moglo biti več govora o podrejenosti ljubljanske škofije oglejskemu metropolitu. Z bulo *Sacrosanctam* dne 18. apr. 1752²⁸⁾ je za avstrijski del bivšega oglejskega patriarhata ustanovil goriško nadškofijo. V kakšen položaj je prišla tedaj ljubljanska škofija? V buli se naštevajo²⁹⁾ sufragani novoustanovljene goriške nadškofije, t. j. Trident, Trst, Pičen in Como, a ljubljanskega škofa med njimi ne najdemo. Torej je moral biti neposredno podrejen sv. Stolicy. In res. V buli *In universa*³⁰⁾, s katero je Pij VI. dne 8. marca 1787 zatrl goriško nadškofijo, Ljubljano pa povzdignil v nadškofijo, se ljubljanska škofija imenuje »Sedi Apostolicae hactenus immediate subiecta existens«³¹⁾. Na prošnjo cesarja Franca I. je potem Pij VII. dne 19. avg. 1807 z bulo *Quaedam taenebrosa caligo* ljubljansko nadškofijo zopet spremenil v škofijo, ki naj bi bila kot prej neposredno podrejena sv. Stolicy³²⁾. Z bulo *In supereminenti* z dne 30. avg. 1830, ki je bila izvršena 29. junija 1831, je bila ljubljanska škofija podrejena goriški nadškofiji³³⁾, pod katero je spadala do 25. nov. 1933, ko je bila zopet neposredno podrejena sv. Stolicy. Kakor znano, je v konkordatu med sv. Stolicjo in Jugoslavijo, podpisanem 25. jul. 1935, ljubljanska škofija vdrugeč povišana v nadškofijo.

IV. Pričanje virov.

Nobenega dvoma ni, da je bila ljubljanska škofija neposredno podrejena sv. Stolicy od tistega časa dalje, ko jo je tudi sv. Stolica (Klemen VIII.) smatrala za takšno. Vprašanje je le, kako je do tega prišlo in kako je bilo z njo spočetka. Na to nam morejo dati odgovor predvsem listine, ki se nanašajo na ljubljansko škofijo. Če hočemo biti kritični, se ne smemo kar

²⁶⁾ *Acta Visitationis Apostolicae ... a Fratre Sixto Carcano, episcopo Germaniciensi peractae anno Domini 1620* v Vatik. arhivu (Arch. Conc. Visit. Labac.).

²⁷⁾ Zgodovinski Zbornik (= ZZ) 184—199.

²⁸⁾ ZZ 199—224.

²⁹⁾ ZZ 202.

³⁰⁾ ZZ 243—250, 257—264, 273—282.

³¹⁾ ZZ 247.

³²⁾ MHK 1852, 38.

³³⁾ MHK 1852, 38.

kratko in malo zanesti na poznejše izjave zgodovinarjev, ljubljanskih škofov in sv. Stolice in jih projicirati na početke ljubljanske škofije. Kaj moremo torej razbrati iz virov?

1. V poštevi prihaja najprej listina cesarja Friderika III., s katero je 6. dec. 1461 ustanovil ljubljansko škofijo³⁴). Listina govori o sedežu ljubljanskega škofa in stolnega kapitlja, o dolžnostih škofa, prošta, dekana, kanonikov in vikarjev, o cesarjevem patronatu glede škofije, proštije, dekana, kanonikatov in prebend, o dotaciji škofovske menze, kapitlja, prošta in kanonikov, o svetnih privilegijih in svoboščinah ter o zaščiti cesarske ustanove. Zaradi podobnosti, oziroma razlike med cesarsko in papeško ustanovno listino je v svrhu pravilne interpretacije obeh treba posamezna mesta in momente podčrtati.

Na ustanovitev škofijskega in kapiteljskega sedeža se nanašajo besede: »Hinc est, quod... Cathedram Episcopalem seu Ecclesiam Cathedralem et in ea episcopum, praepositum, decanum et decem canonicos ac quatuor ipsorum canonicorum vicarios in ecclesia sancti Nicolai oppidi nostri Labacensis, nunc Aquileiensis dioecesis, erigere et fundare decrevimus, de certa quoque nostra scientia praesentium tenore erigimus et fundamus.«

Z ustanovitvijo škofijskega in kapiteljskega sedeža pri cerkvi sv. Nikolaja v cesarjevi listini pa še nikakor ni določen teritorij ali obseg redne škofovske oblasti.

K tekstu, ki govori o dolžnostih škofa in kapitlja, je treba pripomniti, da listina ne omenja drugega kot dolžnosti, ki se nanašajo na službo božjo (cultus divinus) v cerkvi sv. Nikolaja, kakor če bi bila nova ustanova nekak kontemplativni samostan s škofom na čelu.

Patronat ali pravico prezentirati škofa, prošta, dekana, kanonike in vikarje pridrži cesar sebi in svojim dedičem in naslednikom. Prezentirali pa naj bi se prvi škof papežu, vsi naslednji škofje pa oglejskemu patriarhu kot njihovemu metropolitu, prošt, dekan, 9 kanonikov in vikarji pa ljubljanskemu škofu, ki ima pravico svobodno imenovati tudi enega kanonika.

Nato se določa dotacija z uvodnimi besedami: »Quia etiam Evangelicae Scripturae testimonio dignus iudicatur mercenarius mercede sua et spiritualia sine temporalibus diu subsistere non possunt.«

Škofovski menzi da in podeli (donamus et assignamus) 1. grad Goričane

³⁴) Original listine se ni ohranil. Kakor je poročal ljubljanski škof Krištof Rauber cesarju Maksimilijanu in kralju Ferdinandu I., ga je uničil slučajni požar. Iz registrov svoje pisarne jo je dal Maksimilijan prepisati in potrditi 16. aprila 1496 na prošnjo škofa Ranherja. Ta prepis s potrditvijo je na prošnjo škofa Rauherja znova potrdil Ferdinand I. 26. jan. 1530, potem z inseratom te potrditve na prošnjo škofa Petra Seebaeha avstrijskega nadvojvoda Karel I. febr. 1573, končno z inseratom te potrditve na prošnjo škofa Hrena ohenem s prepisi drugih listin nadvojvoda Ferdinand I. okt. 1599 v svojem pergamentnem diplom. kodeksu, katerega original se nahaja v škof. arhivu v Lj. Razen v tem kodeksu se nahaja cesarska ustanovna listina v originalni konfirmacijski listini cesarja Maksimilijana v kapit. arh. v Lj. (ZZ 5). Po Ferdinandovem diplom. kodeksu je ponatjanjena v ZZ 6—8, 17—24.

z vsemi pravicami in posestvi, 2. opatijo Gornji grad, 3. župnije: Št. Peter pri Ljubljani, izvzemši vsakdanje dohodke, Šmartin pri Kranju⁵⁵⁾ in Šmihel pri Pliberku; s pristavkom einadem Aquileiensis dioecesis in pod pogojem, da božja služba v gornjegrajskem samostanu, kjer naj se vzdržuje 10 ali 12 redovnikov, in v drugih imenovanih cerkvah ne bo trpela nobene škode.

Proštu samemu nakaže dohodke radovljiške župnije in delež iz skupne kapitelske blagajne (ex communi capitulari distributione). Vsemu kapitlju s proštom in vikarji vred pa pripadejo dnevni dohodki župnij Sv. Nikolaja in Sv. Petra pri Ljubljani poleg 50 funtov, ki jih je dobival cesar kot varuh gornjegrajske opatiije, in se poleg tega trajno inkorporirajo župnije Št. Vid pri Ljubljani, Naklo, Svibno, Vodice, Št. Jernej in Sv. Nikolaj pri Beljaku iz salzburške škofije ter kapela sv. Petra na Pšati. Živeči radovljiški župnik naj postane ljubljanski prošt, na drugih župnijah pa naj ostanejo dotedanji župniki do svoje smrti, oziroma do prostovoljne odpovedi.

Z vsemi temi dohodki, misli cesar, se bosta škof in kapitelj lahko dostojno vzdrževala. Njune pravice do njih hoče ščititi proti krivici in nasilju kogarkoli⁵⁶⁾.

Cesarjeva zaščita se nanaša tudi na privilegije in svoboščine. Za presojo papeških listin je važna naglasitev in formulacija te zaščite. Nanjo se je skliceval zlasti Hren. Glasi se:

Praeterea praefatos episcopum, praepositum, decanum, canonicos et vicarios et eorum successores cum omnibus et singulis colonis, hominibus et familia nec non rebus et bonis ipsorum mobilibus et immobilibus in nostram ac haeredum nostrorum gratiam et tuitionem et protectionem specialem assumendos duximus et assumimus per praesentes, volentes eos ab omni gravamine et violentia graciosus tueri et praeservare.

Posebno je hotel cesar osebe svoje ustanove zaščititi z eksempcijo izpod sodne oblasti svojih uradnikov:

Volumus quoque, quod nostri capitanei, vicedomini, iudices, provinciales, castellani aut alii quicunque aut quaevis alia saecularis potestas in dictos episcopum, praepositum, decanum, canonicos et vicarios eorum et familiares, colonos, homines et bona potestatem et superioritatem aliquam nullatenus habeant neque sibi vendicant aut vendicare praesumant, quoniam nobis, haeredibus et successoribus nostris uti fundatoribus et advocatis eorum aut de certa scientia ad id a nobis deputandis potestatem et superioritatem huiusmodi quoad temporalem iurisdictionem specialiter duximus reservandam.

Končno se v listini še enkrat sumarično izraža zaščita z besedami:

Universis et singulis principibus ecclesiasticis et secularibus, comitibus, baronibus, militibus, militaribus, nobilibus, capitaneis, burgraviis, castella-

⁵⁵⁾ Pri Gradnu o. c. 45 je izpuščen.

⁵⁶⁾ Tnebimurque ipsos circa omnia ea uti eorum fundator, advocatus, princeps et graciosus dominus contra violentias et iniurias quorumcunque.

nia, officialibus, iudicibus, magistris civium, civibus, communitatibus aliisque subditis et fidelibus nostris dilectis firmiter et districte praecipiendo mandamus, quatenus praefatos episcopum, praepositum, decanum, canonicos et vicarios, familiares homines ac bona eorum in supra dicta erectione, gratiarum et libertatum donatione nullatenus molestant seu impediunt nec ab aliis impediri seu molestari permittant quovis modo, sed ipsos circa ea manu teneant et defendant... non obstantibus quibuscumque.

Med pričami je podpisan tudi krški škof Udalricus, cesarjev kancelar.

2. Oglejmo si sedaj drugi dokument, papeško ustanovno bulo Romanus Pontifex z dne 6. septembra 1462. Ta listina se naslanja na cesarjevo ustanovno listino. Kompozicijo papeške listine dobro povzame vrsta Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostrorum (!) exemptionis, absolutio-nis, liberationis, dimembrationis, dissolutionis, constitutionis, erectionis, voluntatis, decreti, creationis, applicationis, annexionis, unionis, institutionis, separationis, assignationis et concessionis infringere vel ei ausu temerario contraire.

Kakor v cesarski listini, se tudi v papeški na prvem mestu ustanavlja škofija v Ljubljani, ker je to mesto domino benedicente adeo in populi fidelis multiplicatione fecundum, bonorum quoque et rerum omnium... ubertate refertum, kakor je papežu poročal cesar. V ta namen izvzame (eximimus), odveže (absolvimus) in trajno osvobodi (perpetuo liberamus) od vsake neposredne oblasti oglejskega patriarha mesto Ljubljano in dve župniji: Št. Peter pri Ljubljani in Št. Jernej. Ker pa je bil Št. Peter inkorporiran cistercijskemu samostanu v Dunajskem Novem mestu, Št. Jernej pa cistercijskemu samostanu pri Kostanjevici, odvzame papež ti dve župniji od imenovanih samostanov (ab eisdem monasteriis dimembrantes) in ukinе to njuno združitev (uniones huiusmodi dissolventes). Nato sledi constitutio, t. j. povzdigne mesto Ljubljano v odličnejše mesto (opidum Laybacense... civitatem Laybacensem esse... ac... nuncupari decernimus) in poviša (erigimus) kapelo sv. Nikolaja, podružnico Sv. Petra, v stolno cerkev ljubljanskega mesta, kateri naj po papeževi volji (volentes) načeluje od cesarja in njegovih naslednikov imenovani in od sv. Stolice potrjeni škof. Dalje določa papež (decernentes), naj bo v tako ustanovljeni stolni cerkvi proštija, dekanija, 10 kanonikov in četvero vikarijatov, ki jih prav tako ustanavlja (creamus).

S temi odredbami je bila ljubljanska škofija tudi cerkveno ustanovljena. Obenem je orisan njen prvi pravi obseg: mesto Ljubljana, šentpeterska župnija pri Ljubljani in šentjernejska na Dolenjskem. To njeno območje je bilo izrečno izvzeto iz neposredne oblasti oglejskega patriarha. Kajti nadaljnji tekst papeške bule odgovarja nadaljnjemu tekstu v cesarski listini, ki govori le še o dotaciji. To so prezrli vsi dosedanji pisatelji³⁷⁾, ki so k pr-

³⁷⁾ Tudi Gruden.

vemu obsegu ljubljanske škofije prištevali še v nadaljnjem tekstu imenovane župnije. Mislili so menda, da so z inkorporacijo že bile popolnoma izločene iz oglejske in salzburske škofije³⁸⁾ in postale izključno del ljubljanske škofije. Pri naštevanju njih imen se ne poudarja zastoj, v katero škofijo spadajo, ko se dostavlja ejusdem ali *dictae Aquilegensis dioecesis* ali *dictarum* (namreč oglejske in salzburske) *dioecesium*. Govor je le o dohodkih iz teh župnij, katere naj bi zaradi inkorporacije ne trpele nobene škode v duhovnem oziru. Isto kot v cesarski listini. To je, kar se v buli imenuje *applicatio, annexio, unio, assignatio* in sicer *pro status decentia et sustentatione*. Tudi obširni preklc vseh nasprotnih odredb in privilegijev samostanov in škofij govori jasno za to, da gre v tem drugem delu papeške listine le za inkorporacijo, ne pa za določitev škofijskega obsega ali škofijskih mej. Podobno formulacijo takšnega preklica nahajamo tudi v papeški buli³⁹⁾, ki ustanavlja novomeški kapitelj in mu inkorporira izvestne župnije. Morda je tega ali onega zavedlo v zmoto površno čitanje stavka: *parrochiales ecclesias et capellas unitas huiusmodi cum illorum (!) pertinentiis, districtibus et limitibus illa a dicta diocesi (!) Aquilegensi perpetuo separantes pro diocesi Laybacensi assignamus*. Toda ta *separatio* se nanaša le na inkorporacijo, ker oglejska škofija z imenovanimi župnijami, kar se tiče inkorporacije, ni mogla več razpolagati, dohodki župnij so pripadli za vedno v korist ljubljanski škofiji⁴⁰⁾. Važen dokaz za našo razlago je končno tudi dejstvo, da inkorporacije teh župnij ljubljanski škofiji v Ogleju in v Salzburgu niso resno osporavali⁴¹⁾, pač pa so, kakor bomo videli, nastali prepiri z Oglejem in Salzburgom, ker so si jih ljubljanski škofje po svoji interpretaciji prisvajali kot del ljubljanske škofije. V teh prepirih se ljubljanski škofje na ustanovni listini pač spričo nasprotnih dokazov z oglejske in salzburske strani niso kaj radi sklicevali, kar velja vsaj za škofa Hrena. Kakor bomo videli, so se ljubljanski škofje, zlasti Tomaž Hren, rajši in bolj učinkovito pozivali na preskripcijo in pa na cesarsko zaščito. Pri presoji teh prepirov se ne smemo iz kakšnega napačnega lokalnega patriotizma pristransko postaviti na stran ljubljanskih škofov, temveč moramo objektivno presoditi, v čem je imela prav ena, v čem druga stran.

Pri interpretaciji papeške ustanovne bule gre le še za to, kaj pomeni v njej *institutio* in kaj *concessio*. *Institutio* pomeni, da je papež župnike tistih župnij, ki so bile inkorporirane ljubljanski proštiji, stolnemn dekanatu in kanonikatom, ter *beneficiata* inkorporirane kapele sv. Petra na Pšati v zmislu navedene inkorporacije postavil (*instituimus*) za prošta, dekana in kanonike ljubljanskega stolnega kapitlja. V papeški listini je in-

³⁸⁾ Namenoma rabim izraz »škofije«, ko gre za škofijsko pripadnost župnij.

³⁹⁾ MHK 1865, 39.

⁴⁰⁾ *cuiuscumque licentia minime requisita*, pravi papež.

⁴¹⁾ Kajti večkrat so se župnije inkorporirale ustanovam tujih škofij, a zato še niso postale del dotičnih škofij.

korporacija bolj natančno določena kot v cesarski. Škofovski menzi in proštu se sicer podele in inkorporirajo isti beneficiji in iste župnije kakor v cesarski listini. Podrobneje pa se določa, da se inkorporirajo župnija v Št. Vidu pri Ljubljani stolnemu dekanatu, vse druge župnije (Št. Jernej, Naklo, Vodice, Svibno, Sv. Nikolaj pri Beljaku) in kapela sv. Petra na Pšati pa poedinim kanonikatom (*singulis canonicatibus*).

Concessio pa pomeni v papeški listini privileg, ki ga je papež priznal cesarju in njegovim naslednikom v kranjski vojvodini, da smejo (*concedimus facultatem*) imenovati ljubljanskega škofa in prezentirati papežu stolnega prošta in dekana, devet kanonikov pa ljubljanskemu škofu, dočim sme en kanonikat, s katerim je združen beneficij na Pšati, podeljevati škof sam.

Kar se tiče privilegijev in svoboščin, ki jih po cesarjevem zgledu priznava papež svoji ustanovi, je treba reči, da se imenujejo samo splošno in na kratko: »in Cathedralem Ecclesiam . . . cum insigniis, praeeminentiis, honoribus, libertatibus, privilegiis et exemptionibus consuetis erigimus.«

Kakor je iz papeške listine razvidno, ni sv. Stolica hotela sprejeti le ene določbe cesarskega ustanovnega pisma. Cesar je sebi in svojim naslednikom pridržal pravico, da prezentira ljubljanskemu škofu ne le kanonike, temveč tudi prošta in dekana. Papež pa določa v svoji ustanovni listini, da se morata stolni prošt in dekan prezentirati sv. Stolici. Cesar s tem ni bil zadovoljen. Zato je naslovil na Pija II. prošnjo, da bi smel prezentirati ta dva tako, kakor je določil v svojem ustanovnem pismu, opirajoč se na to, da pripada ljubljanskemu škofu itak *paucorum beneficiorum collatio et provisio seu alia dispositio* in da je težko zaradi podeljevanja prošnje in dekanata obračati se vedno na sv. Stolicu. Papež je cesarjevi prošnji ugodil z brevom z dne 16. junija 1463⁴²). Morda je za ta breve posredoval sam škof Lamberg, ki se je junija 1463 mudil v Rimu zaradi svoje potrditve⁴³). Iz breva je razvidno, da do tedaj prvi ljubljanski prošt in dekan še nista bila imenovana.

3. V papeški ustanovni listini pa je po cesarjevem mnenju manjkalo nekaj, kar se mu je zdelo zelo važno. Zgoraj smo videli, kako slovesno se v cesarjevi listini poudarja zaščita novoustanovljene škofije, oziroma škofa, prošta, dekana in drugih kapitelskih članov. Ker se v papeževi ustanovni listini nikjer ne omenja podobna zaščita, so mislili, da je to treba dopolniti z novo papeško bulo. In res je Pij II. na cesarjevo prošnjo že par dni nato, 10. septembra 1462 izdal bulo *Pastoralis officii*⁴⁴), ki naj bi za ljubljanske škofe po njih mnenju pomenila eksempcijo iz oblasti oglejskega in salzburskega metropolita.

⁴²) Ta breve je po izglodanem izvirniku v ljublj. škof. arhivu objavljen v ZZ 145—147. Tu se pomotoma imenuje bula. Popraviti in dopolniti je treba tekst po stari kopiji v kapit. arh. v Lj. fasc. 259 št. 19.

⁴³) IMK VII, 205.

⁴⁴) Orig. v škof. arhivu v Lj., ponatis v ZZ 129—132.

Prava vsebina bule pa je ta-le. Papež hoče ljubljanskega škofa in člane kapitlja obvarovati vsakršnih nepotrebnih nadlegovanj. Zato določa, da škofa, člane kapitlja, gornjegrajski samostan, ki je inkorporiran škofovski menzi, ljubljansko stolnico, župne cerkve in kapele, ki se nahajajo v oglejski in salzburški škofiji in pripadajo skupno ali posamič škofu, proštu, dekanu in kanonikom, njih osebe in v ljubljanski stolnici tudi stalne vikarje popolnoma izvzame iz vse oblasti oglejskega patriarha in katerihkoli drugih sodnikov quoad ea, quae sunt iurisdictionis contentiosae tako, da niti patriarh niti imenovani sodniki niti katerakoli druga cerkvena ali svetna oseba ne more proglasiti nad škofom, proštom, dekanom, kanoniki, vikarji, njih osebami, nad gornjegrajskim samostanom, nad njih župnijami in kapelami ne izobčenja ne suspenzije ne interdikta ali pa izvrševati kakršnokoli oblast proti tej eksempciji tudi v kazenskih zadevah, dočim naj sicer ostane patriarhu metropolitiska oblast nad sufragani neokrnjena.

V originalu se ta »eksempcija« glasi⁴⁵):

Nos volentes episcopum, quem ecclesiae Laybacensi praefici contigerit, ac praepositum, decanum et canonicos ipsius ecclesiae et perpetuos vicarios in eadem ab indebitis molestiis relevare dicti Imperatoris precibus annuentes ipsos episcopum, praepositum, decanum et canonicos Laybacenses pro tempore existentes necnon monasterium in Obernburg ordinis sancti Benedicti dictae dioecesis (namreč Aquilegensis) mensae episcopali Laybacensi unitum et incorporatum ac praedictam Laybacensem et parrochiales ecclesias et capellas praedictae (namreč Aquilegensis) ac Salceburgensis dioecesis ad episcopum, praepositum, decanum et canonicos praefatos communiter vel divisim pertinentes illarumque personas et in ipsa ecclesia Laybacensi perpetuos vicarios, qui fuerint pro tempore, quod ea, quae sunt iurisdictionis contentiosae, ab omni iurisdictione, dominio et potestate Patriarchae Aquilegensis et quorumcunque aliorum ordinariorum indicum, qui pro tempore fuerint, eadem auctoritate prorsus eximimus et perpetuo liberamus ita, quod Patriarcha et indices praedicti seu alia quaevis persona ecclesiastica vel mundana in episcopum, praepositum, decanum, canonicos, vicarios, personas, monasterium, ecclesias et capellas huiusmodi, utpote prorsus exempta, non possint excommunicationis, suspensionis et interdicti sententias promulgare aut alias etiam ratione delicti seu contractus aut rei, de qua agitur, ubicunque comittatur delictum, ineatur contractus aut res ipsa consistat, potestatem seu iurisdictionem aliquam exercere contra exemptionem antedictam, iure metropolitico, quo dictus Patriarcha iuxta iuris dispositionem in suos suffraganeos utitur et gaudet, sibi alias semper salvo.

To papeževo bulo naj bi izvršili krški in sekovski škof in salzburški stolni prošt, ali dva ali pa vsaj eden izmed njih. Proti nasprotnikom te

⁴⁵) Citiram v današnji ortografiji in iz razlogov, ki jih bom pozneje navedel. Za besedami mundana in episcopum mora stati praepositum, kar je v originalu pač pomotoma izpuščeno. Original piše tudi pomotoma Obernburg namesto Oberaburg.

eksempcije naj nastopijo s kaznimi, s prepovedjo vsake apelacije in, če treba, tudi s svetno silo.

Da v tem papeževem dokumentu ne gre za eksempcijo, ki naj bi bila istovetna z neposredno podrejenostjo ljubljanske škofije sv. Stolicy, kakor so si napačno razlagali ljubljanski škofje, je jasno. Neposredna podrejenost se v buli nikjer ne omenja: Nasprotno se poudarja, da ostanejo oglejskemu patriarhu njegove metropolitne pravice sicer neokrnjene. Tu omenjena eksempcija se nanaša le na sodno področje in še tu ne v vsem obsegu, temveč le v spornih zadevah in glede teh zopet le v tem smislu, da so škof, člani kapitlja, njih osebe in cerkve zaščitene pred izobčenjem, suspenzijo in interdiktom. Ker je namen te eksempcije ab indebitis molestiis relevare, je zaradi jasnosti bolje, če to papeško bulo imenujemo tako zvano eksempcijsko bulo ali papeško zaščitno pismo.

Če pomislimo, da je bilo hierarhičnim ustanovam ljubljanske škofije inkorporiranih več župnij oglejske in ena župnija salzburške škofije, in potem, da so župniki teh župnij bili izbrani za ljubljanskega škofa, prošta, dekana in kanonike in obratno, nam tudi potreba takšne zaščite v medsebojnih prepirih postane jasna.

Vseh teh momentov poznejši ljubljanski škofje niso razlikovali. V spominu so jim ostale le besede o eksempciji ab omni iurisdictione, dominio et potestate Patriarchae Aquilegensis et quorumcunque aliorum ordinariarum iudicium⁴⁶⁾. Škofu Hrenu je celo beseda iudicium izpadla iz konteksta in je, kakor homo videli, besedo ordinariarum pojmoval kot krajevne ordinarije ali škofo. Zato tudi ni čudno, da je Hren vsebino naše listine na zunanji strani originalnega pergamenta označil s kratkim regestom: Pii II. Privilegium exemptionis episcopatus Labacensis 1462, 4. Idus 7bris. Že na papeško ustanovno listino je zapisal v regestu tudi besede: eximit episcopatum et capitulum a iurisdictione Patriarchali.

4. S papeškim zaščitnim pismom se je ljubljanski škof Žiga Lamberg kmalu po povratku iz Rima l. 1463. napotil h krškemu škofu in cesarjevemu kancelarju Ulriku, ki je kot priča podpisan na cesarski ustanovni listini, in ga vpričo javnega notarja naprosil, da bi papeževo pismo izvršil. Škof Ulrik je dal 13. septembra 1463 v Dunajskem Novem mestu sestaviti dolg notarski akt, ki je naslovljen na vse duhovne in svetne oblastnike po oglejski in salzburški nadškofiji ter na zagrebškega škofa in apostolskega generalnega avditorja. V akt inserira dobesečno papeško zaščitno pismo Pastoralis officii in ga vsem daje na znanje. Priznanje papeškega pisma zahteva kot apostolski delegat pod natančno določenimi kaznimi. Ves postopek za izvršitev papeškega pisma imenuje processus ali processus executorialis, processus ali litterae executoriales pa se imenuje tudi ta notarska listina⁴⁷⁾.

⁴⁶⁾ Takšni sodniki so bili tudi arhidiskoni.

⁴⁷⁾ Pergamentni original je ohranjen v škof. arh. v Lj.

Ona nas potrjuje v naziranju, da so bile ljubljanskemu škofu in članom kapitlja inkorporirane župnije, ki so bile in ostale v oglejski, oziroma v salzburški škofiji, ker jih imenuje *parrochiales ecclesias et capellas praedictae Aquilegensis ac Salzburgerensis dioecesis ad episcopum, praepositum, decanum et canonicos praefatos communiter vel divisim pertinentes*.

Kazenski proces se za nasprotnike papeškega pisma določa takole. Ako bi se pismo 6 dni po razglasu ne priznalo, zadene poedince kazen izobčenja, cerkve in samostane interdikt, oglejskemu patriarhu in salzburškemu nadškofu pa se prepove vstop v cerkve (*ingressus ecclesiarum*), po nadaljnjih 6 dneh upornosti zadene ta dva suspenzija, po nadaljnjih 6 dneh trdovratnosti pa kazen izobčenja.

Ker škof Ulrik zaradi zadržanosti ne more sam osebno izvršiti procesa, subdelegira vse duhovne osebe, ki bi jih za to naprosil ljubljanski škof ali kak član ljubljanskega stolnega kapitlja, da po treh dneh, odkar so hile za to naprošene, pod kaznijo izobčenja proglase Ulrikovo listino in obso-dijo in razveljavijo vsa nasprotna dejanja. Če bi nasprotovanje trajalo še preko zgoraj označenih rokov, naj subdelegati vsake nedelje in vsak praznik med mašo in službo božjo in tudi sicer, kadarkoli bi bili za to naprošeni od ljubljanskega škofa ali kakega člana kapitlja, javno razglase množici izobčenje patriarha in drugih nasprotnikov, dokler ne dobe kakega novega navodila. Če bi pa patriarh in drugi uporni sodniki vztrajali v svoji trdovratnosti še deset dni po razglasenju njihovega izobčenja, se naroča, naj subdelegati vsako nedeljo in vsak praznik ponovno razglase izobčenje krivcev med službo božjo z zvonjenjem zvonov, s prižganimi in potem ugasnjenimi in na tla vrženimi svečami, s povzdignjenjem križa in s škropitvijo blagoslovljene vode, z molitvijo in s petjem za njihovo spreobrnjenje; potem naj gredo z župljani pred cerkvena vrata in vržejo tri kamne proti njih domovom v znak njihovega večnega prokletstva in naj v svojih govorih svare vernike pred občevanjem z njimi. Po nadaljnjih 10 dneh naj sledi še strožja kazn: opomnijo naj njihove služabnike, da po šestih dneh zapuste svojo službo pri njih, sicer jih zadene kazen izobčenja in to izobčenje naj se zopet javno razglasi, da se jih bodo drugi verniki lahko izogibali. Po nadaljnjih 10 dneh zadene kraje njihovega bivanja interdikt, po naslednjih 10 dneh pa naj nastopi proti njim svetna sila, ki jo zahteva Ulrik od svetnih oblastnikov, da po 6 dneh, odkar bodo za to naprošeni od ljubljanskega škofa ali kakega člana kapitlja, krivce zapro in njihovo imetje prepuste drugim; tudi jih lahko telesno kaznujejo, toda brez težke telesne poškodbe, dokler se ne spametujejo. Odvezo od kazni pridržuje delegat sebi. Končno še naroča, naj se original tega procesa hrani pri ljubljanskem škofu, oziroma stolnem kapitlju, njega prepis pa si na svoje stroške lahko vsakdo nabavi.

Obširni izvršilni odlok škofa Ulrika, ki ga je sestavil in podpisal notar Leonard Lengholtzer, se, kar se tiče takozvane eksempcije in prvotnega obsega ljubljanske škofije, izraža na isti način kakor papeške listine. Na več

mestih nas spominja tudi na zaščitne formule v cesarjevem ustanovnem pismu. Slovesnost, s katero se proglašča papeška listina v Ulrikovem odloku, pa je zaradi naštevanja in ponavljanja oseb in stvari naravnost utrjnajoča.

Kje je bil Ulrikov odlok razglašen in kdo ga je priznal, nam povedo notarska potrdila na zunanji strani pergamenta. V nedeljo, dne 2. oktobra 1463⁴⁸⁾ ga je škof Lamberg osebno vpričo notarja razglasil v regularnem kapitlju v Dobrlivesi ondotnemu proštu Lovrencu, oglejskemu arhidiakonu na Koroškem. Škofa Lamberga je spremljal ljubljanski kanonik Jurij Kesleker. Dne 12. decembra 1463 ga je klerik ljubljanske škofije Hermagoras de Harland objavil v Beljaku patriarhovemu generalnemu vikarju za avstrijske dežele, pičenskemu škofu Konradu. Dne 25. januarja 1464 ga je v Vidmu intimiral oglejskemu generalnemu vikarju na Furlanskem, konkordijskemu škofu Antonu Felletto ljubljanski kanonik Hermagoras de Harland v družbi škofovega kaplana in altarista sv. Jurija v kranjski župni cerkvi Kristijana Lotriča. Dne 1. maja 1464 ga je isti kanonik dal na znanje v Ljubljani oglejskemu arhidiakonu za Dolenjsko žužemberškemu župniku Vincenciju Klobučiču. Dne 7. maja i. l. pa ga je na škofovo prošnjo predložil magister Jakob Grueber iz Gradca v Hočah tamkajšnjemu župniku in savinjskemu arhidiakonu Gašparju Sigesdorferju. Vsi drugi so odlok vzeli na znanje, le furlanski generalni vikar je izjavil, da ga ne more ne sprejeti ne zavrniti, ker da še ni dobil od svojih predstojnikov nobenega navodila.

5. Ustanovno in zaščitno listino papeža Pija II. je potem na prošnjo cesarja Friderika III. dne 8. januarja 1468 potrdil tudi papež Pavel II. To je tista druga papeška listina⁴⁹⁾, na katero so se sklicevali ljubljanski škofje glede eksempeije. V tej buli sta dobesedno inserirani buli Pija II. z golim dodatkom, da papež (Pavel II.) potrjuje poleg njiju tudi *processus habitos per eadem ac inde secuta quaecumque*. Zato tudi ta dokument ne dokazuje neposredne podrejenosti ljubljanske škofije sv. Stolicy.

Za pravilno intepretacijo cesarske in papeške ustanovne listine in papeškega zaščitnega pisma prihajajo končno v poštev še bula Pija II. z dne 8. junija 1463 in bula istega papeža z dne 11. junija 1463 ter pismo cesarja Friderika III. ljubljanskemu škofu z dne 5. novembra 1466.

6. Po ustanovni listini Pija II. je bila kapela sv. Petra na Pšati dodeljena enemu izmed ljubljanskih kanonikov. Da s tem še ni prišla pod ljubljansko škofijo, priča sam Pij II. v svoji buli z dne 8. junija 1463⁵⁰⁾, kjer pravi, da ima en ljubljanski kanonik za prebendo »*Capellam Sancti Petri in Pedschat dictae Aquileiensis dioecesis*«.

7. Tudi glede Gornjega grada Pij II. pozneje jasno poudarja, da je ta samostan samo inkorporiran škofovski menzi, ne pa da je s svojim okrožjem postal del ljubljanske škofije, nasprotno dostavlja, da je samostan Aquile-

⁴⁸⁾ Ne dominica secunda octobris, kot ima napačno Gruden o. c. 64.

⁴⁹⁾ Originalni pergament, močno poškodovan, v škof. arh. v Lj.

⁵⁰⁾ Kopija v ljublj. kapit. arh. fasc. 259 št. 19.

giensis dioecesis. Tako poleg drugih prilik tudi v buli z dne 11. junija 1463, s katero naroča krškemu, sekovskemu in lavantinskemu škofu, naj izvrše inkorporacijo Gornjega grada škofovski menzi⁵¹⁾. V njej nam papež sam tola- mači, kako je treba razumeti njegovo ustanovno listino v pogledu na Gornji grad. Obenem ta bula pojasnjuje, kako je umeti papeško zaščitno pismo za ljubljanskega škofa, prošta i. t. d. z dne 10. septembra 1462. Kajti v buli 11. junija 1463 se takšna zaščita imenuje indult. Izvršilec inkorporacije Gornjega grada naroča, naj nastopijo z vso oblastjo proti upirajočemu se opatu Gregorju in vsem drugim non obstante, si eidem Gregorio vel quibusvis aliis communiter vel divisim a sede apostolica indultum existat, quod interdicti, suspendi vel excommunicari non possint.

8. Cesarjevo pismo z dne 5. novembra 1466⁵²⁾ pa podeljuje škofu Lambergu in vsem njegovim naslednikom pravico, da smejo svobodno razpolagati z inkorporiranimi župnijami in kapelami. Škof Hren je na zadnji strani listine zapisal opomin: *Nota et serva bene*. To listino je moral cesar izdati spričo obstoječih ali predvidenih preprirov pri podeljevanju inkorporiranih župnij.

V. Jurisdikcijski spori avstrijske vlade z oglejskim patriarhatom in spori ljubljanske škofije z oglejsko, salzburško in briksensko škofijo.

Pričevanje navedenih virov potrjujejo končno prepiri avstrijske vlade z oglejskim patriarhatom in prepiri ljubljanske škofije z oglejsko, salzburško in briksensko škofijo.

A. Po izpovedi škofa Buchheima se odvisnost ljubljanskih škofov od oglejskih metropolitov ni mogla uveljaviti zaradi napetosti med avstrijsko vlado in beneško republiko, oziroma oglejskim patriarhatom. Kratek zgodovinski pregled te napetosti nam njegovo sodbo potrjuje.

Ko so patriarhovo državo zasedli Benečani (1418—1420), se je oglejski patriarh Ludovik Teck (1412—1439) umaknil v območje celjskih grofov in bival pri celjskem grofu Hermanu večinoma v Celju. Beneški del je ostal brez pravega duhovnega poglavarja do l. 1436., ko je papež Evgen IV. imenoval za ta del posebnega apostolskega vizitatorja. Delovno območje patriarha Tecka je bilo omejeno na slovensko ozemlje, ki so ga vladali avstrijski vojvodi in goriški grofje. Na bazelskem cerkvenem zboru se je patriarh Teck, ki se je napotil tja že l. 1431., iz neutemeljenih političnih sumničenj postavil proti Benečanu papežu Evgenu IV. in je s koncilom vred zabredel v cerkveni razkol, v katerega je seveda potegnil za seboj tudi vso svojo škofijo izven Benečije. Pristaš razkolnega bazelskega koncila je bil tudi njegov generalni vikar pičenski škof Martin, ki je v patriarhovem imenu vladal po naših krajih.

⁵¹⁾ ZZ 147—150. Kopija bule v ljublj. kapit. arb. fasc. 259 št. 19.

⁵²⁾ Pergamentni avtentični prepis v škof. arb. v Lj. fasc. 37 št. 24.

Po smrti patriarha Tecka je papež Evgen IV. imenoval l. 1439. za oglejskega patriarha Ludovika Scarampa, razkolni bazelski koncil pa Aleksandra Ziemowitskega. Tako je po politični razdelitvi oglejskega patriarhata v njem samem nastal razkol, ker je beneški del priznaval za zakonitega patriarha Ludovika Scarampa, avstrijsko-goriški pa Aleksandra Ziemowitskega. Bazelski koncil je s tem hotel pridobiti na svojo stran cesarja Friderika III., ki je v boju med papežem in koncilom bil in vkljub temu tudi še naprej ostal nevtralen. Vendar je Friderik III. ščutil patriarha Aleksandra zaradi svoje protibeneške politike. Težnje Habsburžanov so šle za tem, da bi oglejski patriarhat v svetnem in cerkvenem oziru iztrgali iz rok Benečanov, ker jim ni bilo prav, da bi Benečan izvrševal cerkveno oblast na avstrijskih tleh.

Dočim so v zgodnjem srednjem veku in v prvi polovici 13. stoletja oglejski patriarhi stali na strani nemških cesarjev in bili tudi sami nemškega rodu, so bili v naslednjem času po večini Italijani in se zlasti, odkar so prišli pod beneško oblast, tudi politično s cesarji, oziroma avstrijskimi vladarji niso več dobro razumeli. Že patriarh Ludovik Scarampo se je poravnal z Benečani glede zasedene patriarhove države proti gotovi odškodnini l. 1445. in papež Nikolaj V. je to poravnavo potrdil l. 1451.

Po smrti patriarha Aleksandra Ziemowitskega je bazelski koncil l. 1444. imenoval za njegovega naslednika Lovrenca Lichtenberga, ki ga je na Kranjskem priznaval tudi župnik Žiga Lamberg, poznejši prvi ljubljanski škof. A že l. 1446. je Lovrenc umrl. Še prej pa je patriarh Scarampo imenoval za avstrijsko-goriški del svoje škofije posebnega generalnega vikarja. Bazelski koncil se je tedaj že nagibal k svojemu koncu. Med papežem Evgenom IV. in cesarjem Friderikom pa je prišlo do cerkvenega zedinjenja l. 1447. Za zakonitega patriarha je bil nato v vsej oglejski škofiji priznan Ludovik Scarampo.

V duhu tedanjih državno-cerkvenih teženj pa si je cesar Friderik pri zedinjenju znal zagotoviti izredno velik vpliv na cerkvene zadeve, ki je vpliv oglejskega patriarha v njegovih dednih deželah precej omejeval: dobil je pravico, da sme podeljevati 100 beneficijev v svojih deželah, imenovati škofove za tridentsko, briksensko, chursko, krško, tržaško in pičensko škofijo, pravico patronstva nad petimi župnijami na Kranjskem in precejšnjo oblast tudi nad redovno duhovščino. Patriarhov vpliv v njegovih deželah je zmanjševala dalje oblast, ki jo je imel cesarjev nuncij Enej Silvij Piccolomini, ki je potem tudi kot papež Pij II. proti odporu beneške republike in patriarha Scarampa v sporazumu s cesarjem ustanovil na ozemlju oglejskega patriarhata novo, ljubljansko škofijo. Patriarhovi oblasti sta se začela odtegovati tudi nemški viteški red in ribniški arhidiacon.

S temi uspehi se je Friderik III. tudi zadovoljil, čeprav so Benečani hoteli dobiti patriarha popolnoma pod svoj vpliv. Po smrti patriarha Scarampa l. 1465. so namreč Benečani od papeža zahtevali, da mora postati oglejski

patriarh le Benečan. Ker je cesar Friderik 9. januarja 1468 priznal pogodbo med patriarhom Scarampom in Benečani, se je s tem odpovedal težnjem avstrijske politike po okupaciji nekdanjega patriarhovega ozemlja, ki so se ga polastili Benečani. Zato pa so oglejsko stolico od l. 1471. do ukinitve patriarhats dobivali vedno le Benečani in to celo samo člani iz šestih beneških rodbin. Za avstrijske dežele so imenovali posebne generalne vikarje ne le zaradi obsežnosti škofije kakor nekdanj, temveč tudi zaradi vmesnih političnih mej. Proti koncu 15. stoletja so skušali svoj vpliv na avstrijske dežele utrditi tudi z vizitacijami, ki so se vršile v kratkih presledkih v letih 1487, 1492 in 1494. (Gl. Gruden, Cerkvene razmere 3, 5, 6, 14—22, 38, 47, 73.)

Friderikov sin cesar Maksimilijan I. pa se je z novimi močmi zopet oprijel stare avstrijske politike v ekspanziji proti jugu, ki je še bolj zrahljala vezi oglejskega patriarhata z njegovimi deželami, zlasti še spričo nastopa protestantske reformacije, pri kateri so plemiči dobili tako odločilni vpliv na cerkvene zadeve. V dobi katoliške reformacije je novo napetost med avstrijsko vlado in patriarhatom povzročalo ne le politično, temveč tudi cerkveno-reformno vprašanje. To napetost je po dobi katoliške reformacije odpravila državno-cerkvena politika Marije Terezije v stvarno korist Cerkve na beneških in avstrijskih tleh. Na kratko moremo ta razvoj takole označiti.

Leta 1500. so izumrli goriški grofi. Njihovo posest so po pogodbi podedovali Habsburžani. Zaradi tega se je vnela vojna med njimi in Benečani (1508—1518), v kateri je cesar Maksimilijan I. hotel odtrgati od beneške republike še Furlanijo in gornjeitalške pokrajine. Eden izmed njegovih vojskovodij v tej vojni je bil ljubljanski škof Krištof Rauber. Mesto Oglej so Avstrijci zavzeli l. 1509. Od l. 1348. naprej so sicer oglejski patriarhi stalno bivali v Vidmu, dasi sta se nahajala njihove stolnice in njihov stolni kapitelj v Ogleju. To stanje so oglejski patriarhi le neradi prenašali in zato avstrijski vladi niso bili prijazni. Habsburžani pa so patriarhom zamerili, da so hoteli izvrševati svojo oblast na avstrijskih tleh kot podaniki sovražne beneške republike. Napetost med obema strankama se je v naslednjih časih javljala spričo cerkvenih sinod in kanoničnih vizitacij, v odvisnosti avstrijske duhovščine od oglejskih patriarhov in v pripravi za ustanovitev posebne škofije v Gorici.

Ko se je po Goriškem širil protestantizem, so Benečani grozili, da ga bodo sami zaježili in v ta namen deželo zasedli, če ne bo avstrijska vlada storila svoje dolžnosti. A avstrijska vlada brez cerkvenih oblasti zopet ni mogla protestantizma zatirati. Sodelovanje z oglejsko cerkveno oblastjo pa je bilo zaradi medsebojnega nezaupanja zelo otežkočeno. L. 1548. bi se bila morala po odredbi Ferdinanda I. izvršiti cerkvena vizitacija po Goriškem, naperjena proti širjenju protestantizma. Rudi nesporazuma med patriarhovim generalnim vikarjem Luko Bizsncijem in vladnima komisarjema pa ni uspela. Jasno je, da je zaradi tega cerkvena disciplina v tistih reforme potrebnih časih še bolj propadala.

Od 14. do 20. novembra 1565 se je v Ogleju vršila škofijska sinoda, ki je sprejela odloke tridentskega cerkvenega zbora. Toda avstrijska vlada ni pustila, da bi jih na njenem ozemlju izvrševal kak tuj podložnik. Kako majhen vpliv je imela tedaj oglejska cerkvena oblast na avstrijske dežele, priča oglejski generalni vikar Maracco 27. maja 1565, češ da ne more vršiti vizitacij v strahu pred nasiljem protestantov, ne podeljevati župnij, niti ne deliti svetih redov duhovniškim kandidatom, ki so prej v ta namen prihajali v Videm in vsaj na ta način pričali svetu svojo odvisnost od oglejskega patriarha, sedaj pa hodijo k ljubljanskemu škofu, ki ima privileg posvetiti vsakega, ki pride v ta namen k njemu.

Sv. Stolica si je v tem nevzdržnem položaju pomagala najprej s tem, da je Pij V. 1570 poslal v avstrijski del oglejskega patriarhata posebnega apostolskega vizitatorja v osebi Jerneja Porzia. A tudi on se je po nadvojvodovem opozorilu na smrtno nevarnost na Kranjskem mogel omejiti le na Goriško. L. 1574. je nadvojvoda Karel ustanovil v Gorici poseben arhidiakonat, ki pa patriarhu in njegovemu generalnemu vikarju ni bil všeč, ker sta utegnila slutiti, da se za njim skriva prvi zametek kakega novega škofijskega sedeža. Oglejski generalni vikar Pavel Bizancij je l. 1581. izvršil po avstrijskih deželah vizitacijo, ki mu jo je nadvojvoda Karel dovolil po dolgih pogajanjih. L. 1583. je Pavel Bizancij znova vizitiral Goriško. Nato se je od 26. novembra do 4. decembra 1584 vršila škofijska sinoda v Vidmu, ki so se je udeležili goriški arhidiakon in drugi avstrijski duhovniki. Toda nadvojvoda Karel je vse te duhovnike zato kaznoval in tudi sinodalnih odlokov ni maral priznati za avstrijsko območje. L. 1585. se je nadvojvoda Karel resno zavzel za misel, s katero so se pečali avstrijski vladarji že od l. 1560., da bi se v Gorici ustanovila nova škofija. Ljubljanski škof Janez Tavčar, ki je bil od l. 1574. dalje župnik v Gorici in pozneje tudi arhidiakon do svojega imenovanja za ljubljanskega škofa, je pri tem načrtu z vnemo sodeloval. A odpor oglejskega patriarha in Benečanov ter Karlova smrt sta izvedbo načrta preprečila. Ko je papež Klemen VIII. poveril l. 1593. apostolsko vizitacijo oglejskemu patriarhu-koadjutorju Francu Barbaru, mu je nadvojvoda Ernest vizitacijo dovolil in ga pri tem delu tudi podpiral. Za njim pa noben patriarh ni več stopil na avstrijska tla. V patriarhovem imenu so tu vladali arhidiakoni, tržaški in pičenski škofje in dunajski nunciji; poslednji v tihi zvezi s patriarhom, potem pa zaradi vedno večjih napetosti le v zvezi s sv. Stolicco, vendar je takšno vladanje na daljavo tudi imelo svoje nedostatke.

Ko je patriarh Barbaro svojo apostolsko vizitacijo končal, je za l. 1595. napovedal provincialno sinodo v Štanjelu, ki je bila prva po več kot 200 letih. Avstrijski nadvojvoda je 2. januarja 1595 vsem svojim duhovnikom prepovedal, udeležiti se napovedane sinode, če bi se vršila na beneških tleh in ne v Ogleju. Protest je vložil tudi pri papežu. Oglejskim kanonikom je še posebej

prepovedal udeležiti se sinode kje drugje kot v Ogleju. Tudi svojih komisarjev ni hotel poslati na sinodo.

Provincialna sinoda pa se je od 19. do 27. oktobra 1596 vendarle vršila, in sicer v Vidmu. Nadvojvoda Ferdinand je proti temu protestiral in oglejskim kanonikom pod kaznijo, da izgube dohodek, zapovedal, naj sinodo zapuste. Ker se mu niso vdali, je gradiščanski glavar dejansko zaplenil kapitelsko posest, a nadvojvoda jo jim je že 10. novembra 1596 milostno zopet vrnil pod pogojem, da se nikdar več ne udeleže nobene sinode izven Ogleja. Sinode se je ndeležil tudi pičenski škof Janez Bogarin, ki se je pokoraval nadvojvodu. Temu je zato patriarh delal težave. Da se sinode ni udeležil ljubljanski škof Janez Tavčar, je nmljivo, če se spomnimo, da se ni smatral za patriarhovega sufragana.

Za l. 1599. je patriarh napovedal škofijsko sinodo, ki pa se je potem vršila za beneški del v Vidmu, za avstrijski del pa v Gorici l. 1602. To škofijsko sinodo je Ferdinand dovolil in poslal nanjo kot svoja komisarja goriškega glavarja in ljubljanskega škofa Tomaža Hrena. L. 1603. je patriarh zopet želel vizitirati avstrijski del patriarhata, a avstrijska vlada mu je delala takšne težave, da je moral posredovati sam papež Klemen VIII. (Vatik. arh. Arm. 44, t. 40 n. 71; Arm. 44, t. 43, n. 342; Arm. 44, t. 45 n. 227. — Gruden, *Doneski k zgodovini protestantstva na Slovenskem*, IMK XVII; isti, *Zgod. slov. nar.* 674 sl., 748 sl. — J. Benkovič, *Ljubljanska škofija in škofijske sinode*, Voditelj v bog. ved. IV. — Pastor, *Geschichte d. Päpste XI* [1927], 258.)

Zamisel, da bi se v Gorici ustanovila nova škofija, je hotel uresničiti tudi cesar Ferdinand II., ki je že l. 1609. prepovedal svojim podložnikom obračati se na patriarhovo sodišče. V Rimu mu je pomagal novomeški prošt Albert Pessler, ki je rimski knrji v tej zadevi predložil posebno spomenico (*Glasnik muz. dr. za Slov.* X, 45). Papež Urban VIII. je bil načrtno zelo naklonjen (ZZ 168). Da se ni uresničil, je pač zopet zakrivila beneška republika, ki je tudi sicer delala papežu Urbanu VIII. velike težave (Pastor XIII, 2. str. 713—719). Končno je Benedikt XIV. poslal v Gorico posebnega apostolskega vikarja za avstrijski del patriarhata, kmalu nato pa je mogel oglejski patriarhat ukiniti in ustanoviti goriško nadškofijo.

Iz teh izvajanj je zadosti jasno, zakaj se odvisnost ljubljanskih škofov od oglejskega metropolita ni mogla uveljaviti. Ta odvisnost ni mogla priti do izraza na kakšni provincialni sinodi, ker se je izza početka ljubljanske škofije vršila prva provincialna sinoda šele l. 1596. Kot metropolit oglejski patriarh tudi ni nikdar vizitiral ljubljanske škofije, saj še svojega teritorija na avstrijskih tleh ni mogel, kakor bi bil hotel, in njegova oblast v avstrijskem delu je bila reducirana na minimum, oziroma na golo ime. Končno ljubljanskih škofov ni potrjeval patriarh, temveč papež. Kar se tiče posvečevanja ljubljanskih škofov, je bil, kolikor je znano, edino škof Janez Tavčar posvečen na oglejskem škofijskem ozemlju, namreč l. 1580. v Gorici, kjer

ga je posvetil oglejski generalni vikar škof Pavel Bizancij ob sodelovanju tržaškega in kaprulanskega škofa (Gruden, Zgod. 794). A že zgoraj smo omenili, da se škof Tavčar, enako kot njegovi predniki, ni priznaval za oglejskega sufragana.

B. Pod papeško zaščito pred izobčenjem, suspenzijo in interdiktom in spricho napačnega tolmačenja ustanovnih listin si je potem ljubljanska škofija prisvajala župnije in kapele, ki spočetka niso bile njena last.

1. Ker je bila radovljjska župnija inkorporirana ljubljanski proštiji, je že škof Lamberg mislil, da pripada s tem ljubljanski škofiji. Kajti izrečno si je prisvajal cerkev Matere božje na blejskem otoku, kot cerkev, ki spada pod radovljjsko župnijo, oziroma od Radovljice odvisni blejski vikarijat. Dne 15. decembra 1465 je v njej posvetil glavni oltar. Ob tej priliki je v Radovljici izdal posebno listino⁵³⁾ kot dokaz o izvršeni posvetitvi, naklanjajoč odpustke obiskovalcem imenovane cerkve. V listini trdi, da spada cerkev na blejskem otoku v ljubljansko škofijo. Toda v tem se je čisto gotovo motil. Čeprav je blejski kot spadal v cerkvenem oziru pod oglejskega patriarha, so si po l. 1004. priposestvovali cerkev na blejskem otoku briksenski škofje kot posestniki blejskega gospodstva. L. 1459. pa si je cerkev zopet skušal pridobiti nazaj Oglej, a v prepiru z briksensko škofijo je pri pravdi v Rimu propadel. Po rimski razsodbi na osnovi preskripcije je pripadla briksenski škofiji. Kakor Lamberg si je tudi Tomaž Hren prisvajal škofovsko pravico nad njo, a ni uspel; briksenski škof in graški nuncij sta mu dokazala, da ne spada v ljubljansko, temveč v briksensko škofijo. Prepiri med ljubljansko in briksensko škofijo pa so se glede nje še večkrat ponavljali^{53a)}.

2. Za početke ljubljanske škofije je važen prepir za župnijo Št. Vid pri Ljubljani^{53b)}.

Po smrti župnika Erazma Peylaterja je dobil to župnijo Jurij Heydnick⁵⁴⁾, ki pa je bil potem kmalu odstavljen. Cesar Friderik III. je kot patron na njegovo mesto prezentiral Eneju Piccolominiu, škofu v Sieni in apostolskemu legatu v avstrijskih deželah (od l. 1452. dalje), svojega ka-

⁵³⁾ Pergamentni original v škof. (ne v kapit., kot trdi Gruden o. c. 55 op. l.) arh. v Lj. Ponatis kopije, ki jo je zapisal Hren, v IMK IV, 155.

^{53a)} F. Pokorn, O jurisdikciji nad cerkvijo Matere božje na blejskem otoku in nad odnotno proštijo, v IMK XII, 85—92. — Valvasor VIII, 805/6, 825. V bnlj s dne 3. sept. 1485, s katero je Inocenc VIII. potrdil vtelesenje blejske cerkve na otoku briksenski kapiteljski menzi, se sicer imenuje castrum Vela in anperiore Carniola tunc (namreč l. 1004.) Aquilegiensis, nunc Labacensis dioecesis consistens (IMK XIV, 165), a o cerkvi na otoku pravi papež, da je glede nje de antiqua et approbata haecenusque pacifica observata consuetudine pripadala briksenskim škofom collatio, provisio et omnimoda dispositio. — Za faro Zasip, nad katero so imeli patronat Lambergi, je 31. maja 1496 potrdil novega župnika oglejski patriarh (IMK IV, 74).

^{53b)} V literaturi se ta prepir omenja pri Valvasorju VIII, 658, 819; IX, 21; pri Grudnu o. c. 38, 54, 64.

⁵⁴⁾ Gruden o. c. 38, 54 je ime Georgius napačno čital za Gregorius.

plana iz salzburske škofije, Galla Chlapitza⁵⁶⁾, ki je župnijo čisto zakonito vzel v posest. A Heydnick se je proti temu pritožil pri nekem papeškem avditorju in dosegel zase dve ugodni razsodbi proti Chlapitzu, češ da je bil po krivici oropan šentviške župnije. Vendar s tem prepir še ni bil končan. Ko je papež Pij II. ustanovil ljubljansko škofijo, je šentviško župnijo inkorporiral ljubljanskemu stolnemu dekanatu, ne da bi viseči prepir količkaj v buli omenil, in Chlapitz je tedaj postal ljubljanski stolni dekan ali vsaj kanonik, ker se kot kanonik imenuje v spodaj navedenih suplikah l. 1467, 1468, 1469 in v brevu Pavla II. z dne 18. marca 1469. Zato se je sedaj v ta prepir zapletla tudi ljubljanska škofija; kajti dokler je trajala pravda med Heydnickom in Chlapitzom, inkorporacija šentviške fare, za katero se je ljubljanska škofija naravno zanimala, še ni bila izvršena. V prepir pa je posegel tudi oglejski patriarhat, ker je pač sodil, da šentviška župnija vključ inkorporaciji ljubljanskemu stolnemu dekanatu še vedno spada v oglejsko škofijo. Heydnick je med tem dobil tretjo razsodbo zase. Izvršil naj bi jo oglejski generalni provikar dr. Beraldinus de Nordiis⁵⁷⁾. Njegovo izvršilno pismo naj bi priznala tudi ljubljanski škof Lamberg in kapitelj. Citiral je predse ljubljanskega škofa, prošta in kanonike 8. novembra 1465 s pozivom, ki je bil nabit na cerkvenih vratih v Ogleju, Gorici in v Vipavi. Ker se pozivu niso odzvali, je Beraldinus 7. decembra 1465⁵⁸⁾ proglasil nad njimi kazni, ki so bile določene v izvršilnem pismu. Proti temu so ljubljanski škof, prošt in kanoniki dne 31. januarja 1466 dali vpricho notarja potrditi svojo apelacijo⁵⁹⁾ na papeža, v kateri se pritožujejo, da jih generalni provikar ni citiral po kakem odposlancu ali pa vsaj v kakšnem bližnjem kraju, da bi bili mogli zanj zvedeti; tako pa so zvedeli zanj šele komaj pred desetimi dnevi. Dalje poročajo v apelaciji, da jih Heydnick nikdar ni prosil za umeščenje in da je to brez njihove krivde sploh nemogoče, ker je deželni glavar Žiga Sebriach zasegel dohodke šentviške župnije in ne pusti, da bi se kdo

⁵⁶⁾ To se je zgodilo še pred ustanovitvijo ljublj. škofije. Torej ga ni nastavljal tja šele ljublj. kapitelj, kakor bi kdo utegnil misliti po Valvasorju.

⁵⁷⁾ Gruden o. c. 64 ima napačno Varaldinus. Valvasor VIII, 658, IX, 21 enako, VIII, 819 pa Weraldinus.

⁵⁸⁾ Valvasor VIII, 658, 819 pravi, da se je to zgodilo 14. avg. 1466. Naš datum je razviden iz spodaj citirane apelacije. Valvasor IX, 21 presoja ta patriarhov nastop prostodušno takole: »Daraus dann unschwer hervorblickt, daß selbiger Patriarch ein eyfriger und hitziger Mann müsse gewesen seyn, der gewißlich, wann dieser Handel nicht zwischen Laybach und Aglar, sondern im Garten Getsemane hette müssen ausgefochten werden, dem Hohenpriester-Knecht Malcho nicht nur eines, sondern heyde Ohren besorglich abgehauen, ja gar dem Hohenpriester wol selbstem im Palaß (wann er nicht allzuscharffen Widerstand zu fürchten gehabt) hina versetzt hette. Geistliche müssen um zeitlicher Angelegenheit willen nicht so hurtig herans blitzen, zumal wann das Recht noch nicht allerdings klar und ausfündig, sondern etwas tuncckel und strittig ist. Allein Gott findt noch heut bißweilen Thorheit in seinen Boten.«

⁵⁹⁾ Orig. perg. v škof. arh. v Lj. fasc. 5 št. 2.

umestil na šentviško župnijo brez cesarjeve volje. Zato prosijo papeža za zaščito proti takšnim nadlegovanjem⁵⁹).

Kaj je papež ukrenil, ni znano. Cesar pa je morda prav spričo te zadeve izdal zgoraj citirano pismo z dne 5. novembra 1466, da sme ljubljanski škof svobodno razpolagati z inkorporiranimi župnijami⁶⁰).

Med ljubljanskim škofom, proštom in kapitljem na eni in Heydnickom na drugi strani je prišlo do naslednje poravnave: Heydnick prostovoljno resignira na šentviško župnijo in dobiva zato do svoje smrti 50 zlatih goldinarjev od škofovske, 50 pa od kapiteljske menze. Šentviška župnija se za stalno inkorporira kapiteljski menzi in kapitelj oskrbuje župnijo po enem svojih kanonikov ali kaki drugi osebi, ki jo svobodno nastavi in po potrebi odstavi. Na to poravnavo je pristal tudi cesar. Zato se cesar, ljubljanski škof in kapitelj obračajo na papeža s prošnjo, da to poravnavo tudi on potrdi in tako spravi s sveta prepir za šentviško župnijo, o kateri se v 1. supliki⁶¹) trdi, da je spadala prej v oglejsko, sedaj pa v ljubljansko škofijo. Papež je poravnavo odobril in naročil 3. januarja 1467 dekanu v Čedadu, da to poravnavo izvrši⁶²). Predno pa se je inkorporacija v smislu tega papeškega naročila izvršila, je Jurij Heydnick umrl. Ker so nekateri govorili, da se je šentviška župnija šele sedaj izpraznila, so se cesar, ljubljanski prošt in kapitelj znova obrnili na papeža s prošnjo za inkorporacijo, posebej poudarjajoč, naj bo inkorporacija veljavna, tudi če se ne navede prava vrednost obeh beneficijev, ki se združita, kakor se je po pravu zahtevalo⁶³). Na to je papež Pavel II. pristal 3. decembra 1468⁶⁴). V papeški pisarni pa je bila vložena še tretja suplika, ki prosi za isto kot druga⁶⁵). Nanjo je odgovoril papež Pavel II. z brevom stiškemu opatu z dne 18. marca 1469⁶⁶), kateremu

⁵⁹) V tej apelaciji z dne 31. jan. 1466 so imenovani sledeči člani ljubljanskega kapitlja: prošt Leonhardus Gamitzer, kanoniki Hermagoras de Harlandt, Michael de Stein, Georgius Kyslecker, Nicolaus Ottner, Andreas Goschel, Ulricus Hueber; v supliki, na katero je bil dan odgovor 3. jan. 1467, pa še Gallus Chlapitz. Vred pičlih dobodkov kapitlja število kanonikov ni bilo popolno. Glej tudi Valv. VIII, 690, Hrenove zapiske v MHK J862, 17 in Grudna o. c. 79 op. 1. — Pripomniti je tudi to, da se škof Lamberg v tej apelaciji nikjer ne sklicuje na odredbo Pija II., da je ljubljanska škofija izvzeta iz patriarbove oblasti, kot trdi Gruden o. c. 64.

⁶⁰) Valvasor VIII, 658 omenja cesarjevo pismo neposredno za apelacijo. Pravilno sklepa, da je bilo izdano l. 1466.

⁶¹) Avtentični prepis iz registra suplik lib. V. fol. 228 v ljublj. kap. arh. fasc. 259 št. 19.

⁶²) V brevu stiškemu opatu z dne 18. marca 1469 (kopija v kap. arh. v Lj. fasc. 259 št. 19).

⁶³) Avtentičen prepis suplike iz registra suplik lib. IV. fol. 39 v ljublj. kap. arh. fasc. 259 št. 19.

⁶⁴) Pergamentna listina v ljublj. kap. arh. Gruden o. c. 54. A stvar tedaj še ni bila končana, kot bi sledilo po Grudnu.

⁶⁵) Avtentični prepis iz registra suplik lib. IX. fol. 117 v ljublj. kap. arh. fasc. 259 št. 19.

⁶⁶) V datumu se sicer navaja inkarnacijsko leto 1468, toda po florentinskem stilu. Kopija v ljublj. kap. arh. fasc. 259 št. 19.

naroča, naj inkorporacijo šentviške župnije kapiteljski menzi izvrši. Št. Vid se v tem papeškem brevu imenuje »päröchialis ecclesia Sancti Viti prope Laybacum olim Aquileiensis; nunc vero Laybacensis dioecesis«. S tem papeškim priznanjem je na osnovi tendenčnih informacij v suplikah⁶⁷⁾ postala šentviška župnija del teritorija ljubljanske škofije, kar spočetka ni bila.

3. Zanimivo je, kako je izpod oglejske škofije prišla pod ljubljansko škofijo župnija Sora. A. Koblar⁶⁸⁾ in Gruden⁶⁹⁾ sta mislila, da se je to zgodilo takoj ob ustanovitvi ljubljanske škofije. Sklicujeta se na to, da je cesar Friderik III. podaril ljubljanskim škofom graščino Goričane z vsem njenim posestvom, ki je obsegalo več kot polovico sveta tedanje sorske fare.

Župnija Sora, ki je spadala pod oglejski patriarhat, je bila inkorporirana cerkvi sv. Lenarta na Ljubelju, ki je bila last vetrinjskega cistercijskega samostana. Vetrinjski opatje so pobirali farne dohodke in nastavljali svoje vikarje v Sori, ki so bili v duhovnih zadevah podložni oglejskemu patriarhu kot svojemu škofu. Vetrinjskemu samostanu je bila inkorporirana od l. 1342. do l. 1631., od l. 1631. do l. 1733. pa stiškemu samostanu⁷⁰⁾. Dasi v ustanovnih listinah ljubljanske škofije fara Sora sploh ni imenovana in je torej po pravu še naprej spadala pod oglejsko škofijo, so si jo ljubljanski škofje vendarle začeli prisvajati. Novo farno cerkev sv. Štefana je posvetil prvi ljubljanski škof Lamberg⁷¹⁾. Škofovsko oblast so nad to župnijo izvrševali ljubljanski škofje. Za l. 1502. imamo priče, da je nastal spor zaradi Sore med oglejskim patriarhom in ljubljanskim škofom Krištofom Rauberjem. Patriarh je sodil, da še vedno spada pod oglejsko jurisdikcijo, dočim jo je Rauber smatral za del ljubljanske škofije in se skliceval na dejstvo, da Sora od ustanovitve ljubljanske škofije priznava za svoje nadpastirje le ljubljanske škofe⁷²⁾. V tem primeru je torej Sora prišla pod ljubljansko škofijo po preskripciji.

Med ljubljanskim škofom Kacijanarjem in vetrinjskim opatom se je l. 1545. sklenil dogovor glede umeščanja sorskega vikarja tako, da je ljubljanski škof ali škofov pooblaščenec umestil vikarja v svetno oblast z izročitvijo ključev župnišča, opatov pooblaščenec pa v duhovno oblast z izročitvijo cerkvenih ključev⁷³⁾. Po inkorporaciji Sore stiškemu samostanu so ljubljanski škofje zahtevali, da morajo novoizvoljeni sorski vikarji po prestani skušnji le od njih dobiti duhovno jurisdikcijo, da smejo le oni (ljubljanski škofje) vizitirati sorsko faro in klicati vikarje na svoje sinode.

⁶⁷⁾ V njih se rabi ista fraza.

⁶⁸⁾ A. Koblar, *Zgodovina sorske fare*, Lj. 1883, 24 (*Zgodovina fara ljubljanske škofije I. zv.*).

⁶⁹⁾ o. c. 55.

⁷⁰⁾ Koblar o. c. 22 sl. in 30 sl.

⁷¹⁾ Koblar o. c. 45.

⁷²⁾ Koblar, *Drobtinice iz furlanskih arhivov*, v *IMK* III, 184.

⁷³⁾ Koblar, *Zgod. sorske fare* 28.

Glede teh pravic in dolžnosti je večkrat prišlo do sporov med ljubljansko škofijo in stiško opatijo. Končno je stiškim opatom na osnovi privilegijev ostala le pravica, da volijo in nastavljajo sorske vikarje in da ob škofovski vizitaciji v cerkvenih zadevah vizitirata Soro v svetnih zadevah dva konventuala ali vsaj stiški prior⁷⁴). Da bi enkrat za vselej napravil konec prepriroin med stiškiimi opati in ljubljanskimi škofi, je ljubljanski generalni vikar dr. J. J. Schilling 4. aprila 1733 odkupil sorsko faro od stiškega samostana za 6000 goldinarjev nemške veljave. Po tej kupni pogodbi si je pridobil pravico prejemati od sorskega župnika miznino (mensale) in postavljati na faro nove župnike⁷⁵). V kupni pogodbi se ta pravica že imenuje ius patronatus⁷⁶). Končno je Schilling v svoji oporoki 9. januarja 1752 patronatno pravico nad Soro odstopil ljubljanskim škofom, toda brez pravice do menzalnih dohodkov. Tako so si torej ljubljanski škofje pridobili popolno pravico podeljevati sorsko faro komurkoli v času, ko je bil oglejski patriarhat ukinjen.

4. Tudi Radovljico in njej podrejene župnije Mošnje, Zasip, Bled, Gorje, Srednjo vas v Bohinju, Dovje, Kranjsko goro in Fužine so oglejski patriarhi smatrali za svoje. O tem nam priča prizadevanje oglejskega vizitatorja Pavla Bizancija l. 1581., da bi te župnije zopet pridobil nazaj⁷⁷). Toda tedaj je bilo prepozno. Ljubljanska škofija si jih je že davno priposestvovala.

5. Posebno poučen primer, kako si je ljubljanska škofija priposestvovala tuje župnije na osnovi inkorporacije, nam nudi prepis med Oglejem in Ljubljano za župnijo Kranj.

Dne 17. avgusta 1507 je cesar Maksimilijan I. s privoljenjem patriarha Dominika Grimanija inkorporiral kranjsko župnijo v svetnem in duhovnem oziru škofovski menzi v Ljubljani⁷⁸). A s tem je še ni izločil in je tudi ni mogel izločiti iz oglejske škofije⁷⁹). Zato so imeli oglejski patriarhi a priori prav, če so se zavzemali zanjo kot del svoje škofije. Po inkorporaciji je ljubljanski škof postal za Kranj le župnik, ne pa tudi škof. V posest jo je vzel ljubljanski škof. Krištof Rauber po smrti kranjskega župnika dr. Matije Operta 29. avgusta 1511⁸⁰).

V Kranju pa je bilo več beneficijev, za katere so se po določilih ustanovnikov predlagali beneficiati kranjskemu župniku v potrditev. Po inkorpo-

⁷⁴) Koblar o. c. 33—35.

⁷⁵) Koblar o. c. 40.

⁷⁶) Tu zopet vidimo, kako se je inkorporacija začela zamenjavati s patronatom. Gl. A. Odar, Pravno razmerje med župnijo in kapitljem v Novem mestu, v Bogosl. Vest. XV, 110—114.

⁷⁷) IMK VII, 57, 58.

⁷⁸) Tekst v ZZ 69, 70. Kap. arh. v Lj. fasc. 111 št. 1.

⁷⁹) V pismu čitamo, da je župnija »Agler Bistumbes«, kar ne mora veljati samo pro praeterito.

⁸⁰) Škof. arh. v Lj. fasc. 13 št. 2.

raciji so se torej predlagali ljubljanskemu škofu kot kraujskemu župniku. Oglejski patriarh Janez Grimani (1546—1592) je po doslej zuanih virih postal prvi na to pozoren, spoznavši nevarnost, da pride Kranj na ta način kaj lahko pod ljubljansko škofijo. Zato se je proti temu pritožil pri kralju Ferdinandu 27. novembra 1554⁸¹⁾ in zahteval pravico imenovati in potrjevati prezeutirane kraujske beneficiate zase. Ferdinand je o tej pritožbi 12. septembra 1555 obvestil ljubljanskega škofa Urbana Textorja (1544 do 1558) kot kraujskega župnika. Pokorn se moti, ko spričo tega spora piše, »da oglejski očak ni priznaval ne vtelesenja kraujske župnije ljubljanski škofiji, ne izjemuega stanja ljubljanske škofije od oglejske oblasti in odgovornosti naravnost sv. stolici«⁸²⁾. Kajti patriarhu je šlo za to, da ohrani svojo škofovsko oblast nad kranjsko župnijo. L. 1555. je prišel v Kranj oglejski vizitator in je v svrhu vizitacije citiral k sebi tudi kranjskega vikarja. A ta se pozivu ni odzval, češ da je odgovoren le svojemu rednemu župniku ljubljanskemu škofu. Ker ga je vizitator zato izobčil, je kranjski vikar iskal zaščite pri škofu v Ljubljani. Škof Urban Textor se je pritožil pri apostolskem nunciju, vpričo katerega se je potem septembra 1555 sporna zadeva rešila tako, da se je oglejskemu patriarhu priznala pravica izvrševati škofovska opravila v kranjski župni cerkvi, svetua in duhovna uprava te župnije pa se je priznala ljubljanskemu škofu kot patronu in rednemu župniku kraujske fare⁸³⁾. Po vsem tem moramo reči, da se je kranjska fara tedaj vendarle priznala oglejski škofiji. Dne 6. marca 1565 priznava oglejski generalni vikar Jakoh Maracco v pismu oglejskemu patriarhu, da je sicer kranjska župnija prideljena meuzi ljubljanskega škofa, da pa vkljub temu spada pod oglejsko škofijo⁸⁴⁾. Oglejski vizitator Pavel Bizancij piše oglejskemu patriarhu iz Kamnika 1. junija 1581, da je 31. maja obiskal Kranj in zopet prevzel cerkveno oblast, ki so jo tamkaj že dvajset let izvrševali predniki ljubljanskega škofa⁸⁵⁾. Tako piše Bizancij v prvem letu vladanja ljubljanskega škofa Janeza Tavčarja (1580—97), ki se sicer ni maral priznati za oglejskega sufragana, a je v svoj ordinacijski zapisnik o Kraju zapisal, da je »Aquilensis dioecesis«, kar je potem Hren popravil v »Lahacensis«⁸⁶⁾. Za časa istega škofa Tavčarja se je po naših krajih 1593 vršila apostolska vizitacija oglejskega patriarha Franca Barbara, ki je zaradi sumljivosti herezije in nevzlednega življenja odvezel arhidiakonata za Gorenjsko kranjskemu vikarju Francu Lapidica (ali Lathomusu). Hotel ga je odstaviti tudi kot kranjskega vikarja, a škof Tavčar tega ni pustil, ampak ga je sam odstavil l. 1595.⁸⁷⁾

⁸¹⁾ Kap. arh. v Lj. fasc. 121. KZ 1929, 4, 3.

⁸²⁾ KZ 1929, 4, 4.

⁸³⁾ Škof. arh. v Lj. fasc. 13 št. 15. Kap. arh. v Lj. fasc. 111 št. 1. KZ 1. c.

⁸⁴⁾ IMK XVII, 8, 9.

⁸⁵⁾ IMK XVII, 57.

⁸⁶⁾ IMK V, 113.

⁸⁷⁾ KZ 1929, 4, 4; 1932, 11, 6.

V boju za Kranj zastopa v naslednjem času interese ljubljanske škofije škof Tomaž Hren. Po odhodu vikarja Krištofa Treyberja iz Kranja v Trebnje je škof Hren 14. februarja 1601 v Kranju umestil in slovesno vpeljal dotedanjega župnika v Trebnjem in dolenjskega arhidiakona Janeza Friderika Klemenca; 15. februarja ga je umestil na beneficij brdskih gospodov Egkhov; 16. februarja pa je umestil Andreja Fellmanna na beneficij sv. Katarine v kranjski župni cerkvi⁸⁸). Oglejski arhidiakon za Gorenjsko kamniški župnik Boštjan Trebulan je zato po naročilu oglejskega patriarha pozval predac kranjskega vikarja Klemenca, da se opraviči. Ker ni prišel, ga je 10. marca 1603 suspendiral. A Klemen se tudi za to ni zmenil. Po novem brezuspešnem pozivu ga je 19. julija 1603 proglasil za iregularnega. Sedaj se je Klemen zganil. V pismu z dne 23. julija 1603 se je obrnil na škofa Hrena za pomoč. Prosil ga je, naj se kar naravnost pri rimski kuriji zavzame za to, da se Trebulan iz teh krajev odstrani, ker drugače ne bo miru, ker se tudi nuncij nagiba na njegovo stran. Sporočil mu je tudi, kako je Trebulan želel dobiti iz kranjskega arhiva kako tozadevno listino, a ni ničesar dobil⁸⁹). Po ponovnem brezuspešnem pozivu ga je Trebulan 12. decembra 1603 izobčil.

Med tem pa je nastopil tudi škof Hren. Ugovarjal je zahtevi, da bi se kranjski vikarji morali predlagati v potrditev in umestitev oglejskemu patriarhu in je navajal za svoje stališče potrebne dokaze, ki naj bi jih ljubljanski prošt in pa kranjski vikar Klemen osebno sporočila oglejskemu patriarhu v Vidmu. Najprej se je Hren skliceval na listine. Dne 18. aprila je v ta namen poslal Klemenu prepise listin, predvsem izvršilno pismo krškega škofa Ulrika z dne 13. septembra 1463 in pa neki privileg cesarja Friderika III., vsekakor cesarjevo pismo z dne 5. novembra 1466 glede svobodnega razpolaganja z inkorporiranimi župnijami⁹⁰). Papeških bul in več drugih dokumentov pa mu ni mogel dati, ker so se nahajali v Gornjem gradu in ni mogel tedaj tako hitro do njih. Obljubil pa je, da jih bo, če treba, poiskal pozneje. V pogledu na izvršilno pismo krškega škofa Ulrika je dokazoval, da je prav tako kot druge inkorporirane župnije tudi kranjska župnija zaščitena pred cerkvenimi kaznimi. Klemenu je izročil tudi prepise vseh papeških privilegijev, zlasti potrdilnih pisem papeža Gregorija IX. in Bonifacija VIII., ki so bili dani gornjegrajskemu samostanu. Hren poudarja, da je gornjegrajski samostan inkorporiran škofovski mizi z vsemi svojimi pravicami in privilegiji in z vsem svojim posestvom in da so gornjegrajski opati vse samostanu inkorporirane cerkve vladali po svetnih in redovnih duhovnikih, ki so jih sami nastavljali in odstavljali. Na enak način je škofovski menzi inkorporiran tudi Kranj. Kar velja za Gornji grad s podreje-

⁸⁸) Hrenov koledar 1601, MHK 1862, 18.

⁸⁹) Kap. arh. v Lj. fasc. 111.

⁹⁰) To je Hren zabeležil v svoj koledar l. 1602, MHK 1862, 22. KZ 1929, 9, 4.

nimi župnijami, to naj velja tudi za Kranj⁹¹⁾. Iz tega zopet vidimo, da so ljubljanski škofje na isti osnovi priposestvovali gornjegrajske župnije in Kranj, namreč na osnovi inkorporacije škofovski mizi in da z inkorporacijo samo te župnije še niso postale del ljubljanske škofije.

Po pravici se Hren sklicuje na dejstvo, da pripada kranjska župnija ljubljanski škofiji, vsaj kar se tiče nastavljanja in odstavljanja vikarjev in beneficiatov, po kanonično veljavni preskripciji; kajti od inkorporacije dalje ni nobenega dokumenta, ki bi dokazal, da je oglejski patriarh kakega kranjskega duhovnika potrdil, nastavil ali odstavil. L. 1593. je sicer oglejski patriarh pri svoji vizitaciji odstavil vikarja Lathomusa, a le kot arhidiakona, ne pa kot župnika, oziroma vikarja; kot takega ga je odstavil ljubljanski škof. In če bi ga bil oglejski patriarh odstavil tudi od župnije, bi to dokaza iz preskripcije ne ovrglo, ker bi ga bil v tem primeru odstavil kot apostolski vizitator, ne pa kot patriarh. Z nasprotno strani naglašja Hren, da so od inkorporacije dalje nastavljali kranjske župnike-vikarje le ljubljanski škofje. Priznava sicer, da pripada oglejskim patriarhom po poravnavi iz l. 1555. raba pontifikalij v kranjski župni cerkvi in da jih v oskrbovanju pontifikalij noben ljubljanski škof ni nikdar motil, želi pa vendarle, da bi zaradi svojih zaslug za oglejsko stolico, ki si jih je, ne da bi se hvalil, pridobil v njenem avstrijskem delu, zaslužil, da bi tudi on smel rabiti pontifikalije v kranjski župni cerkvi. S patriarhom se zaradi Kranja ne želi več prepirati. Vsa zadeva naj bi se priporočila nadvojvodu Ferdinandu in papež naj bi s kako novo bulo vso stvar dokončno uredil⁹²⁾.

Hrenovim dokazom iz preskripcije ni mogoče oporekati. Kar se tiče njegovih dokazov iz listin, pa je svojim odposlancema naročil, naj pokažeta patriarhu prepise in pisma le tedaj, če se jima ti dokazi zde zadošči trdni⁹³⁾. Priznati moramo, da so oglejski patriarhi na osnovi listin popolnoma pravilno poudarjali, da je škof Kranja tudi po inkorporaciji še vedno oglejski patriarh; ljubljanski škofje imajo samo pravico uživati župnijske dohodke in skrbeti, da dušno pastirstvo zato ne bo trpelo nobene škode, ne pa nastopati tako, kakor da bi imeli nad Kranjem tudi škofovsko oblast⁹⁴⁾.

Ali in kdaj sta v l. 1602. ljubljanski prošt in kranjski vikar Kllemen odpotovala v Videm in kaj sta tam opravila, ni znano. To moremo iz po-

⁹¹⁾ KZ 1929, 9, 4.

⁹²⁾ KZ 1929, 10, 3 sl.

⁹³⁾ KZ 1929, 9, 4.

⁹⁴⁾ KZ 1929, 11, 6. Popolnoma neumestna je torej naslednja Pokornova sodba: »Ako je oglejski očak izvrševal svojo vrhovno oblast nad župnijami ljubljanske škofije, dokler ta še ni bila ustanovljena in izvzeta iz očakove jurisdikcije ter naravnost sv. stolici podrejena, je popolnoma pravilno. In dokler Kranj še ni bil vtelesen mizi ljubljanskega škofa, je bilo tudi vse v redu, ako je očak izvrševal svojo jurisdikcijo ondi po svojih pooblaščenih. Kar pa počenja očak in njegov naddiakon Trebulan zdaj po izvzetju ljubljanske škofije iz očakove oblasti in njeni podrejenosti naravnost sv. stolici ter vtelesenju Kranja ljubljanskemu škofu, to pa presega že ne le vse meje dostojnosti, marveč je naravnost nasilje.«

znejših dogodkov samo nekako sklepati. Klemen je prejel od patriarha pismo z dne 10. septembra 1602, s katerim ga potrjuje kot kranjskega župnika. Vpeljal naj bi ga arhidiakon Trebuban. Patriarh je torej Klemenovo umeštev po Hrenu smatral za neveljavno.

Po takšnem ukrepu oglejskega patriarha se je Hren 2., oziroma 9. junija 1603 s posebno pritožbo proti patriarhu obrnil na avstrijskega nadvojvoda Ferdinanda in svoji prošnji priložil potrdilno pismo oglejskega patriarha za kranjskega vikarja Klemena, cesarjevo pismo o vtelesenju kranjske župnije škofovski menzi ter Trebuhanov dekret o suspenziji vikarja Klemena⁸⁵). Priloženi potrdilni patriarhov dekret za vikarja Klemena je škof Hren glosiral v smislu zgoraj navedenih lastnih nazorov⁸⁶), da pripada po pravu inkorporacije in na osnovi preskripcije ljubljanskemu škofu kot pravemu pastirju kraja brez dvoma pravica, da brez vsakršne odvisnosti od oglejskega patriarha nastavlja in odstavlja kranjske vikarje, da torej ljubljanskemu škofu teh ni treba prezentirati oglejskemu patriarhu, ta pa jih tudi nima pravice potrjevati. Dobro poudarja Hren, da je z inkorporacijo kranjske župnije ljubljanski škofovski menzi po cesarju Maksimilijanu I. in oglejskem patriarhu Dominiku Grimaniju za vse čase dobro poskrbljeno za kranjskega župnika. Kajti kranjski župnik je vsakokratni ljubljanski škof na osnovi inkorporacije iz l. 1507. A kakor ljubljanskega škofa, ki ni sufragana, tako tudi kranjskega župnika v osebi ljubljanskega škofa ni treba oglejskemu patriarhu prezentirati, da bi ga ta potrdil in umestil kot kranjskega župnika. V pismu nadvojvodu Ferdinandu naglašja Hren čisto pravilno, da je od samega papeža postavljen in potrjen za župnika v Kranju⁸⁷). Svoje vikarje v Kranju pa škof kot kranjski župnik lahko prav tako svobodno nastavlja, kakor svoje vikarje nastavljajo drugi župniki. V nastavljanju kranjskih vikarjev torej patriarhi že od inkorporacije dalje svoje škofovske oblasti nad Kranjem niso mogli uspešno uveljavljati. Tako je bila na osnovi inkorporacije, kar se tiče nastavljanja kranjskih župnikov in vikarjev, škofovska oblast oglejskih patriarhov nad Kranjem izpodrinjena.

K patriarhovim besedam v potrditvenem dekretu za Klemena, ki ga nastavlja za vikarja v Kranju zato, da župnija v duhovnem oziru ne bo trpela škode, pripominja Hren, da verske škode, ki je v Kranju nastala po Luthrovem krivoverstvu, ni odstranil noben patriarh ali kak njegov arhidiakon, temveč po milosti božji in po oblasti nadvojvoda Ferdinanda on sam. Noben patriarh se za tisto škodo v Kranju ni brigal, razen sedanjega (Franca Barbara), ki je prišel v Kranj pač kot apostolski vizitator in ni opravil nič drugega kot vizitacijo in pa pontifikalije.

Nadvojvoda je nato v pismu z dne 15. junija 1603 zahteval od graškega apostolskega nuncijskega Hieronima Porzia, naj vse patriarhove in Trebuhanove

⁸⁵) KZ 1930, 2, 6.

⁸⁶) KZ 1929, 11 in 12 ter 1930, 2.

⁸⁷) KZ 1930, 3, 6.

odloke glede kranjskega vikarja Klemenca, proglasi za nične in obnovi stari red.

S pismom dne 20. junija 1603 se je Hren pritožil tudi nunciju. V njem ga prosi, naj bi se namesto sv. Stolice zavzel za obrambo pravic ljubljanske škofije. Hren se je raje obrnil na nuncija kot na sv. Stolicu najbrž zaradi tega, ker je nuncij bival bližje, namreč v Gradcu, in ker je imel tu na razpolago več posredovalcev, zlasti nadvojvoda Ferdinanda, ki ga v pismu nadvojvodu z dne 10. julija 1606⁹⁸⁾ za Bogom priznava za edinega patrona in zaščitnika ljubljanske škofije. Svoje pravice do Kranja dokazuje s stoletno zastarelostjo in poteguje se zanje, nadaljuje v pismu nunciju, zato, da se ne bi zdelo, da zanemarja pravice ljubljanske škofije in jih nespametno prepušča drugim. Zahteva, naj nuncij na določeni dan pozove k sebi oglejskega patriarha, oziroma njegovega arhidiacona Trebuhana in kranjskega vikarja Klemenca in naj prepir končno razsodi. Na Hrenovo zahtevo je nuncij že prej pozval oglejskega patriarha pred svoje sodišče, pa se ni odzval. V pismu z dne 20. decembra 1603 opozarja Hren nuncija, da je patriarhovo, oziroma Trebuhanovo nasprotovanje vikarju Klemenu indirektno naperjeno tudi proti ljubljanskemu škofu kot kranjskemu župniku.

Nuncij je Hrenu odgovoril šele 7. februarja 1604. Sporoča mu, da je o njegovih zahtevah obvestil patriarha, a da se patriarh povabilu pred sodišče zato ni odzval, ker tistega povabila ni prejel. Hrenu poroča, naj po svojem prokuratorju dr. Gašparju Terzn vso zadevo pismeno, jasno in obširno obrazloži in opreči s potrebnimi dokazili; potem pa bo on vse skupaj predložil patriarhu v odgovor. Nuncij se je torej za prepir zavzel, najbrž bolj pod vplivom nadvojvodovega pisma z dne 15. junija 1603. Tako vsaj lahko sklepamo iz nadvojvodovega pisma nunciju z dne 8. januarja 1604⁹⁹⁾. Vendar prosi nadvojvoda nuncija ponovno, naj s svojim vplivom doseže, da bo ljubljanski škof nemoteno kakor nekdanj lahko vršil svoje pravice v pogledu na oddajanje kranjske župnije. Toda do tega še dolgo ni prišlo.

Dne 10. julija 1606 se je Hren znova obrnil s prošnjo za pomoč tako na nadvojvoda Ferdinanda kakor na graškega nuncija. Iz pisma nadvojvodu razvidimo, da bi bil patriarh inkorporacijo kranjske župnije rad spremenil v patronat, tako da bi bil ljubljanski škof samo prezentator za kranjsko župnijo, prezentirane kandidate pa bi potrjeval patriarh. Razmerje med patriarhom in ljubljanskim škofom v pogledu na kranjsko župnijo naj bi bilo takšno, kakršno je bilo patriarhovo razmerje do imetnika loškega gospodstva, t. j. freisinškega škofa, v pogledu na loško župnijo, za katero je ta kot ustanovnik in patron župnike oglejskemu patriarhu samo prezentiral, patriarh pa jih je potrjeval. V resnici pa razmerje ne more biti isto; kajti kranjska župnija je bila inkorporirana in potem preskribirana, ker noben

⁹⁸⁾ KZ 1930, 5, 5.

⁹⁹⁾ KZ 1930, 4, 6.

Ljubljanski škof ni nikdar prezentiral patriarbu kranjskih vikarjev. Ljubljanski škof ni kar patron, temveč župnik kranjske župnije. Če smejo drugi župniki in prelati postavljati na svoje župnije vikarje, pravi, da jih vsaj z isto pravico lahko postavlja tudi on. V tem je Hren imel prav. To pa, da ljubljanski škof tudi kot kranjski župnik ni odgovoren oglejskemu patriarhu, dokazuje Hren s tem, da je, kakor je pač napačno mislil, tudi inkorporirana kranjska župna cerkev iz patriarhove oblasti izvzeta na osnovi zaščitnega pisma Pija II. z dne 10. septembra 1462. Kvečjemu sme patriarh postavljene vikarje poklicati k izpitu za dušno pastirstvo. A tak izpit za Klemena, ki je že več let služil kot župnik v Trebnjem pod patriarhovo oblastjo, ni potreben. Ponovno prosi Hren, naj bi nuncij določil dan za razsodbo o prepiru obeh strank, zlasti še, ker je že sam pokazal nunciju v Gradcu vse svoboščine in eksempcijsko bulo v originalu¹⁰⁰). V pismu nunciju poudarja Hren, da je patriarh postavil njegovega vikarja v Kranju proti cesarskemu in papeškemu privilegiju, po katerem da je ljubljanska škofija popolnoma izvzeta iz patriarhove oblasti in podrejena edinole sv. Stolici.

Po nekaj dneh (20. julija 1606) je sporočil Hrenu njegov prokurator dr. Terz, kako stoje njegove stvari v Gradcu. Od dvornega podkancelarja je Terz zvedel, da se nadvojvoda nerad vmešava v prepire med cerkvenimi predstojniki, temveč jih raje izroča v presojo apostolskemu nunciju. Če bi patriarh tožil Klemena v Rimu, bi se sv. Stolica proti patriarhu zavzela za eksemptno ljubljansko škofijo. Zato se patriarh pač ne bo obrnil na Rim. Prepir pa se tudi ne bo končal pred nuncijem, ker mu nuncij ni naklonjen¹⁰¹). Zato mu svetuje, kar mu je že večkrat priporočal in kar je pred letom dni odobral tudi nuncij, da namreč skliče konzistorij in ta naj prepir končno veljavno odloči tako, da nima patriarh nad kranjskim vikarjem nobene jurisdikcije¹⁰²).

Zanimivo je, da sta skoraj istočasno obe stranki vsaka zase podali svoji izjavi kot nekako razsodbo.

Oglejski patriarh je ljubljanskemu škofu odgovoril 20. decembra 1606 s pismom, ki ga je preko arhidiakona Trebuhana prejel ljubljanski škof že 29. januarja 1607. Pri obravnavi o zadevi kranjske župnije so v Ogleju prišli do zaključka, da je kranjska župnija pač inkorporirana ljubljanski škofovski menzi, toda nikakor ne v škodo oglejske škofovske oblasti, ker milosti se podeljujejo tako, da drugi ne trpe pri tem nobene škode. Zato ljubljanskega škofa opominja, naj nikar ne izvršuje škofovskih opravil v Kranju, kakor sliši, da se zadnji čas godi¹⁰³). O nastavljanju kranjskih vikarjev pa patriarh ne omeni nobene besede. Zdi se, da se je glede tega popolnoma vdal zahtevam ljubljanskega škofa.

¹⁰⁰) KZ 1930, 5, 6.

¹⁰¹) Zakaj, sem pojasnil v svojem delu Breve Pavla V. Tomažn Hrenn z dne 27. nov. 1609, Lj. 1930.

¹⁰²) KZ 1930, 7, 6. ¹⁰³) KZ 1930, 6, 6.

Svojo razsodbo pa je izrekel tudi ljubljanski škofijski konzistorij 17. febr. 1607 v škofijskem dvorcu v Ljubljani pod predsedstvom škofa Hrena. Pregledal je vse akte, ki so se nanašali na postavitev Klemen za kranjskega vikarja, dalje ustanovni listini ljubljanske škofije, tako zvano eksempcijsko, bufo Pija II. z dne 10. septembra 1462, po kateri je tudi po mnenju konzistorija ljubljanska škofija izvzeta iz oglejskega patriarhata in iz oblasti vsakega drugega ordinarija ter neposredno podrejena sv. Stolici, in končno listino cesarja Maksimilijana I. o inkorporaciji kranjske župnije ljubljanski škofovski menzi. Razsodba se je glasila: 1. da so vsi akti oglejskega patriarha in njegovega arhidiakona proti kranjskemu vikarju nični, 2. da kranjski vikarji na noben način niso podrejeni oglejskemu patriarhu ali njegovemu arhidiakonu, in 3. da oglejski patriarh ali njegov arhidiakon tudi nimata nobene oblasti nad ljubljanskim škofom, ki je pravi kranjski župnik¹⁰⁴).

Tako se je prepir za Kranj nekako končal, a ne pred skupnim sodnikom. Vsaka stranka je sodila zase in vsaka je imela s svojega stališča prav: patriarh s stališča svojih nekdanih pravic, ki mu jih inkorporacija kot taka ni vzela, ljubljanski konzistorij pa s stališča preskripcije, dasi je Hren nedavno še priznal oglejskemu patriarhu pravico do škofovskih opravil v Kranju. Do te preskripcije je prišlo, ker so patriarhi Kranj toliko časa zanemarjali in ker so si v Ljubljani ustanovni listini, oziroma inkorporacijo in tako zvano eksempcijsko bulo tolmačili v svoj prid.

Ko je l. 1609. kranjski vikar Klemen umrl, je ljubljanski škof na njegovo mesto imenoval brez vsakega oporekanja Janeza Rozmana, ki je bil vikar v Kranju od 24. aprila 1609 do svoje smrti l. 1620.¹⁰⁵) Za njegovega naslednika je Hren l. nov. 1620 umestil Blaža Kužmana^{105a}). Ker ni nihče ugovarjal, je apostolski vizitator Sikst Carcanus dne 5. decembra 1620 proglasil to dejanje kot popolnoma zakonito¹⁰⁶).

Zaradi Kranja je Hren proti oglejskemu vplivu še enkrat odločno protestiral. Dne 12. oktobra 1611 je prispel v Kranj oglejski vizitator tržaški škof Ursinus de Berthis in hotel tudi tu opraviti vizitacijo. A Hren mu je to osebno zabranil. Že 6. oktobra istega leta je Hren v Kranju pontificiral in delil zakrament sv. birme, po Ursinovem odhodu pa je 13. oktobra trem kandidatom podelil v kranjski župni cerkvi prvo tonzuro¹⁰⁷).

6. Če se sedaj s Kranjskega napotimo na Koroško, srečamo v zgodovini ljubljanske škofije podoben prepir med ljubljansko škofijo in salzburško nadškofijo, kakršen je bil prepir med Ljubljano in Oglejem za Št. Vid nad Ljubljano ali za Kranj. V ustanovni listini ljubljanske škofije, ki jo je izdal Pij II., se na Koroškem imenujeta dve župniji, Šmihel pri Pliberku in Sv. Nikolaj pri Beljaku, ki se inkorporirata prva škofovski menzi, druga pa stol-

¹⁰⁴) KZ 1930, 7, 6. IMK V, 191.

¹⁰⁵) KZ 1933, 2, 6. ^{105a}) Hrenov koledar 1620. MHK 1862, 101

¹⁰⁶) Kap. arh. v Lj. fase. 48 št. 25. KZ 1930, 8, 6.

¹⁰⁷) Hrenov koledar l. 1611. MHK 1862, 88.

nemu kapitlju v Ljubljani. Župnik fare Šmihela pri Pliberku je bil prvi ljubljanski škof, še predno je postal ljubljanski škof. Po inkorporaciji te župnije pa so postali njeni župniki vsi naslednji ljubljanski škofje do jožefinske cerkvenoupravne reforme in so jo kot druge priposestvovali tudi kot škofje.

Za župnijo Sv. Nikolaja pri Beljaku pa se je za časa škofa Tomaža Hrena vnel prepir pri vprašanju, v katero škofijo prav za prav spada, ali v ljubljansko ali v salzburško. O tem nas poučujejo Hrenovi zapiski v njegovem koledarju l. 1617.¹⁰⁸⁾

Hren poroča, da ga je v Gradcu dne 17. julija 1617 obiskal velikovski prošt in salzburški koroški arhidiakon ter vizitator dr. Janez Franc Gentilotto in ga prosil, naj mu da prepis cesarske in papeške ustanovne listine ljubljanske škofije. A Hren njegovi prošnji ni hotel ustreči. Najbrž je vedel, da Gentilotto, ki je bil doktor prava, ne bo tolmačil teh listin v njegovem smislu. Zanimanje zanje je bilo tedaj aktualno. Hren sam pripominja, da je že izročil prepis papeževe bule *Pastoralis officii* z dne 10. septembra 1462 in pa izvršilnega pisma krškega škofa Ulrika z dne 13. septembra 1463 v roke kralju Ferdinandu, da bi se hranil v dvorni pisarni, prav tako je že izročil prepis istih dveh dokumentov sekovskemu škofu Jakobu, krškemu škofu Janezu Jakobu in nunciju Erazmu Paraviciniju. V originalu pa je dal prebrati vse papeške bule sekovskemu škofu vpričo dvornega kancelarja dr. Janeza Scheidta, nuncijevega avditorja, jezuitov Marcela Pollarta in Janeza Dekerja ter dr. Gašparja Terza, pozneje pa še krškemu škofu Janezu Jakobu. Morda je Hren z izročanjem prepisov imel slabe skušnje. Salzburškemu nadškofu in koroškemu vicedomu je že pred Gentilottovim obiskom pisal, naj ne dopustita, da bi se kršil privileg »eksempcije«, ki ga je dobila ljubljanska škofija od sv. Stolice. Gentilottu je dejal, da mu zato noče dati zaprošenih prepisov, ker noče, da bi svoji škofiji povzročil kakšno škodo, dalje ker mirna posest župnije Sv. Nikolaja skozi več kot 150 let jasno dokazuje, da spada v ljubljansko škofijo in ker končno noče ničesar storiti brez vednosti in volje kralja Ferdinanda, patrona in zaščitnika ljubljanske škofije; kakor ga ta brani pred oglejskim patriarhom in drugimi vlomilci (invasores), tako ga bo branil tudi v tej zadevi.

Čeprav mu Hren prepisa ustanovnih listin ni hotel dati, mu je pa vendarle pokazal cesarsko ustanovno listino in podčrtaval, da se v njej izrečno navaja župnija Sv. Nikolaja, patronat in prav posebna zaščita ljubljanskega škofa, prošta, kanonikov, cerkva, kapel, prebivalcev, stvari, posesti itd.

Proti temu je Gentilotto navajal, da se je v salzburškem konzistoriju prebral prepis¹⁰⁹⁾ apostolske eksempcije in se je pri tem ugotovilo, da se eksempcija nanaša le na stvari, quae sunt iurisdictionis contentiosae in da zato župnija Sv. Nikolaja je in ostane v salzburški škofiji in jo salzburški vizitatorji tudi lahko vizitirajo.

¹⁰⁸⁾ Objava teh zapiskov v MHK 1682, 29, 30 je v pogledu na tekst precej pomanjkljiva.

¹⁰⁹⁾ Prepis je mogel poslati v Salzburg sekovski škof, ki je bil tudi salzburški vizitator.

Kakor vidimo, je Hren za dokaz, da spada Sv. Nikolaj v ljubljansko škofijo, navajal poleg ustanovne listine cesarja Friderika III. tudi papeževo tako zvano eksempcijsko bulo. Eksempcijo je tu pojmoval v smislu izločitve župnij iz tuje škofije, čeprav je drugače pod eksempcijo razumel izvzetost ljubljanske škofije iz oblasti metropolita in neposredno podrejenost sv. Stolici. Opozarjal je na to, da so bile na isti način izvzete, t. j. izločene iz oglejske škofije vse druge cerkve in župnije s samostani vred.

Proti Gentilottovemu poudarjanju, da se v buli navaja eksempcija le *quoad ea, quae sunt iurisdictionis contentiosae*, je Hren od svoje strani trdil, da se v njej navaja eksempcija ljubljanske škofije in župnije Sv. Nikolaja *circa omnia*, češ da je v buli klavzula: »Ab omni superioritate, dominio ac potestate venerabilis fratris Patriarchae Aquileiensis eiusque capituli et quoruncunque aliorum Ordinariorum prorsus eximimus etc.« Če ta Hrenov citat primerjamo s tekstom bule, vidimo, kako se je Hren v disputaciji lovil, oziroma, kako je iz konteksta poudarjal to, kar je bilo njemu všeč, in še to površno, drugo pa je lepo zamolčal, bodisi da se je zavedal ali ne, da je s tem podtaknil citiranim besedam smisel, ki ga v kontekstu ni. To se jasno vidi iz tega, da je iz bulinih besed *ordinariorum iudicum* (rednih sodnikov) citiral samo besedo *ordinariorum* in to v pomenu škofov (ordinarijev); dalje je naglašal *ab omni . . . dominio ac potestate*, restrikcijo *quoad ea, quae sunt iurisdictionis contentiosae* pa je opustil.

Zdi se, da je Gentilotto opozarjal Hrena tudi na razlikovanje sodstva v spornih od sodstva v kriminalnih zadevah in da Hren tudi te razlike ni prav pojmoval.

Edini resni Hrenov dokaz proti Gentilottu in Salzburgu sploh je njegovo naglašanje preskripcije, da salzburški nadškofje že več kot 150 let niso izvršili v župniji Sv. Nikolaja nobene vizitacije in nobenega škofovskega oprabila, pač pa se je med tem zanjo brigala ljubljanska škofija kot taka. Pravic, ki so izvirale iz tega naslova, si Hren čisto pravilno ni pustil vzeti.

Da bi se ta kontroverza končala, je Gentilotto Hrenu svetoval, naj se obrne na salzburškega škofa ali pa na sv. Stolico. Oboje je Hren odklonil, da si ne bi — kakor pravi — kaj prejudiciral. Poudaril je, da noče in ne more sebe in svojih podvreči salzburškemu nadškofu. To naj si vizitator zabeleži v svoj vizitacijski zapisnik *ad futuram rei memoriam* in sporoči svojemu nadškofu, sam da bo stvar prav tako zabeležil, da se ne pozabi. Vkljub tej kontroverzi sta se Hren in Gentilotto prijazno ločila in Hren je Gentilotta za 19. julij povabil celo na obed.

Gentilotto je o svojem razgovoru s Hrenom že 18. julija 1617 poročal v Salzburg, da mu je ljubljanski škof pokazal privilegia apostolica in da so on in njegovi predniki imeli župnijo Sv. Nikolaja pri Beljaku v nemoteni posesti ves čas od ustanovitve ljubljanske škofije. Nato je salzburški konzistorij na svoji seji dne 28. julija 1617 sklenil, naj vizitatorja v zadevi župnije Sv. Nikolaja zahtevata od ljubljanskega škofa eksempcijske privilegije na

vpogled in se potem z njim poravnata in o poravnavi poročata¹¹⁰⁾. Dne 2. avgusta 1617 pa je Gentilottu na njegovo poročilo z dne 18. julija odgovoril tudi salzburški nadškof Mark Sittich, ki mu sporoča, da tudi on te mirne posesti ljubljanske škofije ne mara motiti in izraža upanje, da bo ljubljanski škof na to župnijo pošiljal samo dobre duhovnike in da dušno pastirstvo ne bo trpelo nobene škode¹¹¹⁾.

Dne 15. avgusta 1617 ae je Gentilotto zopet zglasil pri Hrenu in ga skušal pregovoriti, naj proai salzburškega nadškofa za dovoljenje, da ame vršiti škofovsko oblast v župniji Sv. Nikolaja, nadškof da mu bo to rad dovolil in vsega prepira bo konec. Dalje je Hrena ponovno opozarjal na eksempcijo le quoad ea, quae aunt iurisdictionis contentioaee. A Hren je vztrajal pri svojem, se akliceval na odvisnost od kralja Ferdinanda in na preskripcijo. Končno se je arhidiakon vendarle vdal, mu pokazal nadškofovo pismo in se z njim poravnal. Tako se je končal prepir za koroško župnijo Sv. Nikolaja v koriat ljubljanake škofije.

7. Na Štajerskem si je ljubljanska škofija pripoaestvovala župnije, ki ao bile inkorporirane gornjegrajski opatiji. Kolikor je znano, ni bilo glede njih nobenega prepira med ljubljanakimi škofi in oglejakimi patriarhi. Mo-goče so oglejski patriarhi izgubili svoj interes zanje že tedaj, ko so prišle pod oblast gornjegrajskih opatov, kar se je zgodilo že pred ustanovitvijo ljubljanske škofije. Na to misel nas navaja prepir, ki se je med škofom Hrenom in oglejskim patriarhom razvil za župnijo Sv. Martina pri Šaleku. Obenem nam ta prepir priča, da so si ljubljanski škofje skušali pridobiti tudi to župnijo od oglejakega patriarhata s pomočjo preakripcije in sklicujoč ae na dokumente, ki jih je zgodovina že davno razveljavila.

Župnija Sv. Martina pri Šaleku se je razvila iz župnije Sv. Jurija v Škalah. Od te je bila najprej odvisna kot vikarijat in župnik v Škalah je imel pravico potrjevati vikarja, ki je bil prezentiran za cerkev Sv. Martina pri Šaleku. Dočim je bila in ostala župnija v Škalah inkorporirana gornjegrajskemu samoatanu, se je vez med njo in Sv. Martinom pretrgala tedaj, ko je bila župnija (vikarijat) Sv. Martina l. 1323. dodeljena mizi oglejskega patriarha. Patriarbu je plačevala deaetino in patriarh je od tedaj naprej potrjeval tamkajšnje vikarje. Škof Tomaž Hren jo je zahteval za ljubljansko škofijo in se je čudil, po kakšni brezbržnosti njegovih prednikov so se je mogli polastiti oglejaki patriarhi. Uatno in pismeno je o tej župniji razpravljaj z graškim nuncijem Salvagom in ae v avdijenci 8. decembra 1610 priporočal tudi nadvojvodu Ferdinandu. Ko je l. 1612. slišal, da jo namerava

¹¹⁰⁾ V konzistorialnem protokolu l. 1617. v salzburškem metropolitskem arhivu. — Tudi na tem mestu izrekam svojo iskreno zahvalo g. prelatu Kristijanu Greinzu v Salzburgu, ki je na mojo prošnjo z največjo požrtvovalnostjo preiskal v tej zadevi salzburški metropol. arhiv in mi sporočil, kar je tam ohranjenega.

¹¹¹⁾ Ravnotam na posebnem k seji 28. jul. 1617 priloženem listu v kopiji s pripombo, da je ta odlok salzburškega nadškofa predložil ljublj. škof 3. sept. 1655.

vizitirati oglejski vizitator tržaški škof Ursinus, je skušal to vizitacijo po svojih pooblaščenjih preprečiti. A Ursinus jih je prehitel. Župnijo je vizitiral, ker jo je smatral za samostojno župnijo, ne pa za podružnico škalske župnije kakor Hren. Dne 5. januarja 1617 je Hren tudi v dejanju pokazal, da jo smatra za del svoje škofije. V njej je izvršil svoja škofovska opravila in delil zakrament sv. birme, jo kot ordinarij vizitiral in razglasil svoj opomin, da si je pod kaznijo izobčenja ne sme prisvajati noben oblastnik tuje škofije. Ko je še isto leto umrl njegov vikar Gregor Roter, je svojemu komisarju v Škalah Martinu Ebenpergerju naročil, naj dobro pazi, da se je patriarhovi uradniki ne bodo polastili.

Končno je bilo vprašanje tudi te župnije rešeno v korist ljubljanske škofije, in sicer v istem letu kot vprašanje kranjske župnije. Obe stranki sta nastopili 3. decembra 1620 v Gornjem gradu pred apostolskim vizitatorjem škofom Sikstom Carcanom. Oglejski arhidiakon in župnik v Laškem Baltazar Tavčar je svojo zahtevo po župniji Sv. Martina opiral na sledeče razloge: 1. da je do sedaj ni vizitiral še noben ljubljanski škof, 2. da je župnike te fare potrjeval oglejski patriarh, in 3. da so se župniki te fare udeleževali patriarških sinod. Škof Hren pa se je skliceval na to, da je Sv. Martin podružnica škalske fare, ki je inkorporirana Gornjemu gradu in da so tudi ljubljanski škofje, kot n. pr. Konrad Glušič (1571—1578), izvrševali v njej svojo oblast. Dne 4. decembra 1620 je apostolski vizitator razglasil razsodbo, da pripada župnija Sv. Martina pri Šaleku ljubljanski škofiji¹¹²).

8. Če se s Štajerskega zopet povrnemo na Kranjsko, in sicer k jedru ljubljanske škofije, moramo spomniti le še na prepire med ljubljanskim škofom Hrenom in oglejskim vizitatorjem Ursinom za škofovsko oblast nad cistercijskim samostanom v Kostanjevici v šentjernejski župniji in nad kartuzijanskim samostanom v Bistri v šentpeterski, oziroma poznejši vrhniški župniji. Hren je tu svoje pravice zagovarjal na osnovi dekreta IV. later. koncila, da spada samostan v tisto škofijo, v katere župniji se nahaja. A šentjernejske in šentpeterske župnije si oglejski funkcionarji niso upali osporavati, ker sta ti čisto jasno pripadali ljubljanski škofiji.

Iz te naše razprave slede tile zgodovinsko važni zaključki:

1. da si je ljubljanska škofija pridobila po preskripciji eksempcijo izpod oblasti oglejskega metropolita, kakršna ji spočetka ni bila dana, kot se je do sedaj nasprotno splošno mislilo;
2. da je ljubljanska škofija obsegala prvotno le mesto Ljubljano s šentklavško župnijo, župnijo Sv. Petra pri Ljubljani in župnijo Šentjernej na Dolenjskem in da si je vse druge župnije, ki so ji bile inkorporirane in so se do sedaj splošno prištevale k prvotnemu obsegu ljubljanske škofije, pridobila na isti način kot eksempcijo.

¹¹²) I. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant V: Das Dekanat Schallthal 122—132.

3. Tako eksempcija kakor obseg¹¹³⁾ ljubljanske škofije se po preskripciji končno nveljavita za časa in po zaslugi škofa Tomaža Hrena.

V smislu naravnih potreb in koristi je bil zgodovinski razvoj naklonjen mladi in rastoči ljubljanski škofiji, oglejski patriarbat, ki se ni mogel prilagoditi novim političnim razmeram, pa se je bližal svojemu koncu.

Summarium.

De dioecesis Labacensis origine.

Dioecesis Labacensis a Friderico III. Romanorum Imperatore litteris datis die 6. Dec. 1461 et a Pio Papa II. litteris datis die 6. Sept. 1462 in territorio Patriarchatus, respective dioecesis Aquileiensis fundata est. Auctor huius dissertationis proponit sibi quaestionem, utrum nova dioecesis alicui metropolitae subiecta sit necne et quia haec quaestio connexa est cum quaestione de parrochiis, quae sive mensae episcopali sive capitulo cathedrali Labacensi in litteris foundationis incorporatae sunt, inquit ulterius, quodnam primum territorium dioecesis Labacensis fuerit. Primo recensentur opiniones scriptorum historicorum, episcoporum Labacensium et Sedis Apostolicae. Vetustiores scriptores historici uno ore docebant dioecesim Labacensem statim ab initio a Patriarchatu Aquileiensi exemptam et immediate Sanctae Sedi subiectam fuisse. Idem posteriores episcopi Labacenses censebant, quod etiam in suis relationibus ad Romanos Pontifices candidè fatebantur. Exinde Sedes Apostolica saltem ab initio saeculi XVII. dioecesim Labacensem ut immediate Sedi Apostolicae subiectam habebat. Ex scriptoribus historicis unus doctor Grnden difficultatem rei sensit, at non solvit, ex episcopis vero unus Buchheim, qui documenta archivi dioecesanii melius cognoscere studebat, in relatione sua de die 21. Apr. 1657 Romam missa fassus est se de iure esse suffraganeum Patriarchae Aquileiensis, sed hoc ius in usum numquam deductum esse ob controversias Regiminis Austriaci cum Republica Veneta vel potius cum Sede Apostolica super Patriarchatu. Episcopi Labacenses pro sua independentia etiam de iure appellabant ad documenta pontificia et ad praescriptionem. Deinde auctor ista documenta examinat. Ex analysi critica documentorum, quam etiam lites Regiminis Austriaci cum Republica Veneta vel cum Patriarchatu et dioecesis Labacensis cum dioecesi Aquileiensi, Salzburgerensi et Brixinensi circa varias parrochias confirmant, ostenditur praeter parrochiam S. Nicolai in urbe Labaco, S. Petri prope Labacum et S. Bartholomaei alias parrochias in litteris foundationis incorporatas non esse decisas a prioribus dioecesibus et proinde exemptionem harum parrochiarum, episcopi et capituli Labacensis nullam esse exemptionem a iure metropolitico, sed meram tuitionem quoad ea, quae sunt iurisdictionis contentiosae contra sententias interdicti, suspensionis et excommunicationis, quas Patriarcha Aquileiensis vel quicumque alius iudex ordinarius seu quaevis persona ecclesiastica vel mundana in episcopum, praepositum, decanum, canonicos, vicarios eorumque personas, monasterium Gornjigradense, ecclesias et capellas, ad episcopum et membra capituli communiter vel divisim pertinentes ferre praesumpserit. In bula Pii PP. II. de die 11. Jun. 1463 haec tuio vocatur indultum. Sed episcopi Labacenses falso interpretantes documenta et ad usum longaevis provocantes contendebant exemptionem illam esse exemptionem a iure metropolitico et per incorporationem et exemptionem parrochias a prioribus dioecesibus decisas esse et ad dioecesim Labacensem ut proprium territorium pertinere. Independentiam suam a Patriarcha Aquileiensi et possessionem ordinariam parrochiarum incorporatarum postea quidem de iure praescriptionis bene poterant defendere et agnitionem huius iuris consequi, sed ab initio illis neque in una neque in alia re ullum ius suppeditabat.

¹¹³⁾ J. Barle, Obseg ljublj. škofije pod škofom Hrenom, IMK V, 56—62, 110—115. Dalje glej IMK I, 35—38.

K zgodovini reformacije v Prekmurju.

Ivan Zelko, Dobrovnik.

Protestantsko gibanje je prišlo v Slovensko krajino predvsem iz madžarske zemlje, s katero je bila sedanja soboška dekanija stoletja združena; najprej, do l. 1777., z györsko, pozneje pa s sombatheljsko škofijo.

Pokrajina tostran Donave, takozvana »Dunántúl« (= Prekdonavje), je v zgodovini protestantizma na Ogrskem samostojna celota in k njej je spadala v času protestantizma tudi soboška dekanija. Protestantska vizitacija iz l. 1627. naziva župnije današnje soboške dekanije »ecclesiae schlavonicae in bonis Széchianis et Batthiánis in Comitatu Castri ferrej«. Vizitacija iz l. 1698. jih imenuje »districtus Tótság«, vizitacija iz l. 1756. »Districtus Totthságghien-sis«. Prav tako prvi šematizem sombatheljske škofije iz l. 1793., šematizem iz l. 1887. pa »Tótsági kerület«.

Po smrti protestantskega škofa Mihaela Zvonariča je grof Pavel Nádasdy 2. junija 1625 sklical sinodo v Csepreg, kjer bi se naj izvolil novi škof-superintendent. Na tej sinodi so bili med plemenitaši in 95 predikanti navzoči tudi dekan Kis Bertalan, Lethenyei Štefan in Terboč Janez iz G. Lendave; nadalje Gregor Svetič, dvorni duhovnik v Soboti, Janez Kanižaj, pastor od Sv. Jurija, Mihael Allodiator, pastor iz Tišine in pastor Pavel Meško¹⁾. Za novega škofa je bil izvoljen Kis Bertalan. Payr Sándor, protestantski zgodovinar, ga označuje kot mladeniško energičnega, s katerim se prične nova doba v zgodovini protestantizma v njegovi škofiji²⁾.

Za njegovega škofovanja se je izvršila vizitacija župnij v soboški dekaniji od 10. do 19. julija 1627 v sledečem redu: Sv. Jurij (10. jul.), Pertoča (10. jul.), Tišina (11. jul.), Sobota (13. jul.), Martjanci (13. jul.), Sv. Benedikt v Kančovcih (13. jul.), Selo (14. jul.), V. Dolenci (15. jul.), G. Petrovci (15. jul.), G. Lendava (16. jul.), G. Senik (19. jul.). Vizitatorji so bili Štefan Lethenyei, dekan v Csepregu, Štefan Zvonarič, pridigar v Czenku in Ivan Terboč, pastor in dekan v G. Lendavi; spremljali so jih zastopniki zemljiških gospodov Széchyjev in Batthyányjev.

Vizitacija navaja imena pastorjev pri posameznih cerkvah, našteva njihove dobodke, dohodke cerkvâ in učiteljev-kantorjev. Iz vizitacije je razvidno, da so bile šole pri Sv. Juriju, na Tišini, v Soboti, v Martjancih in v G. Lendavi. To je prva vizitacija teh župnij, vizitacijski zapisnik pa je glavni vir za zgodovino protestantizma v soboški dekaniji.

Naslednja vizitacija teh župnij je katoliška iz časa katoliške obnove v l. 1698. Protireformacija se ni izvršila naenkrat. Za soboško dekanijo lahko tr-

¹⁾ Payr Sándor, A Dunántúli evangélikus Egyházkerület története. I. kötet. Sopron 1924, str. 656 s.

²⁾ Payr, o. c., str. 654.

dimo, da je rekatolizacija trajala 60 let, in sicer od l. 1672., ko je bila luteranom odvzeta prva župnija G. Lendava³⁾, pa do l. 1733., ko je moral zadnji pastor zapustiti nekdanj katoliško župnijo Sv. Benedikt⁴⁾. Pri protireformaciji so poleg državne politike Leopolda I. bili velikega pomena zemljiški gospodje: Kakor so v začetku reformacije prav oni vodili svoje podložnike v novo vero, postavljali pri cerkvah protestantsko misleče duhovnike ter odstavili katoliške, prav tako so v času katoliške obnove zemljiški gospodje v glavnem bili tisti, ki so v soboški dekaniji odstranjevali predikante in izročali cerkve katoličanom. Kralj Leopold I. je 7. julija 1696 izdal odlok, s katerim naroča vizitacijo ogrskih cerkva, in palatin Eszterházy je izdal 19. junija 1697 enak odlok. Že 10. februarja 1697 pa je györski škof Kristijan Avgust odredil vizitacijo v svoji škofiji⁵⁾. Železna županija je bila vizitirana »per Reverendissimum D. Stephanum Kazó abbatem Sancti Salvatoris de Kapornak, Venerabilis Capituli collegiatae ecclae Castriferrei praepositum, et archidiaconum« in po Kazóju se vizitacija imenuje »Visitatio Kazóiana«. Vizitacija se je vršila po distriktih. Quarta demum vocatur Tótság: sic dicta ab indigenis linguam schlavonico-croaticam terentibus. Kazó se je mudil v soboški dekaniji od 12. do 27. marca 1698. Dne 12. marca je prispel iz Veleméra v Selo in je vizitiral v sledečem redu: Sv. Benedikt (13. marca), Martjanci (14. marca), Pečarovci (14. marca), Pužavci (15. marca; podružnica Martjanec), Sobota (15. marca), Tišina (18. marca), Pertoča (19. marca), Sv. Jurij (20. marca), G. Lendava (21. marca), Sv. Lenart v Bodoncih (22. marca; podružnica G. Lendave), Kuzdoblanje (22. marca; podružnica G. Lendave), Čepinci (25. marca), G. Senik (25. marca), G. Petrovci (26. marca) in V. Dolenci (27. marca). Razen popisov, ki jih vizitacije navadno vsebujejo, se ta vizitacija dotika tudi bližnje krajevné preteklosti, tako protestantizma kakor turških pustošenj in navaja statistiko prebivalstva, pridobljeno na ta način, da je Kazó dal klicati zanesljivejše može iz posameznih vasi in jih je pod prisego izpraševal po številu katoličanov in nekatoličanov.

Protestantsko in katoliško vizitacijo bom v nadaljnjem uporabljal, da obenem z ugotovitvami S. Payra določim pripadnost župnij v soboški dekaniji protestantom ter ugotovim sodobno cerkveno protestantsko organizacijo.

Ko govori vizitator l. 1698. o cerkvenem posestvu martjanske župnije, se čudi, da je cerkev brez posestva ter pojasni dejstvo s sledečimi stavki: Refert tamen modernus D. parochus esse quoddam Urbarium prae manibus ministri acatholici, in praesidio Szent Grot degentis, Adami scilicet Bokány (!), ante 25

³⁾ Payr, o. c., str. 260.

⁴⁾ Visitatio 1756.

⁵⁾ Vsi trije odloki so priloženi vizitaciji iz l. 1698., ki je v arhivu sombatheljske škofije, kjer mi je po uslugi škofijskega arhivarja prelata dr. Gyule Géfin-a bila na razpolago, da sem jo prepisal. Protestantško vizitacijo iz l. 1627. pa sem dobil od ravnatelja muzeja dr. Avgusta Pavla v Szombathelyju.

annos hanc ecclesiam administrantis: in quo Iura parochialia tam ad hanc, quam etiam ad alias nonnullas ecclesias huic finitimas inscripta haberentur, et authentica. Ab eodem proinde foret repetendum. Cum enim per annos circiter octoginta, ab eiusmodi ministris eadem ecclesiae fuissent administratae; ... Po tem gotovo zanesljivem viru so bile župnija Martjanci in nekateri sosednje župnije v protestantskih rokah okoli 80 let in so morali protestanti izgubiti Martjance okoli l. 1673., 25 let pred l. 1698. S tem se tudi ujemajo ugotovitve Sándorja Payra. Iz davkoplačevalskih zapiskov l. 1599. in 1601. je razvidno, da so plačevali davek protestantski pastori pri cerkvah v Soboti, v G. Lendavi, pri Sv. Juriju, na Tišini, v Martjancih, v Selu in v G. Petrovcih.⁶⁾ Tako moremo z gotovostjo trditi, da je pred začetkom XVII. stoletja večina župnij soboške dekanije bila že v protestantskih rokah. Vendar se pa predikanti posameznih župnij niso istočasno polastili, niti jih niso ob istem času zapustili. To nam pokaže kratek zgodovinski pregled posameznih župnij.

Sobota. Prvi po imenu znani soboški pastor je Jurij Salasegi, ki je prevedel l. 1593. molitvenik Janeza Habermanna Avenariususa in ga posvetil Marjeti Salm, ženi Ladislava Poppela. V l. 1599. in 1601. je soboški predikant plačeval 2 forinta davka. L. 1612. najdemo v Soboti pastora Janeza Salasegija. Vizitacija iz l. 1627. pa omenja pri Martjancih Janeza Salasegnija (!). Verjetno je, da gre tu za isto osebo in bi bili Martjanci začasno združeni s Soboto. Škof Klasekovič (1612—1620) je l. 1616. posvetil za Soboto Ambroža Brehócija. L. 1627. navaja vizitacija dva predikanta, Gregorja Svetiča, ki je bil dvorni duhovnik pri Mihaelu Széchyju, in Janeza Gederócija, mestnega (oppidi) duhovnika. V l. 1651.—1661. je vodil luteransko dušno pastirstvo Tomaž Križan, prej pastor v G. Petrovcih in pri Sv. Juriju. Prvi katoliški duhovnik iz časa katoliške obnove je bil Matija Slavič, rodом iz Turnišča, ki je bil tudi vicearhidiakon »per districtum Tótság, partimque Rabiensium«, in je deloval v Soboti od l. 1682⁷⁾.

Peter Széchy, gospodar Sobote, Tišine in G. Lendave, je izgnal l. 1672. pastora iz G. Lendave. Sklepati bi bilo mogoče, da je istočasno to storil tudi v Soboti. Pisatelj »Starin«⁸⁾ piše, da so katoličani Soboto dobili nazaj istočasno z Martjanci (l. 1673.).

G. Lendava. Gornjelendavski pastor je l. 1599. plačal 1 forint letnega davka. Napačno trdi dr. Ivanóci, da so se te župnije polastili predikanti l. 1609⁹⁾. Prvega poznanega pastora je pri Gradu posvetil škof Klasekovič 5. maja 1616. To je bil Ivan Terboč, senior teh župnij in član vizitacijske komisije l. 1627. ter gornjelendavski dekan še l. 1646. Od 1651 do 1655 je bil v Gornji Lendavi pastor Jurij Geöde; prej v Dolencih (1632). Zadnjega pa-

⁶⁾ Payr, o. c., str. 258, ss.

⁷⁾ Visitatio 1698.

⁸⁾ Starine železnih in salajskih Slovenov, str. 51. (Priloga ČZN, 1914.)

⁹⁾ Ivanóci Franc, Vázlatok a régmúlt korból VI. Szombathelyi újság, 1900, št. 14.

storja je pregnal Peter Széchy l. 1672. in izročil župnijo katoliškemu duhovniku. Od l. 1694. je bil katoliški duhovnik v G. Lendavi Madžar Jurij Stikili¹⁰⁾.

Sv. Jurij. Pisatelj »Starin«¹¹⁾ trdi, da je Jurij Széchy izročil župnijo Sv. Jurij predikantom po dunajskem miru (6. avgusta 1606), ko so bili protestanti na Ogrskem zakonito priznani. Te trditve je prevzel tudi Gruden¹²⁾. Nasprotno pa dokazuje Payr, da je bil že l. 1599. pri Sv. Juriju evangeličanski pastor in poleg njega tudi kalvinski. Evang. pastor je plačeval 5 forintov davka. L. 1612. je bil ordiniran za pastora Janez Kanižaj, ki je bil jurjanski pastor še za vizitacije 1627. L. 1648. najdemo Tomaža Križana, poznejšega soboškega seniorja, l. 1652. pa Štefana Rakičanija.

Vizitacija iz l. 1698. pravi o takratnem katoliškem župniku Kasparju Brošiču, da je župnik že 20 let. Torej je župnija že l. 1678., če že ne prej, imela katoliškega duhovnika. Po »Starinah« je prešel Sv. Jurij v katoliške roke istočasno z Martjanci (1673)¹³⁾.

Pertoča. Payr je mnenja, da je bil Filip Rhan, rodom iz Šoprona, ki je izdal pesmico »Sempronium carmine heroico descriptum«, pertoški pastor in ne na posestvu Zrinjskih pri Čakovcu. Vizitacija l. 1627. beleži predikanta Gregorja Gerberja, ki je bil prej v Pilgersdorfu (1617). L. 1654. je bil posvečen za Pertočo Jurij Techlich iz Bratislave, l. 1661. pa Krištof Schultz iz Šopronja, oba luterana.

Vizitacija iz l. 1698. omenja katoliškega duhovnika Antona Pitročija (Pitrocusius) »natione germanus ex civitate Goriciense oriundus praesbiter ab annis 5«. Iz vizitacije ni mogoče dognati, koliko let je že bil pertoški duhovnik.

Tišina. Gruden trdi, da je Jurij Széchy izročil Tišino protestantom okoli l. 1605., kar je povzel po »Starinah«¹⁴⁾. Pisatelj »Starin« pravi, da so ogrski plemiči ne glede na postavne omejitve razširili določbe dunajskega miru (1606) tudi na deželo, čeprav o tem dunajski mir ni ničesar določil. V tem času torej — okoli 1606 — so predikanti prevzeli katoliške župnije v soboški dekaniji, tako tudi tišinsko. Proti temu govori Payrjev dokaz, da je že l. 1599. in 1601. tišinski pastor plačeval 4 forinte letnega davka. L. 1601. je omenjen poleg pastora tudi katoliški kaplan Franc, ki je posebej plačeval 1 forint davka.

V začetku XVII. stoletja je bil na Tišini pastor Barnabaš, ki je prodal cerkveni vinograd pri Sv. Benediktu v bregu »Sternec«, da kupi drugega v varnejšem kraju. Tega pa ni storil. Njegov sin Martin se je polastil srebrnega križa, vrednega 40 forintov, ki je bil cerkvena last¹⁴⁾. Barnabašev naslednik

¹⁰⁾ Visitatio 1698.

¹¹⁾ Starine, str. 32.

¹²⁾ Zgodovina slovenskega naroda, str. 700.

¹³⁾ Starine, str. 51.

¹⁴⁾ Visitatio 1627.

je bil Mihael Allodiator, rodом iz Sobote, ki je živel na Tišini že od l. 1616. Razen teh najdemo še pastora Tomaža Križana (1630) in Jurija Bajsa (1651).

L. 1670. je morala biti Tišina že v protestantskih rokah, kajti 14. novembra je bil na Tišini okrajni protestantski cerkveni shod, katerega se je udeležil škof Štefan Szenczi, ki je posvetil dva duhovnika; enega za V. Dolence, drugega pa za Selo. Ivanóci¹⁵⁾ pravi, da je okoli l. 1670. Peter Széchy dal odstraniti iz Tišine zadnjega predikanta. Enako tudi »Starine«. Gotovo bo to res. Peter Széchy je bil namreč po izpreobrnitvi zelo odločen katoličan in Tišina je bila njegova posest. L. 1685. je bila tišinska cerkev popravljena, vsekakor že za katoliškega župnika¹⁶⁾. Za vizitacije 1698. je bil na Tišini katoliški duhovnik Ivan Tomec, dočim je bil kantor Ivan Lutar iz Sebeborec še luteran.

Na ozemlju tišinske župnije leži vas Petanjci, ki je bila v XVI. stoletju last Nádasdyjeve rodbine. Ko so bili l. 1598. predikanti izgnani iz avstrijskih dežel, so iskali zavetja pri obmejnih ogrskih plemičih, kjer so ga tudi našli. Tako piše Tomaž Nádasdy 9. oktobra 1598 radgonskemu Karlu Herberstorfu, da je pregnanim pastorem odstopil nekaj sob v svojem gradu. To je bilo na Petanjcih, ki so postali zbirališče pregnanih predikantov. Petanjski pridigar Hans Walter pa poroča 14. julija 1601, da je prišlo k njegovim pridigam celo mnogo ljudi iz Koroške in Ljubljane¹⁷⁾. Dejstvo, da so po l. 1598. pribezali v Slovensko krajino iz avstrijskih dežel pregnani pastori, je za razvoj protestantizma v soboški dekaniji posebne važnosti in bolj kot letnica dunajskega mira je za protestantizem v soboški dekaniji važno leto 1598. Po Payru je bil že l. 1599. v večini prekmurskih župnij predikant. Pozornost vzbuja v tem času nenadna preobilica pastorejv. Zato je mogla n. pr. iz selanske podružnice nastati nova protestantska župnija¹⁸⁾. V zvezi s temi predikanti najdemo v prekmurskih protestantskih župnijah tudi slovenske protestantske knjige. Vizitacija iz l. 1627. pravi, da so v posesti petrovske cerkve sledeče tri knjige: Biblia Hyeronimi, Spangenbergi in Dominicas et Festa Postilla Germanica in Lutheri Postilla Domestica Carniolica. Zadnja knjiga je Trubarjev prevod Luthrove postile, katerega je izdal njegov sin Felicijan l. 1595. To priča, da so nekateri pribegli slovenski pastori po l. 1598. v Prekmurju nadaljevali svoje delo ter s tem pospeševali protestantizem v soboški dekaniji. Važnost dunajskega miru za protestantizem v Slovenski krajini je v tem, da je dejansko stanje legaliziral. Ne smemo ga pa smatrati za začetek protestantske dobe v soboški dekaniji.

... Martjanci. Imena prvih pastorejv izvemo iz vizitacije l. 1627., katera navaja Ivana Salasegnija (!), ki je Juriju Ferenčaku prepustil v ohdelovanje vi-

¹⁵⁾ Szombathelyi újság, 1900, št. 19.

¹⁶⁾ Visitatio 1698.

¹⁷⁾ Loserth, Akten und Korrespondenzen III., str. 196; Grudnova opomba v »Starinah«, str. 30.

¹⁸⁾ Visitatio 1698.

nograd v Vučji gomili in je moral za odškodnino dajati pastornj vsako leto kot gornino 1 vedro vina. Drugi je Ivan Jagodič, ki je svojevoljno znižal biro, radi česar so vizitatorji zahtevali, da se zopet vpeljejo dajatve, kakor so bile v navadi pred Jagodičem. Martjanski pastor je l. 1599. in 1601. plačeval 4 forinte 50 denarjev davka. Od l. 1612. do l. 1648. je bil po Payru v Martjancih Mihael Domjan, po prepričanju kalvinec, saj ga je ordiniral kalvinski škof Štefan Pathai, na zunaj pa luteran. Njegov naslednik Janez Šinkoh je bil ordiniran 22. julija 1648 na sinodi Locsmánd. Župnija je bila protestantom odvzeta okoli l. 1673. in zadnji martjanski pastor je bil Adam Bokány¹⁹⁾.

Veliki Dolenci. Po Payru je bil v V. Dolencih protestantski pastor že l. 1587., kar pa ni gotovo. Svojo trditev opira Payr na vizitacijo iz l. 1627. Šalovska kapela je imela že 50 let na posojilu 462 R. 84 d., iz česar sklepa Payr, da je bil tu pastor že pred 50 leti (1587), kar seveda ni nujno. Cerkveni denar je lahko bil dan na posojilo že za katoliških dušnih pastirjev. Vizitacija iz l. 1627. omenja predikanta Blaža Ivankoviča. L. 1632. je bil ordiniran za V. Dolence Jurij Geöde, l. 1646. pa Jurij Bajs, ki je iz V. Dolenec odšel na Tišino. L. 1649. je bil v V. Dolencih pastor Adam Bakony (gotovo Bokány!), ki ga vizitacija iz l. 1698. omenja pri Martjancih; njegov naslednik je bil Matija Bencak (1654). Na tišinskem cerkvenem shodu l. 1670. je F. Štefan Szenczi ordiniral za Dolence Štefana Bükešija.

Radi pomanjkanja katoliške duhovščine l. 1698., ko je bila župnija že v katoliških rokah, v V. Dolencih ni bilo duhovnika ter je opravljal božjo službo laik licenciat Ivan Vogrinčič od Sv. Jurija, star 30 let.

Gornji Senik. Ta po trianonskem miru Madžarski pripadla slovenska župnija je skozi stoletja pripadala soboški dekaniji. Prvi po imenu znani predikant je neki Vitus, ki ga imenuje vizitacija iz l. 1627. Ta je prepustil gornino od desetih vinogradov svoji posestni gospodarici Poppel, vdovi po Francu Batthyányju. Vizitacijska komisija ugotavlja potrebo, da Poppel gornino vrne, kar pa se ni uredilo do 1756. l. Vizitacija iz tega leta piše: In Pro-montorio Koziák dicto Fölső Szölnekiensi olim habuisse parochum hujatem ius nontanum hydriarum 15. Sed Praedicans quidam nomine Vitus ad manus comitissae Popelianaes remisit. Et ab eo tempore Dominio Dobrensi praestatur, adeoque cum idem Praedicantius non habuerit ius cum praejudicio parochiae illud ius montanum abalinandu (!), revivicandum.

Zgodovinarji niso edini glede vprašanja, kdaj so prevzeli predikanti seničko župnijo. Payr²¹⁾ pravi, da je bila župnija protestantska že v XVI. stoletju, ne navaja pa jasnih dokazov. Jožef Košič, senički župnik in prekmurški zgodovinar, pa piše²²⁾: Comes Franciscus Batthyáni qua Dominus terrestris G. (?) Domini Dobra et loci, atque Ecclesiae Patronus luth. Praedi-

¹⁹⁾ Visitatio 1698. ²⁰⁾ Visitatio 1698.

²¹⁾ Payr, o. c., str. 271.

²²⁾ Rokopis v arhivu seničke župnije.

cantium (:in defectu cath. sacerdotis:) immisit Ao circiter 1620. parochianis ad exemplum suorum Dominorum terrestrialium majori ex parte sectae lutheri adscitis. Parochiam usurpabant Praedicantii continuo usque a. 1720. Košičeva trditev ne bo povsem natančna, zlasti glede letnice 1720. S Košičem se v glavnem strinja pisatelj »Starine«²³⁾, ki pravi, da je katoliški duhovnik na G. Seniku Ivan Vernjek izmed vseh župnij soboške dekanije najdalje vzdržal (med leti 1608—1619) pred pastorjem. Vendar to poročanje ni povsem kritično.

Za vizitacije l. 1627. je bil senički pastor Mihael Medvedovič, katerega srečamo tudi na sinodi v Csepregu l. 1628. Od l. 1646.—1651. je vodil luteransko dušno pastirstvo Mikloš Donkóci, katerega je posvetil škof Kis Bertalan (1635). L. 1661. omenja škof Musay G. Senik kot protestantsko cerkveno občino.

Za vizitacije l. 1627. so bili Čepinci senička podružnica. Nasprotno pa je l. 1698. G. Senik podružnica Čepinec, kjer je župnikoval že osem let Matija Frankovič. Iz vizitacije 1698 je razvidno, da je G. Senik v tem času že v katoliških rokah in da je Frankovič upravljal tudi G. Senik že od l. 1690/l.²⁴⁾. Radi tega je Košičeva letnica 1720 napačna in istotako Grudnova izvajanja, da je odvzel G. Senik luteranom Batthyány l. 1717.²⁵⁾

Kančovci-Sv. Benedikt. Dokaj pred l. 1627. je morala biti župnija protestantska. Vizitacija iz l. 1627. govori namreč o vinogradu, ki že »per successionem«²⁶⁾ pripada Nádasdyjevi rodbini v Egerváru. Po smrti nekega pastora je vinograd upravljal cerkveni ključar Gašpar Martalóc, ki je bil brivec Krištofa Nádasdyja. Po Krištofovi smrti je vinograd dobil brat Pavel in ga imel še l. 1627.

L. 1618. najdemo tu kalvinskega duhovnika Mihaela Pernýárda, vizitacija l. 1627. pa omenja pastora Mihaela Rakičaniya, ki je pastiroval od 1626 do 1651. Posvetil ga je Kis Bertalan v Újkéru. Kot benediški pastor se je udeležil sinode v Büku (1646). Na shodu v Nemetgencsu so posvetili za Kančovce Štefana Nagya²⁶⁾. V l. 1676. je Štefan Halek dal popraviti strop v svetišču. Od l. 1696. je pastiroval predikant Blaž Keresturi iz Križevca²⁷⁾. Župnijo so luterani izgubili l. 1733.^{27a)}

Selo. Za protestantizma se je Selo s štirimi vasmi (Prosenjakovci, Čikéčka ves, Fokovci in Gabrník (Habronak)²⁸⁾ odtrgalo od matične martjanske cerkve in s temi vasmi tvorilo samostojno protestantsko župnijo. L. 1599. je selanski pastor plačal 1 forint davka. Prvi poznani pastor je bil Jurij Bošani, ki ga omenja vizitacija l. 1627. in katerega je ordiniral kalvinski škof

²³⁾ Starine, str. 35.

²⁴⁾ Visitatio 1698.

²⁵⁾ Gruden, o. c., str. 702.

²⁶⁾ Payr, o. c., str. 267.

²⁷⁾ Visitatio 1698.

^{27a)} Visitatio 1756.

²⁸⁾ Visitatio 1627.

Štefan Pathai 24. junija 1625. Vendar je kmaln stopil na stran luteranov; 5. junija 1630 je podpisal simbolične knjige augsburške veroizpovedi, dal v dostavku z lastnimi besedami slovo kalvinski zmoti in spoznal pravo in čisto augsburško vero, katero je od otroških let izpovedoval in kateri bo sledil, dokler bo živel, kar je tudi s prisego obljubil²⁰⁾.

L. 1670. je bil na Tišini ordiniran za Selo Štefan Halek³⁰⁾, katerega srečamo l. 1676. pri Sv. Benediktu³⁰⁾.

Pisatelj »Starin« sicer pravi, da je že Franc Nádasdy (pred l. 1671.) od vzel pastorem selánsko kapelo in zanjo preskrbel licenciata, ki je opravljal katoliško božjo službo. Toda še l. 1698. je v Selu luteranski cerkveni funkcionar kantor (ludirector) Jurij Novak³¹⁾.

Še l. 1733. omenja neka spomenica Selo kot slovensko luteransko cerkveno občino²⁹⁾. Tega leta — istočasno s Sv. Benediktom — se je morala izvršiti rekatolizacija Sela in od tega časa je Selo podružnica Sv. Benedikta³²⁾.

G. Petrovci so koncem XVI. stoletja že v protestantskih rokah. Pastor je l. 1599. in 1601. plačeval letno 2 forinta davka. Iz vizitacije l. 1627. izvedemo imena treh pastorejv. Pavel Meško je v Šulincih in v Ženavljah opustil polovico bere in vizitacija zahteva, da je treba bero pobirati po prejšnji navadi. Ta Meško je bil l. 1614. pastor v Vársanyu. Drugi pastor je Gomboši. Njegov sin Janez se je polastil cerkvenih klešč za peko bostij z izgovorom, da dva človeka njegovemu očetu — pastoru — nista plačala bere v iznosu osem mernikov pšenice. L. 1625. je bil pastor v G. Petrovcih Janez Kanžaj. Na sinodi v Ujkéru l. 1626. je bil ordiniran za G. Petrovce Tomaž Križan. Naslednjega leta se je udeležil sinode v Csepregu (1628), kjer je zastopal svojo cerkveno občino. Iz G. Petrovec je odšel l. 1637. L. 1646. je bil pri Sv. Juriju, pozneje pa v Soboti. Križana je l. 1637. nasledil Mikloš Halec (gotovo Halek). L. 1651. je bil posvečen za G. Petrovce Jurij Blaževič (Blasevics), a l. 1671. je bil pastor Mikloš Žutak (Sutak).

Za katoliške vizitacije l. 1698. je župnija prav tako kot Sv. Benedikt še luteranska. V njej je pastiroval pastor Tomaž Lendvay (Lendavski) iz G. Lendave. Tudi kantor Ivan Moráci je bil augsburške veroizpovedi.

V novembru l. 1732.³³⁾ je bila cerkev odvzeta luteranom. Napačno pravi Payr, da se je predaja izvršila l. 1733. Od l. 1725. je bil petrovski pastor Michael Kortsmayer, katerega je odstranila nemška vojaška četa, ko ni hotel izročiti cerkve katoličanom.

Večina župnij je bila katoličanom vrnjena v osemdesetih letih XVII. stoletja. Izjeme so G. Petrovci in Kančovci s Selom. Kje je iskati vzrok? Višja cerkvena oblast je bila daleč in brez moči proti posestnim gospodom. Vizi-

²⁹⁾ Payr, o. c., str. 268.

³⁰⁾ Visitatio 1756.

³¹⁾ Visitatio 1698.

³²⁾ Visitatio 1756; ČZN 1936, str. 75.

³³⁾ Visitatio 1756; Starine, str. 58.

tacijska komisija pod vodstvom arhidiakona Kazója ni ničesar ukrenila proti pastorejema v G. Petrovcih in pri Sv. Benediktu, četudi je izvršila vizitacijo obeh župnij. Kjer so zemljiški gospodje sami odstavili predikante, tam so bile katoličanom vrnjene nekdanje katoliške cerkve že v drugi polovici XVII. stoletja. Kjer pa tega cerkveni patroni niso storili, tam je ostalo pri starem, dokler ni mogla cerkvena oblast v XVIII. stoletju sama izvesti resolucije Karla VI. (III.) z dne 21. marca 1731, po kateri so protestanti izgubili vse župne cerkve izven artikularnih mest.

V začetku protestantizma so morali radi nastopa zemljiških gospodov katoliški duhovniki zapustiti župnije. Nekateri pregnani duhovniki pa so ostali v zaledju med ljudstvom. Tako je pri martjanski podružnici deloval v začetku XVII. stoletja duhovnik, katerega naziva vizitacija iz l. 1627. »nemi-nemü pápista pap« (neki papinski duhovnik). Ista vizitacija dolži nekega redovnika, da je gornjelendavski cerkvi ukradel tri kelihe in srebrn križ:

Tudi podložno ljudstvo so po vzgledu posestnih gospodov skušali pridobiti za novo vero. Ker več kot 80 let ni imelo rednih katoliških dušnih pastirjev, je razumljiva ugotovitev vizitacije iz l. 1698., da je od vsega prebivalstva le majhen odstotek katoličanov. Katoliška obnova je radi pomanjkanja duhovščine zelo počasi napredovala. Velika večina katoliške duhovščine je v prvih desetletjih obnove prišla od drugod, največ s Hrvaškega³⁴⁾. Še večje pomanjkanje katoliške duhovščine je bilo v času, ko je protestantizem župnije popolnoma preplaval. Ker katoliških duhovnikov ni bilo, je cerkvena oblast dovoljevala nekaterim vzglednim laikom, zmožnim branja, opravljati tisti del cerkvene službe, za katerega ni nujno potrebno mašniško posvečenje. To so takozvani licenciati (pooblaščenec). Tak pooblaščenec je bil l. 1698. Ivan Vugrinčič v Vel. Dolencih³⁴⁾. V martjanski podružnici v Pužavcih je bil l. 1698. Adam Vertič, rodом iz G. Lendave, star 50 let in v tej službi že 9 let. O njegovi izobrazbi pravi vizitacija, da je »logicus absolutus«, o Vugrinčiču pa »syntaxi eruditus«. Še v prvi polovici XVIII. stoletja je bil v Pužavcih licenciat, in sicer Nikolaj Miholič, ki je bil l. 1756. kantor na Tišini³⁵⁾.

Protestantstvo na Ogrskem se je kmalu organiziralo. Izvedena je bila protestantska cerkvena organizacija pod vodstvom škofov, tako luteranskih kakor kalvinskih. Luteranski škof Musay našteva l. 1661. v svoji škofiji devet dekanatov; osmi je »soboški dekanat«, kjer je dekan Tomaž Križan³⁶⁾. Za vizitacije iz l. 1627. je bil dekan Ivan Terboč v G. Lendavi, »senior vicinarum ecclesiarum«³⁷⁾ od 1625 do 1646. Za njim je vodil dekaniješke posle T. Križan še l. 1661. Tega leta so pripadale k soboškemu dekanatu župnije, ki jih navaja vizitacija iz l. 1627., in poleg teh še Bogojina, Resznec, Kardonalva in Gyarmat. Payr je mnenja, da je poseben soboški protestantski deka-

³⁴⁾ Visitatio 1698.

³⁵⁾ Visitatio 1756.

³⁶⁾ Payr, o. c., str. 607.

³⁷⁾ Visitatio 1627.

nat obstajal že pred Terbočem s senjorjema Jurijem Salasegijem (1593) in Janezom Salasegijem (1612)³⁸⁾.

Vzporedno z luteranstvom se je po teh župnijah širil kalvinizem in dosegel višek za gornjelendavskega Tomaža Széchyja, ki je bil kalvincem pod vplivom druge žene Katarine Batthyány bolj naklonjen kot luteranom. Kalvinec Štefan Szilágyi (1614—18) je bil njegov dvorni duhovnik v Soboti. Že v tem času so tudi kalvinci izvedli cerkveno organizacijo. Od 1612 do 1616 je bil njihov dekan Martin Perlaki s sedežem pri Sv. Juriju. Njegov naslednik Peter Bereczky pa se je moral na pritisk luteranov umakniti od Sv. Jurija. Kalvinski dekanat pri Sv. Juriju je obsegal sledeče župnije: G. Petrovci, Kančovci, Selo, Velemér, Martjanci, Sobota, Hodoš, Turnišče v Medjimurju, Sv. Jurij na Madžarskem (Szentgyörgyvölgy) in Szécsisziget.

S smrtjo Tomaža Széchyja (l. 1618.)³⁹⁾ so kalvinci izgubili svojo oporo, ker so se Tomaževi potomci zavzemali za luteranstvo. Soboški dvorni duhovnik Mihaela Széchyja je bil luteran Gregor Svetič. Kalvinska sinoda v Szentlőrinczu je l. 1623. poslala v Soboto k trem Széchyjevim bratom kalvinskega škofa Štefana Pathaija in P. Janeza Kanižaja (Kanizsai Pálfi János), da bi posredovala za Petra Bereczkyja, dekana pri Sv. Juriju, ki je bil na Svetičevo prigovarjanje od tam izgnan, a brez uspeha. Toda l. 1631. je nenađoma Mihael Széchy poklical k sebi kalvinca Janeza Kanižaja. Pisatelj »Starin« skuša to dejanje razložiti in piše, da so luteranski pastori radi svojega razbrzdanega življenja in neznanja v verskih stvareh izgubili pri M. Széchyju ugled in da se je nato oprijel kalvinstva.

Kalvinstvo se je najdalje vzdržalo v Martjancih, kjer je imelo zaslonbo v Mihaelu Domjanu. Pod varstvom Franca Batthyányja je kalvinski škof Štefan Pathai na sinodi v Köveskútu ordiniral M. Domjana za Martjance. Domjan se je redno udeleževal kalvinskih sinod in shodov, pred verniki pa se je kazal za luterana in je tudi bogoslužje opravljal po luteranskem obredu. V Martjancih je deloval 36 let. Dne 14. septembra 1649 je bil ordiniran v Pápi njegov sin Mihael za kalvinskega pastora. V tem času so imeli v Martjancih tako luterani kakor kalvinci lastnega pastora. 24. maja 1652 je bil poslan za kalvinskega duhovnika Janez Rakičani, ki je tu ostal le do l. 1654., ko je cerkev končno prešla v evangeličanske roke⁴⁰⁾. L. 1652. je prišlo v Martjancih do velikega spora med kalvinskim in luteranskim pastorcem radi dohodkov. Spor je rešil turški aga v Veliki Kaniži, ki je odločil, naj kalvinec plačuje kalvincu in luteran luteranu⁴⁰⁾.

XVII. stoletje je vtisnilo soboški dekaniji pečat, ki ga je ohranila do danes. Še sedaj je med večino katoliškega prebivalstva znaten odstotek luteranov; tudi kalvinci so še zastopani.

³⁸⁾ Payr, o. c., str. 256 ss.

³⁹⁾ Ibidem, str. 264 ss.

⁴⁰⁾ Gruden, o. c., str. 701.

Zusammenfassung.

Zur Geschichte der Reformation in Prekmurje.

In den letzten 10 Jahren des 16. Jahrhunderts ist die Mehrzahl der Pfarren im Dekanate M. Sobota an Protestanten übergegangen. Die Visitation aus d. J. 1698 sagt, daß diese Pfarren ungefähr 80 Jahre, von 1593 bis 1673, in protestantischen Händen waren. Damit stimmen auch die Angaben des Payr Sandor überein, welcher bewiesen hat, daß folgende Pfarren schon i. J. 1599 protestantische Prädikanten hatten: Muraka Sobota, Gornja Lendava, Sv. Jurij, Tišina, Martjanci, Selo und Gornji Petrovci. Gefördert wurde der Protestantismus im Dekanate Sobota durch den Umstand, daß Prädikanten, die vom Erzherzog Ferdinand i. J. 1598 aus den österreichischen Ländern vertriehen wurden, bei ungarischen Adeligen an der Grenze Schutz fanden. Unterkunft wurde ihnen im Schlosse der Nádasdy in Petanjci, in Sobota und in Gornja Lendava gewährt. Wegen der vielen Pastoren wurde um diese Zeit eine neue protestantische Pfarre in Selo gegründet. Wie aus der protestantischen Visitation aus d. J. 1627 hervorgeht, wurden von damals eingewanderten Prädikanten auch slovenische protestantische Bücher nach Prekmurje gebracht.

Die kirchliche Organisation der Protestanten wurde im Territorium des Dekanates Sobota sowohl von Lutheranern wie auch von Calvinisten durchgeführt. Die Pfarren des jetzigen Dekanates Sobota bildeten ihr eigenes Dekanat. Der erste dem Namen nach bekannte lutherische Dekan war Ivan Terhož, von 1625 bis 1646 Pastor in Gornja Lendava. Sein Nachfolger war Tomaž Križan. Um diese Zeit war sowohl die Geistlichkeit wie auch das Volk größtenteils lutherisch gesinnt.

Parallel mit dem Luthertum verbreitete sich auch der Calvinismus, der seine Hauptstütze im Grafen Thomas Széchy aus Gornja Lendava († 1618) hatte. Das Dekanat der Calvinisten hatte seinen Sitz in Sv. Jurij. In der Zeit von 1612 bis 1616 war ihr Dekan Martin Perlaki. Sein Nachfolger Peter Bereczky mußte dem Drucke der Lutheraner nachgehen und Sv. Jurij verlassen. Ein ausgesprochener Anhänger des Calvinismus war Michael Domjan, von 1612 bis 1648 Pastor in Martjanci, obwohl er gezwungen war, den Gottesdienst nach lutherischem Ritus zu verrichten. Im Jahre 1654 mußte der letzte kalvinistische Pastor aus Martjanci weichen, während in den anderen Pfarren der Calvinismus schon nach dem Tode des Grafen Széchy zuerst im Luthertum, später im Katholizismus aufging.

Um das J. 1672 war die Rekatholisierung des Landes so weit gediehen, daß die Pfarren Sobota, Gornja Lendava, Sv. Jurij, Tišina und Martjanci von Prädikanten verlassen werden mußten. Gleichzeitig oder etwas später wurden auch Veliki Dolenci, Pertoča und Čepinci mit Gornji Senik wieder katholisch. In protestantischen Händen blieben noch Gornji Petrovci bis 1732, Sv. Benedikt und Selo bis 1733, was aus der Visitation aus d. J. 1756 ersichtlich ist.

Nekaj anonimnih del slikarjev Straussov.

Jakob S o k l i č, Slovenjgradec.

Oha Straussa, oče in sin, sicer nista ustvarjala del visoke kvalitete, vendar sta primer umetnostnega hotenja in dela osemnajstega veka v naših krajih in zaslužita s tega vidika, da se njuna dela zberejo. To še posebno radi tega, ker so zelo izpostavljena vlagi (po cerkvah!), deloma pa tudi že zavržena in je mnogo slik, o katerih še pripoveduje izročilo, že izginilo.

Posrečilo se mi je odkriti nekaj do danes neznanih in neopisanih njunih slik. Izmed teh so posebno važna tri tihožitja, ki kažejo proti doseadanjemu mnenju umetnostnih zgodovinarjev, da sta oba Straussa upodabljala samo cerkveno religiozno snov¹⁾, umetnika tudi kot slikarja profanih motivov.

Te dozdamj neznane slike so sledeče:

Franc Mihael Strauss.

Sv. Vincencij Ferferski. (Pril. sl. 1.) Platno v izmeri 65×50 cm. Svetnik je upodobljen kot mladenič, oblečen v dominikanski habit. Oči ima uprte v nebo, kamor kaže z desnico, v levici drži križ, knjigo in lilijo. Ognjeni plamen nad glavo kaže na božje razsvetljenje, peroti pa na vzvišenost njegovih pridig. Na desni je angelček, ki ima oči uprte v gledalca, z desnico kaže na svetnika, v levici pa drži železno puščico. Na levem robu je nebeška tromba, upodabljajoče božje navdihnenje. Vsa tehnika, zlasti oba obraza in izbor barv, dokazuje starejšega Straussa, čeprav slika ni signirana. S precejšnjo verjetnostjo moremo domnevati, da je F. M. Strauss ustvaril sliko za mestnega župnika Žokavtnika Vincenea²⁾, ki je dal Straussu slikat svojega patrona. Iz iste dobe poznamo tudi mali kip sv. Vincenea, ki predstavlja sv. Vincenea na isti način. Slika je bila véasih v slovenjgraški cerkvi. Ker jo je vlaga močno kvarila, je bila premeščena v knjižnico mestnega župnišča. Prvotni pozlačeni okvir je radi vlage razpadel.

Opat Schrekinger. Platno v velikosti 205×117 cm, v župnišču v Šmartnem. Predstavlja cerkvenega dostojanstvenika, protonotarja in opata Schrekingerja³⁾, nadžupnika v Šmartnem. Slika je izdelana v stilu baročnih

¹⁾ Fr. Šijanec: Fr. M. in J. A. Strauss, ŽUZ 1929, 5.

²⁾ Vincencij Schocavtnik (Žokavtnik) je bil slovenjgraški župnik 1716—1742. Postavil je sedanji veliki oltar sv. Elizabete v mestni župni cerkvi.

³⁾ Jožef Jurij Valentin Schrekinger (Schröckinger von Neuenberg) je bil nadžupnik v Šmartnem pri Slovenjgradu od 16. julija 1726 do svoje smrti 3. dec. 1758. Bil je po rodu Korošec in prej župnik pri Sv. Barbari v Halozah. S pišmom z dne 6. maja 1741 je dobil od papeža Benedikta XIV. pravico do infule zase in za naslednike; ta pravica je prešla pozneje v Celje. Največje Schrekingerjevo delo je zgradba cerkve sv. Petra na Kronski gori, ki je bila dozidana l. 1750. Poleg cerkve na Kronski gori je Schrekinger povečal cerkev na Holmen ter pozidal kaplanijo in povečal župnišče v Šmartnem pri Slovenjgradu.

portretov in prikazuje postavno osebo, z visoko dvignjeno glavo, očmi uprtimi v gledalca ter z na mitro oprto desnico. Obleka, posebno roket, je pristno baročna. Spodaj je na sliki napis: *Josephus Georgius Schrekinge de Neyenberg SS. Theologiae Doctor, Protonotarius Apostolicus Consistorialis Cilliensis Beneficiatus S. Jacobi in Gonabiz Caesareus Archiparochus et Primus Abbas Ao. 1740 perpetuus ad S. Martinum in Valle Slavograecensi Aetatis suae 56 : 1746.* Podrobni studij odkrije na sliki vrsto Straussovih slikarskih značilnosti: barve, poteze, platno. Verjetno je, da se je Schrekinger dal portretirati Straussu, ker je ta umetnik bil v neposredni njegovi bližini in dobro znan kot slikar del za cerkve v Slovenjgradcu in okolici, kjer je bil zaposlen tudi v cerkvi na Kronski gori. Naši sliki slična podoba se nahaja tudi v zakristiji cerkve sv. Petra na Kronski gori, katero je dal pozidati Schrekinger in kateri je zapustil svoj portret. Schrekingerjeva slika na Kronski gori je kopija šmartinske, le malo je prirezana. Šmartinska slika je v slabem stanju; nemogoče je ugotoviti eventuelno signaturo in težko je razložiti opatov grb. (Pril. sl. 2.)

Janez Andrej Strauss.

S v. M a r t i n. (Pril. sl. 3.) Platno v izmeri 205×117 cm. Bila je to oltarna slika v nadžupnijski cerkvi v Šmartnem pri Slovenjgradcu. Je močno poškodovana, brez signature in se nahaja danes v veži župnišča v Šmartnem pri Slovenjgradcu, kamor so jo prenesli iz podstrešja kaplanije. Škof Martin je podan na vzvišenem prostoru v škofovskem ornatu. Oči upira v nebo, z desnico pa blagoslavlja množico. Slika nosi vse znake Straussovih del iz časa okoli l. 1760. K svetniku se zateka mati z mrtvim otrokom, za materjo deček in nato vrsta siromakov, vsak z za mlajšega Straussa značilnim nizkim čelom in velikimi usti; nad svetnikom so angelske glave, na desni pa pokrajina z arhitekturo in vodo — vse prav v maniri mlajšega Straussa.

S v. A l o j z i j. Platno v velikosti 90×70 cm v originalnem baročnem okviru z zlatim nastavkom, je eno slabših slikarjevih del. Svetnik je upodobljen do pasu v šablonski sliki z lilijo, krono, mrtvaško glavo in knjigo. Od signature je čitljivo še p. Stra... Slika visi v cerkvi sv. Duha v Slovenjgradcu ter nosi sledove nekdanje plesnivosti.

K r i ž a n i je mala sličica na vratcih omare v zakristiji cerkvice na Holmcu pri Slovenjgradcu v velikosti 33×18 cm. Predstavlja Kristusa na križu, v ozadju Jeruzalem. Ni signirana, nosi pa vse znake Straussove roke in je posebno Kristusov obraz tipično Straussov.

S v. A n t o n p u š č a v n i k. Platno, ca. 50×35 cm, kaže svetnika pred votlino. Slika se nahaja v starotrški župni cerkvi na malem oltarju poleg oltarja sv. Frančiška Ks., je tipično Straussova, vendar slabo ohranjena in brez signature.

S v. A n t o n P a d o v a n s k i. Platno, ca. 30 cm v premeru, na istem oltarju v oltarnem nastavku. Slika predstavlja svetega Antona z božjim De-

tetom v naročju. Oba obraza izdajata v vsem svojega tvorca. Sliki sv. Antona puščavnika in sv. Antona padovanskega sta bili svoj čas v kapeli gradu na Gradišču in pozneje z oltarjem vred preneseni v starotirško cerkev.

Češčenje sv. Andreja. (Pril. sl. 7.) Platno, 190×67 cm. Dobro ohranjena slika predstavlja češčenje apostola sv. Andreja. Truplo svetnikovo leži, oblečeno v modro tuniko in rdeč plašč, na visokem katafalku. Nad njim visi takozvani Andrejev križ, na vsaki strani pa večna luč. K svetniku prihajajo bolniki po pomoč. Na desni pelje stasit mož, ki je močno razgaljen, na vozičku bolnika. Poleg vozička stoji žena z otrokom. Zraven žene stoji v ozadju ves sključen obsedenec z močno spačenim obrazom. Usta ima široko odprta in iz njih lete hudički, v podobi spačenih ptičev. Sredi slike kleči na prvi stopnici katafalka bolnik in se proseče ozira v svetnika. Na desni katafalka je žena s polno culo na hrbtu, oprta na berglje in dviga k svetniku obe roki. Na skrajni desnici sedi mati z otrokom pri prsih. Poleg nje leži na blazini bolnik in dviga roke. Za materjo se končuje veža, v katero je umetnik postavil prizor, in je v daljavi najprej cerkev in gradič, nato pa močen dim, ogenj v pokrajini. Sv. Andrej je tudi priprošnjik proti ognju. Vsa slika je obdana z baročno vinjeto, ki nosi spodaj v sredini angelsko hermo in napis 17—65. Slika spada med najbolj karakteristična dela Janeza Andreja Straussa ter je dobro ohranjena; v preteklosti jo je varovala pred vlago deska pod platnom. Prizor ni razgiben, barve niso žive, obrazi so surovi, le svetnik je idealiziran; vse druge osebe imajo nizko čelo, mogočne obrvi, šrepe oči, velika usta, prav kakor popisuje Straussove osebe Fr. Šijanec⁴⁾. V kompoziciji imamo na vsaki strani svetnika po štiri osebe, ki so različno grupirane.

Slika sv. Andreja je bila narejena kot antipendij k oltarju sv. Ane v mestni župni cerkvi v Slovenjgradcu in naročena, potem ko je mestna župnija dobila pravico za javno procesijo na dan sv. Andreja⁵⁾. Pozneje je bil antipendij odstranjen in slika zavržena. Dobil sem jo v prabu za velikim ol-

⁴⁾ Dr. Fr. Šijanec: Slikar Jan. Andr. Strauss. ČZN 1932, 84.

⁵⁾ Češčenje sv. Andreja se je v Slovenjem Gradcu začelo širiti, ko je dobilo mesto od grofov Attemsov relikvije sv. Andreja in relikvije Andrejevega križa s pismom grofov Attemsov, ki se glasi: Nos Infra Scripti Sac. Rom. Imp. Comites ab Attembs attestamus et fidei facimus quod ea Nostro Dominio Tonfenberg favorabiliter eacradiderimus Rdo. Dno Francisco Ant. Kessel Carniolo Crainburgensi, et Beneficiario S. Andreae Ap. Sklavogrაციi ac Seniori Curato Xaveriano reliquias de osse digiti et cruce S. Andreae Ap. quas hic pro aeterna sui memoria Maximilianus Primus Rom. Imperator depoint. In quorum fidei etc. Datum in Dominio nostro Tonfenberg die 5. May 1734. Wolff Sigismund graff v. Attembs, Johan Andrea graff v. Attembs. To listino je potrdil kot avtentiko v imenu ljubljanskega ordinariata 3. septembra 1734 Joannes Jacobus Schilling, vic. Glis Lab. Na podlagi te relikvije je škof Schrattenbach dovolil l. 1740 za dan 3. maja procesijo s relikvijami sv. Andreja per forum cum vexillis omnium tribuum. Zanimiva je za ta dan zapoved: Cantatur sacrum concio slavon. in za dan sv. Andreja: Cantatur Sacrum mane ad aram Beneficiale s. Andr. cum utrisque vesp. et concio slavon.

tarjem cerkvice sv. Duha; okvir pa pod streho mestne župne cerkve. Danes visi na stopnišču mestnega župnišča v Slovenjgradcu.

Sv. Boštjan. (Pril. sl. 5.) Platno, 108×55 cm; visi v originalnem baročnem okvirju na stebru listne strani v podružni cerkvi na Holmcu pri Slovenjgradcu. Predstavlja svetnika, privezanega na drevo in prebodenega od puščic. Levo roko ima visoko dvignjeno in privezano na drevo. Desna noga stoji za pol koraka naprej in tvori z roko lepo linijo, desna roka pa je privezana zadaj. Obraz je tip mladeniškega obraza, kakor ga je Strauss pogosto upodabljal, za kar je uporabljal isti model kot za sv. Janeza Evangelista v Slovenjgradcu. Prizor iz svetnikovega življenja je podan na levici, kjer vojaki z bati pobijajo na tleh ležečega svetnika, vse v značaju Straussovih del. Svetloba pada od leve in razsvetljuje v prvi vrsti svetnikovo desno stran, da je leva noga skoro v temi. Slika ni signirana ter je bila svoj čas restavrirana.

Sv. Jakob mlajši, apostol. (Pril. sl. 6.) Platno, 108×55 cm. Slika je pendant k sliki sv. Boštjana in visi na stebru na evangelski strani v cerkvi na Holmcu pri Slovenjgradcu. Kaže svetnika, stoječega na mali vzpetini, z obrazom, ki žari v svetniškem sijaju. Desna noga počiva na kamenitem podstavku in na njenem kolenu naslanja svetnik z desnico Kristusovo sliko, preko katere drži lilijo. V levi roki drži bat, orodje, s katerim je bil umorjen, pod levo pazduho pa knjigo. Na desnici svetnikovi vidimo na tleh prevrnjenega malika, ki se je zrušil s kamenitega podstavka. Na desni pa je po Straussovi navadi pokrajina z arhitekturo. Nad svetnikom plava angel z vencem. Slika je bila svoj čas restavrirana in ni signirana, nosi pa toliko karakterističnih znakov Straussovega čopiča, da mu je ne moremo odrekat. Nahaja se v originalnem, črno barvanem in bogato pozlačenem okviru.

Sv. Jakob ml. Platno, 42×32 cm. Slika je silno slična podobi sv. Jakoba v cerkvi na Holmu in je mogoče prvotni osnutek za to. Svetnik je upodobljen do pasu in je s telesom obrnjen proti levi; obraz je usmerjen k gledalcu, oči so pobožno dvignjene proti nebu. Z desnico drži sv. Jakob podobo Kristusovo, katero kaže gledalcu, levica pa oklepa debelo gorjačo. Obratno od prejšnje slike, kjer je Kristus v profilu, je na tej Kristus obrnjen proti gledalcu s polnim obrazom. Svetniku na Holmcu je slikar napravil okoli glave nebeški sijaj, na naši sličici pa je podan nad glavo le krog. Ozadje je temno. Sliko sem našel pri slovenjgraškem pleskarju Simonu Fišerju⁶⁾ jako poškodovano, dvakrat prepognjeno, na nekih mestih močno odrgnjeno in preluknjano. Danes visi v knjižnici mestnega župnišča slovenjgraškega kot last pisca teh vrst.

Tihotičje. (Pril. sl. 8.) Platno, 130×67 cm, v originalnem, lepo izrezljanem, pozlačenem in posrebrenem okviru. Nahaja se v salonu gospoda Josipa Klingerja, bivšega trgovca v Slovenjgradcu, ter predstavlja lovski plen.

⁶⁾ Simon Fišer je dobil sliko pri svojih sorodnikih na Legnu pri Slovenjgradcu. Morda je bila kdaj v legniškem gradu ali kaki vaški kapelici.

Sredi podobe je lesen zaslon; na katerem visita dve ptici. Spredaj na mizi ležita na levi poleg lepega vrča za vino ustreljena divja raca in fazan. Čez mizo je položen ustreljen divji zajec, pred njim leži kljunač. Za zajcem stoji skleda za obaro, pred zajcem pa zajemalka. Na desnem koncu mize ležijo še fazan in nekaj poljskih pridelkov. V skrajnem levem kotu je odprt pipec, kakršnega ima še danes mladina. Za lesenim zaslonom je naslikana priroda: jesensko nebo, polno oblakov, na levi skoro golo drevo. Na desni je Strauss naslikal — kar je prav tipično zanj — skupino poslopij okoli cerkvice. Pred cerkvico je golo drevo, pod drevesom moški in ženska v živahnem pogovoru, pred njima pa tolmun. Pri Straussu ml. je že običaj, da je v vsako sliko vnesel še pokrajino z arhitekturo, ki postaja šablonska in ki kaže na raznih slikah le malo ali pa nohenih izprememh. Tako vidimo skoro isto pokrajino z arhitekturo na sliki sv. Martina v Šmartnem pri Slovenjgradcu, na sliki sv. Jakoba ali pa na našem lovskem tihožitju.

Drugo tihožitje. Platno, 57×35 cm, je ohranjeno na istem mestu v originalnem pozlačenem okviru. Prikazuje dve divji raci, ki ležita na mizi pred lesenim zaslonom. Prvi leži vznak in s široko odprtim kljunom ter velikimi očmi prav spominja na vse osebe, ki jih je Strauss slikal z velikimi izbuljenimi očmi in velikimi usti. Pred obema racama leze hrošč. Za racama stoji cinast vrč za vino, ki ima lepo izdelan pokrov in tulec. Na drugi strani je steklen kelih z rdečo vsebino, poleg njega pa steklena svetilka s stenjem, kot so bile običajne v XVIII. stoletju. Slika je po sredi pretrgana in slabo zalepljena ter je na nekaterih mestih barva že odpadla.

Tretje tihožitje J. A. Straussa je platno v izmeri 57×35 cm v prvotnem haročnem pozlačenem okvirju in je pendant k prejšnji ter last g. J. Klingerja. Predstavlja dva kljunača, ki ležita na mizi, katera ima v ozadju lesen zaslon. Poleg drozgov je krožnik, poleg krožnika pa majolika s cesarskim orlom s krono. Poleg majolike stoji čaša rdečih jagod ali hrusnic. Slika je dobro ohranjena, le na sredi ima malo razpoko. Ker so harve na našem tihožitju holje ohranjene, ko na prejšnjem, je tudi efekt slike holj neposreden. Pri lastniku g. Jos. Klingerju v Slovenjgradcu si je l. 1936. tihožitja ogledal tudi konservator dr. Stelè ter potrdil domnevo, da so delo mlajšega Straussa. To domnevo zagovarjam s sledečim: Kdor opazuje Straussove slike, bo videl, kako je sestavljal barve in kako je v barvah prehajal iz ene nianse v drugo. Na vseh slikah, ki sem jih naštel, so barve in njih razvrstitev tako identične, da nujno kažejo na istega slikarja. Nadaljnji dokaz so že omenjene, vedno se ponavljajoče pokrajine in arhitekture, katere je Strauss vnašal v svoja dela. Končno govori za to tudi dejstvo, da se vse te slike nahajajo v krajih, kjer je Strauss živel in delal, deloma pa tudi ponavljanje istih oseh (pril. sl. 5.) na raznih slikah.

Za primer, kako se pri mlajšem Straussu ene in iste osebe ponavljajo na raznih slikah, prinašam sliko Marijino iz Trohelj (sl. 4.), ki je po osnutku slična Marijini sliki s Holmea. Osebe, ki jih tu vidimo, srečamo na vsaki

sliki: ali mater z otrokom pri prsih (sv. Andrej) ali berača s palico (sv. Martin v Šmartnem) ali žensko v ozadju (sv. Andrej) itd. Tudi izraz obrazov je isti.

Zusammenfassung.

Einige unsignierte Werke der Maler F. M. und J. A. Strauss.

Im Artikel werden die bisherigen Angaben über die Tätigkeit der beiden Maler Franz Michael und Johann Andreas Strauss in der Umgebung von Slovenjgradec (ČZN 1932) ergänzt, indem zwei Gemälde (der hl. Vinzenz in Slovenjgradec und das Porträt des Abtes Schrekinger in Šmartno) dem Vater F. M. Strauss, sieben Heiligenbilder (der hl. Martin, der hl. Andreas und der hl. Jakob in Slovenjgradec, der hl. Anton von Padua und der hl. Anton der Einsiedler in Stari trg, der hl. Sebastian und der hl. Jakob zu Holmec) dem Sohne J. A. Strauss zugewiesen werden. Die Zuweisung geschieht auf Grund von Analogien nach signierten Gemälden. Außerdem werden dem jüngeren Strauss noch drei Jagdstilleben aus Slovenjgradec zugeschrieben und als seine ersten profanen Werke festgestellt.

Lemberg.

(Prispevek k vprašanju gibanja topografskih središč.)

Dr. P. S t r m š e k, Celje.

Lemberg, trg severovzhodno od Šmarja, leži v zaselški pokrajini na jugozahodu Boča ter je nastal kot izrazito prelazno selišče južno od prehodov, ki vodijo zahodno od Boča iz porečja Dravinje v porečji gornje Voglajne in gornje Sotle. Stari vek je z rimsko cesto prvi izrabil gorske prehode nad Lembergom v prometne svrhe in kot selišče pred prelazom je nastal tudi srednjeveški Lemberg.

Pojavi se Lemberg v srednjeveški zgodovini l. 1248.¹⁾ z Nikolajem Lemberškim, in sicer kot sedež zajmnikov krške škofije, nakar se je razvijal kot upravno in gospodarsko središče lemberškega gospodstva, krškega zajma ob Voglajni in Sotli. Ko so pridobili krški lemberški zajem žovneški svobodniki, je povzdignil cesar Ludovik Bavarec Friderika Žovneškega²⁾ z njegovim krškim zajmom v grofa Celjskega, lemberško gospodstvo pa v grofijo Celjsko, čeprav ni Celje pod novo grofijo niti spadalo. To poimenovanje kaže krajevni pomen Lemberga v srednjem veku, ki ga je mogel kraj dobiti samo kot sedež fevdalne uprave in z njo zvezanega osredotočenja gospodarstva. Kot posledica ugodnosti, ki jih je za razvoj nudilo fevdalno upravno središče, se je razvil pod lemberškim gradom na osnovi tržnih privilegijev trg Lemberg

¹⁾ Zahn, Ortsnamenbuch d. Steiermark, 303.

²⁾ Pirchegger H., Geschichte der Steiermark II, 117.

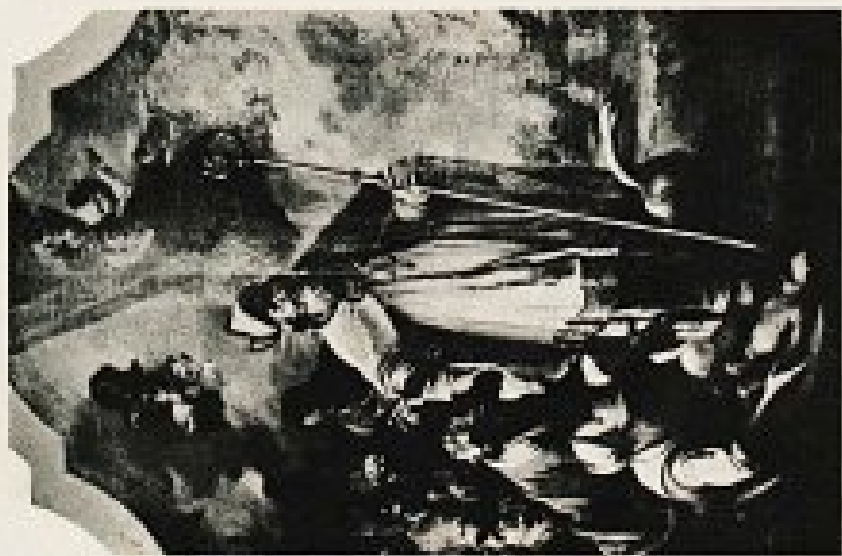

Sl. 1. Sv. Vincenc Fererski (Slovenjgradec).

Sl. 2. Opat Schreckinger (Šmartno pri Slovenjgradcu).

Sl. 3. Sv. Martin (Šmartno pri Slovenjgradcu).

Sl. 4. Mati božja v Trobljah.

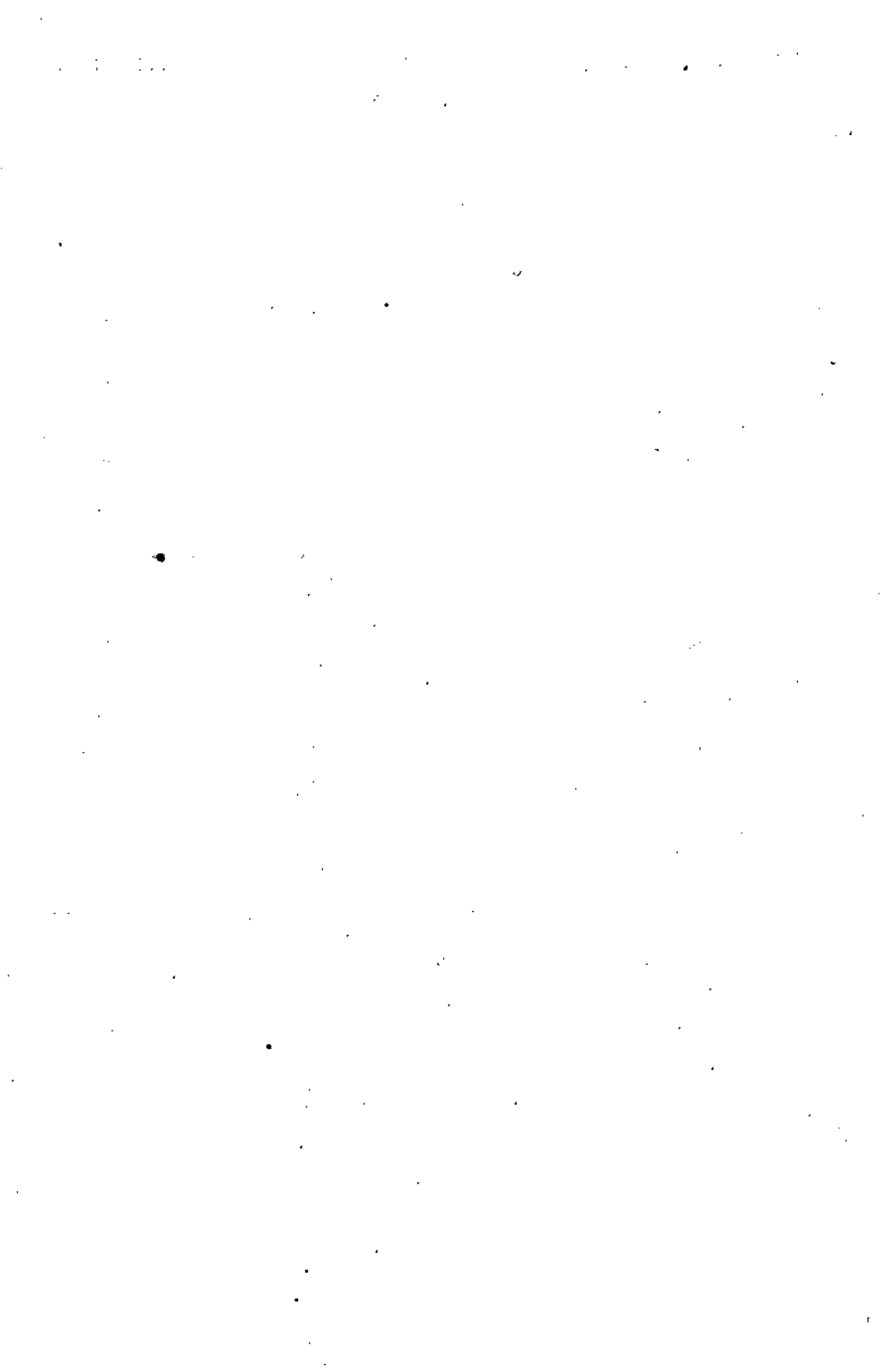

Sl. 5. Sv. Boštjan (Holmec pri Slovenjgradcu).

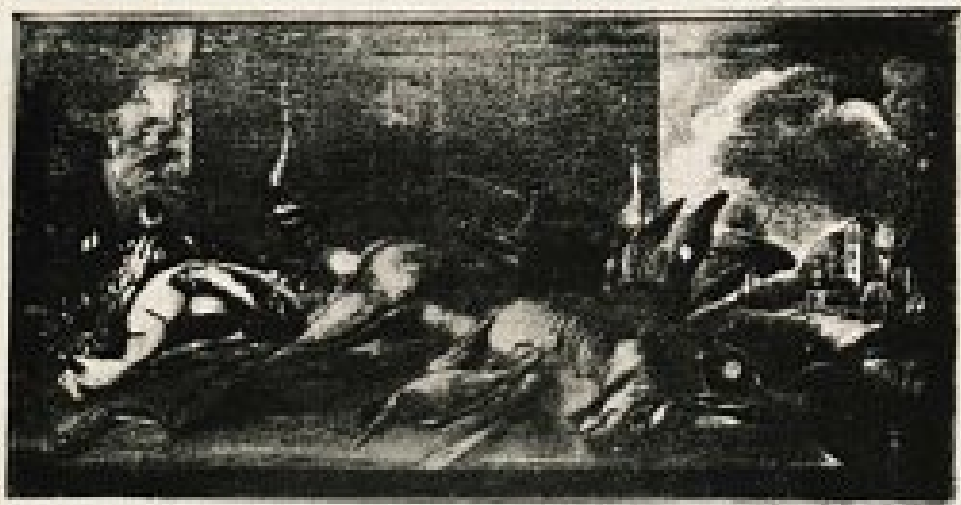

Sl. 6. Sv. Jakob ml. (Holmec pri Slovenjgradcu).

Sl. 7. Sv. Andrej (Slovenjgrader).

Sl. 8. Lovsko tiložitje (Slovenjgralec).

pred l. 1368.³⁾ Grad in trg sta s svojim vplivom posegla preko topografskih in političnih mej v zemljepisno enotno pokrajino ob Voglajni in Sotli. Trškemu in političnemu položaju Lemberga je razvojno odgovarjal nastoj krajevne župnije, ki se je okoli l. 1490.⁴⁾ izločila iz ponkovske pražupnije. Osredotočenje fevdalne uprave, privilegirani položaj trga in samostojna župnija so razvili iz Lemberga krajevno središče zaselške pokrajine v okolišju prelaza Pečice.

Kakor pa je srednji vek izgradil Lemberg za središče okoliša, tako je novi vek to polagoma likvidiral in razvil poleg in na mestu Lemberga nova središča. Prvi korak k temu je premestitev, oziroma ukinitve lemlerske gosposke, katero so Habsburžani po izumrtju Celjanov in po pridobitvi celjske dediščine združili z zbelovsko gosposko s sedežem v Zbelovem⁵⁾. Vztrajno branijo po tej izgubi Lemberžani oslabljeni centralni položaj svojega kraja v okolišju s tem, da skušajo ohraniti stare sejske pravice in privilegije, ki postanejo sedaj poleg župnije bistvena opora lemlerskega središčnega položaja v pokrajini in lemlerskega gospodarskega življenja, n. pr. usnjarstva.

Prvo znano nam sejsko pravico je dobil Lemberg 6. oktobra 1506 od cesarja Maksimilijana I. v Gradcu⁶⁾, ki mu je priznal tedenske sejme. Ferdinand II. je še kot nadvojvoda potrdil 31. januarja 1599 sodniku, svetu in občini trga Lemberga od njegovega očeta — v resnici deda Ferdinanda I. — 22. junija 1558 izdano pravico za tedenske sejme vsak ponedeljek skozi vse leto. Sejske pravice so potrjevali vladarji tudi pozneje in dodajali še nove.

Tako je določila Marija Terezija 25. septembra 1747: Sodnik, svet in občina trga Lemberga so predložili verodostojne prepise, da je nadvojvoda Ferdinand zadnjega januarja 1599 potrdil trgu svoboščino in pravico do tedenskih sejmov skozi vse leto vsak ponedeljek ter dovolil 10. julija istega leta še dvojni cerkveni sejem, in sicer na dan sv. Pankracija — patrona lemlerske najstarejše cerkve — in v nedeljo po sv. Ulriku, obakrat po krščansko-katoliški službi božji. Teh svojih pravic pa si Lemberžani pozneje radi ponovnih požarov in tem sledečega splošnega obubožanja niso mogli več dati potrditi, kakor je to zahteval predpisani red. Zato jim jih je Marija Terezija ponovno podelila in potrdila ter dodala še vse pravice, katere uživajo druga v okolici ležeča mesta in trgi (auch alle und jede Freyheiten, wie andere dort herum liegende Städte und Märkte darzu haben).

Od Marije Terezije podeljene sejske pravice je potrdil tudi Jožef II. 20. septembra 1782, vendar že z izrecnim pridržkom, da more vse te svobo-

³⁾ L. e., 217.

⁴⁾ Kuvačič Fr., Zgodovina Lavantinske škofije, 85.

⁵⁾ Stegenšek A., Konjiška dekanija, 161.

⁶⁾ V naslednjem navedeni sejski privilegiji Lemberga so nabajali v Banovinskem arhivu v Mariboru.

ščine po lastnem preudarku ter po potrebi časa in okoliščin povečati, zmanjšati ali tudi ukiniti. Na posebno prošnjo je dobil Lemberg od istega cesarja 20. februarja 1789 štiri letne živinske sejme, na katerih je tudi smel pobirati majhne sejske pristojbine (*geringes Standgeld*). Dnevi za živinske sejme so bili določeni: prvi na cvetni petek, drugi na dan sv. Medarda, tretji na dan sv. Ožbolta in četrti na dan sv. Egidija; ako pa pade kateri od teh dni na nedeljo ali praznik, se vrši sejem naslednji delavnik. Od dovoljene sejske pristojbine pa je oproščen grad Zbelovo kot zemljiška gosposka za lastno na sejem v Lemberg prignano živino, ker tudi leंबरški tržani ne plačujejo stojuine na gosposkih živinskih sejmih. Poleg teh sejskih pravic pa naj uživa trg Lemberg za vse čase tudi vse druge pravice, katere pripadajo trgom — predvsem v sodstvu —, vendar brez škode in kvara za deželne regalije. Značilna za dobo, v kateri je Jožef II. podelil Lembergu štiri živinske sejme, je utemeljitev: da bi dovoljenje teh zaprošenih štirih živinskih sejmov pospeševalo gospodarstvo, da pa ne sme s tem nastati za kraje v okolici nikaka škoda.

Vse dotakratne sejske pravice je 27. avgusta 1792 potrdil cesar Franc II., vendar s to izpremembo, da se leंबरški cerkveni sejem vrši namesto v nedeljo po sv. Ulriku šele v pondeljek, torej podobno, kakor so bili preloženi na naslednji dan živinski sejm, ako so padli na nedeljo ali praznik. Tudi Franc II. si je pridržal pravico, izdano dovoljenje povečati, zmanjšati ali preklicati. V zvezi z novo splošno ureditvijo tržnih in sejskih pravic je Franc II. 27. julija 1792 Lembergu dane sejske pravice še enkrat potrdil.

V XIX. stoletju se je število živinskih sejmov v Lembergu podvojilo. Že blizu 150 let so stari živinski sejm na cvetni petek, na Medardovo in Ožboltovo; živinska sejma sta postala tudi oba cerkvena sejma na Pankracijevo in na pondeljek po sv. Ulriku. Namesto Egidijevega sejma pa se vršijo živinski sejm v pondeljek po sredpostni sredi, 25. oktobra ter na dan sv. Katarine.

V novejši dobi je mogel Lemberg vzdrževati svoj središčni položaj v okolišu edino na podlagi tradicionalnih sejskih pravic in poleg njih še na podlagi svojega položaja kot sedež občine. To pa ni moglo preprečiti nastoja novega krajevnega središča na Sladki gori, ki se je v XVIII. stoletju razvila v slovito romarsko pot in se, ko je l. 1754. bila zgrajena nova cerkev⁷⁾, dvignila nad cerkveno pomembnost Lemberga; posledica tega je bila, da je pri jožefinski preureditvi župnij l. 1786. bila premeščena župnija iz Lemberga na Sladko goro⁸⁾, ki je postala s tem Lembergu enako vredno topografsko središče v okolišu pod Pečico. Lemberg je moral priznati novo stanje in celo njegovo stremljenje po samostojni leंबरški kuraciji je ostalo brezuspešno. V letih

⁷⁾ Kovačič Fr., o. c. 293. — Poslikal je cerkev slikar Franc Illovček. Omembe vredno je, da se v kotih velikih stropnih slik nahajajo prizori iz domačega življenja, kako prihajajo verniki v svojih nadlogah Marijo prositi pomoči, ter so ljudje oblečeni v narodno nošo.

⁸⁾ Kovačič Fr., o. c. 86.

1808—1810 nastala leंबरška šola položaja ni bistveno izpremenila, zlasti še, ker je l. 1853. tudi na Sladki gori bila ustanovljena lastna šola.

Ko je bila zgrajena železnica Grobelno—Rogatec, se je premaknilo tudi gospodarsko težišče okoliša ter prešlo na Mestinje in Šmarje pri Jelšah, kateremu je s tem Lemberg z vso okolico vred postal gospodarsko podrejen. Zaključil se je ta razvoj v naših dneh, ko je pri komasaciji občin po zakonu o občinah iz l. 1933. samostojna leंबरška občina, ki je kot taka obstajala od l. 1883. naprej, bila ukinjena in je s tem izgubil Lemberg tudi svojo politično samostojnost. Kakor je prevzelo nekdanj Zbelovo sedež fevdalne uprave v okolišu Pečice, kakor je postala namesto Lemberga Sladka gora cerkveno središče okoliša, tako je prešlo z današnjo razdelitvijo občin tudi politično upravno središče iz Lemberga na jug, kamor je — kakor obenem v Mestinje — začel gospodarsko gravitirati ves leंबरški okoliš že po zgraditvi železnice Grobelno—Rogatec.

Tako nam s svojim zgodovinskim razvojem nudi Lemberg primer gibanja topografskega središča v mejah manjšega zaselkega okoliša. Koncentracija politične in cerkvene uprave ter gospodarstva je razvila srednjeveški Lemberg za topografsko središče; novoveški in novodobni razvoj pa je to središče ukinil in razvil namesto in izven njega Sladko goro kot cerkveno, Mestinje kot gospodarsko, Šmarje pri Jelšah pa kot gospodarsko in politično središče okoliša, v katerem igra danes Lemberg vlogo soslednjega zaselka. Ostal mu je samo še značaj prelaznega selišča.

Na nekdanji privilegirani položaj kraja spominjajo samo še številne zbadljivke o Lembergu in Lemberžanih, ki si jih najverjetneje lahko razlagamo pač tako, da so nastale iz zavisti okoličanov. Z zavistjo so ti gledali velike pravice, ki jih je mali kraj užival, z zavistjo gledali posebno še blagostanje trške občine, ki do nedavna sploh ni pobirala občinskih doklad, ker je krila vse izdatke z dohodki svojih tržnih dni, ko so prihajali sejmarji od blizu in daleč. Sosedje niso mogli odvzeti Lemberžanom njihovih pravic niti njihovih dohodkov, zato so se tolažili pač s tem, da so jih smešili in zbadali.

Zusammenfassung.

Lemberg.

Am Beispiele des Marktes Lemberg (südöstlich von Boč) wird die Bewegung des topographischen Zentrums innerhalb einer Siedlungseinheit erläutert. Die Paßsiedlung Lemberg ist im Mittelalter durch die Konzentrierung der feudalen Administration, durch Marktprivilegien und als Sitz der Pfarre zum topographischen Zentrum der Weilersiedlungen unter dem Boč geworden. Durch die Übersiedlung der feudalen Administration nach Zbelovo und des Pfarrsitzes nach Sladka gora wurde Sladka gora zum zweiten topographischen Zentrum der Gegend. Durch die Eisenbahn Grobelno—Rogatec hütete Lemberg seine frühere durch alte Marktprivilegien gehaltene wirtschaftliche Stellung ein und mit der Eingemeindung in die neue Gemeinde Šmarje pri Jelšah hörte auch seine politische Bedeutung auf. An seiner Stelle wurde Sladka gora zum kirchlichen, Mestinje zum wirtschaftlichen und Šmarje pri Jelšah zum wirtschaftlichen und politischen topographischen Zentrum des Gebietes unter dem Boč, dessen alleiniges Zentrum im Mittelalter Lemberg war.

Škofa Karla Herbersteina bogoslužni red za cerkev sv. Frančiška Ksaverija na Stražah.

Dr. Fr. Ksav. L u k m a n, Ljubljana.

Dne 24. maja 1778 je izdal ljubljanski škof Karel Herberstein za romarsko cerkev sv. Frančiška na Stražah, takrat še gornjegrajsko podružnico, dva uradna spisa¹⁾: dekret²⁾, s katerim je namestil novega voditelja romarske cerkve in dal splošna navodila, kako naj voditelj, zakristan in drugi duhovniki vrše svojo službo, in matrikulo³⁾, ki obsega naročila pridigarjem in spovednikom, bogoslužni red po mesecih od januarja do decembra in na koncu še splošne pripombe za razna cerkvena opravila v teku leta.

Božja pot na Stražah⁴⁾ se je pričela l. 1715., ko je gornjegrajski župnik in komisar Ahacij Steržinar v noči od 2. na 3. decembra postavil na stranski oltar cerkvice sv. Barbare Reinwaldtovo podobo umirajočega sv. Frančiška Ksaverija. Naslednje leto je dobil sv. Frančišek na epistelski strani poseben oltar, l. 1717. pa kapelo. V letih 1721.—25. so pozidali nad staro podružnico sv. Barbare sedanjo cerkev sv. Frančiška, staro cerkev pa l. 1725. podrli. Romarjem, ki so v vedno večjem številu prihajali, so sprva stregli gornjegrajski duhovniki pod Steržinarjevim vodstvom. L. 1733. se je Steržinar odpovedal gornjegrajski župniji in se preselil k sv. Frančišku, kjer je kot »director

¹⁾ Spisa, v enem sešitku z mehkim rdečim ovojem, sta v župnem arhivu v Gornjem gradu. Napisana sta na papirju navadne pisarniške oblike. Dekret obsega 5½ strani, matrikula pa 32 strani in 4 vrste. Na obeh aktih je na koncu pod datumom Herbersteinov podpis in pečat (5 cm v premeru), vtisnjen z zelo skrbno izrezano matrico. — Čudno se mi zdi, da Orožen in Stegenšek teh spisov nista poznala. Pred leti sem nanju opozoril g. prof. Franca Ušeničnika, ki je nekaj stvari iz njiju povzel v svoji razpravi »Rigorizem naših janzenistov« v Bogoslovnem Vestniku III (1923), 9, 30, 33, 42 (na zadnjih dveh mestih napake v datumi: 28. in 14. maja mesto 24.). Matrikulo je nato omenil tudi F. Kidrič v članku o Herbersteinu v Slov. biogr. leksikonu I 310 (datum napač 14. maja).

²⁾ Dekret ima naslov: »Decretum pro constanti cultu et directione ecclesiae divi Xaverii in Strascha hic thaumaturgi pro majori quoque Dei gloria, religionis incremento, devotionis propagatione et sacris functionibus rite, recte ac ordinate obeundis emanatum ac loci directori, sacristae, caeterisque ibidem operariis pro munerum suorum Cynosura extraditum.« — Zadnji besedi je mundant pripisal kasneje, pač zato, ker besede »Cynosura« v konceptu, ki ga je prepisoval, ni razumel. Tudi na 2. strani je to besedo izpustil in jo šele kasneje vstavil. »Cynosura« (Κυνόσουρα), »Pasji rep«, je starejše ljudsko ime za ozvezdje Malega voza, čigar prva zvezda (α) je severnica, mornarjem zvezda vodnica. »Pro Cynosura« pomeni torej: za razved (orientacijo).

³⁾ Naslov tega spisa je: »Matricula pro ecclesia filiali Oberburgensi S. Francisci Xaverii, magni Indiarum apostoli, thaumaturgi in Strascha prope Oberburgum.«

⁴⁾ Za zgodovino božje poti prim. I. Orožen, Das Bistum und die Diöcese Lavant II/2, 85—111; A. Stegenšek, Dekanija gornjegrajska (Maribor 1905), 28—32; F. Kovarčič, Zgodovina lavantinske škofije (Maribor 1928), 287 sl.

ecclesiae« s petimi duhovniki oskrboval romarsko cerkev in opravljal cerkvena opravila. Tako je ostalo do l. 1780., ko se je pri sv. Frančišku ustanovila župnija. Dotlej je bila cerkev sv. Frančiška gornjegrajska podružnica, imela pa je po 5 ali 6 duhovnikov z voditeljem na čelu, ki so bili pravno podrejeni gornjegrajskemu župniku in komisarju. Večkrat na leto je prišlo toliko romarjev, da ksaverijanski duhovniki sami niso zmogli dela; tedaj so poklicali na pomoč alumne iz gornjegrajskega kolegija⁵⁾, pa tudi duhovnike iz sosesčine in frančiškane iz Nazarij.

L. 1775. je direktor Nikolaj Mülle⁶⁾ šel za župnika v Št. Pavel pri Preboldu. Iz neznanih razlogov se mesto voditelja božje poti tri leta ni zasedlo. Šele 24. maja 1778 je škof Karel Herberstein postavil novega voditelja, ne da bi bil v dekretu njegovo ime navedel⁷⁾. Ob tej priložnosti je v dekretu samem podal v šestih točkah navodila, kako naj ksaverijanski duhovniki, voditelj, zakristan in drugi, skrbе za cerkev in cerkvena poslopja ter vrše cerkvena opravila; zelo je naglasil, da so podrejeni gornjegrajskemu komisarju, in je voditelju posebej naročil, naj ta odlok vsak mesec drugim duhovnikom prebere. Iz teh naročil bi se nemara smelo domnevati, da so kake nerednosti pri Sv. Frančišku ali pa trenja ksaverijancev z gornjegrajskim komisarjem bila povod za dekret, kakršen je.

Z dekretom vred pa je Herberstein izdal obsežno matrikulo, ki ni samo »matricula peractionum et functionum ecclesiasticarum«, kakor veli uvod, marveč podaja na začetku za pridigarje in spovednike daljša navodila v duhu avstrijskih janzenistov in jih kasneje nenavadno pogosto ponavlja. Očiten je Herbersteinov namen, urediti pri cerkvi, h kateri je prihajalo veliko število romarjev »tudi iz tujih in daljnih pokrajin«, božjo službo po načelih, ki se jih je držal v prvi dobi svojega škofovanja, pred nastopom cesarja Jožefa II. Matrikula ima mnogo zanimivosti za zgodovino ksaverijanske božje poti; škoda je, da je pokojni Stegenšek ni poznal, ko je pisal XIV. poglavje svoje »Dekanije gornjegrajske«. Matrikula pa je tudi splošno zanimiv kulturno-zgodovinski dokument, ker kaže, kako se je janzenistični rigorizem pri nas avtoritativno uvažal. V tej razpravi hočem iz nje povzeti le ono, kar je za Herbersteinov pastoralni razved značilno.

V drugem odstavku matrikule je Herberstein naglasil, kako naj se opravlja duhovniška služba pri romarski cerkvi, da bo verskemu življenju v prid. »V prvi vrsti in pred vsem se terja, da ljudstvo, ki prihaja v to cerkev, najde v njej dušno hrano, da bo, po njej poučeno in izobraženo in s kruhom večnega

⁵⁾ O gornjegrajskem kolegiju Orožen II/2, 54—62.

⁶⁾ Orožen II/2, 101 in IV/1, 171.

⁷⁾ Novi ravnatelj je bil Filip Markič, že od l. 1775. duhovni pomočnik pri Sv. Frančišku. L. 1780. se je tu ustanovila župnija in Markič je bil župnik do l. 1799., ko je šel za župnika v Št. Peter v Savinjski dolini, kjer je umrl 21. avg. 1812. Prim. Orožen II/2, 101, 107, 113 in III, 439.

življenja nasičeno, moglo rasti v gorečnosti prave pobožnosti, v p a m e t n e m in bogoljubnem češčenju tega svetnika, tako da se bo krščanska katoliška vera hranila čista, s e m o l i l e n s a m B o g, od katerega in po katerem se vse godi⁸⁾, dnše se očiščevala grešnih madežev z odkritosrčno in skesano spovedjo, blodeči se vodili nazaj na pravo pot in se poučevali in utrjevali v onih verskih osnovah, ki so za večno zveličanje potrebne.«

Nato padaja škof navodila za pridiganje in spovedovanje. Opominja in prosi duhovnike pri Sv. Frančišku, naj »ne nehalo ljudstvo z vso gorečnostjo učiti, ga z vso potrpežljivostjo spovedovati in mu v vsem drugem z vso ljubeznijo streči«.

Za pridiganje posebej naroča: »Zato naj (duhovniki pri Sv. Frančišku) dobro poznajo knjige, iz katerih bodo kakor iz virov zajemali pravi in zdravi nauk, zlasti s v e t o p i s m o, v katerem je večna resnica, R i m s k i k a t e k i z e m⁹⁾, v katerem v obilici najdejo gradivo, ki morejo z njim poslušajoče ljudstvo izobraževati in poučevati. V ta namen hočemo in naročamo, naj se ob nedeljah in zapovedanih praznikih pri rani maši opravlja k a t e h e z a iz Rimskega katekizma po vrsti tvarine, poglavij in odstavkov, v njem določeni; ostalo pa, kar se v Rinskem katekizmu pogrša, obilno podajajo Institutiones catholicae odličnega P o u g e t a¹⁰⁾. Če pa pridejo k tej maši tudi drugi, tuji romarji, se morejo na koncu dodati besede v proslavo sv. Frančiška Ksaverija ter naštevati njegove čednosti in milosti, po njegovi priprošnji od Boga prejete, t o d a m o d r o, p r e v i d n o i n r a z s o d n o.«

⁸⁾ Herberstein se boji, da bi se češčenje sv. Frančiška izprevrglo v škodo božjemu češčenju in da bi se po njegovi priprošnji prejete milosti pripisovala svetniku, ne pa Bogu, »a quo omnia et per quem omnia fiunt«.

⁹⁾ R i m s k i k a t e k i z e m, sestavljen po sklepu tridentskega cerkvenega zbora (sess. 24, c. 7 de ref.; sess. 25 de ref. [med sklepi 4. dec. 1562]), je katebetičen in homiletičen priročnik za dušne pastirje. Snov je razdeljena na štiri dele: o apostolski veri, o zakramentih, o 10 božjih zapovedih in o molitvi, zlasti Gospodovi. Nauka o odpustkih ni v njem. Zunanja oblika je bila prvotno tekoča, ne razčlenjena razprava (pojasnevanje in utemeljevanje katoliškega nauka). Italijanski izvirnik sta filologa Poggiani in Manuzio klasično polatinila in tako je l. 1566. izšla v Rimu latinsko-italijanska izdaja pod naslovom: »Catechismus ex decreto Concilii Tridentini ad parochos Pii V. iussu editus.« Izdaja v Kölnu 1572 je tvarino razdelila v knjige in poglavja, izdaja v Antwerpenu 1574 uvedla še vprašanja in odgovore.

¹⁰⁾ Oratorianec François-Aimé P o u g e t (1666—1723), janzenistično usmerjen moralist, je po naročilu montpellierkega škofa Colberta l. 1702. izdal »Instructions générales en forme de catéchisme« (montpellierki katekizem). Delo je ponovno izšlo v izvirniku in v mnogih prevodih. Kongregacija indeksa je l. 1721. prepovedala francosko in italijansko izdajo, 1725. angleško in 1727. špansko. Pisatelj je pripravljal latinski prevod, a je med delom umrl; njegov redovni sobrat Desmolets je latinsko predelavo dovršil in v 2 zvezkih izdal: Institutiones catholicae in modum catecheseos (Pariz 1725). Popravljen latinske izdaje kongregacija ni prepovedala. Prim. n. pr. Wetzer und Weltes Kirchenlexikon X², 247/48; H. Harter, Nomenclator literarius IV³ (Geniponte 1910), 1110³; F. Ušeničnik, Bog. Vestnik III (1923), 8/9.

Pridiga bodi torej katehetična, le na koncu naj se dodá, če so romarji navzočni, nekaj o sv. Frančišku. To je Herberstein v matrikuli večkrat ponovil. Na koncu meseca aprila n. pr. naroča, kako naj se opravlja božja služba ob nedeljah po godu sv. Jurija, če pridejo romarji v soboto zvečer: »Drugi dan naj se bere prva maša ob petih ali tudi prej; po njej pridiga, to da ne pānegirična, marveč zmeraj moralna in poučna, ki navede tudi čednosti, in kako je treba v tej ali oni čednosti, ki jo razloži, svetnika posnemati; na koncu se doda ena ali druga milost, po njegovi priprošnji od Boga prejeta. Tu se more tudi primerno govoriti o pravi pobožnosti in v ta namen porabiti tista zlata Muratorijeva knjiga o resnični pobožnosti...¹¹⁾. Ob desetih zopet peta maša s katehezo, tudi če so romarji, na koncu kateheze pa kakor zgoraj¹²⁾.« Za binkoštni torek ukazuje rano mašo, »če je zadostno število romarjev, kratek, poučen moralni govor«.

Pri jutranjem opravilu je bila torej ob nedeljab in praznikib zapovedana kateheza (katehetična pridiga), celó na veliko noč po vstajenju zjutraj in na božič pri rani maši.

Pri poznem opravilu je bila zapovedana pridiga (concio, sermo), razen na velike praznike, ko je bila slovesna maša z leviti. Tudi za to pridigo je dal Herberstein stroga navodila. Pri vigiliji sv. Jakoba (24. julija) stoji pripomba: »Vse pridige (conciones) morajo biti poučne, moralne, katehetične, na koncu naj se dodá ena ali druga milost, po priprošnji sv. Frančiška od Boga prejeta.« Na koncu matrikule je Herberstein povzel splošna navodila za razna cerkvena opravila. Na splošno je za duhovniška opravila zapisal opomin: »Zlasti je treba paziti in premisliti, da se v tej cerkvi romarjem postreže in da se pouče in izpodbude k resnični pokori in pobožnosti do sv. Frančiška Ksaverija.« Pridigarjem pa je posebej naročil: »Pridige, nemške ali slovenske¹³⁾, ne smejo biti predolge, niti z mnogim besednim lepotičjem ozaljšane, marveč, ker se morajo obračati k neukemu ljudstvu,

¹¹⁾ Učeni modenski bibliotekar Ludovik Ant. Muratori (1672—1750) je izdal v Benetkah 1747 spis: »Della regolata divozione de' Cristianis« (latinski prevod: »De recta hominis christianis devotione«, Venetije 1760; morda to ni bil prvi latinski prevod). V njem je grajal izrastke v češčenju svetnikov in terjal znižanje števila zapovedanih praznikov. Število zapovedanih praznikov je že omejil papež Urban VIII. l. 1642., pa vedno jih je bilo poleg nedelj še nad 30. Papež Benedikt XIV. je l. 1754. za Avstrijo število praznikov znova skrčil tako, da so nekateri prazniki postali soprazniki, ko se je sicer smelo delati, ostala pa je dolžnost, iti k sv. maši. To pa se ni obneslo. Zato je papež Klemen XIV. na prošnjo cesarice Marije Terezije l. 1771. na novo določil za Avstrijo število zapovedanih praznikov, odpravil pa sopraznike. O praznikih prim. F. Ušeničnik, Katoliška liturgika (Ljubljana 1933), 116—119.

¹²⁾ T. j., more se dostaviti kaj o sv. Frančišku.

¹³⁾ Pred tem stavkom je ukazal: »Če je med romarji mnogo Nemcev, naj je ne samo prejšnji večer križev pot, marveč tudi naslednji dan nemški govor.« Nemški romarji so prihajali s Koroškega.

naj se prizadevajo biti preproste, poučne, moralne in katehētische, lahko umljive, v poslušalcih vzbujajoče živo brepenenje, poboljšati se, poučiti se o naši sv. veri, pospeševaje v njih pravo katoliško in pristno češčenje sv. Frančiška Ksaverija. Prihajajoči romarji in tudi domačini naj se z opomini o pokori, kesanju, božjem usmiljenju izpodbujajo k resnemu studu nad grehi, k popolni in odkritosrčni spovedi in poboljšanju življenja.« — Za veliki četrtek je škof zapovedal »pridigo o postavitvi presvetega zakramenta evharistije«, za vernih duš dan pa »pred ali med mašo kratek govor o dolžni krščanski ljubezni do duš v vicah«.

Podrobna navodila je Herberstein dal tudi spovednikom. V uvodnem splošnem delu matrikule je zapisal tole: »Za spovedovanje vernikov naj so zmeraj radi pripravljeni, toda z veliko preudarnostjo, preprosti kakor golobje in previdni kakor kače, zakaj v tej tako težavni in strašni sodbi so namestniki najvišjega Sodnika. Zato morajo biti hkratu sodniki in zdravniki: sodniki, da razločujejo velikost in vrste grehov z njih okoliščinami, zdravniki, da nudijo ona zdravila, ki mislijo, da so za zveličanje duš potrebna. Zato naj jim nalagajo pokoro, ki more prinesiti sad in je za izbrisanje grehov bolj primerna, da dosežejo odpuščanje grehov po neskončnem božjem usmiljenju. Najbolj pa naj pazijo, da samih sebe z grešniki vred ne pogubé ali s preveliko strogostjo ali tudi z lahkomišno širokovestnostjo; kajti lažje je zabresti v širokovestnost kot v strogost. Marljivo naj torej prebirajo sv. Karla Boromejskega navodila za spovednike¹⁴⁾ in se opravljajo z onim znanjem, ki je za toliko opravilo potrebno. Vendar pa naj s spokorniki krotko in potrpežljivo ravnaajo in se tako vedejo, da se ne bodo plašili in ne bodo odhajali brez kesanja, da bodo spoznavali velikost greha, s katerim žalijo največjo Dobroto. Vrh tega naj preiskujejo, ali so pripravljeni, kako so opravili prejšnje spovedi, kakšnega stanu so, kakšne dolžnosti in opravila imajo in ali so poučeni o potrebnih temeljnih verskih resnicah. Če se v teh rečeh najdejo velike pomanjkljivosti, naj jim z lahka ne dajo odveze, četudi so romarji; zakaj mnogo jih je, ki mislijo, da dosežejo odpuščanje grehov, če le obišejo čudodelni kraj, tam opravijo pobožnosti, dajo vbo-gajme, a nimajo resničnega sklepa, ne več grešiti in spremeniti življenje, prepričani, da morajo dobiti odvezo in da to romanje zadošča.«

Velik shod pri sv. Frančišku je bil 3. in 4. decembra, t. j., za god sv. Frančiška in sv. Barbare. Za spoved in sv. obhajilo na ta dva dneva je škof naročil:

¹⁴⁾ Herberstein ima v mislih knjigo, ki jo je bil pet let prej sam izdal: »S. Caroli Borromaei Monitiones et Instructiones...« Labaci 1773. Za uvod je v njej objavil svojo »ekshortacijo« za spovednike, v kateri govori o spovedni praksi čisto po zgledu francoskih janzenističnih rigoristov. Ti so se po Arnauldovem zgledu skušali kriti z avtoriteto velikega prenovitelja cerkvenega življenja, milanskega nadškofa Karla Boromejskega. Pa sv. Karel ni bil nikdar rigorist v smislu janzenistov.

»Oni, ki so se ta dan¹⁵⁾ spovedali in prejeli obhajilo, naj se drugi dan¹⁶⁾ več ne pripusté¹⁷⁾ brez tehtnega razloga.«

Za Herbersteinovo miselnost je značilna prepoved, da bi voditelj božje poti klical na pomoč frančiškane iz Nazarij. Nič manj ko petkrat jo je v matrikuli ponovil. Pri binkoštni soboti je zapisal: »Nazarskih patrov ni treba, marveč naj pridejo na pomoč dva ali trije iz gornjegrajskega alumnata in, če potreba terja, se more poklicati beneficiat v Okonini ali drug kaplan iz sosednjih župnij.« — »Nedeljo po nedelji v osmini Rešnjega Telesa«. se je obhajala obletnica posvetitve cerkve sv. Frančiška s slovesno teoforično procesijo. Tudi tu stoji pripomba: »Pride komisar z dvema ali tremi alumni, ne pa frančiškani.« — Nedeljo po prazniku apostolov Petra in Pavla je bil spomin na posvetitev kapele sv. Barbare. Tu stoji zopet naročilo: »Prejšnji dan morajo priti pomagat dva ali trije gornjegrajski alumni, nikakor pa ne frančiškani.« — Za god sv. Jakoba je navadno prišlo mnogo romarjev. Matrikula pa opominja: »Na vigilijo sv. Jakoba naj se pokličejo na pomoč ne frančiškani, marveč dva gornjegrajska alumna.« — Za veliki shod o godovih sv. Frančiška in sv. Barbare ima matrikula odločno prepoved: »Nočemo, da se očetje frančiškani kdaj pokličejo na pomoč k Sv. Ksaveriju, ker morejo ksaverijancem dovolj pomagati gornjegrajski in sosednji duhovniki.«

Navodila, ki jih je dal Herberstein duhovnikom pri Sv. Frančišku, preveva duh prosvetljenstva in janzenističnega rigorizma. Pridigarjem je zapovedal govoriti »preprosto«, »poučno«, »moralno«, »katehetično«, »ne panegerično« in jim naročil, naj poleg sv. pisma in Rimskega katekizma rabijo Pougetov montpellierski katekizem. Navodila za spovednike se naslanjajo na rigoristično domnevo, da mnogi spovedenci niso pripravljeni za odvezo in da hočejo na božji poti poceni odvezo dobiti. Opomin, naj so spovedniki previdni in naj se ogibljejo prevelike strogosti in lahkomišelnosti širokovestnosti, se mora umeti rigoristično; kajti škof jim obenem naroča, naj prebirajo pastoralna navodila sv. Karla Boromejskega, ki jih je sam izdal in jim za uvod napisal rigoristično »Exhortatio ad confessarios«. Kako resno se je trudil, da bi se v romarski cerkvi vpeljala rigoristična spovedna praksa¹⁸⁾, kaže prepoved, petkrat ponovljena, da bi prihajali k Sv. Frančišku na pomoč frančiškani iz Nazarij, ki so bili janzenističnemu rigorizmu nasprotni. O češčenju svetnikov se izraža Herberstein zelo oprezno in udržljivo, naglaša skrb za čistost katoliške vere, božjega češčenja, naroča,

¹⁵⁾ T. j., na god sv. Frančiška 3. decembra.

¹⁶⁾ T. j., na dan sv. Barbare 4. decembra.

¹⁷⁾ Naj se ne pusté k obhajilu.

¹⁸⁾ To je tudi dosegel. Voditelj božje poti pri sv. Frančišku v tem času se je hvalil, da celo leto niti enemu izmed neštutih romarjev ni podelil odveze, za kar ga je škof pohvalil v posebnem pismu in mu podelil dobro župnijo. Tudi bolnikov niso hoteli previdevati, ako se niso prej po trikrat ali štirikrat spovedali. Prim. J. Gruden, Čas 1916, 132; F. Ušeničnik, Bog. Vestnik 1923, 34.

naj se sicer govori o svetnikovih čednostih, o uslišanjih na njegovo priprošnje, pa modro, previdno in razsodno, in duhovnikom svetuje, naj porabljajo »zlato« Muratorijevo knjigo o pravi pobožnosti kristjanov. Raznih pobožnosti (litani, procesij, križevega pota) in bratovščine sv. Frančiška in sv. Barbare matrikula ne prepoveduje, pač pa na drobno predpisuje, kdaj in kako naj se pobožnosti opravljajo. Posebej veleva, naj se pri križevem potu rabijo natisnjeni formularji premišljevanj in molitev.

Zusammenfassung.

Des Bischofs Karl Herberstein Gottesdienstordnung für die Wallfahrtskirche des hl. Franz Xaver in Straže.

Der Bischof von Ljubljana Karl Graf Herberstein (1772—1787) erließ am 24. Mai 1778 für die Wallfahrtskirche des hl. Franz Xaver in Straže bei Gorju grad (Oberburg) eine »Matricula«, welche nebst Gottesdienstordnung pastorale Anweisungen für die an der Kirche angestellten Geistlichen enthält. Diese Anweisungen sind im Geiste der Aufklärung und des jansenistischen Rigorismus gehalten. Den Predigern schärft der Bischof ein, stets »einfach«, »instruktiv«, »moralisch«, »katechetisch«, »nicht panegyrisch« zu reden und als Hilfsmittel neben der Bibel den Römischen Katechismus und den sogen. Katechismus von Montpellier des Oratorianers Pouget zu gebrauchen. Die Anweisungen für die Beichtväter gehen von der rigoristischen Voraussetzung aus, vielen Pönitenten fehle die zur Lossprechung notwendige Disposition. Die an sich richtige Mahnung, der Beichtvater habe sowohl zu große Strenge als leichtfertige Nachgiebigkeit zu meiden, muß im Sinne der rigoristischen Exhortatio ad confessarios verstanden werden, welche der Bischof seiner Ausgabe der pastoralen Instruktionen des hl. Karl Borromeo im J. 1773 als Geleitwort mitgegeben hatte. Die Absicht des Bischofs, eine rigoristische Praxis in der Verwaltung des Bußsakramentes einzuführen, bestätigt das fünfmal wiederholte Verbot, die Franziskaner von Maria Nazareth nach Xaveri zur Aushilfe einzuladen. Der Heiligenverehrung steht der Bischof sehr zurückhaltend gegenüber und empfiehlt den Geistlichen Muratoris Buch von der rechten Andacht der Christen. Volksandachten, Bruderschaften, Prozessionen, Kreuzweg verwirft er nicht und gibt genaue Vorschriften für deren Übung. Die Matrikel gibt die Grundsätze wieder, welche Herberstein bis zur Zeit der Reformdekrete Kaiser Josephs II. vertreten hat.

P. Edvard Gebronšek.

Viktor Skrabar, Ormož.

I.

L. 1925. mi je prijatelj Ivan Strohmayr iz Ptuja podaril v spomin na svojo tragično umrlo ženo rokopisni molitvenik. Po njegovi izjavi je bila knjiga nekoč last rodbine Oehm-Kammerer, nekdanje lastnice gostilne »Pri grozdu« v Mariboru. Molitvenik je shranjen v zaščitnem, z usnjem prevlečenem kartonu in meri v dolžino 18 cm, v širino 11 cm; vezan je v usnje; platnice imajo pozlačen obrobek, prav tako so na hrbtu pozlačeni okraski.

Knjiga sestoji iz naslovne strani, ki ji sledi na naslednji strani pobožen izrek, nato pa spodaj ter na tretji in četrti strani predgovor. Dalje se vrsté na 172 paginiranih straneh molitve, litanije in pobožna premišljevanja ter kot dodatek na 4 straneh litanije in molitev k sv. Donatu¹⁾ zoper hudo uro; 3 strani kazala zaključujejo knjigo.

Molitvenik je napisan v zelo lepi pisavi; od začetka do konca ni v pisavi in njenem značaju opaziti niti najmanjše utrujenosti ali popuščanja. Bese-dilo, napisano s črnilom, je na posameznih straneh obdano s čednimi isto-vrstnimi obrobki s kotnimi okraski; diverzni napisi so izdelani z rdečilom. Celotni tekst je napisan v gotiči.

Naslovna stran, okrašena z lepimi ornamentmi, se glasi:

Heiliger
Zeit Vertreib
vor
die in der Liebe Gottes
aufgeflamte
Herzen

Pod tem napisom se v grbu podobnem ornamentu nahaja Marijin monogram z letnico 1783. Spodaj pod obrobkom pa je v izredno mali pisavi podpisan avtor: P. Eduardus Pettoviensis Capuc. scripsit 1783. Knjiga ob-sega 60 molitev, med njimi več litanij, in odgovarja glede jezika in pravopisa povsem času ob prehodu 18. v 19. stoletje.

Očividno gre za posvetilni izvod, ki ga je avtor poklonil neki dami, pač svoji sorodnici. Iz besed: »Siehe also das kleine Werkchen, welches dir ein Freund verfertiget«, je razvidno, da je darovatelj knjige naš pobožni ka-pucinec. Z rdečilom pisani predgovor zaključuje pisec z lepim monogramom, sestoječim iz črk P. E. P. C. (= Pater Eduardus Pettoviensis Capucinus).

Molitve, ki jih je p. Edvard zbral in prepisal v svojo knjigo, odgovarjajo po vsem sodeč vsebini sodobnih molitvenikov. Razpored je običajen: naj-

¹⁾ Prim. Skrabar V., Votivna slika s Ptujске gore. ČZN 1928, 268.

prej je jutranja molitev, nato mašna molitev ter spovedne in obhajilne molitve. Slede številne litanije in pobožnosti: k najsvetejšemu zakramentu, sv. Trojici, Božji previdnosti, k najsvetejšemu Srcu Jezusovemu, k ranam in trpljenju Gospodovemu, litanije k trpljenju in smrti Jezusa Kristusa, k žalostni Materi Božji, lavretanske litanije, pobožnosti, devetdnevnica in litanije k sv. Jožefu, litanije sv. Ane, obsežne pobožnosti in litanije v čast sv. Janezu Nepomuku (zaščitniku proti povodnjim in nevarnostim za čast in dobro ime), molitve k raznim svetnikom in priprošnjikom, litanije vseh svetnikov in za verne duše v vicah, večerna molitev in slednjič v dodatku še litanije in pobožnost Brezmadežnega spočetja.

Izbira molitev odgovarja duhu časa in so vse molitve skrbno in smotrno zbrane. Iz katerih zbirk in molitvenikov izvirajo, bi bilo vprašanje, ki bi zahtevalo podrobnega študija tedanje nabožne literature, in ga v Ormožu ne moremo rešiti. Zanimivo je, da zavzema česčenje sv. Janeza Nepomuka v knjigi precejšnje mesto, kar kaže na to, da je ta svetnik v Ptuj, kjer je bil p. Edvard rojen, užival veliko čast kot priprošnjik ob povodnjih, katerim je bilo mesto večkrat izpostavljeno.

Toliko na kratko o vsebini molitvenika.

II.

Srečno naključje je hotelo, da sem nekoliko let po prejemu molitvenika dobil ponudbo za nakup v olju slikanega portreta nekega kapucinca in ga tudi kupil. Je to namreč portret avtorja našega molitvenika p. Edvarda; visoka je slika 46 cm, široka 37 cm; slikana je v olju na grobo platno. Na zadnji strani podobe je brati:

P. Eduardus Gebron-
schegg Pettoviensis
Capuc. nat. 16. mart:
1749

Anton A. Conrad
pinxit 1792

Pod tem napisom je nalepljen tiskan list papirja. Nad tiskanim tekstom je napisano s črnilom:

»Bruder, mütterli Seits, der Mari Josepha
Cupert Haahs, verehlichte Gruber
Onkel«

Nato sledi tisk, v čigar prvi vrstici je stavek spremenjen in prilagojen gornjemu tekstu:

»Der(s) Hochwürdig(e)n Herr(n) Franz Sales Gruber, Domkustos,
Consistorialrath, k. k. Schulen Obergemeindefürsorge der Seckauer-
und Leobner Diözese und Schuldistricts-Aufseher für den Stadtbezirk
Graz, wie auch Consulent hey dem wohlthätigen Frauen Vereine
der Kinderbewahranstalten, mit der goldenen Civil Ehrenmedaille

Iz napisa na platnu je razvidno, da je bilo rolbinsko ime našega p. Edvarda Gebronšek (Gebrouschegg), da slika predstavlja njega in da je identičen s piscem lépega molitvenika. Portret ga kaže v 43. starostnem letu, oblečenega v reilovniško obleko. Oči mu gledajo veselo v svet, nos je krepak in lepo oblikovan, prav tako nekoliko velika usta. Obraz mu obkroža kapu-

P. Edvard Gebronšek.

einska brada, lasje so že nekoliko zrelejši; ves obrazni izraz kaže razboritega moža močne volje in veselo dobrolušnosti. Slika je zlasti v svojem koloritu prav dobra. (Naša reprodukcija je posneta pred njeno restavracijo, ki jo je brezhibno izvršil prof. Stern in v Ljubljani.) Ugotoviti identiteto slikarja Antona A. Conrada mi zaradi nedostajanja potrebne literature žal ni bilo mogoče. Morda je bil umetnik upodobljenčev redovniški sobrat ali vsaj mož, ki je stal samostanu blizu. Iz lističa, ki je prilepljen na sliko, je razvidno, da je utegnil biti portret nekoč last Edvardovega polnuncčaka Franca Saleškega Gruberja v Grailen. Preden je slika prešla v mojo last, jo je imel neki gosp. Gruber v Mariboru.

III.

Dr. Alojziju Remcu iz Ptuja se mi je zahvaliti za rodovniške podatke Gebronškov, ki mi jih je zbral in prepisal iz matrik ptujske mestne župnijske cerkve.

Oče p. Edvarda je bil Melhior Gebronšek iz Slov. Konjic; † 9. XII. 1755 v Ptuj. V prvem zakonu s Terezijo, roj. Nedelko, je imel dvoje otrok: 1. Daniela *2. XI. 1729 in 2. Marijo Ano *13. VII. 1731. Druga žena Marija Ana, roj. Zehner, mu je rodila 7 otrok: 3. Franca Daniela *7. X. 1737; 4. Jožefa Daniela *17. I. 1740; 5. Marijo Terezijo *9. IV. 1741 (nazvana pač tako v čast cesarici Mariji Tereziji); 6. Jožefa Jurija *8. IV. 1743, † 27. III. 1749; 7. Ano Marijo *14. XII. 1747, † 9. V. 1752; 8. Antona Alojzija, našega p. Edvarda *16. III. 1749, ki je 15. XI. 1765 stopil v samostan in umrl 2. II. 1794 v Celju kot koncinator, in 9. Ivana Jožefa *9. XII. 1753.

Druga žena Melhiorja Gebronška se je v drugo poročila 9. XII. 1756 z lončarjem (figulus) Ivanom Haasom; iz tega zakona izhaja hči Marija Jožefa Haas, ki se je poročila s krznarjem (coriarius) Godefridom Gruberjem, kateremu je rodila 16. XII. 1778 sina Franca Saleškega, poznane nam z lističa naše slike. Iz navedenega sledi, da je bil p. Edvard polustric Fr. Sal. Gruberja.

Na vprašanje glede rojstnih podatkov Edvardovega očeta Melhiorja Gebronška nisem dobil od konjiškega župniškega urada žal nobenega odgovora. Iz knjige Lončarjev v Ptuj je razvidno, da je bil 16. III. 1727 sprejet v lončarsko zadrugo; pripomnjeno je tudi, da je »gebiertig von Gonobiz«. Nadalje zvemo iz ptujske Knjige meščanov, da je postal na Lucijino 1730 ptujski meščan; ista knjiga nam pove, da je bil brat p. Edvarda Franc Gebronšek, gostilničar »Pri jelenu«, l. 1765. sprejet med ptujske meščane.

O p. Edvardu pravi krstna knjiga: »Anton Alojz Gebronšek, rojen dne 16. marca 1749 v Ptuj, zakonski sin lončarja Melhiorja Gebronška in Marije Ane roj. Zehner. Botri Danijel Stettner in Terezija Zehner«. Omenja ga tudi M. Slekovčeva »Škofija in nadduhovnija v Ptuj« (1889, str. 163, opomba 1), kjer je med 16 kapucini na predpredzadnjem mestu naveden tudi P. Edvard Pettoviensis.

Kratko bodi h koncu še omenjeno, da so temeljni kamen kapucinskega samostana v Ptuj položili 8. IX. 1615; blagoslovil ga je 28. X. 1620 sekovski škof Jakoh Eherlein; opuščen pa je bil samostan 6. III. 1786.

Zusammenfassung.

Nach Beschreibung einer vom P. Eduard Gebronšek verfaßten Gebetsammlung aus d. J. 1783 und seines Bildnisses v. A. A. Conrad aus d. J. 1792 werden die wichtigsten Daten aus seinem Leben festgestellt. Geboren in Ptuj am 16. März 1749, wurde er am 15. November 1765 in seiner Heimatstadt Kapuziner und starb in Celje am 2. Februar 1794. Sein Vater Melchior Gebronšek wanderte als Töpfer aus Konjice nach Ptuj ein, wo er 1730 Bürger wurde und wo ihm in zweiter Ehe Maria Anna, geb. Zehner, Anton Alois, den späteren Kapuziner P. Eduard gebar.

O jezikovnem vprašanju pri sodiščih francoske Ilirije.

Prof. dr. iur. et hon. c. Metod Dolenc, Ljubljana.

I. Kratka doba francoskega vladarstva na velikem delu slovenskega ozemlja v letih 1809. do 1813. je bila posebno znamenita. Veliki sociolog Ludovik Gumpłowicz (*Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich-Ungarn* [1889], str. 3.) je ugotovil, da je bila ideja nacionalizma, ki danes še vedno z neodoljivo silo posega v tok zgodovine narodov, spočeta šele proti koncu XVIII. stoletja. Vprav francoska revolucija jo je razgibala, postavivši ji za temelj pripadnost poedinca k tistemu narodu, s katerim sočustvuje.

Povsem upravičeno je vprašanje, ali se je to dejstvo izkazalo za pravilno tudi v ilirskih provincali, ki so bile ustanovljene in upravljane od idejnih pokreniteljev novodobnega nacionalizma. O tem vprašanju se je med nami Slovenci že mnogo pisalo, ali skoraj samo v pogledu splošnoprosvetnih vprašanj, zlasti še šolstva. Mi pa si hočemo ogledati učinkovanje porajajočega se nacionalizma v uradih, zlasti pri sodiščih, ki so bila pod neposredno upravo Francozov. Tu se hočemo omejiti na slovensko ozemlje. Le tupatam omenimo, kjer bo treba, še ostale pokrajine »Provinces Illyriennes«. Pri tem bomo postopali primerjalno. Pokazali bomo, kakšno je bilo pravno stanje v pogledu jezikovnega vprašanja v uradih, ko so Francozi prevzeli upravo. Na to bomo pregledali naredbe francoskih upraviteljev, pa tudi poročila o dejanskem stanju glede uporabe jezikov pri sodiščih. Iz vsega tega bomo skušali ugotoviti, ali smemo govoriti o napredku ali ka-li.

II. Celokupnost prebivalcev slovenskega ozemlja ob zatonu XVIII. stoletja ni bila nacionalno orientirana. Plemenitaši, ki so bili vsaj deloma slovenske krvi, so delovali samo v korist tujerodcev. Oni so videli v slovenskem življu, predstavljanem zvečine po kmetovalcih, samo »mnogoto brez zgodovine«, ljudstvo brez narodnogospodarskega pomena, brez voditeljev v politiki, kolikor je je sploh bilo (ali bolje rečeno: smelo biti). Meščanstvo je bilo očitno zoper slovenskega duha, po precejšnjem delu celó po krvi neslovensko. Mali trgovci in obrtniki, odvisni od tuje gospode, prav posebno še od ponemčenih uradnikov, so se skušali njihovi miselnosti prilagoditi ali vsaj prikupiti. Kmeta sta trli tlaka in desetina izza fevdalnih razmer, ki so se v glavnem ohranile v pravicah patrimonialne gospode napram podložnikom, dočim ta gospoda ni hotela poznati skoraj nič dolžnosti napram svojim podložnikom. K vsemu temu so prišle še velike neprilike kot posledice nesrečne vojske.

Tiskana beseda »Lublanskih Novic«, ki so izhajale od 4. januarja 1797. dalje nekoliko časa, je bila prvo veselo znamenje, da se je vsaj v nekaterih

glavah slovenskega porekla vzbudil nacionalizem. Prihod Francozov jih je navdihoval z novimi upi. Ves ta napovedujoči se pokret pa seveda še ni mogel imeti odločilnega vpliva na poslovanje v uradih, ki so imeli nalogo, da vzdržujejo splošni red v državi.

III. Kakšno stanje so našli Francozi v slovenskih deželah glede jezika v uradih?

Razvoj jezikovnega vprašanja moremo lepo zasledovati nazaj do srede XVI. stoletja. Cesar Ferdinand I. (1556—1564) je izdal že kot avstrijski vladar 8. avgusta 1555. reskript, s katerim je »za vselej« odredil, naj ne bo pri avstrijskih sodiščih, t. j. pri sodiščih v Avstriji pod in nad Anižo, na Štajerskem in Kranjskem s priklopljenimi gosposkami (Slovensko Krajino, Metliko in Krasom) »po starem splošnem sodnem običaju« (dem alten gemeinen Gerichtsgebrauche entsprechend) nikomur dovoljeno, da bi se pravdal v kakšnem drugem jeziku nego v nemškem. Ta reskript pa se ni tikal slovenskega jezika; saj le-ta za pravljanje pri gosposkah sploh ni prihajal v poštev. Obračal se je zoper latinščino kot uradni jezik. Dr. Alfred Fischel (Das österreichische Sprachenrecht, 2. izd., 1910) trdi: »Selbst in dem von Wällibischen und Slovenen umstrittenen südlichen Gelände bis an die Adria, etwa Triest ausgenommen, gehört Adel und Bürgertum in dieser Periode (namreč 1526 do 1620) weitaus überwiegend dem deutschen Volke an und waren Verwaltung und Justiz nur deutsch administriert« (str. XX). Za Kranjsko pa je priznal Fischel vendarle malo izjemo: »Immerhin muß der Gebrauch der Krainischen Mundart bei den Dorfgerichten angenommen werden; von Einfluß auf die allgemeine Gestaltung der Dinge konnte dies nicht sein, da die dumpf hinbrütende Masse nichts bedeutet« (str. XXI). In vendar je trdil Josip Šuman (Die Slovenen [1881], str. 120), da se je sredi XVI. stoletja v kranjskem deželnem zboru slovenski razpravljalo! Za naslednjo dobo (1620 do 1740) se sklicuje Fischel na Meriana (Topographia provinciarum Austriacarum, 1670) in trdi glede Kranjske in Goriške, da je bila uprava izključno nemška (str. XXVIII).

Po našem prepričanju je gledal Fischel kot avstrijski politikar predsvetovnovojne dobe vseskozi z nemškimi očali in ni niti pomislil, da se v dobah 1526—1620 ter 1621—1740 še ni smatralo za nikakšno državno pridobitev, če se je jezik nenemških prebivalcev odrival iz uradov. Prezrl je dejstva, ki so kazala na nedostajanje nacionalne napetosti. Ni mu bilo znano dejstvo, da so živeli v obeh teh dobah prav gotovo tudi taki fevdalci, ki niso obvladali nemškega jezika, pa so radi tega polagali fevdno prisego v slovenskem, hrvaškem ali italijanskem jeziku. Dokaze za to nam nudijo prisežne knjige (Juramentenbücher), ki vsebujejo tudi slovenska obrazca za fevdne prisege (Windische oder Crobatische Lehenspflicht), ki datirata iz časov Ferdinanda III. (1637—1657), Leopolda I. (1658—1705) in Karla (1711 do 1740). Slovenski ali hrvaški prisežni obrazci — takisto seveda italijanski —

so se uporabljali pri vladni za notranje avstrijske dežele v Gradcu. Torej je bilo tako, in sicer v območju oblasti krškega škofa na Koroškem. Tudi jezika niso bili večji. Pa ne samo pri deželnih fevdnikih, tudi pri cerkvenih je bilo tako, in sicer v območju oblasti krškega škofa na Koroškem. Tudi tu so se polagale prisege v slovenskem jeziku vsaj do l. 1653. (Prim. Dolenec, Pravna zgodovina za slov. ozemlje, str. 211 nasl.)

Ravno tako smemo za meščanstvo trditi, da je bila stvar v jezikovnem pogledu precej drugačna, kot je Fischel o njej pisal. Ko je on o tem po svoje razpravljal, so bili že več ko 20 let prej obelodanjeni v dunajski vseučilišni knjižnici se nahajajoči prepisi slovenskih prisežnih obrazcev, ki so veljali za zapriseganje meščanov (Vatroslav Oblak, Trije slovenski rokopisi iz prve polovice XVII. stol., LMS [1887]). Tu so bili sestavljeni obrazci za mestne uslužbence kot merivce žita, soli, vina, za vratarje, gozdne čuvaje, tešarje, pa tudi za mestnega upravitelja in podložnike, nekateri po dvakrat. Ohranila sta se tudi slovenska obrazca za zapriseganje mestnih očetov (Ratsherrn) in mestnih sodnikov (Stadtrichter) v Ljubljani in v Kranju. Za Kranj moramo datirati porabo teh obrazcev v prvo polovico XVI. stoletja (gl. Dolenec, loc. cit., str. 266, 267). Vsa ta zapriseganja so pomenila posebno slovesen čin in prav pri teh prilikah se je uporabljal — slovenski jezik!

K vsemu temu pa še pride, kar je Fischel vsaj malce zaslutil, da si je slovensko kmetiško in vinogradniško prebivalstvo prav gotovo na Kranjskem z vsemi priklopljenimi gospodskami, zelo verjetno pa tudi na Spodnjem Štajerskem, izza davnih časov ohranilo svoje avtonomno ljudsko sodstvo in ga leto za letom tja do francoske revolucije krepko izvajalo. Seveda pa se na ljudskih zborih ali shodih, ki so jim predsedovali patrimonialni gospodje, sami ali po svojih delegatih, ni drugače govorilo nego slovensko, dasi so se navsezadnje zapisali posledki razpravljanja v nemškem jeziku. Za Brežice imamo dokaze, da se je koncem XVI. stoletja razpravljalo na mestnem sodišču tudi v slovenskem jeziku.

Vse to nas raz stališče etnografičnih razmer ne more kar nič osupniti. Pač pa se moramo čuditi, da so se nemški publicisti upali pisati drugače, dasi niso smeli, niti mogli prezreti dejstva, da je izšla že l. 1551. prva slovenski tiskana knjiga, zlasti pa, da v časih od XVI. do XVIII. stoletja še ni bilo modernega nacionalizma. Pa tako prehajanje v molk ni bilo niti pri zgodovinarjih, inace navdušenih »domorodcih«, nepriljubljeno. Saj je Ivan Vajkarta baron Valvasor v vsej svoji »Slavi Kranjske« (1689) previdno molčal o tem, da je slovensko ljudstvo prav v njemu lastnem območju sodilo samo svoje domače pravdne zadeve, kajpada samo v slovenskem jeziku. Tu se je pač pokazalo, da »višja gospoda« v deželi ne vidi rada, da bi se govorilo o najnižjih slojih in njegovih pravicah; da bi bilo treba pri tem omenjati jezikovne razmere, tega se še niso zavedali... Ne smemo prezreti, da se je po tridesetletni vojski (1618—1648) stremljenje domačega

plemstva zasukalo tako, da so se njegovi moški člani silno poganjali za državne in cerkvene službe, jezikovno pa so se nagibali, poleg na nemško, tudi še na italijansko stran. In vendar je jasno, da se v pravadah, pa bilo kjerkoli, s strankami in pričami iz prostega ljudstva ni moglo govoriti drugače nego slovensko.

V zapisnikih o vinogorskih pravadah imamo celó dokaze za to, da so gorski gospodje zapisovali zaprisege v nemških protokolih slovenski (n. pr. leta 1746. v Kostanjevici, l. 1794. v Žužemberku [trikrat]). Včasih se je pripetilo, da slovenskega izraza sploh niso mogli ponemčiti, pa so ga zapisali v originalu. Včasih pa je šegavi zapisnikar sprejel v zapisnik zanalašč izvirno slovensko besedo, pač kot posebno značilno (n. pr. v Brežicah v XVI. stoletju pri kleveti »Operi jezik!«).

Pa ne samo pri avtonomnih ljudskih, tudi pri državnih sodiščih višje vrste so se koncem XVIII. stoletja zapisniki sicer vodili nemški, ali tu pa tam so se zaprisege zapisale v slovenski izvirni besedi (gl. zatrdilo dr. J. Polca v spisn: I v a n P r i j a t e l j, Slovenščina pod Napoleonom; Veda I. [1911], str. 595).

IV. Takšne razmere je našel cesar Jožef II., ko je nastopil vladno. Bil je navdušen centralist, pa vendar ni hotel odpraviti nenemških jezikov iz sodnih dvoran. Za to je bil prepameten; saj je vedel, da bi to motilo poslovanje, pravdanje pa podražilo. Moralo bi se razpravljati s tolmači. Nevarnosti za še nadaljnje prevladovanje nemškega jezika ni začutil. Izdal je zakon o občnem sodnem redu (1781), o katerem je natančno 100 let pozneje L. P o m l a d i n o v i č (Zur Frage über die Gleichberechtigung der Slovenen [1881], str. 93.) pisal sledeče: »Ein aus den Zeiten der Kaiserin Maria Theresia herrührendes, von Kaiser Josef II. promulgiertes und niemals aufgehobenes Gesetz gebietet den Gerichten, in den landesüblichen Sprachen abgefaßte Eingaben anzunehmen... Diejenigen, die Kaiser Josef als Germanisator feiern, sollen den § 165 der von ihm promulgierten Gerichtsordnung vom Jahre 1781 lesen!« Dodajemo, da je izšlo že nekoliko vladnih »cirkularjev« iz dobe Marije Terezije, še več pa iz dobe Jožefa II. v slovenskih prevodih (»okoli-povelja«). Prej citirani §. 165. o. s. r. se je glasil (citiramo besedilo po slovenski izdaji, ki je izšla l. 1884. v založbi drja. Alfonza Moshéta): »Vsaka priča naj se v nenavzočnosti strank in soprič zaslišuje, izjave naj se pa kolikor mogoče po besedi zaprisežejo in naj se dajo vsacemu, ko je izpovedal, da jo prebere ali pa se mu vsaj prebero in naj jo podpiše.« Določba § 13. tega zakona pa se je glasila pravilno tako-le: »Obe stranki kakor tudi njijina pravna zastopnika naj v svojih govorih rabijo v deželi navadni jezik.«

Če hočemo torej pravilno označiti status quo, ki so ga našli Francozi v pogledu narodnega jezika na slovenskem ozemlju, porečemo: Ne iz nacionalnih nagibov, ampak po praktični potrebi se je uporabljal pri legislativnih in sodnih poslih tudi slovenski jezik, in sicer tam in toliko,

kjer in kolikor se brez njega ni dalo izhajati. Zapisniki o takih poslih so se napravljali po pretežni večini v nemškem jeziku, le v primerih, če je šlo za »besede«, so vnesli v zapisnik slovensko besedilo. S tem se pa v resnici še ni spoštovala zakonita norma § 165. o. s. r., kakor je bila izdana! V primorskih krajih je nemški jezik nadomestila italijanščina. In vendar je bila narodnostna ideja že na potu. To je razvidno iz dejstva, da se je našla kopica izobražencev, ki je pozdravljala Napoleonov dub in oživljeno Ilirijo. Ni torej čudno, ampak celo naravno, da je bila proglašena oficialna listina o schönbrunnski mirovni pogodbi z dne 14. oktobra 1809., ki je določila meje na novo ustanovljenih »Provinces Illyriennes«, tudi v slovenskem jeziku (gl. B. V o š n j a k, Ustava in uprava ilirskih dežel [1910], str. 109).

V. Dne 17. novembra 1809. je prišel v nove ilirske province maršal Marmont kot generalni guverner. Francoski zakoni so se uvedli z redkimi izjemami samo po sebi tudi za te province, saj so imele značaj zavojevanih pokrajin. Po načelih zmagovalca, torej matrne države Francije, je postala francoščina jezik vseh uradov, ne da bi bil kakršnimkoli potom proglašen kot državni uradni jezik. Res je prvi oglas službenega glasila »Télégraphe officiel« nazival francoski jezik kot »vladni in armadni jezik«. Ali to je zapisal izdajatelj S a r d i sam, ki je pač želel, da se navedeni Télégraph v deželah francoske Ilirije razširja. Vlada pa je v dekretu z dne 30. septembra 1811. določila, da se smeta italijanščina in nemščina skupno s francoščino uporabljati za vse javne in zasebne spise pri sodiščih. Vsem nemškim in italijanskim vlogam pa naj bi moral biti priložen francoski prevod, napravljen od zapriseženega tolmača. (Gl. V o š n j a k, loc. cit., str. 154.) O rabi slovenščine ni bilo nohenega govora.

Marmont je potrdil prejšnje avstrijske uradnike v njih službah, če so hoteli priseči zvestoho novemu vladarju, a moral je poleg teh nastavljati tudi francoske uradnike. Sicer je bilo že v tej dobi znanje francoskega jezika znamenje višje izobrazbe, ali s t r a n k e, ki so iskale svojih pravic in zaščite pri državnih uradih, niso znale tega jezika. Po sili razmer je ostalo torej pri petrificiranih pravnih razmerah iz bivše Avstrije zlasti v pogledu jezikovnega vprašanja. I. T a v z e s (Slovenski prepored pod Francozi [1929], str. 18) ugotavlja, da je bila v vsej francoski dohi nemščina uradni jezik na sodišču; vsa korespondenca med generalnim prokurorjem in podeželskimi sodniki, občinski uradi itd. da je bila samo nemška, in se vršila brez zahtevanih francoskih prevodov. Eno samo izjemo je T a v z e s omenil. To je bila nemška vloga kot pritožba sodnikov trgoveškega sodišča v Ljubljani zoper odvetnika Milly-ja, v kateri se sklicujejo pritožitelji, da so rojeni Ilirci, ki ne znajo še popolnoma francoskega jezika, da pa hočejo kot vestni sodniki soditi samo v jeziku, ki so ga popolnoma vajeni. Tej pritožbi je bil priložen predpisani francoski prevod, drugod nikjer.

K vsem tem več ali manj že znanim ugotovitvam dodajemo iz arhiva

višjega deželnega sodišča v Gradcu sledeče: To sodišče je dobilo za časa avstrijske Ilirije v hrambo spise ljubljanskega apelacijskega sodišča francoske Ilirije. Pisec teh vrstic je bil pred svetovno vojsko pri imenovanem uradu več let zaposlen. Pregledoval je v arhivu debele folijante (okoli 20 po številu) in našel v njih zapisnike o uradnih poslih in pravnah francoskega apelacijskega sodišča v Ljubljani. Med temi folijanti je posebno znameniti, ki nosi naslov »Qualitäten und sonstige Akten zu den Feuilles d'Audience vom Jahre 1812«. V njem se nabaja 257 pravnih spisov, ki so pa spisani v lepi francoščini, samo tržaški se poslužujejo italijanskega jezika. Po podatkih iz knjige *Eugen Planer* »Recht und Richter in den innerösterreichischen Landen« (Graz, 1911) naj navedemo nekoliko imen funkcionarjev pri apelacijskem sodišču, po katerih se dá kolikor toliko sklepati na njihovo narodnostno poreklo. Dne 30. decembra 1811. se je sestal »Assemblée de la Cour d'Appel en la Chambre de Conseil«; prisostvovali so mu: Mr. Spalatin, *premier Président*; Pepeu, *Président*; juges: Kupferschein, Giselon, Cellebrini, Alborgetti, Repitsch, Rupert, Busan, dalje juges suppléants: comte Auersperg, Jenkensheim, Kokeil. (Poslednje imenovani nam je znan kot bivši župan v Ljubljani [1802] in predsednik meničnega sodišča.) *Procureur général* je bil Mr. Deselaux, njegov namestnik Kallan. Kot poslovodja se imenuje pl. Gandin (*greffier en Chef, tenant la plume*). Seja je bila odrejena na temelju »Décret impérial du 30 Mars 1808«. Njen namen je bil, da se izbere deputacija, ki pozdravi »Mr. Cofinhal, Baron de l'Empire, Commissaire Général de justice, en qualité de Commissaire d'Installation de la Cour d'Appel de Laibach«. Iz drugih spisov je razvidno, da so bili nastavljeni kot »Avoués près la C. d'Appel« — Andrej Napreth, dalje »maître Bosizio«, slednjič »Gattei«. Vidi se torej, da so sodelovali tuji in domači sodniki, celo plemiči, ki so ohranili svoje plemiške attribute, a razpravljali so menda med seboj francoski. Dvomi o tem pa se porajajo tudi za ta visoki sodni forum, če premostimo vsebino francoskega zapisnika z dne 20. januarja 1812., ki se tiče vprav jezikovnega vprašanja. V tem zapisniku so se sodniki apelacijskega sodišča v Ljubljani zavezali, da bodo od 1. januarja 1813. dalje opravljali pravdne referate v francoskem jeziku, rekoč, »da hočejo na ta način sijajni in sloviti jezik v ilirskih provincah pospeševati«. Za dobo do 1. januarja 1813. pa naj se postavijo tolmači za francoski, italijanski in nemški jezik. (O slovenskem ali ilirskem torej ni govora!) Hkratu se je ob tej priliki istega dne ukrepalo o tem, kaj bi bilo potrebno, da se uvedejo francoske postave in pa, da se temeljito preosnuje uradna organizacija.

VI. Ko je 1. 1811. postal generalni gubernator Bertrand — v Ljubljano je prispel 29. junija t. l. —, se je pričela glede zakonodaje v ilirskih provincah nova doba. Cesar Napoleon je izdal 25. decembra 1809. samo provizorično ustavo za svoje ilirske dežele. Definitivna ustava ji je sledila šele 15. aprila 1811. Pozivajoč se na čl. 250. dekreta o tej ustavi je izdal Ber-

trand — kolikor smo mogli doslej dognati — za ustanovljena sodišča svojo prvo naredbo v jezikovnem vprašanju. Člen 1. »Arrêté de S. E. le Gouverneur que qui règle la procédure que devront suivre les cours dans la poursuite, l'instruction et le jugement des crimes de leur compétence« z dne 25. septembra 1811. pravi: »Les articles du Code d'instruction criminelle de l'Empire français et des diverses lois si-après rapportées, seront exécutés dans les provinces Illyriennes à compter de la publication — du présent arrêté.« Člen 2. dostavlja: »En consequence les Cours prévôtales seront tenuir de se conformer dans la poursuite, l'instruction et le jugement des crimes de leur compétence aux dispositions des lois continués dans le présent arrêté.«

V prvem poglavju te instrukcije je na to govora o poizvedbah glede storjenih zločinstev, v drugem o preiskovalnih sodnikih. V tretjem poglavju se nahajajo določbe o zasliševanju prič. Za jezikovno vprašanje je važen čl. 25., ki pravi: »Les dispositions seront signées du juge, du greffier« (poslovodja in zapisnikar) »et du témoin, après que la lecture lui en aura été faite et qu'il aura déclaré y persister.« Niti tu niti v nadaljevanju tega člena še ni nobene omembe tistega jezika, v katerem naj se priča zaslišuje, še manj, kako naj se zapisnik spiše in v katerem jeziku predloči priči v potrditev. Ta vprašanja je rešila naredba šele v devetem poglavju: »Del' Examen« in še to samo deloma. Čl. 109. se namreč glasi: »Dans le cas où les juges, l'accusé, les témoins ou l'un des eux ne parlèrent par la même langue ou le même idiome, le président nommera d'office, a peine de nullité un ou plusieurs interprètes âgés de vingt-tun an ou moins et leur fera sous la même peine, prêter serment de traduire fidèlement les discours à transmettre entre eux, qui parlent des langues différentes. L'accusé et le procureur impérial pourront recuser l'interprète en motivant leur recusation. La cours prononcera. L'interprète ne pourra à peine de nullité, même du Consentement del' accusé ni du procureur impérial, être pris parmi les témoins ni les juges.« (Tu se citirata čl. 332 in 576 francoskega sodnega kazenskega postopnika.) Čl. 110. nadaljuje o postavitvi tolmača, če gre za obtožence, ki so gluhi, pa ne znajo pisati. V teh primerih imenuje predsednik za tolmača »la personne, qui aura le plus d'habitude de converser avec lui.«

O jeziku, v katerem se sodbe proglašajo, ni nikjer nobenega spomina, pač, ker tega ni bilo treba, ko se je po sebi razumelo, da bodi to francoski jezik. Ali v zadnjem 13. poglavju med »Dispositions Diverses« v čl. 159. stoji sledeči stavek: »Le commissaire général de Justice est chargé de l'exécution du présent arrêté, qui sera imprimé dans les trois langues, Française, Italienne et allemande.«

Predstoječe določbe smo prepisali iz kopije, ki je njena pravilnost potrjena po generalnem intendantu Heimu z lastnoročnim podpisom. Poudarimo pa, da ta naredba ni bila natisnjena niti v »Télégraphe officiel« niti v Recueil des lois itd., ki je izšel l. 1812. v Parizu v dvanajstih debelih

knjigah vprav za »Provinces Illyriennes«, pa samo v francoskem in italijanskem jeziku.

Preden predočimo pomen te instrukcije, ki je veljala po svojem besedilu le za kazenska sodišča, naj se še posebej ozremo po naredbi generalnega guvernerja Bertranda, ki je izšla 3. marca 1813. in se tiče postavitve tolmačev. Ta naredba ima posebni uvod, ki se glasi: »Considérant que la situation dans la quelle se trouvent ces provinces et la diversité des langues qui y sont en usage, exigent que l'on ait souvent recurs à des Interprètes pour la traduction des actes de procédure et même pour l'explication de la défense verbale des parties devant les tribunaux. Considérant qu'il est nécessaire de fixer les honoraires et vacations des Interprètes, en matière Civile afin d'éviter que les parties ne puissent être obligées des payer ou delà de ce qui est légitimement dû: Considérant enfin que les Interprètes jurés doivent être considérés comme des officiers ministériels et pour conséquent obligés à prêter leur service aux parties qui les réclament: —

sur la proposition des commissaire général de Justice avons arrêté et arrêtons;« ... Slede členi, v katerih so določene višine pristojbin za tolmače »en matière Civile ... devant les tribunaux sa l'autorité administrative« ... Razlikujejo se pa pristojbine po tem, ali poslujejo tolmači osebno in ustno, podnevi ali ponoči, ali pa, če dajo pismeni prevod po uradnem nalogu ali naročilu strank. Tudi je predvideno, kako se tolmači razrešijo ali suspendirajo svojega postopanja. V takih izvestnih primerih morajo to, kar so nezakonito na honorarju sprejeli, vrniti. Zadnji čl. 5. vsebuje samo ta-le stavek: »Le commissaire Général de Justice est chargé de l'Exécution du présent arrêté.«

Tudi te določbe smo prepisali iz kopije, čije pravilnost je potrjena po generalnem intendantu Heimu z lastnoročnim podpisom. Na njej je zaznamovano, da je šla kopija »à Zara et Raguse le 18 mars 1813«. V »Télégraphe officiel« ni bila sprejeta; to glasilo je še istega leta proti jeseni prenebalo izhajati.

Da so se tolmači že pred to naredbo imenovali za apelacijsko sodišče (cour d'appel) izmed uradnikov, izvemo iz zapisnika tega sodišča z dne 1. julija 1812., ko je bil Greffier Commis postavljen za tolmača, toda brez navedbe, za katere jezike (Planer, loc. cit., str. 213). Veljavnosti obeh gori navedenih naredb glede jezikovnega vprašanja je bilo seveda kraj, ko je poslovanje francoskih uradov prenehalo. O tem priča zapisnik apelacijskega sodišča z dne 14. oktobra 1813. Naslovljen je še po francosko »Procès verbal«, besedilo pa mu je že docela nemško. Tu se navaja v glavnem, da je general baron Foelseis ukazal s pismom z dne 3. oktobra 1813. ljubljanskemu mèru, naj zapre vpričo javnih organov vse sobane, pisarne in arhive apelacijskega sodnega dvora, pa tudi ostalih rednih sodišč prve stopnje in trgovskega sodišča. To se je zgodilo in ključji so bili spravljani. Na dan 14. oktobra 1813. (datum zapisnika) pa je deželni guverner baron Lattermann naložil generalu Bardariniju, da naj se dvorane odpro, arhivi pa iz

roče presidentom in javnim odvetnikom. To se je zgodilo protokolarično. Ta zapisnik so podpisali navedeni general, predsednik Pepeu in pa član gremija Wurzbach. Posli apelacijskega sodišča pa so se »v imenu avstrijskega provizoričnega generalnega guvernementa« nadaljevali po zapisniku, ki je datiran šele z dnem 2. novembra 1813.

VII. Iz zgorajšnjih izvajanj smemo k sklepu posneti sledeče: Za časa generalnega guvernerja Marmonta se je vlada mnogo bolj ozirala na vzbujajoči se nacionalizem Slovencev, pač pod neposrednim vplivom intencij samega Napoleona. Ta je smatral ilirske province za zarodek, ki naj bi zrasel v samostojno državo, saj jih ni bil priklopil Italiji. Ni še mislil na slovenski narod, kajti pritegnil ni k ilirskim provincam štajerskih niti koroških Slovencev. Marmont pa je v Napoleonovem duhu vzbujal in netil nacionalno čustvovanje in mu naravnal tok v široko strujo izpopolnitve šolstva. Marmontov načrt za šolsko izobrazbo je izrečno predpisoval pouk tudi deželnega jezika v primernih šolah (gl. Prijatelj, loc. cit., str. 39, 115, 430). Ustanovil pa je tudi torišče za fakultetno izobrazbo v »écoles centrales de Laibach«; réglement za nje je datiran z dnem 1. avgusta 1810. (gl. Polec, Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo [1929], str. 25). Marmontova doba še ni bila zaključena, ko je pisal Kopitar Dobrovskemu (1. februarja 1810.), da je v Iliriji zaenkrat kranjščina vladajoči slovanski jezik poleg nemščine in italijanščine (gl. Prijatelj, loc. cit., str. 324). V ostali upravi slovensko-ilirskega ozemlja pa se Marmont ni izkazal; pod njegovim režimom je ostalo jezikovno vprašanje pri sodiščih v položaju po avstrijski praksi, to se pravi: na mrtvi točki.

Ko je prišel 29. junija 1811. generalni guverner Bertrand, zaveje glede jezikovnega vprašanja v uradih nov duh. On je predvsem prakso uradov, zlasti sodišč, podprl s tem, da jo je vklenil v zakonite določbe. Njegov justični komisar je dobro proučil občni sodni red Jožefa II. Po nasvetu omenjenega komisarja je Bertrand izdal na eni strani naredbo z dne 25. septembra 1811., ki smo jo zgoraj (pod VI.) natančneje spoznali, za kriminalna sodišča, na drugi strani, nekoliko dni za tem, pa občni odlok z dne 30. septembra 1811., ki smo se ga tudi že dotaknili. S tem drugim dekretom je v § 32. določil za uradni jezik poleg francoščine še italijanščino in nemščino, dočim o slovenščini ni bilo govora. Z obema naredbama je hotel očitno ohraniti kontinuiteto rabe jezikov pri sodiščih, kakor se je izoblikovalo še po avstrijski zakonodaji, pa vendar z nekimi izpremembami. Da vidimo!

Bertrandov justični komisar je moral imeti pred sabo določbe §§ 13. in 165. občnega sodnega reda (iz l. 1781.), ko je koncipiral besedilo za novo francosko naredbo, poznati pa je moral tudi to, da se norme citiranih določb o. s. r. v Avstriji glede slovenščine niso pravilno vpoštevale. Tako je prišlo da Bertrandova naredba o jeziku, v katerem naj se protokoli sestavljajo, ne govori. Če so jih pisali po splošnih smernicah Jožefa II. nemški, naj se

sedaj pišejo francoski, le kjer to ne bi šlo, nemški ali italijanski. O jeziku, v katerem naj se vrši ustno zasliševanje, je dal Jožef II. jasne direktive, vendar vpoštevajoč dejstvo, da se je govorilo v različnih deželah različno. Pojma »v deželi navadni jezik« Bertrand ni potreboval, dodal pa je z ozirom na jezikovne razmere v ilirskih provincah nekaj novega: ne samo jezik (langue), ampak tudi posebno narečje (idiome) naj zadostuje, da se pritegne tolmač, če sodnik ali obtoženec ali priča ne govore popolnoma tako v jeziku ali v narečju, ki se ga poslužuje zaslišana oseba. O kakšni pravici, govoriti vprav ta jezik ali to narečje, dasi je zaslišana oseba večja še drugega jezika, ki ga vsi govore, ni govora niti v običnem sodnem redu niti v Bertrاندovi naredbi. Po Jožefu II. bi se morale zapisati besede, ki se jih je priča poslužila, in se ji tako tudi prečitati; ali ta določba se je, kakor smo že opetovano omenili, le minimalno izpolnjevala. Zato pa je Bertrand ni sprejel. Morda jo je celò namenoma opustil, če je vpošteval, da se je na sosednjem Hrvaškem uporabljala hrvaščina in latinščina za uradni jezik (gl. Vošnjak, loc. cit., str. 154). Čudno se mora zdeti, da se ni zalitevala »postavitev tolmača za jasno določeni jezik« ali celò za določeno »narečje«.

VIII. Da si moremo razložiti precejšnjo razliko med vplivanjem nacionalne ideje za vladanja Marmonta na eni, Bertranda na drugi strani, si moramo predočiti, da je šlo za dvoje različnih osnovnih idej. Marmont se je resno trudil, da vlije Slovincem kar največjo ljubezen do Francozov. Da bi se bilo to v dveh letih, pa tudi še poslej, posrečilo v širokih plasteh slovenskega ljudstva po deželi, se ne da trditi. (O tem treba samo citati razpravo: J. Gruden, Spomini na Francoze, ZMS 1911, str. 21. nasl.) Ko pa je prvotna navdušenost ljudstva po deželi, pa tudi po mestih in trgih popuščala, je hladni, praktični upravitelj Bertrand uvidel potrebo, da spravi predvsem pravni red na varno, ker tvori le-ta pravo podlago za zadovoljnost ljudi. Ogledal si je jezikovne razmere na slovenskem ozemlju, ki naj bi podpirale ohranitev pravnega reda, in našel glede slovenščine kaj čudne stvari... Dejansko je bila stvar takšna, kakor jo je Pomladinović (loc. cit., str. 45 do 49) izvrstno označil za Spodnje Štajersko še leta 1881.: Jezik Slovencev se je ločil na troje skupin: na kleni jezik, ki ga je govorilo prosto ljudstvo po deželi, na »mestni žargon« in pa na književni jezik. Ko pa so Bertrاندovi svetovalci videli, da se književni jezik pač ne govori razen med redko sejanimi intelektualci, a da uradniki in sodniki, zlasti če so prišli iz drugih krajev, ne obvladajo niti književnega niti ljudskega jezika, da pa »mestni žargon« ni bil sposoben za slovensko terminologijo glede pravnih institucij, je bilo pač razumljivo, da je Bertrand opustil vsako dekretiranje uporabljanja slovenščine pri sodnem poslovanju: Saj se je itak po tedajšnji zakonodaji vršilo samo pismeno. Ostalo je pri tistih omejitvah, ki so se našle v dediščini po Avstriji. K temu pride še, da so se bržčas sami sodniki izražali zoper rabo slovenščine v sodnih zapisnikih, ker je niso bili popolnoma vajeni. Kar je bilo poudarjeno v pritožbi sodnikov

trgovskega sodišča zoper Milly-ja (gl. zgoraj V.), to je veljalo prav gotovo tudi sicer v splošnem. Da pa ni bilo dovolj domačih ljudi, ki so bili popolnoma večji slovenščine, torej v prvi vrsti Slovencev, temu je bil vzrok nedostajanje šol s slovenskim elementarnim poukom po deželi, ki je bila véliki rezervoar pristnega slovenskega življa. Tako je Bertrand kajpada ravnal »po potrebah«, kakor jih je videl in praktično presojal: Dopnasil je »idiome« — *slovenščino prostega ljudstva* —, da je prišla v sodnih dvoranah do zakonite uporabe, vendar ni hotel obremenjevati sodnike z delom, da bi v zapisnikih slovensko besedo posvedočili. Marmontove nove institucije glede občne prosvete pa je pustil nedotaknjene.

Obe dobi, Marmontova in Bertrandova, se v svoji skupnosti izpopolnjujeta, ne pa pobijata. Četudi s tem slovenski jezik v uradih in sodiščih ni mnogo napredoval, pa vendar ni nazadoval. Sicer pa je novi duh nacionalizma tudi pri drugih narodih že toliko pridobil, da so, kakor pravi Prijatelj (loc. cit., str. 27) celò avstrijski krogi odkrili narodni jezik svojih raznorodnih podložnikov, za kar so Francozi že davno vedeli!

Résumé.

La question de la langue auprès des tribunaux de l'Illyrie française.

Les origines du nationalisme moderne datent de la Révolution française. L'histoire de l'influence de la pensée nationale chez les Slovènes en général, et surtout dans l'instruction publique, a été déjà souvent traitée. Cependant on a à peine touché à la question de l'emploi d'une langue, on d'une autre, devant les bureaux et les tribunaux de l'Illyrie française (1809—1813).

Pour exposer la situation avant la domination française, l'auteur trace d'abord un tableau des langues qui, de fait, étaient en usage au début du XIXème siècle auprès des tribunaux; il constate que la pratique, pour l'emploi de la langue slovène ne se conformait pas aux ordonnances de Joseph II, de 1781. Ensuite, il constate que le premier gouverneur général français Marmont (jusqu'à 1814) n'a pas touché à la question de la langue à employer devant les tribunaux. Ce n'est que son successeur Bertrand qui a, dans une instruction pour les tribunaux correctionnels et dans une ordonnance postérieure pour les interprètes, établi des règles qui correspondent, en général, à celles de Joseph II; cependant, on ne parle plus de la langue »en usage dans les pays«, mais des »idiomes« dont il faut tenir compte dès maintenant.

L'auteur établit ensuite le rapport entre cette législation et la pratique des tribunaux. Se fondant sur les protocoles de la Cour d'Appel de Ljubljana et un pourvoi anprès du Tribunal de commerce à Ljubljana, l'auteur conclut que, devant les tribunaux de l'Illyrie française, la langue officielle était naturellement le français; dans la pratique, néanmoins, et pour l'emploi quotidien, on maintenait l'allemand et dans la région de Trieste l'italien. Quant à la langue slovène, elle n'a été employée que sporadiquement, c'est-à-dire lorsque le texte original de la déclaration était essentiel, p. e. dans le cas d'une prestation de serment. A cet égard, la déclaration solennelle de la Cour d'Appel de Ljubljana en 1812 est caractéristique: elle dit qu'à partir du 1er Janvier 1813 les rapports seraient rédigés en français, et que, entre temps, elle se servira d'interprètes. En somme malgré le développement considérable du récent esprit national dans les milieux intellectuels slovènes, la domination française, à cause de sa courte durée n'a pas eu d'action positive ou négative sur l'usage réel de la langue slovène devant les tribunaux.

Prošnja rudarjev rabeljskega rudnika l. 1811.

Dr. M. Pivec - Stelè, Ljubljana.

Koroški državni rudniki svinca Bleiberg, Jaucken in Rabelj so doživeli v dobi ilirskih provinc težke čase. V Avstriji so uspevali radi raznih privilegijev in trg za njihove proizvode je bil zasiguran. Ko pa je v izvajanju kontinentalnega sistema Ilirija 6. decembra 1809 izvoz svinca v Avstrijo prepovedala, so zgubili rudniki svoj glavni trg. Prodaja proizvodov je postala na eni strani nemogoča, na drugi strani pa ilirska vlada ni bila v stanju dati velikih in dolgoročnih predujmov za kritje obratovalnih stroškov. Uprave rudnikov niso mogle več plačevati delavcev in položaj je postal tekom l. 1810. zelo kritičen. Najprej je to občutil rudnik Rabelj v dolini Ziljice, ki je tokrat zaposloval 7 uradnikov in 434 delavcev, pa vendar bil manj dobičkanosen ko Bleiberg in Jaucken.

Ko so plače delavcev že več mesecev zaostajale, so se obrnili delavci rabeljskega rudnika do inženerja Galloisa, takratnega šefa začasne uprave ilirskih rudnikov, s prošnjo, ki predstavlja dokument za socialno zgodovino in naravnost spominja na naše čase gospodarske krize. Prošnja je sestavljena — morda od kakšnega uradnika — v precej dobri francoščini in se glasi:¹⁾

A Monsieur l'Ingénieur en chef des Mines.

Les sous-signés ouvriers des mines de Raibl réduits à la dernière extrémité, se trouvant hors d'état de pourvoir plus longtemps à la subsistance de leurs familles, privés jusqu'aux moindres besoins de la vie, voyant que leurs représentations itératives qu'ils ont faites verbalement sont restées sans effet, prennent aujourd'hui la respectueuse liberté de les consigner par écrit, persuadés que la direction de Raibl convaincue de la vérité de leur exposé, ne manquera point de l'appuyer auprès de l'autorité supérieure pour accélérer le terme de leur profonde misère.

Les motifs qui nous faisaient espérer depuis si longtemps, mais en vain, quelque changement à notre triste position, sont si nombreux et tous si frappants qu'il suffira d'en déduire quelques uns.

1° Nous autres pauvres ouvriers condamnés par notre condition à descendre dans les abîmes les plus profonds de la terre et de lui arracher ses entrailles par un travail pénible, toujours au détriment de notre vie, les moyens de notre chétive existence, avons redoublé d'efforts pour attirer sur nous la bienveillance du nouveau gouvernement et surtout sa pitié. Qui pourrait la refuser à nos corps usés, à nos membres mutilés, et à une mort malheureuse à laquelle nous sommes sans cesse exposés et qui a enlevé plusieurs d'entre nous en livrant de riches produits à l'État?

S. E. le Gouverneur général, Duc de Raguse, lors de sa présence sur les mines de Raibl, a daigné jeter sur nous des regards pleins de bonté, et nos cœurs se sont remplis de reconnaissance, espérant avoir mérité sa protection.

2° Nos gages sont si modiques qu'étant hors d'état de faire nos provisions pour un mois, nous sommes réduits à ne vivre qu'au jour le jour, d'acheter le plus souvent

¹⁾ Najaja se v pariških Archives Nationales F¹⁴ 1030, kjer je tudi večina drugih tiskaj citiranih dokumentov.

à crédit et toujours à usure de la 3me et 4me main, en prenant les engagements les plus solennels envers nos créanciers de payer à la fin de chaque mois.

3° Par suite des passages des armées françaises et autrichiennes à travers de nos montagnes, nous avons été obligés à trois différentes reprises de partager avec plusieurs milliers de soldats nos grossiers alimens que le sol . . . que nous habitons, nous refuse. Les provisions que nous nous avions procurées au loin ayant été consommées de cette manière, et les travaux ayant été suspendus pendant plusieurs mois, nous avons été en proie à la plus cruelle des misères.

Il fallut, pour subvenir aux besoins du moment, contracter des dettes qui nous abîmeront pour toujours, si une protection tutélaire ne daigne nous porter de prompts secours.

Nous ne demandons au surplus que d'être payés de l'arriéré sur les matières et les sommes que nous avons produites, et d'être assurés à l'avenir de recevoir un salaire quotidien pour prix de nos labeurs et de nos services, sans lequel nous ne pouvons exister.

Il est inutile de prouver que dans ces rochers sauvages et inutiles, notre salaire modique suffit à peine pour calmer la faim et nous donner les forces nécessaires pour remplir notre tâche; il ne nous reste peu de chose en conséquence, même dans les temps les plus propices, pour acheter nos vêtements et ceux de nos familles, et pour nous indemniser de nos rudes privations. On connoît aisément d'après cet exposé que le retard de plusieurs mois que nous éprouvons dans le paiement, sur lequel nous avons déjà perdu jusqu'à 10 Kreutzer par florain d'un jour à l'autre par suite de la réduction des monnaies, doit plonger les pauvres mineurs dans la plus affreuse détresse, puisque les fournisseurs de vivres leur refusent depuis longtemps la moindre chose, à moins d'être payés comptant et qu'ils les tourmentent continuellement pour avoir le paiement des fournitures antérieures.

Quand le pauvre ouvrier des mines pense que son modique salaire lui est refusé, que malgré les plus pénibles travaux auxquels l'homme peut être condamné, et que malgré le sacrifice de son existence qu'il fait au pays et au gouvernement, il ne peut parer à la misère qui accable sa famille, alors le désespoir qui s'empare de lui, devient excusable, puisqu'il se trouve réduit à l'alternatif le plus déchirant ou de quitter les travaux et d'exercer au loin, bien contre son gré, le métier de mendiant, ou de périr de faim sur des rochers qu'il a utilisés pour sa patrie.

Cette vérité connue par les chefs de cet établissement et portée par eux devant l'autorité supérieure de Monsieur l'Intendant de Villach et actuellement portée devant Monsieur l'Ingénieur en chef des Mines, nous donne la douce consolation que ce dernier cri qui s'élève vers le ciel du fond de notre abîme, parviendra à sa destination, et que nous verrons bientôt le terme de notre profonde misère.

Raibl, le 27 janvier 1811.

Au nom de tous les ouvriers: Signés:²⁾ Joseph Steinwenter, Joseph Vulz, Mathieu Mayer, Paul Frimel, Jacques Jasech, Gaspard Wirtlich, Martin Pischg, Conrade Luker, Georges Bimter.

Prošnja so predložili najprej Hübnerju, direktorju rudnika, ki je odgovoril 5. februarja, da je intendant Koroške, Wilcher, že odredil, da se prodaja na javni dražbi od 10. do 15. februarja toliko svinca, da se izdatki rudnika pokrijejo, delavci naj torej mirno čakajo na rezultat te prodaje. Te prodaje

²⁾ Nekatere črke pri podpisih so dvomljive.

pa ni bilo, ker ni bilo kupcev. Gallois je nato poslal prošnjo 4. aprila generalnemu direktorju rudnikov grofu Laumondu v Parizu, s toplim priporočilom in pripombo, da je večina delavcev, ki so podpisani, po nesrečah pri delu po-habljenih, eden pa ima 8 otrok.

Potem se staplja akcija za Rabelj v skupno reševalno akcijo za vse koroške rudnike. Wilcher in Gallois sta predlagala 15. aprila generalnemu guvernerju Marmontu posojilo 300.000 frs in dovoljenje za zasebne prodaje. Generalni intendant Belleville je s svoje strani avtoriziral intendanta Wilcherja za zasebne prodaje, da se zaostanki ne povečajo, in je določil dohodke državnih posestev za najbolj nujne izdatke rudnikov. Dekret 3. julija je te odredbe odobril. Napoleon je določil, da je vojni minister dvakrat kupil svinca za 100.000 frs, in končno, po obširni korespondenci med posameznimi funkcionarji, je bilo 7. avgusta dovoljeno posojilo 200.000 frs.

Vendar je ostal položaj Rablja in drugih ilirskih rudnikov še celo l. 1811. precej težaven. Končno pa je prevzela 23. februarja 1812 vse ilirske rudnike izredna uprava državnih posestev (le domaine extraordinaire), ki je razpolagala z več sredstvi ko ilirska vlada. S tem so nehale vsaj finančne težave, čeprav so težave za izvoz obstajale do konca Ilirije, kljub raznim olajšavam pri carinskih tarifah.

Résumé.

L'auteur publie une pétition adressée, en 1811, par les ouvriers de la mine de plomb de Rabelj en Carinthie, à Gallois, ingénieur en chef des Provinces Illyriennes. Ce document illustre bien la situation difficile des mines d'État de Carinthie qui, par suite du système continental, avaient perdu la possibilité de vendre leurs produits et, partant, ne pouvaient payer leurs ouvriers. Durant toute l'année 1811, l'administration illyrienne essayait de secourir ces mines, mais ce ne fut qu'au début de 1812 qu'ils passaient au domaine extraordinaire qui, plus riche que le gouvernement illyrien, pouvait assurer le paiement des ouvriers, mais ne pouvait pas modifier à fond les tarifs de douanes, arme redoutable du système continental.

Stik Jerneja Kopitarja z zagrebškim škofom Maksimilijanom Vrhovcem.

Dr. Václav Burian, Ljubljana.

1. V škofijskem kaptolskem arhivu v Zagrebu se nahaja sledeče Kopitarjevo pismo zagrebškemu škofu Maksimilijanu Vrhovcu:

[Vrhovčeva beležka: Percepi 16. May 1811.]

Ew. Excellenz!

Da der Wunsch meines Lebens, im Mittelpunkte der Monarchie und der literarischen Hülfsmittel, der Slavischen Sprach- und Geschichtsforschung zu lehen, durch meine Anstellung als Bücherzensor und Hofbibliothekscriptor glücklich erreicht ist; so nehme ich mir die Freyheit von Ew. Excellenz gnädiger Erlaubniss ehrfurchtvollen Gebrauch zu machen und Hochdieselben gehorsamst zu bitten, mir die Adresse irgend eines von Ew. Excellenz gelehrten Klienten zukommen zu lassen, an den ich mich dann pro rehus Croaticis wenden können. Ungesachtet mir von der Censur die Slavischen Bücher in allen Dialecten zukommen; ungeachtet die Ungrische Hofkanzley der Hofbibliothek nach einer bestehenden Verordnung alles in Ofen gedruckte (also auch serbische Bücher) einschickt: so ist das alles doch sehr wenig gegen den Vortheil der Correspondenz mit Gelehrten in loco selbst. — Nach und nach werde ich auch trachten, die von Slaven bewohnten (nunc et olim) Länder — also halb Europa wenigstens — selbst zu hereisen. An meinem Eifer und ernstlichen guten Willen soll es gewiss nicht fehlen, die deutschen Slavisten, wie Seblözer, und die eingeborenen, wie Dobner, Durich, Stulli u. a. m. zu ersetzen.

Da ferner ältere slavische Bücher so selten, und auch die neugedruckten wegen des wenigen Verkehrs unserer Buchbändler mit Ungarn schwer zu bekommen sind, so würde jedes Duplikat, das Ew. Excellenz meiner slavischen Musse gnädigst wollten zukommen lassen, für eine doppelte Wohlthat angesehen werden.

Ich babe diesfalls mit tiefster Ehrfurcht zu seyn

Ew. Excellenz
unterthänigstgehorsamster
Kopitar,

Wien den 8. März 1811.

k. k. Hofbücherzensor und Hofbibliothekscriptor.

Priobčeno pismo še ni bilo doslej publicirano, čeprav je bilo znanstvenim krogom znano. Omenil ga je že Đ. Šurmin v svojem delu Hrvatski preporod I. Zagreb 1903, str. 43 in je v svoji opombi št. 13 na str. 011 navedel kot vir rokopisni fascikel tom CXV zgoraj navedenega zagrebškega arhiva. Ob istem času ga je rabil tudi Vel. Deželić za svojo študijo o Maks. Vrhovcu v časopisu Vitezović I. Zagreb 1903/4, str. 129 in tu je navedel kot svoj vir Epistolae missiles originales ad episcopos Zagrabienses tom CXXV, br. 146 istega arhiva.

Ko pa sem ga jaz pred nekaj leti iskal v zagrebškem kaptolskem arhivu s pomočjo arhivarja kanonika Janka Barleta, ki se mu za uslužnost na tem mestu iskreno zahvaljujem, ga po zgoraj navedenih virih nisem mogel več

najti; šele po dolgotrajnem iskanju sem ga vendar izkopal v rokopisnem Dnevniku, ki si ga je zagrebški škof Vrhovac sam lastnoročno pisal in ki ga tudi hrani isti zagrebški arhiv, in sicer vloženega med listi, katerih tekst vsebuje Vrhovčeve beležke iz meseca maja l. 1811. Ob tej priliki sem si ga z dovoljenjem že omenjenega arhivarja tudi prepisal, in to v latinici, kakor ga priobčujem.

2. Kopitar je prišel v stik z zagrebškim cerkvenim dostojanstvenikom Vrhovcem prav gotovo šele na Dunaju, in sicer gotovo po Zoisovem nečaku Francu Antonu pl. Bonazzi. Izpričuje to sam Kopitar v svojem pismu češkemu patriarhu slavistike Jos. Dobrovskemu z dne 21. aprila 1810, v katerem mu poroča: »Ein meiniger Elève, Hr. v. Bonazza, Baron Zois's Neffe, hat eine Nichte vom Agramer Bischof Verhovacz geheurathet; inde ego innotui huic episcopo: er ist bis Ende dieses hier.« (I. V. Jagić, Pisma Dobrovskago i Kopitara. Istočniki I. Skt. Peterburg 1885, str. 138 sl.). Nadalje nam to Kopitar tudi še potrjuje v svojem pismu Zoisu z dne 7. maja 1810, v katerem se dotično mesto glasi: »H. v. Bonazza hat mich mit einem Briefe und Antrag mich bei seinem neuen Onkel aufführen zu lassen, auf angenehmste überrascht«. (Kopitarjeva pisma Žigi Zoisu, ki jih v Prijateljevih prepisih hrani Znanstveno društvo v Ljubljani, str. 322.)

Tisti Zoisov nečak Franc Anton pl. Bonazza se je rodil l. 1785. in Kopitar mu je bil še v Ljubljani v l. 1800—1803 korepetitor (Fr. Kidrič, Dobrovský in slov. preporod. Ljubljana 1930, str. 231, op. 278 sl.). Po študijah na Dunaju se je Bonazza poročil z Vrhovčevo nečakinjo Franjico, in sicer dne 23. novembra l. 1809. Razodeva to deloma že citirano Kopitarjevo pismo Dobrovskemu, zlasti zanesljivo pa že zgoraj omenjeni Vrhovčev Dnevnik v zagrebškem kaptolskem arhivu, v katerem prav pod istim datumom beremo o tem sledečo beležko: »Nuptiae Franciscæ cum D. Bonazza: ¹/₂12 ipse eos copulavi, sub infula 2) canonicis: et dein sacrum dixi et sermonem ad Sponsos habui... Prandium nobile: plurimi versus distributi... Atque ita dies hoc terminata est, qua 57 ætatis annum complevi.«

Iz tu navedenega vira je torej razvidno, da se je tista poroka vršila v Zagrebu, in sicer precej pozneje, ko je navedel Kidrič c. o. op. 5. Na podlagi tega pa tudi razumemo, zakaj je to Kopitar malo pozneje, namreč 21. aprila 1810, še kot novico naznanjal tudi Dobrovskemu.

Po poroki je Bonazza večinoma bival na Hrvaškem (Fr. Kidrič, Zgodovina slov. slovstva. Ljubljana 1932, str. 369), in sicer na Vrhovčevih posestvih, ki so hila: Pokupje pri Karlovcu, Gradec pri Križevcih in Biled v Banatu. V tistem času je Bonazza predvsem vršil posle Vrhovčevega osebnega tajnika in gospodarskega upravitelja, kakor je to prav dobro razvidno iz njegove ohranjene korespondence z Vrhovcem v l. 1810—1812, ki jo tudi hrani kaptolski arhiv v Zagrebu.

Ko pa je v aprilu l. 1810. škof Vrhovac obiskal Dunaj, je bil v njegovem spremstvu tudi njegov novi sorodnik in stari Kopitarjev znanec Bonazza in

prav po njem in po njegovi zaslugi se je Kopitar takrat osebno seznanil z Vrhovcem.

3. Iz gori citiranega Kopitarjevega pisma Dobrovskemu z dne 21. aprila 1810 smo tudi še obveščeni, da sta se Kopitar in Vrhovec takrat na Dunaju razgovarjala tudi o narodnih pesmih, da mu je Vrhovec že takrat obljubil poslati iz Zagreba hrvaške narodne pesmice in pregovore in da mu je razen tega tudi še dovolil, da bi se nanj obračal po informacije o slovanskih literarnih zadevah. To zadnjo vest nam še izpričuje že omenjeno Kopitarjevo pismo Zoisu z dne 7. maja 1810, in sicer v sledečem odstavku: »Man munterte mich auf, mich in gelehrten Nöthen gerade an S. Ex. zu wenden«.

Mene je pri tem predvsem zanimal moment, da je Kopitar že takrat na Dunaju zainteresiral za narodne pesmi tudi Vrhovca, in prav to me je tudi napotilo na misel, da bi moglo spredaj priobčeno pismo, za katero sem zvedel po zgoraj navedenih virih, ko sem nabiral gradivo za študijo o Kopitarjevem poizvedovanju za srbsko-hrvaško narodno poezijo (medtem je že izšla v Južnoslovenskem Filologu XIII. Beograd 1934, str. 129 sl.), vsebovati kaj važnega o Kopitarjevem in Vrhovčevem razmerju do srbsko-hrvaških narodnih pesmi.

Ko pa sem tisto Kopitarjevo pismo končno vnovič eruiral, sem bil v svojem pričakovanju v tem pogledu povsem razočaran, ker ne vsebuje nobene vesti niti migljaja o narodni poeziji. Pač pa se njegova vsebina vendar nanaša na omenjeni dunajski razgovor Kopitarja z Vrhovcem, v kolikor se vsaj tiče Vrhovčevega dovoljenja, da bi se na njega Kopitar obračal po informacije o hrvaški literaturi, ker je to prav na začetku l. 1811. postalo bolj aktualno, ko je namreč Kopitar medtem že bil imenovan za cenzorja slovanskih knjig (7. septembra 1810) in za skriptorja v dunajski dvorni knjižnici (10. decembra 1810). In prav zato je Kopitar Vrhovcu gotovo tudi pisal. Narodnih pesmi v njem najbrž namenoma ne omenja, ker je po vsej verjetnosti računal, da se bo Vrhovec ob branju njegovega pisma kar sam spomnil svoje tozadevne dunajske obljube, kar se je res kmalu tudi izpolnilo. (Prim. V. Burian o. c. str. 139.)

4. Vse soglasno kaže, da je spredaj priobčeno pismo z dne 8. marca 1811 sploh prvo Kopitarjevo pismo Vrhovcu in da se šele z njim začena njun pismenski stik. Tudi ponižni ton tega pisma izdaja, da je to prav začetek njune medsebojne korespondence, ki je z gotovimi presledki trajala nato vse do Vrhovčeve smrti l. 1827.

Tisto njuno korespondenco nam izpričujejo sledeči viri: 1. za prvo njeno razdobje že večkrat omenjeni Vrhovčev Dnevnik v škofovskem kaptolskem arhivu v Zagrebu; 2. za poznejšo dobo razen njega posebno še Kopitarjev Brief-Journal, ki ga hrani Licejska, oz. Državna knjižnica v Ljubljani in ki sega od 1816 do 1829; 3. nadalje še nekatera mesta v korespondenci Kopitarja zlasti z Dobrovskim, Mušickim, Zupanom in Zoisom.

In prav na podlagi teh virov bom tu še poizkusil rekonstruirati njun

medsebojni stik, pri čemer bom rabil tele kratice virov: VD=Vrhovčev Dnevnik; KBJ=Kopitarjev Brief-Journal; Istoč. I.=I. V. Jagić, Pisma Dobrovskago i Kopitara; Istoč. II.=I. V. Jagić, Novyja pisma Dobrovskago, Kopitara i drugih; ŠPr. I.=Đ. Šurmin, Hrvatski preporod I.; KZP=Kopitarjeva pisma Zoisu v Prijateljevih prepisih.

V kronološkem redu se kaže njun pisemski in osebni stik takole:

1. V aprilu 1810 Kopitarjev in Vrhovčev sestanek na Dunaju po Bonazzi; o tem že zgoraj.

2. 8. III. 1811 prvo Kopitarjevo pismo Vrhovcu; o njegovi zgodovini spredaj.

3. V času do 1. XI. 1811 je Vrhovac odgovoril Kopitarju in mu obenem poslal zaželeno narodne pesmi, kar izpričuje Kopitarjevo pismo Mušickemu z dne 1. novembra 1811, Istoč. II. 786 sl., in tudi še knjige, o čemer nam priča Kopitarjevo pismo Zoisu z dne 2. novembra 1811, v katerem bemo o tem: »Von Verhovacz und Stratimirovicz hab' ich bei meiner Rückkunft Briefe und Bücher vorgefunden«. KZP 432.

4. Še v novembru 1811 se je Kopitar Vrhovcu najbrž zahvalil za omenjeno prijaznost in ga obenem tudi informiral o Dobrovškega delu; priča o tem njegovo pismo Dobrovskemu z dne 25. XI. 1811, Istoč. I. 231.

5. Pred 18. VII. 1812 je bil Vrhovac zopet na Dunaju, toda Kopitarja o tem ni obvestil; razodeva to Kopitarjevo pismo Zoisu z dne 18. VII. 1812: »Verhovacz war auch da gewesen, und ich wußte nicht davon«. KZP 452 sl.

6. Po 18. VII. 1812 je Vrhovac po vsej verjetnosti naprosil Kopitarja za nasvet, kako bi se dal ilirski jezik dvigniti; to se lahko sklepa iz nadaljnjega pisma.

7. 26. IX. 1812 je namreč Kopitar odgovoril Vrhovcu s pismom, o katerem priča VD s sledečo beležko: »Kopitar de Slavicæ Linguae incrementis relationem praestat«. ŠPr I. 011, op. 21.

8. 10. I. 1813 je Vrhovac napisal Kopitarju pismo »de provchenda lingua Illyrica«; izpričano je iz VD, ŠPr I. 45, 011, op. 21. Obenem ga je v njem tudi naprosil, da bi mu pomagal kompletirati slovanske knjige za njegovo biblioteko in da bi mu pošiljal Dobrovškega dela; razvidno je to iz Kopitarjevih pisem Dobrovskemu z dne 31. I. in 30. III. 1813 in iz Dobrovškega pisma Kopitarju z dne 1. V. 1813, Istoč. I. 321, 328, 337; posebno pa nam o tem jasno priča Kopitarjevo pismo z dne 23. III. 1813: »Verhovacz will nun seine Slavica im Ernste kompletiren, milique (et ego Dobrovio) commisit, ut primum catalogum bibliotheculae slavicae exquisitae, in qua Gramm. Lex. Bibliorum versiones o m n e s et optima subsidia essent, sibi sisterem, quo inpecto videret, quid sibi d e s i t«. KZP 521.

9. Še v januarju ali februarju 1813 je Kopitar Vrhovcu odgovoril in mu obljubil zahtevani seznam slavice in Dobrovian; razvidno je to iz omenjene Kopitarjeve korespondence pod št. 8. in posebno še iz Kopitarjevega pisma Zoisu z dne 21. IV. 1813: »Dem Verhovacz habe ich nun den Catalog der

besten slavischen Gramm. Lex. und Bibelübers. nach allen Mundarten eingerichtet«. KZP 527.

10. 28. II. 1813 je poslal Vrhovac Kopitarju pismo, ki ga izpričuje VD, ŠPr I. 45, 011, op. 22. Tisto pismo je gotovo že bilo v zvezi z Vrhovčevo nameravano okrožnico na hrvaško duhovščino o kultu materinega jezika: najbrž je v njem prosil Kopitarja za nasvet.

11. V času od 26. VI. 1813, preden je namreč Vrhovac razposlal svojo okrožnico, je Kopitar odgovoril Vrhovcu in mu po vsej verjetnosti svetoval, da bi v svojo okrožnico tudi uvrstil poziv k nabiranju narodnega blaga, posebno pa narodnih pesmi; to smemo sklepati iz njegovega takratnega strastnega prizadevanja po inventarizaciji srbsko-hrvaške narodne poezije in nadalje še iz dejstva, da se ta poziv v Vrhovčevi okrožnici tudi res nahaja.

12. V aprilu 1813 je Vrhovac poslal Kopitarju hrvaške knjige, za katere se je zanimal tudi Zupan; razvidno iz Kopitarjevega pisma Zupanu z dne 21. IV. 1813, Istoč. II. 255.

13. 26. VI. 1814 se je Kopitar drugič sestal z Vrhovcem na Dunaju: razgovarjala sta se o reformi skupnega slovanskega pravopisa; priča o tem Kopitarjevo pismo Dobrovskemu z dne 24. VI. 1814, Istoč. I. 386.

14. V novembru ali decembru 1814 je Vrhovac obvestil Kopitarja, da njegov kanonik že prevaja Novi Zakon; razvidno iz Kopitarjevega pisma Dobrovskemu z dne 24. XII. 1814, Istoč. I. 393.

15. Po 18. III. 1815 je Kopitar poslal Vrhovcu Dobrovskega Slovanko in še druge knjige; priča o tem dvoje Kopitarjevih pisem Dobrovskemu z dne 11. in 18. III. 1815, Istoč. I. 398, 400.

16.—19. L. 1818. je Kopitar napisal Vrhovcu štiri pisma, namreč dne: 4. VIII., 25. VIII., 22. IX., 17. X.; izpričana so predvsem iz KBJ in tudi iz VD, iz katerega še izvemo, da je Kopitar zadnjemu pismu priložil katalog »librorum pro emtione oblatorum«, ŠPr I. 012, op. 28. O vsebini teh pisem nas dostopni viri ne obveščajo.

20. 30. VIII. 1818 je Vrhovac odgovoril Kopitarju, kar sledi iz beležke v VD, ŠPr I. 012, op. 28. Vsebina ni znana.

21.—22. L. 1819. je Kopitar poslal Vrhovcu dvoje pisem: 20. I., 2. VII.; priča o tem KBJ in VD, ŠPr I. 012, op. 28. Vsebina se ne da dognati.

23.—24. Predpostavlja se lahko tudi dvoje Vrhovčevih pisem iz l. 1819.

25.—26. L. 1822. je Kopitar napisal zopet dvoje pisem Vrhovcu: 12. III., 14. VI., kar izpričuje KBJ. O vsebini lahko sklepamo na podlagi Kopitarjevih pisem Dobrovskemu z dne 8. V. 1822 in 25. I. 1823, Istoč. I. 473, 485, iz katerih je razvidno, da je Vrhovac ponujal denarno pomoč Kopitarju in Dobrovskemu, če se podasta na goro Athos, kjer bi nabrala podatke za rekonstrukcijo Cirilovega prateksta sv. Pisma.

27.—28. Na podlagi tega smemo tu prav gotovo predpostavljati vsaj dvoje Vrhovčevih pisem iz let 1822—1823.

29. 26. V. 1826 je Kopitar poslal Vrhovcu pismo »wegen Calender«, ki je izpričano iz KBJ. Po tem viru bi to bilo njegovo zadnje pismo Vrhovcu.

30. Lahko suponiramo tudi eno Vrhovčevo pismo.

Iz tu konstruirane korespondence, ki je po vsej verjetnosti bila še številnejša, nimamo danes razen spredaj priobčenega pisma prav nič ohranjenega.

Résumé.

Les rapports du slaviste Barthélemy Kopitar avec Maximilien Vrhovac, évêque de Zagreb.

Le jeune slaviste viennois, le Slovène Barthélemy Kopitar, fit la connaissance du nationaliste croate Maximilien Vrhovac en avril 1810, à Vienne. A cette époque-là, l'évêque Vrhovac fut accompagné, pour Vienne, par le mari de sa nièce François-Antoine de Bonazza, dont Kopitar avait été, de 1800 à 1803, à Ljubljana, corrépétiteur, avant de devenir secrétaire de Zois, oncle de Bonazza. A Vienne, Bonazza fit faire à Kopitar la connaissance de Vrhovac, et c'est de cette époque que datent leurs rapports personnels et leur correspondance. La lettre communiquée plus haut et conservée dans les archives du chapitre de Zagreb est la première qui ait été écrite par Kopitar à Vrhovac et ne fut pas encore publiée jusqu'à présent. C'est en même temps le seul document conservé de leur correspondance, qui se prolongea, certains intervalles près, jusqu'à la mort de Vrhovac (1827).

Kopitar éveilla chez Vrhovac surtout l'enthousiasme pour les chansons populaires et pour les autres produits de l'art populaire; il l'informait également du progrès des études slaves, tandis que Vrhovac lui envoyait les matériaux littéraires et des comptes rendus sur les littératures yougoslaves.

Rogaška Slatina 1801–1814 v situacijskih načrtih, slikah in memoarih.

Fr. Kidrič, Ljubljana.

G. dr. Fr. Kovačič, ki je prvi opazil v svetokriških matrikah važen vir za zgodovino Rogaške Slatine, je v svoji »Nadžupniji Svetega Križa pri Rogaški Slatini« iz 1914 tudi prvi med slovenskimi zgodovinarji objavil reprodukcijo slike »Slatina okoli 1810« ter povedal, da jo je risal Karl Ruß, ki je 1810 spremljeval nadvojvodo Janeza na Slatino. Kadar me je življenje sililo, da sem iskal odmaknitve v lokalni zgodovini svojega rojstnega kraja, sem segel skoraj vselej tudi po Kovačičevi reprodukciji, ki je bila za ta moj študij nekako izhodišče.

Menda le nekateri spisi graškega kulturnega zgodovinarja dr. Antona Schlossarja obravnavajo doslej obširneje topografijo Rogaške Slatine v zvezi s slikami: 1. *Alte Ansichten der Kuranstalt Rohitsch-Sauerbrunn* (Tagespost, št. 238 iz 1910); 2. *Erzherzog Johanns Tagebuchaufzeichnungen von seinem Aufenthalte im Kurorte Rohitsch-Sauerbrunn und über seine Reisen in Untersteiermark aus den Jahren 1810, 1811 und 1812. Mit 4 Abbildungen nach gleichzeitigen Aufnahmen des Malers Karl Ruß.* Graz 1912; 3. *Erinnerungsblätter an Rohitsch-Sauerbrunn* (Süd-Steiermark, Graz 1925, 375–381). V prvem izmed navedenih spisov je Schlossar tudi Rußovo sliko popisal, jo skušal razložiti ter omenil, da je risana v sepia-maniri, 60×40 cm velika, signirana, označena z napisom »Ansichten des berühmten Sauerbrunn bei Rohitsch samt der Umgebung in Unter-Steiermark« in last grofa Johanna Merana, nadvojvodovega vnuka.

Da se Schlossarju 1910 topografske razlage Rußove Slatine in 1925 datiranje neke druge mnogo mlajše slike niso povsem posrečile, temu ni krivo samo dejstvo, da v prvem primeru ni upošteval sodobnega opisa Slatine iz nadvojvodovega peresa, v drugem pa ne kronologije slatinskih stavb, ampak je k njegovim zmotam precej pripomogla tudi okoliščina, da ni iskal sodobnih situacijskih načrtov. Oba načrta, ki sta pomembna za topografske študije o stari stanovski Slatini 1801–1855, bi bil Schlossar mogel z lahkoto dobiti.

Prvi, iz dobe, ko so štajerski deželni stanovi že mislili na pridobitev vrelca in nakup okoliških posestev, se je čuval (in se še danes čuva) v arhivu kopališke uprave na Rogaški Slatini: »Plan über den in Untersteiermark — Zillier-Kreis liegenden Rohitscher Sauerbrunn, oder Gesundheitsquelle erhobenen Situations-Plan der dermaligen Gebäude, jeder Besitzer mit Namen ... Gegenwärtiger Plan ist den 11. July 1801 von Endesunterschriebenen in Beisein des ständischen Bauinspektor Herrn Heinrich Formentini aufgenommen worden. (Sign.:) S. Reindl«¹⁾.

¹⁾ Ta načrt, na katerega me je opozoril arhitekt Vinko Glanz, nameravam objaviti

Drugi načrt je v zvezi s prvo avstrijsko trigonometrijsko triangulacijo za ustvaritev stabilnega zemljiškega katastra, a čuvali so ga obenem s pripadajočimi zapisniki stavbnih in zemljiških posestnikov v času prvih omenjenih Schlossarjevih del še v Gradcu, medtem ko so po likvidaciji habsburške monarhije vse na naše ozemlje se nanašajoče mape s pripadajočimi aparati prenesli v katastralni mapni arhiv delegacije ministrstva financ v Ljubljani. Nadpis označa politično-administrativno pripadnost Slatine: »Gemeinde Tersische in Inner Österreich Zillier Kreis Bezirk Stermoll 1824... Aufgenommen von Geometer M. Wonesch«²⁾.

Vsaka teh kart ima svojo posebno numeracijo objektov: Reindlova skupno za stavbe in zemljišča od 1—36, katastrska za stavbe, izmed katerih nas zanimajo tukaj številke 1—55. Te številke se seveda ne skladajo niti med sabo niti z oficialno numeracijo hiš, ki so jo konskribejski oficirji pač tudi v selišču Slatini izvedli približno v istem času, kakor drugod po naših krajih, namreč okoli 1770 (Mal, Zgod. 217).

Misel na potrebo, prekontrolirati podatke o kronologiji slatinskih stavb še v Gradcu ob pomoči arhiva bivših deželnih stanov, se mi je vsiljevala ves čas med zbiranjem gradiva za ta prispevek. Toda moram jo prepustiti drugemu peresu in časom, ko bodeta kopališka lastnica in kopališka uprava mogli skrbeti za to, da dobijo še tudi druge panoge zgodovine Rogaške Slatine takega sistematičnega in doganjajočega obdelovalca, kakor ga je dobila v drju. Režku sestava celotne bibliografije in pa zgodovina problemov, ki so v zvezi z deli za poznavanje in vzdrževanje slatinskih vrelecev. Sicer mi pa za namen, ki sem si ga odredil, zadostujeta dve uspešni akciji: da sem med mnogoštevilnimi zgodovinarji slatinske topografije mogel določiti tiste redke, ki so za dobo 1801—1856 mogli kaj avtentičnega izslediti, čeprav niso brskali po graškem stanovskem arhivu; da sem mogel popraviti nekatere njihove očitne napake in neskladnosti. Taki avtorji so poleg memoarista nadvojvoda Janeza: zdravnik dr. Ernst Hilarij Fröhlich, profesor in literat dr. Rudolf Puff in zdravnik dr. Jos. Burghardt.

Gre za *Fröhlichovo delo* »Die Sauerbrunnen bei Rohitsch in Steiermark«: v p r v i izdaji se naslov nadaljuje: »Mit besonderer Rücksicht auf die dortige ständische Heilanstalt, nebst Anleitung zum Kurgebrauche. Mit einer lithographirten Ansicht der Heilanstalt. Wien. Auf Kosten des Verfassers. 1838« (v moji zbirki); d r u g e izdaje iz 1851 doslej nisem videl; v t r e t j i izdaji iz 1856 se naslov nadaljuje: »Monographie. Dritte vermehrte Auflage. Wien. Verlag von L. C. Zamarski. 1856« (v nac. bibl. na Dunaju primerek brez bakroreza, pri drju. Režku primerek iz bibl. zagrebškega lekarnarja Vladka

dr. Adolf Režek v razpravi »Iz prošlosti vrela mineralnih voda Rogaške Slatine« obenem s kronološki urejeno bibliografijo literature o RS. — Prim. op. 2.

²⁾ Glej stran 169, a pazi na tamkajšnjo obrazložbo (črtež iz 1824 je posnela in po svojih navodilih po črtežu iz 1801 dopolnila slavistka Mira Kostanjevec).

Bartulića z bakrorezom); četrte izdaje iz 1857 nisem videl; pet a izdaja s aliko na sprednji platnici ima nov naslov: »Bad Rohitsch und die Rohitscher Sauerbrunnen. Wien 1865. Wilhelm Braumüller« (primerek v študijski knjižnici v Mariboru).

Dr. Hilarij Fröhlich je bil domačin: rojen dne 13. januarja 1811 na Slatini drju. Janezu Nepomuku Fröhlichu in njegovi ženi Barbari, r. Novak (Sv. Križ, tom. III, p. 294). Oče je bil Celjan, takrat 40 let star (Orožen VII, 78), in je videl Slatino vsaj že kot mlád zdravnik in pač že pred 1801, a 1804 je dobil tu mesto stanovskega kopališkega zdravnika, nato pa k sezijaki službi pozneje še mesto inšpektorja (1838, str. I), tako da je moral ostati na Slatini pozimi in poleti. Dokler je bil oče na Slatini, to je do 1. septembra 1836 (Orožen VII, 79), je prihajal sin gotovo redno na počitnice sem, a ko je odšel dr. Janez Fröhlich v Mauerbach pri Dunaju (Orožen VII, 78), je imel Hilarij v njem še vedno informatorja, ki je bil o prilikah na Slatini tik pred 1804 najbrž, a o dogodkih 1804—1836 nedvomno boljše poučen kakor kdorkoli drugi ter je svojemu sinu ob zbiranju gradiva za prvo izdajo gotovo dal na razpolago še kaj več kakor zgolj svoj bolniški žurnal, katerega sin izrečno omenja (str. I). Sicer je pa utegnil bivati dr. Fröhlich jun. na Slatini tudi 1837, ker je imel oče tukaj vilo (125). Dr. Fröhlich sen. je pač dne 20. oktobra 1850 na Dunaju umrl (Orožen VII, 78), toda za tretjo, četrto in peto izdajo je mogel dr. Fröhlich jun. nabirati novo gradivo zopet na Slatini, kamor je prihajal 1851—64, razen 1859 (Ref.), z Dunaja kot drugi kopališki zdravnik (1865, str. III), torej tovariš prvega zdravnika in inšpektorja drja. Jožefa Soka od Sv. Marjete, ki je postal 1836 naslednik drja. Fröhlicha sen. (42, Orožen VII, 79). Dr. Hilarij Fröhlich je znal tudi dobro slovenski ter je n. pr. 26. avgusta 1855 na Rogaški gori, kamor je strastno rad hodil, s slovenskimi dekleti pel slovenske Marijine pesmi (Jäger, Der Donatiberg bei Rohitsch, Wien 1869, 39; po O. Prechtlerju iz 1855). Zdi se sploh, da je vsaj dr. Fröhlich jun., če ne tudi sen., simpatiziral s slovenskim prerodnim in ilirskim gibanjem, ker je slatinskemu posestvu in vili svojega očeta Johana »iz otroške pietete dal ime Jankomir« (1856, 80; ime samo že 1838, 125), katerega je sicer izpodrival nemški prevod »Johannsrue« (Mitterbacher-Passini, Ansichten zv. IV, 2), a ga ni mogel izpodriniti. Pri našem vprašanju je sicer treba upoštevati tudi razmerje med dr. Sokom in dr. Fröhlichom. Ta je videl v pravcu Sokove uprave le nasprotje pravcu svojega očeta ter se je skušal maščevati: že od 1851 dalje je kupil v okolici stanovske Slatine vsak mineralni vrelec, ki ga je mogel dobiti, tako da je bil tik pred 1865, ko je odkril vrelec še na svojem posestvu Jankomiru, že lastnik dvanajstim vrelecem (1856, 23, 26, 28, 30—2, 35—6, 90; 1865, 32—5, 148); na nedostatke v zdravilišču je opozarjal 1855 oblastvo v aktu, 1861 vso javnost v brošurah. Vendar se kaže ta usmerjenost le v novejših izdajah monografije o Slatini, in le v tem, da hvali poleg stanovskih vrelecov še sosednje, zlasti tudi svoje.

Prva izdaja Fröhlichove knjige je bila v rokopisu gotova bržčas že 1837, ker je bila februarja 1838 dotiskana (datum predgovora). Tretja izdaja je bila dotiskana junija 1856 (datum predgovora), Slika za prvo izdajo pač ni bila risana po jeseni 1837, za drugo je mogla biti narejena tudi še spomladi 1856. Obe ti izdaji sta posvečeni nadvojvodi Janezu, a nobeno posvetilo ne govori o nadvojvodovih odnosih do zdravilišča.

O resni piščevi pripravi za delo priča seznam literature o Slatini, ki obsega v prvi izdaji 24, v drugi 30 številčk (iz prvega seznama je Fröhlich 1856 številke 15, 21 in 24 izpustil, a v seznamu iz 1856 ste za dobo do 1838 številki 13 in 20 novi, naslov številke 23 pa je popravljen). Seznam opozarja na glavne prispevke, ni pa popoln: med literaturo do 1838 manjka v njegovem seznamu v primeri z Režkovim, ki sem ga mogel le z maloštevilnimi prispevki dopolniti, 23 številčk, za literaturo od 1838 do spomladi 1856 pa 16 številčk, med prvimi Tburneysser iz 1572, Dresser iz 1602, vse kar je 1694—1713 objavil o Slatini ljubljanski zdravnik Marko Gerbezius, s knjigo »De acidularum Roitschensium« vred, Sartori 1813 itd., med drugimi eden Sokov prispevek, Osann iz 1841 itd. Za peto izdajo iz 1865 je novo literaturo zelo slabo beležil: za dobo 1856—1865 pozna namreč le 3 številke, medtem ko jih vsaj 12 manjka. Odlično kvalificirajo Fröhlichovo doganjivost »Sauerbrunn-Aktenstücke des Apothekergremiums zu Wien von dem Jahre 1721—1782«. To namreč ni knjiga, ampak svojevoljen naslov, ki pa priča, da je študiral mladi zdravnik tudi akte tistega dunajskega apotekarskega gremija, ki je 1721—1782 imel privilegij za upravo glavnega slatinskega vrelca (na karti W 16) in za uvažanje in prodajo vode. Za dobo 1676—1782 je mogel najti Fröhlich n. pr. v Gründlu iz 1685 in 1687 pač le podatke o najstarejši slatinski biši za goste, ki jo je zgradil 1676 pristojni strnolski graščak Curti iz Rogatca (W 19), vse drugo mu je dal arhiv dunajskega gremija. Vsi naslednji zgodovinarji naše Slatine so za to dobo neposredno ali posredno črpali iz Fröhlicha, akte same pa si je ogledal zopet šele Leopold Hochberger, ki je med svetovno vojno pripravljaj zgodovino dunajskega apotekarskega gremija³⁾.

V Fröhlichovem slikanju prilik 1782—1804 se kaže odmev dobre tradicije, za katero so mogli biti posredovalci oče in drugi stari Slatinčani.

Letnice za zgodovino Slatine 1804—1836 je dobil gotovo od očeta, kolikor ni dogodkov že sam opazoval. Napaki sem opazil tukaj samo dve (nadvojvoda Janez 1811 ni bil niti prvič na Slatini niti gradil poti). Pač pa mora zgodovinar obžalovati, da niza dr. Fröhlich dogodke tako često s splošnimi oznakami brez letnic, da pušča čitatelje včasih v dvomih, ali pomenja letnica začetek ali konec graditve, in da pozablja sem ter tja na potrebo, stavbo točneje krajevno določiti.

Poleg te glavne Fröhlichove knjige vsebujejo tudi drugi njegovi spisi sem ter tja kakšen važen podatek iz zgodovine sodobne Slatine; važni so zlasti

³⁾ Hochbergerjev članek mi je poslal dr. Režek.

podatki v polemični brošuri »Reformen für Bad Rohitsch« iz spomladi 1861 (primerek v Štud. knjižnici v Mariboru). Fröhlich je imel še tudi potem, ko je Jankomir in vrelec prodal, v bližini Slatine dve parceli zemlje in hišico (st. parc. 178—180). Umrli je po 1878.

Mariborski profesor Puff je avtor brošure: »Erinnerungen an Sauerbrunn nächst Rohitsch und seine Umgebungen. Mit lithographischen Abbildungen. Verleger Jos. Fr. Kaiser. Gedruckt bei J. A. Kienreich« (primerek v Nar. muzeju v Ljubljani). Brošura nima letnice, a Fröhlich je pogodil, ko jo navaja pred številko z letnico 1844. Puff, ki je bil takrat gimnazijski profesor v Mariboru, je bival na Slatini pač med počitnicami 1839, a delo je dal natiskati 1840: vse njegove statistike gredo le do 1839 (14, 15). Iz jeseni 1839 ali spomladi 1840 so pač tudi slike. Za nekatere topografske izpremembe 1838—1840 je Puff avtentičen in edin vir.

Burghardt je poslal štiri leta po Fröhlichovi zadnji izdaji med svet knjigo: »Vademecum von Rohitsch-Sauerbrunn mit drei lithographischen Tafeln... Wien 1860. Druck von L. Sammer. Selbstverlag« (primerek v štaj. dež. bibliot. v Gradcu). Avtor je menda na Dunaju dovršil medicino ter prihajal izza 1864 poleti na Slatino kot drugi stanovski zdravnik, torej kot Sokov adjunkt (naslov, predgovor, str. 88). Bival je na Slatini 1864 skupaj z dr. Fröhlichom, 1864—1868 skupaj z dr. Sokom⁴⁾ ter imel priliko, da izpopolni kronologijo Fröhlichove dobe in dobi avtentične podatke o zapovrstnosti graditev v Sokovem času. V primeri s Fröhlichom ima za dobo Fröhliča sen. le tri nove topografske letnice (za Kapelsko hišo, hišno št. X. = W 18 in vrtnarijo) in le eno očitno napako (tiče se lokacije »najstarejše«, 1834 demolirane hiše), medtem ko se dá ena divergenca pojasniti s tistim različnim gledanjem, da se oklepa eden začetka, drugi završitve zidanja, namesto da bi povedal obe letnici (gre za hišno št. VIII). Za dobo 1836—1856 ne morem Burghardtu glede topografskih letnic dokazati nobene zmotе.

Med priloženimi litografiranimi tabelami je v Burghardtovi knjigi prva važen pripomoček za topografske študije o Slatini: »Situationsplan der Curanstalt Rohitsch-Sauerbrunn 1868. Nach der Natur aufgenommen im Masse 1"=80⁰ von F. Thalhammer«⁵⁾. Ta črtež nam pomaga: imeti vedno pred očmi celokupno posest štajerskih deželnih stanov na Slatini in njeni neposredni okolici, kakor se je izoblikovala deloma že v prvem desetletju 19. stoletja, deloma s poznejšimi dokupi (rast s te karte žal ni razvidna); dobiti oslon za iskanje razmerja med številkami prejšnjih dveh načrtov in praviimi hišnimi številkami (Thalh. poznamenuje stavbe na karti s črkami, v seznamu pa ima

⁴⁾ Orožen se je zmotil, ko trdi (VII, 79), da bi bil dr. Sok inšpektor na Slatini do 1876. Kako naj ho to mogoče, če sta pa zabeležila prihod Schüllerjev že 1868 Burghardt (22: seit Beginn... 1868), a 1875 Hoisel (22: seit 1868)?

⁵⁾ Kopija Thalhammerjevega načrta je v moji zbirki.

tudi hišne številke⁶⁾. Na karti so tudi vodnjaki za sladko vodo iz vodovodov, a izmed slatinskih vrelcev poleg glavnega še trije vzhodni pod Janino, ki so že imeli zaščitno zgradbo.

* * *

Reindlov črtež iz 1801¹⁾ priča po svoje o ljutih gospodarskih trenjih, ki so vznemirjala ljudi v slatinski dolinici, kjer je že vezala vozna cesta »poštno« progo Poličane—Rogatec z okolico glavnega vrelca (R brez številke, W 16). Priimki glavnih posestnikov nas obenem opozarjajo, da se domači kmečki življ v tej tekmi ni mogel uveljaviti. Reindl je zabeležil, da je Slatina v celjskem okrožju, ne pa, da ima nadžupnika pri Sv. Križu, župana v Trzišču.

Izmed štirih hribov, ki dajejo slatinski dolinici poseben značaj, je imel posebno ime le južni (Janina), medtem ko moremo imenovati severna dva po posestnikih (Dietrichov, Jemenškov), a zapadnega po bližnjem selu (topolski hrib). Za okolico Slatina še ni imela posebne privlačne sile, ker se je število hiš v tržiški občini, če odštejemo Slatino samo, le neznatno povečalo (prim. pozneje razbor karte iz 1824).

Če spojimo na karti hiše v neposredni bližini vrelca, dobimo trikot (R 1=W 19, R 26=W 12, R 17=približno W 13 d), čigar ena stranica ima lego jug-sever, medtem ko je njen nasprotni kot na zapadu. Vrelec (W 16), glavni povzročitelj ljutih trenj, je za nekaj korakov izven fingiranega trikota ob stranici jug-sever, a hiše, izmed katerih je le zapadna oddaljena od vrelca kakih 50 korakov, druge pa manj, so grajene na takih točkah, da more vsak gospodar s praga ali skozi okno svojega doma nadzorovati početje pri vrelcu. Dva izmed posestnikov imata tuji imeni (navajam jih prvič v pravopisu črteža): Joseph Tietrich na severni strani (R 1 = W 19) in Dominicus Dambosco oder Carnitscha na južni (R 17=približno W 13 d). Lastnik hiše, ki gleda na vrelec od zapadne strani (R 26=W 12), se piše sicer Lucas Jemenschegg, toda ta v svoji hiši najbrž ne obratuje na svoje ime, ker se na karti edini imenuje »Herr«: naborni okrožni komisar strmolske graščine v Rogatcu je (R), katera ima nad nekaterimi kmeti slatinske dolinice pač še vedno svoje fevdalne pravice, kakor jih je imela v časih barona Curtija.

Dietrich, v posesti hiše naslednik barona Curtija, a v zavesti pravice do eksploatacije glavnega vrelca juridično najbolj podprt, je morda tudi gospodarsko najmočnejši. Njegov glavni zemljiški kompleks je lepo zaokrožen: severni hrib nad hišo W 19 do vrha, »ves z vinogradi, njivami in grmovjem« (R 10), dolina med tem hribom in cesto v Sečovo, svet pod hišo do jirjevskega potoka in svet čez janinski potok visoko v pobočje Janine, mimo Tomboscove zemlje (W 13 d) in Pecigosovega posestveca (W 24) tja do janinskih šum, ki imajo po večini pač še tudi na tej strani za lastnika strmolskega gra-

¹⁾ Veljaj: R = Reindl z dotično arabsko številko; W = Wonneseh z dotično arabsko številko; Thalh. = Thalhamer z rimsko hišno številko lokalnega štetja stanovskih hiš, ne oficial. za kataster.

ščaka (R tega lastnika ne navaja), gotovo iz rodu Petazzijev (Orožen VII, 202). Pa še tudi nekaj posebnih posestev ima Dietrich: ribnik pod Janino (R 11), travnik med »alejo« in cesto v Rogatec (R 15) ter njivo ob poti v Ratansko vas mimo W 3 (do te njive naš posnetek ne sega). Njegova »glavna stanovanjska hiša« (R 1 = W 19), kjer so pač tudi gostilniški prostori in sobe za goste, je »vsa zidana«, a k njej spada še 10 zgradb, kajti največ poslopij na Slatini je Dietrichovih: »kegljišče in strelišče« (R 5); »pojata« (R 6); »hlev in magacin« (R 4); »magacin« (R 8 = približno W 22); svinjak (R 3 = W 21); konjski hlev (R 9); »postransko poslopje s kamenitim temeljem in lesenim ovršjem« (R 2), bržčas poletna hišica za goste; pòd na travniku ob »aleji« (R 14); hišica malo dalje ob isti »aleji« (na R brez številke). A za kar ga mejaši gotovo najbolj zavidajo: na njegovem svetu žubori »slatinski studenec« (W 16).

Jemenšek ima hišo na ugodnejšem prostoru kakor Dietrich, a posestvo še lepše arondirano: njegov je zapadni severni hrib, namreč svet na obeh straneh pota v Ratansko vas mimo W 1 in W 3, ki ga omejujejo na zapadu približno poznejša prva steza od zapada do sredine »aleje«, potem črta od sredine »aleje« do jirjevskega potoka (ki na W ni viden), na vzhodu daleč nad W 21 jirjevski potok, potem cesta v Ratansko vas mimo W 3^{1/2}. Tudi njegova »stanovanjska hiša« je »vsa zidana« (R 26=W 12), a obkroža jo 7 zgradb: »lesena poletna hišica za goste, ki pijejo vodo« (R 28 »Sommergebäude von Holz gezimmert für Trinkkurgäste« = W 11); kegljišče (R 29); še ena »lesena poletna hišica za goste« (R 27 = približno W XI); »veliki hlev in magacin za steklenice« (R 30 »große Stallung und Glaskammermagazin« = približno W 17), na drugi strani »aleje« proti potoku pa »kravji hlev in pojata za vozove« (R 33 = približno W 13 a, toda počez v smeri od R 12 proti potoku); kovačnica (R 32 = približno prostor med W 13 b in W 13 c); še en »magacin za steklenice« (R 31 = približno W 13 c).

Tombosco šteje za svojo precejšnjo zemljo, ki je pa razkosana. S poslopji: »deloma zidano, deloma leseno hišo« (R 17=približno W 13 d), »magacinom in pojato« (R 18) in »hlevom za konje in krave« (R 19) je omejen na majhen prostor pod Janino med potokom in Dietrichovo (R 2) ter Pecigosovo (W 24 in 25) podjaninsko zemljo; k temu ima njive na levi strani ceste Slatina—Poličane (okrog poznejše št. XIV), pašnike in gozdove med to cesto in poznejšo potjo čez gozd izza srede »aleje«, kjer je meja med njegovo in Jemenškovo zemljo. V zgornjem koncu tega kompleksa je med cesto Slatina—Poličane in Tomboscovo zemljo posestvo Matije »Sunscherja«, od »aleje« pa loči Tombosca tu ozek pas zemlje, na katerem ima Janez Berghaus hišico (R brez številke = W 32) in gospodarsko poslopje (R brez številke). Tombosco računa pač predvsem na kmečke goste.

Gotovo je bilo mnogo prerekanj, preden je posestnik zemlje, na kateri je izviral slatinski vrelec, ostalima 2 (ali 4?) priznal pravico do izkoriščanja vrelca ter stopil z njima v nekakšno društvo za skupno upravo vrelca in ko-

pališča. A tudi potem so ostala medsebojna vprašanja samo na videz rešena. Tradicija, ki jo beleži Fröhlich, je pač pravilna: »Kakor se mora pri takih kmečkih društvih pričakovati, je prišlo med društveniki zaradi nalivanja vode često do dejanskih obračunavanj, a pri nalivanju se je pogosto postopalo zelo nesmotrno in površno« (1838, 32). Medtem ko je na svojo individualno posest vsak pazil, se za skupno lastnino ni nikdo brigal: »Vsak je uredil svojo nalivalnico (to je magacin, kamor so nosili slatino v čebrih, da so tam polnili sieklénice, ali že pri vrelcu napolnjene steklenice). Vsak je imel gostilno za voznike, ki so oskrbovali prodajo. Pri zajemanju vode so se med sabo menjali ter vzdrževali majhno kopališče« (Fröhlich 1838, 32), za katerega so »slatino gredli v kotlih« (33). Ohranila se je tradicija, da se je v eksploatiranju vrelca menjalo 5 posestnikov vsakih 14 dni: »Ko je cesar Jožef II. ukinil apotekarski gremij . . ., je eksploatiralo naš vrelec proti koncu preteklega in v začetku sedanjega stoletja 5 kmetov, katerih posestva so v slatinski dolinici mejila drugo na drugo; eden je odrekal drugemu posest vrelca in končno so se pobotali na tej osnovi, da sme vsak izmed 5 uzurpatorjev izmenično 14 dni uporabljati vrelec« (Fröhlich, Reformen 6).

Ta Fröhlichova poročila je treba deloma popraviti deloma popolniti. Oznaka gostilniških gostov velja morda za Tomboscovo, ne pa za ostali gostilni, saj poročajo avtentični viri, da je že prihajalo na Slatino mnogo gostov zaradi pitja vode ali tudi kopeli: načrt iz 1801 omenja sobe za »Trinkkurgäst«; samih duhovnikov je bilo včasih istodobno na Slatini po 8 do 10 (Orožen VII, 81); kegljišča in streljišče niso nastala samo zaradi voznikov. Rok 14 dni za menjavanje pri nalivanju se zdi prevelik. Komentiranje beležke o kmečkem kopališču dela težave, ker ima načrt iz 1801 pač 36 števil, a nobene, ki bi bila označena za kopališče. Pritegniti je treba na pomoč še Puffa (po Gründlu): »Stare kopeli kmetov so bile nečista (sladka) voda, ki jo je temperirala vrela Slatina. Tudi so porabljali takrat kopeli v mineralnem blatu poleg glavnega vrelca« (28). Stavbo, v kateri so imeli kopalne sobe, so porabljali pač še za druge namene, zato je Reindl ni označil po oni porabi. Mnogokaj namiguje, da bi utegnil to biti Tomboscov »magacin s pojato« (R 18). Vprašanje števila »uzurpatorjev« mora ostati nerešeno, ker si črtež iz 1801 in Fröhlichovo poročilo iz 1861 nasprotujeta: tako lega in značaj stavb 1801, kakor tudi postopanje inž. Reindla, ki obravnava sistematično le Dietrichovo, Jemenškovo in Tomboscovo posest, govori za domnevo, da je šlo le za trojico »uzurpatorjev«. Kot četrti in peti bi mogli priti v poštev sploh le Berghaus (W 32), Pecigos (W 24) ali Gašper Osek (W 53), ki pa vsaj za sprejemanje gostov niso bili opremljeni.

Slatinski oštirji so skušali z raznimi sredstvi prekositi drug drugega. Sodim, da spada med taka sredstva tudi prošnja gostilničarja Franca Krničarja z dne 8. marca 1794, naj bi se mu dovolilo, da bi smel napraviti v svoji »novo zgrajeni hiši kapelo s posebnim vhodom v čast sv. Janeza Nepomuka (čigar kip je stal že od 1732 pri vrelcu in sicer po R na vzhod proti cesti v

Sečovo), da bi mogli v njej duhovni kopališki gostje maševati, a drugi maši prisostvovati« (Orožen VII, 81). Ker je konzistorij dne 20. marca 1794 kapelico kot oratorium privatum z omejitvijo, da velja le za kopališke goste in njihovo neobhodno potrebno služabništvo, dovolil (Orožen VII, 81), je verjetno, da je Krničar svetišče v čast sv. Janezu Nepomuku res tudi zgradil. Vprašanje pa je, katera je tista »novo zgrajena hiša«, ki ji je bil 1794 Krničar lastnik. Tomboscovo kmečko na pol leseno gostilno je treba pač iz kombinacije izključiti. Prav tako pa je treba po vsej priliki izključiti tudi Dietrichovo gostilno, ki gotovo ni bila 1794 »novo zgrajena«, ker je štirideset let pozneje bila že »baufällig« (Fröhlich 1838, 36). Preostaja torej le Jemenškova gostilna R 26=W 12 ali pa Dietrichovo »postransko poslopje« R 2: sodim, da je bilo Dietrichovo postransko poslopje 1794 »novo« in da je bila prva slatinska kapela, ki je bila posvečena sv. Janezu Nepomuku, v tej hiši.

Stanovom, ki so pod vodstvom grofa Ferdinanda Attemsja, novega štajerskega deželnega glavarja, od 1801 intenzivno delali za utemeljitev modernega zdravilišča na Slatini (Režkov rokopis), se 1801 tudi obsežna celokupna posest treh slatinskih mogotcev ni smela zdeti tako zaokrožena, da bi neposredni sosed njihovega podjetju ne mogel nagajati. Treba je bilo paziti na točke, kjer bi se utegnil vgnezditi nezaželeni konkurent, da poskusi kopališkim ustanovam odtegovati goste ali da uveljavi nov vrelec. Graški lekarnar Sueß, ki so ga poslali stanovi 1801, torej približno istočasno z geometrom Reindlom, na Slatino (Fröhlich 1838, 32), da jim analizira vrelec, jih je opozoril, da sta pod Janino na vzhodu od glavnega vreleca še dva izvirka slatine, izmed njiju eden »stari rogaški vrelec«, in da je teren okoli glavnega vreleca sploh tak, da naletiš na slatino, kjerkoli počneš kopati (dr. Režek v rokopisu po Sueßu). S tega vidika so bili nevarni posestniki po obeh straneh dveh potokov, ki se pod glavnim studencem združujeta: ob zapadnem jirjevskem potoku vsi posestniki med potokom in cesto pod W 3½, a tudi posestnik na vzhod od W 3½ v kotu med Jemenškovo zemljo in glavno cesto v Cerovec; ob janinskem potoku Anton Dimec s kotom med cestama v Spodnje Sečovo in Cerovec (ta kot na našem posnetku ni viden), njegov sosed Berghaus z malim travnikom med sečovsko cesto, ribnikom in janinskim potokom, pred vsem pa grof Petazzi, lastnik »starega rogaškega vreleca«, katerega slatino je tudi prodajal (za prodajo dr. Režek po Sueßu, 1803). Zaradi lege v bližini pa so bili nevarni: Anton Dimec z nadaljnjimi svojimi posestvi proti severu in zapadu, kjer je bil Dietrichov mejaš, zlasti z »lisičjo luknjo« (Fuchsloch), kotom ob cesti, ki vodi izmed W 22 in W 23 v Cerovec; Berghaus s svojim ozkim, a daleč čez sredino »aleje« se raztegajočim pasom ob njeni zapadno-severni strani; vsi bližnji posestniki ob glavni cesti tako proti Rogatcu kakor tudi proti Poličanam.

Medtem ko so stanovi razglabljali o analizi in arondaciji, so si pač tudi slatinski mogotci in njihovi sosedje vsaj na tihem zastavljali razna zanje

važna vprašanja: Ali dunajska vlada sploh sme tebi nič meni nič nkiniti njihove pravice do vrelca in jih prodati stanovom? Kako ceno jim ponudijo stanovi za zemljo in stavbe in kako stališče sploh kanijo zavzeti do domačinov, ki iščejo zaslužka? Kako vlogo ima pri akciji strmolski graščak, slatinski fevdalni oblastnik? Ali bodo prihajali tudi poslej ob petkih »od vseh krajev« kmetje s steklenicami in sodčki po slatino (prim. Erz. Joh. Tageb. 11)?

Stanovi so pač šele po odloku dunajske vlade z dne 15. februarja 1803, ki jim je proti lepi vsoti dala pravico do prevzema slatinskih vrelcev (dr. Režkov rokopis), kupili Dietrichovo, Jemenškovo in Tomboscovo slatinsko posestvo. Menda istodobno so postali lastniki Berhausovih in Pecigosovih parcel ter parcel Gašperja »Uschegga« na levo ob cesti Slatina—Rogatec kakor tudi Petazzijeve Janine do vrha. Čim so bila rešena pravna vprašanja, so začeli misliti že tudi na izpremembo topografskega lica Slatine. Prvi stanovski inšpektor na Slatini je bil Widenhofer: »inšpektorju Jožefu Widenhoferju in ženi Tereziji, rojeni Baumgarten«, se je namreč rodila 6. avgusta 1804 na Slatini hčerka Marija, 7. februarja 1806 pa hčerka⁷⁾ Ana (poročilo nadž. urada Sv. Križ pri Rog. Slatini z dne 6. oktobra 1935). Obenem s prvim upravnikom Widenhoferjem je prišel na Slatino tudi njeu prvi kopališki zdravnik, namreč dr. Janez Fröhlich, ki je bil tudi stanovski distriktni fizik (Fröhlich, Reformen 7).

Da slišimo, kaj pravi o slatinskih stavbah dne 21. in 22. junija 1810 nadvojvoda Janez, ki je prispel dne 21. junija (Schlossar 1912, str. 9—12), in kako se dajo njegova poročila spraviti v sklad z Rušovimi slikami⁸⁾, ki je nastala obenem z raznimi posnetki noš v tistih dneh (Schlossar 1912: 2, 18, 30, 32, 42, 120). Ta pot je tem zanimivejša, ker je nadvojvoda dne 25. junija Slatino še enkrat opisal (22—24).

Naj tvori izhodišče splošni opis z dne 25. junija (22—24), ki skoro priča, da je bil nadvojvoda medtem na tistem zapadnem hribu-mejniku, raz katerega je nedvomno prenašal Ruž pokrajino na svoje platno (med oklepajema je moj tekst): »Slatinski vrelec leži v ozki dolini (W 16), ki se razteza od vzhoda na zapad... Tja vodijo dobre ceste (iz Poličan čez Gabernik in iz Rogatca mimo Sv. Križa), dve vzporedni aleji se raztezata do dveh novih stavb, desne za goste (W 13 a), leve za upravnika in zdravnika« (W 12 na mestu R 26). — Vse to je zajel tudi Ruž, na čigar sliki vidimo: stekališči stare velike ceste in obeh novih, ki jima daje nizko drevje ob straneh res že značaj alej; ob koncu alej obe novi zgradbi, ki delata s pravokotnim temeljem in dvigom v prvo nadstropje in podstrešne sobe že videz solidnih kopaliških zgradb. Seveda je pa na tej partiji slike še marsi-

⁷⁾ Zena slikarja Langusa.

⁸⁾ Schlossarjev kliše Rušove slike in Kovačičev nista istovetna: Kovačič je dobil kliše od kopališke uprave na Slatini (poročilo arhivarja Fr. Baša z dne 28. jan. 1937). Za našo prilogo 2 je posneta reprodukcija v Schlossarjevi knjigi iz 1912.

kaj drugega, česar nadvojvoda ne omenja: na desno pod slikarjevim stojiščem z gradbica, ki bi utegnila spadati k domovju 54, ki je že bilo last stanov (1801 je lastnik Gašper Osek); na levi strani leve aleje Berghausova hišica (W 32) z gospodarskim poslopjem, vis-à-vis Dietrichova kmečka hišica; na levi strani upravnikove hiše zatrepí več stavb, pač Jemenškovi h poletnih hišic (R 27 = W XI, R 28 = W 11), ter keglijščice (R 29); na pobočju Janine Pecigosov dom (W 24 in 25).

Važen je tudi opis razgleda iz nadvojvodovega stanovanja (9 z dostavki na 23—24): »Nastanil sem se pri zdravniku (drju. Janezu Fröhlichu). Stanovsko poslopje (R 26=W 12, glej sliko). V prvem nadstropju (več jih hiša ni imela) ... Ne vidim daleč, ker je okolica zelo izožená: vidim gostinsko hišo ob nasprotni strani (aleje; = W 13 a, glej sliko) ..., vrelce (W 16) in bližnje hribe (Dietrichov hrib na levi, Janino na desni; Ruš je videl tudi dolino med Dietrichovim in naslednjim hribom, kmečki dom na tem hribu in vso pokrajino med Plešivcem in Rogaško goro). Vrelce je v sredini ozke doline (str. 23: »50 korakov od novih poslopij« = od W 13 a in W 12) ... Nad studencem je le streha na krilo (»Flugdach«, boljše: »Zelt-dach«, šotorna s. na 4 stebrih), okoli njega ograja (23: lesena ograja), ki obdaja prostor za 50 ljudi (kje?) ... Južno od vrelca je stara gostilna (23: »kmečka gostilna« = R 17 = W 13 d = stara Tomboscova gostilna na Rušovi sliki enonadstropna hiša z zatrepom proti gledalcu pred kapelo med janinškim potokom in pobočjem). Dalje vidiš slab magacin (Jemenškov »magacin za steklenice« = R 31, na mestu W 13 c, na Russovi sliki pritlična stavba med desno novo stavbo in staro gostilno z odkrito pojato na levi, magacinom na desni strani). Potem kopališče z osmimi banjami (kje?), a čez studenec obe novi poletni stanovanjski hiši (W 22 in W 23) in kapelo (na sliki je dobro vidna W 23 in kapela med njo in »kmečko gostilno«). Dalje je stara jedilnica in treterjevo stanovanje (oboje v W 19?). V stranski dolini (ob glavni cesti v Cerovec mimo upravnikove hiše) je nova pojata (magacin W 17?) in hlev (W 10), poleg tega še 13 majhnih stavb (skupaj 15 stavb?)«.

Ob tem opisu razgleda skozi okno stavbe R 26=W 12 mora raziskovalec slatinske topografije večkrat obžalovati, da ni bolj jaseu.

Partijo »južno od vrelca« gleda nadvojvoda pač tako, da se pomika z očmi od desne na levo. V nasprotni smeri jo opisuje tako (23—24): »Južno (od vrelca) je stara hiša, nalivalna pojata (»Füllschupfe«) R 31=W 13 c, glej sliko) in kmečka gostilna (R 17=W 13 d, glej sliko) ... Kopalne sobe, šest sob in prav toliko banj, se morajo iznova pripraviti.« — »Stara hiša« in »kopališče« pomeni torej isto stavbo, in to po vsej priliki R 18, ki na Rušovi sliki ni vidna, ker jo zakriva R 31=približno W 13 c, na sliki magacin z lopo. Stanovi so sicer menda že 1804 sprejeli predlog zdravnika Fröhlicha, da se slatina za kopeli ne bo več grela v kotlih, ampak v kopalnih kadeh samih razgrevala z železnimi bati (Fröhlich 33),

»štotelni« v slatinskem žargonu, toda niso istočasno še dali postaviti novega kopališča, ampak so provizorno le starega nekoliko preuredili.

Partija na gornjem koncu desne aleje je na reprodukciji slabo vidna. Tako nadvojvodov opis kakor črtež opozarjata, da mora biti tukaj *s l a t i n - s k i v r e l e c*, saj mora ta aleja voditi naravnost do njega. Ko si se dokopal do tega spoznanja, tudi opaziš obris stebrov in leve stranice šotorne strehe, ki padajo proti zapadu; temna lisa na levo je pač senca, ki jo meče proti levi ta vrelčeva zaščita. — Slikar Ruß je 1811 slatinski vrelc še enkrat upodobil: »Ein wendisches Mädchen von Roitsch beim Sauerbrunnen« (reprod.: Geramb, Steir. Trachtenb. II, 226). Pokrajina je sicer prilagojena, tudi lesena ograja manjka, vendar kaže več stvari, da gre za vrelc, ki ga je opisoval nadvojvoda: odprta streha na 4 stebrih; kamnit obroč pri tleh; kad z »dvojnimi dnom«; čeber za zajemanje iz vrelca; steklenice na kadi. A streha je izrazit piramidasto zaostren »Zeltdach«.

Problem k a p e l e ni tako enostaven, kakor bi sklepal človek ob pogledu na Rußovo sliko, kjer stavba s stolpom, ki jo opazimo med poletno hišo W 23 in kmečko krčmo W 13 d, ne more biti nič drugega ko kapela. Da je bila na Slatini 1810 res kapela, kjer se je maševalo, pričajo nadvojvodove omenitve maš, katerih se je udeležil (30, 81, 92). Toda o njeni legi se nadvojvoda ne izraža dvakrat enako: dne 21. junija mu je kapela ob novi poletni hiši (9), dne 25. junija v njej (23). Cerkveni akti o slatinskih kapelah govorijo skoraj za pravilnost nadvojvodovega poročila z dne 25. junija: »v hiši«, torej pod isto streho z ostalimi prostori, dasi s »prostim vhodom« je bila 1794 Krničarjeva kapela sv. Janeza Nepomuka (Orožen VII, 81); »hišna kapela« je bila tudi kapela sv. Ane, ki so jo stanovi, ko so se sprijaznili, pač zaradi preureditve dotične hiše, z mislijo na opustitev kapele sv. Janeza Nepomuka, na Slatini do 12. maja 1805 »že čisto na novo pripravili ter z vsem potrebnim oskrbeli«, da je moglo dati škofijstvo do 22. maja rogaškemu dekanu dovoljenje za posvetitev te kopališke hiše božje in licenco za maševanje v njej (Orožen VII, 81—2). Nehote se vsiljuje misel, da so stanovi 1804—1805 zgradili poletno hišo W 23 in v njej, to se pravi, na zapadnem njenem koncu kapelo v čast sv. Ani, 1805—1806 pa podrli Dietrichovo »postransko poslopje«, v kateri je bil »oratorium privatum« v čast sv. Janezu Nepomuku. Toda kapela na Rußovi sliki? Najbrž je Ruß nekoliko slabo risal, ker je pač vidna kapela, ne pa tudi W 23, katere zapadni konec je svetišče po vsej priliki bilo...

Restavracija za gospodo (R 1=W 19) je imela izmed Dietrichovih gospodarskih poslopij v bližini vrelca še kegljišče (R 5): »Ko se približa čas obeda, pride deček z zvoncem in zvoni. Vse hiti k treterju v dvorano v pritličju, ob kateri je kegljišče« (Erzh. Joh. Tageb. 11). Za oba ta prostora je že bilo določeno, da se od jeseni 1810 do spomladi 1811 popravita: »Ob vhodu v dolino je treterjeva hiša, v kateri se bodeta prihodnje leto dogradila stara dvorana in keljišče« (Erzh. Joh. Tageb. 23). Na Rußovi sliki

so vidni obrisi obeh teh stavb: stavba na gornjem koncu desne aleje za vrelcem je kegljišče; streha, katere obrisi se kažejo gledalcu izza strehe W 13 a, pripada h gosposki restavraciji. Na sliki iz 1825—1828⁹⁾ pa je dobro ohranjena tudi podoba te treterjeve hiše, edine »na sever od vrelca«, torej nedvomno tiste, ki je veljala »za prvo in najstarejšo« na Slatini (Fröhlich 36) ter nedvomno predstavljala prvotno mesto Curtijeve iz 1676, čeprav se je v dobi 134 let do 1810 morebiti v marsičem izpremenila.

Gospodarska poslopja ob cesti od W 12 proti Cerovcu, ki je gledal nanje nadvojvoda skozi svoje okno, so bila vsa nova, a izvzemši »pojato«, ki zavzema približno mesto R 30, ozir. W 17, tudi vsa na prostorih, ki so bili 1801 še prazni. Težave dela število 15, ki ga dobimo, če prištejemo v smislu nadvojvodovega poročila (9) k »pojati« in »hlevu« še »trinajest majhnih poslopij«. Komaj da je bilo 1810 ob isti cesti več poslopij, kakor jih vidimo na črtežu iz 1824 (W) in na sliki iz 1825—1828, torej 8—9: nali-valnica (17; 1810 je bila morda za njo še majhna zgradba, ki je 1801 na tem mestu, namreč za R 30=W 17, brez številke); gospodarsko poslopje (10); hlev (9); kovačnica (8); pojata za vozove (7); hlev (6); gospodarsko poslopje (5); kovač (3^{1/2}). Tudi če prištejemo k tem poslopijem še obe gospodarski poslopji ob levi cesti v Ratansko vas (W 3 in 4) in pa gospodarski poslopji za restavracijo (W 20 in 21), jih dobimo, če suponiramo, da so R 6, R 7 in R 9 bila že podrti, le 12—13. Nadvojvoda se je najbrž zmotil, ali pa ni bilo vse podrti.

Poleg razgleda skozi okno opisuje nadvojvoda še stvari, ki jih je mogel opaziti le ob pazljivem ogledovanju (9, 24): »Vodo iz vrelca z a j e m a j o z lesenim čebrom (10: okoli 3000 steklenic morajo dnevno napolniti, povrh ljudje pijejo. Priprave so zelo preproste: kad z dvojnimi dnom, lijak za steklenice, to je vse, voda, ki teče prek, se porablja za kopeli). S p r e h o d i s o neznatni, vse je šele v nastajanju (10; 24: Tisti redki sprehodi so že zelo lepi) ... Za sprehajanje med pitjem je samo pot proti Sv. Križu (10) ... T r g o v s k a l o p a v bližini vrelca (12) ... V r e l e c je 12 čevljev globok, dobro obzidan (23) ... P r o s t o r (okoli W 16 med W 19, W 22 in 23, R 18, W 13 d in W 13 c) še ni izravnal in reguliran (23) ... Vzhodno od vrelca, če se podaš v majhno dolino, naletiš za poletno hišico (t. j. za poletno hišico W 23, a na levi strani janinskega potoka) na sličen (drugi) s l a t i n s k i v r e l e c, ki je prav tako močan kakor tisti, ki ga rabijo, 50 korakov dalje na drugega (t r e t j e g a), iz katerega jemljejo vodo za kopeli, končno 100 korakov dalje ob hribu zopet na (č e t r t i) v r e l e c, ta je bil prvi, ki so ga porabljali (glej R), preden se je spodaj pokazala slatina (W 16). V jirjevskem p o t o k u, ki priteče iz velike doline, vidimo, kako izvirajo povsod v bližini poslopij,

⁹⁾ Prim. tretjo našo prilogo, reprodukcijo slike iz 1825—1828: »Sauerbrunn bey Rohitsche«, katere izvirnik je v dež. muzeju v Gradcu. O datiranju prim. Schlossar, Tagespost št. 238 iz 1910.

Sl. 2. Rogaska Slatina na sliki Karla Ružičke iz l. 1810.

Sl. 3. Rogaska Slatina na sliki neznanega slikarja iz l. 1825—1828.

tam, kjer se križata oesta in potok (med W 16 na eni ter W 19 in W 17 na drugi strani), neznatni vrelci. To je vzrok, da se za reguliranje vode doslej ni nič storilo» (23).

Nekatera teh poročil so tudi zato važna, ker dotični predmeti na Rußovi sliki niso vidni, medtem ko črteža nanje le deloma opozarjata. Treba je vzeti na znanje, da do poletja 1810 slatinska potoka še nista bila kanalizirana in da teren v bližini glavnega vrelca še ni bil reguliran in dvignjen (Fröhlichovo poročilo na 33. str. o teh akcijah se nanaša torej na poznejšo dobo). Potoka, ki sta 1824, ko je nastajal Wonneschev načrt, že bila kanalizirana (glej črtež), bi morala torej na Rußovi sliki semtertja biti vidna: jirjevski potok se je okrenil pred W 19 v pravem kotu na zapad, ob zapadni strani R 4 na jug, a pod vrelcem W 16, zapadno od R 18, kjer se mu je pridružil janinski tovariš, na jugozapad. Janinski potok je pritekel od vzhoda med W 23 in vrelcema 3 in 2, oziroma kapelo. Po združitvi je tekel slatinski potok vzporedno z desno alejo tako, da sta ostala R 18 in W 13 d na levi, R 31 = približno W 13 c na desni, ter se je na drugi strani ceste Poličane—Rogatec izlival v ločkovskega.

Izmed izletnih točk v kopališkem okolišu ali njega bližini, ki jih nadvojvoda 1810 omenja, zaslužijo trije pažnjo: Janina (25), kjer je tudi še vse zapadno pobočje čakalo odločitve, da se prepreže s potmi in klopmi za goste, medtem ko so na vzhodnojužni strani vinogradi grofa Antona Attemsa, ki je dne 9. aprila 1808 postal lastnik strmolske gosposčine (Orožen VII, 203), itak segali do vrha (Erz. Joh. Tageb. 25); »zum Zinngießer« (kakih 15 minut od W 3½ dalje na sever v občini Ratanska vas), židanka na čudoviti razgledni točki, kjer so mogli gostje najbrž dobiti tudi kaj pod zob, ker so že jemali s seboj godbo (82, 96, 100); gostilna »zur schönen Wirtin« (18—19, 29, 30, 120), ob cesti v Poličane »nekaj sto korakov od slatinskih stavb« (18), ki je morda že imela isto podobo enonadstropne zidane hiše kakor 1840 v Puffovi knjigi (»lepo birtinjo«, ki je pa bila po nadvojvodovi sodbi za svoj vzdevek že prestara, si je vzcl slikar Ruß za vzorec, ko mu je nadvojvoda naročil, naj nariše slatinsko narodno nošo¹⁰).

Vse kaže, da so hoteli imeti stanovi na Slatini razpošiljevalnico mineralne vode in zdravilišče, v katerem prevladuje medicinski program, ne pa ozir na ljudi, ki potrebujejo le letovišča za razvedrilo in oddih (Fröhlich, Reformen 7).

Štajerski stanovi so torej pri slatinskih stavbah že 1803—1810 mnogo-kaj izpremenili. Točnega stavbnega načrta sicer niso imeli (Erzb. Joh. Tageb. 10, 24), vodila pa so upravnika in njegove službodajavce po vsej priliki takale ugibanja: da je treba čimprej poskrbeti za nekaj gostinskih stanovanj in primerne uradne prostore, kjer bi stanovala tudi upravnik in zdravnik; da

¹⁰ Slika je ohranjena. Reprodukcijsko gl. v Geramb V., Steirisches Trachtenbuch II (Graz 1936), str. 227.

se naj vsaj ena gostilna ukine, ker zadostujeta kmečka gostilna in restavracija; da je kapela z licenco za mašo v kopališču sicer potrebna, a da ji je treba najti primernejši prostor, nego ga ima Janez Nepomuk; da je treba hleve, remize za vozove in podobno odstraniti iz neposredne bližine vrelca, kjer naj šetalce vabijo lepa pota, aleje in grede; da morajo začeti misliti tudi na novo kopališče.

O takem ugibanju pričajo tako stavbne porušitve kakor zgraditve na Slatini 1803—1810. Podrli so: med prvimi Jemenškovo hišo R 26, menda že 1803—1804, potem izmed njegovih stavb še »veliki hlev in magacin« R 30, kegljišče R 29, kravji hlev R 33 in kovačnico R 32, Tomboscov konjski hlev R 19, Dietrichovo »stransko poslopje« R 2 ter njegove gospodarske zgradbe: svinjski hlev R 3 (za R 4), hlev z magacinom R 4, pojato R 6, pòd R 7, konjski hlev R 9 in pòd R 14 ob aleji. A zgradili so: na prostoru R 26 najbrž med prvimi enonadstropno uradno hišo W 12, kjer sta imela zdravnik in upravnik tudi stanovanje, morda še 1803—1804; dolgo, poletno stanovanjsko hišo W 23 s kapelo ob zapadnem koncu, ki je bila spomladi 1805 gotova in posvečena; veliko enonadstropno gostinsko hišo W 13 a v slogu W 12, na prostoru podrtega kravjega hleva R 33; dolgo poletno stanovanjsko hišo W 22 na prostoru podrtega magacina R 8; magacin in nalivalnico W 17 približno na prostoru podrtega »hleva in magacina za steklenice« R 30; hlev W 14, ki ga je rabila »kmečka gostilna«; gospodarsko poslopje W 20 in hlev W 21, ki so bili potrebni restavraciji; gospodarska poslopja W 10, W 5, W 4 in W 3 (1801 sta bili dve stavbi na drugi strani pota); hleva W 9 in W 6; kovačnico W 8 in hišo za kovača W 3½.

Izmed poslopij Reindlovega črteža bi bila torej do 1810 ostala: Dietrichova restavracija R 1 = W 19, najstarejša hiša na Slatini; Dietrichovo kegljišče R 5; izmed Jemenškovih stavb obe poletni hišici R 28 = W 11, R 27 = W XI, Jemenškov magacin R 31 (glej sliko); Tomboscov magacin R 18, Tomboscova »kmečka gostilna« R 17 = W 13 d, Dietrichova hiša ob levi aleji poleg R 14, Pecigosova hišica W 24 in hlev W 25, Berghausova hišica W 32 in naslednja stavba ter domovje Gašperja Oseka (W 54, W 55 in W 52/1: gospodarska poslopja, W 53; hiša). Verjetno je, da je dal upravitelj te stavbe že nekoliko preurediti, zlasti R 18, če je bilo provizorno tam nameščeno kopališče.

O skrbi novih lastnikov in upravnika za olupšavo so pričala drevesa ob levi aleji in desna aleja, ki je bila z nasadi vred plod stanovske dobe, medtem ko so vodile na Janino in ostale hribe samo še stare kmečke steze.

Prezreti se ne sme, da je nadvojvoda stanoval »pri zdravniku« (9), medtem ko je bilo v isti hiši stanovanje »za zdravnika in upravnika« (24). Zdi se, da dr. Janez Fröhlich 21. junija 1810 še ni bil upravnik, ampak da je postal to šele med 21. junijem 1810 in 18. julijem 1812 (99). Izmed obrtnikov so stanovali v stanovskih hišah še: k o v a č (W 8 in 3½), p e r a č (W 32), a najbrž tudi še p e k (Puff 39: Die Bäckerei ist ein zweckmäßiges ganz frei-

stehendes Gebäude), mizar (na Thalh. je »mizarska hiša« približno W 53), trgovec (sta spala z ženo v lopi sami) in morda še kdo. Godcem, kakršne je n. pr. nadvojvoda klical na Slatino (32, 35, 37, 41, 47), je bila pač že določena posebna hiša, medtem ko je postala W 52 menda že sedaj nekakšen »Versorgungshaus« (Puff 12).

Na Slatini je bilo sredi 1810 mnogokaj takšnega, kar je zbudilo nadvojvodovo željo, da se popravi, kakor: sprehodi (10, 24); zajemanje slatine (10, 24); oskrbovanje kopeli s slatino (10), ki je je za ta namen vedno primanjkovalo (24); pomanjkanje pitne sladke vode, po katero so morali hoditi pol ure daleč (12); draginja v restavraciji (12, 24) in pri trgovcu (12); stare stavbe (24), med njimi zlasti kopališče in restavracija; nizka lega prostora med vrelcem in južnimi stavbami (23); nedostajanje načrta za graditev (24) in za reguliranje vode (10—11); majhen smisel za umetne nasade (10).

Da se popravita restavracijska dvorana in restavracijsko kegljišče, je bilo določeno pač že pred nadvojvodovim prihodom in brez njegovega sodelovanja (23). Ker je bila v treterjevi hiši 1812 »zgornja dvorana« (Kovačič 44), medtem ko govori nadvojvoda 1810 le o »pritlični« (11), je dobila restavracija 1810—1811, ko so popravili kegljišče, k pritlični menda še dvorano v nadstropju.

Toda druge nove naprave na Slatini izza jeseni 1810 opozarjajo, da je vplival nadvojvoda najbrž tako na ljudi, ki so načrte izdelovali, kakor na činitelje, ki so jih morali odobriti. Sam je zabeležil dne 17. junija 1811 na Slatini, kamor je prejšnji dan drugič prišel: »... Kopališče je bilo (1810—1811) do polovice zgrajeno, vrelci, na katere sem opozoril, so bili rabljeni, hribi zasajeni« (75). Če so 1810—1811 zgradili eno polovico kopališča, je prišla 1811—1812 na vrsto pač druga (letnica 1810, ki jo navajata za kopališče Fröhlich 33 in Burghardt 24, je torej letnica začetka graditve). In če so bili 1811 že v rabi vrelci, ki jih ob nadvojvodovi opozoritvi 1810 še niso porabljali (to sta vrelca 2 in 4), bi bil smel Fröhlich svoje poročilo, kako so »potem zvezali kopališče po podzemeljskih ceveh s pitnim in tremi kopalnimi vrelci« (33), navezati bržčas na letnico 1810—1811: več ko verjetno je namreč, da v novo kopališče niso več nosili vode v čebrih. A prav tako je tudi verjetno, da spada v dobo teh del 1810—1812 tudi začetek drugih terenskih akcij, o katerih poroča Fröhlich brez datiranja: dvig in izravnavanje terena v bližini glavnega vrelca, kanaliziranje potokov, ki sta »ogrožala vrelec« (33). Neko drugo akcijo je nadvojvoda v dneh od 6. julija do 18. julija 1812, ko se je tretjič zdravil na Slatini, direktno vodil: na njegovo iniciativo in ob njegovem fizičnem sodelovanju so skrčili namreč v teh dneh kopališki gostje neko pot »čez gozd« (93, 94, 95, 97, 98, 102, 103, 104). To je na črtežu iz 1824 gotovo gornja pot, ki pelje nekako od srede leve aleje na zapad približno ob meji med Jemenškovim in Tomboscovim posestvom: ob njenem začetku je bila »rušnata klop«, a vodila je do ali mimo ledenice, katero je senčil »stoletni hrast« (99; gre pač

za ledenico približno na enem izmed mest v gozdu nad hišno št. VIII, kjer jo ima tudi Thalhammer).

Nadvojvoda se je zanimal tudi za mineralne vrelce pod Bočem, ki si jih je ogledal dne 10. julija 1810 ob vožnji iz Poličan čez Gabernik (35) in 28. junija 1811, ko je s Slatine obiskal šentlenartski graben nad Zgornjo Kostivnico (83). Poleg železnega vrelca nad Lembergom je bilo v evidenci več slatinskih vrelcev v kostivniški župniji: zgornjegaberniški, ki mu je bil lastnik neki padar Zipoli, je bil v »dobrem stanju« (35); v šentlenartskem grabnu je bilo v kmečki lasti več vrelcev, med njimi dva, iz katerih so lastniki že začenjali vodo izvažati, posebno močna (83). Nadvojvoda je slutil nevarnost konkurence, ker je stanovne opozarjal, naj vrelcev »ne prepustijo« drugim (83). Z deželnim glavarjem grofom Ferdinandom Attemsom je mogel o vsem tem in o slatinskih problemih 23. junija 1811 tudi na Slatini govoriti (81).

V letih 1810—1814 so zgradili na Slatini po vsej priliki več stavb: enonadstropno hišo W 15, menda 1810—1812 (Burghardtova letnica 1812 na str. 24 označuje po vsej verjetnosti završitev); enonadstropno hišo W 13 c, približno na mestu Jemenškovega magacina R 31, ki ga še vidimo na Rüssovi sliki, a so ga zdaj porušili (dokumentov za letnice nimam, a vse kaže, da gre za 1812—1813); pritlično stavbo za kursalon W 13 h počez čez desno alejo, pač 1813—1814 (letnica 1813, ki jo navajata Fröhlich 33 in Burghardt 24, pomenja gotovo začetek graditve). Menda istočasno so popravili bivšo Tombošcovo gostilno W 13 d v primerno enonadstropno zidano hišo, ki so ji morda že prizidali vzporedno z alejama še dolg, ozek po daljšek, menda kegljišče.

Na vprašanje, katera teh novih stavb iz 1810—1814 je bila zgrajena za kopališče, ni lahko najti zadovoljiv odgovor: na eni strani je po Wonneschevem pojasnilu h karti iz 1824 W 15 »Badehaus«, a W 13 a, W 13 b, W 13 c in W 13 d le »W 13: Wohngebäude samt Hof«; na drugi strani so ugotovitve, da je bil W 15, ožir. hišna št. V, od nekega časa dalje nedvomno »Kapellenhaus« (prim. Fröhlich 145, Puff 36 in Burghardt 30; cene sob), medtem ko priča Fröhlichovo poročilo o ugodnosti »zveze kopališča z nekaterimi stanovanjskimi hišami in kursalom« za težko bolne in slabo vreme z nedvomno jasnostjo (47), da je moralo biti 1838 kopališče le v hiši W 13 c. Prav isto dokazuje tudi ugotovitev, da so porušili staro slatinsko kopališče obenem s starim slatinskim kursalom (Burghardt 24); takrat, namreč od jeseni 1855 do spomladi 1856¹¹⁾ je izginila s kursalom W 13 b in hišo W 13 c res tudi hiša W 13 c, ne pa W 15 s kapelo, v kateri so šele dne 29. septembra 1903 zadnjič maševali (Kovačič 46).

Sodim, da sem našel razlago, ki mrtviči ugovore: Za kopališče so zgradili 1810—1812 enonadstropno hišo W 15 (na upodobitvi iz 1825—1828 je to prva hiša od vrelca na levo), a magacin R 18, v katerem je bilo provi-

¹¹⁾ O tem bom govoril v članku »Rogaška Slatina 1814—1856«.

zorno-kopališče tudi še 1804—1812, so podrli. Kapela je 1812—1819 še ostala pri hiši W 23, kjer sta jo videla nadvojvoda in njegov slikar. Šele 1819 so zgradili in posvetili drugo večjo kapelo, in sicer pri hiši W 15 (Orožen VII, 82), tako da je z ostalimi prostori bila pod isto streho, a imela svoj vhod (po ljubeznivosti dr. Režka imam v svoji zbirki upodobitev te hiše na posnetku stare fotografije z vrati v kapelo na desni, z vrati v apoteko na levi strani). Sedaj so »staro kapelo ukinili«, kakor poroča v natisnjem govoru o posvetitvi »nove slatinske kapele, ali, boljše rečeno cerkve« rogaški dekan Smrečnik (primerek v Študijski knjižnici v Mariboru). Šele pozneje so se odločili za premestitev kopališča iz W 15 v W 13 c (prim. o tem v drugem članku razbor sit. načrta iz 1824).

Za bivšo Dietrichovo restavracijo zgraditev kursalona in preureditev bivše Tombošcove gostilne ni imela ugodnih posledic: »kmečki gostilničar« je napredoval za slatinskega »prvega treterja«, prejšnji edini slatinski treter se je moral zadovoljiti z mestom »drugega« (prim. cenika jedil pri Fröhlichu 146—147).

Iz biro prostora za nove reprezentativne stavbe na Slatini je izza poletja 1810 določala volja, ki je hotela v zgornji, vzhodni polovici dolinice uveljaviti jasno in lahko opazljivo simetrijo: vrelec W 16 — kursalon W 13 b; nalivalnica W 17 — kopališče W 15; uradna hiša W 12 — prva restavracija W 13 d; stanovanjski hiši W 13 a — W 13 c. Prijetnost te podobe se je dala za oči lepo poudariti s trotoarjem med glavnim vrelcem in kursalom (Fröhlich 41) in s simetrično razporejenimi cvetličnimi gredami na obeh straneh trotoarja (glej zlasti upodobitev te partije za Puffovo knjigo).

Soodgovorna za ta načrt sta bila pač dr. Janez Fröhlich in nadvojvoda. Do 1814 je bila ta arhitektonska misel uresničena. Usodno je zanjo bilo dejstvo, da je delila že itak kratko slatinsko dolinico povsem nenaravno v dva dela ter določila narastu reprezentativnih stavb, ki jih je omejila na zgornji, vzhodni del dolinice, veliko preozke meje.

Zusammenfassung.

Rogaška Slatina 1801—1814 in Situationsplänen, Bildern und Memoren.

Der Artikel ist die erste Hälfte einer Arbeit, welche alte Abbildungen von RS erklären will u. zu diesem Zwecke auch die Baugeschichte des Kurortes bis 1855, in welchem Jahr mit dem quer über den Park gebauten Kursalon das Hauptmerkmal des alten ständiseben Sauerbrunn verschwand, eingehender behandeln mußte, als es in der bisherigen Literatur geschah, die voll von ungelösten Fragen ist (ein Verzeichnis der Literatur über RS von 1572 bis 1937 bringt Dr. Albin Režek in seiner kroatischen Arbeit »Aus der Vergangenheit der Mineralwässer-Quellen in RS«).

In der Einleitung wird auf die Wichtigkeit zweier Situationspläne hingewiesen, wovon der eine 1801, der andere in Verbindung mit den Arbeiten f. den stabilen Sienerkataster 1824 entworfen wurde. Es wird festgestellt, daß drei Autoren zur Baugeschichte 1803—1855 zuverlässige Daten geliefert haben, sei es aus Autopsie oder aus guter Überlieferung: der

Arzt Dr. Ernst Hilarius Fröblich, ein Slatinaer (1838, 1851, 1856, 1861, 1865); der Professor Dr. Rudolf Puff (1840); der Arzt Dr. Josef Burghardt (1868).

Die Situation von 1801 wird auf Grund des Situationsplanes besprochen, den die steir. Stände durch Ing. Reindl 1801 haben aufnehmen lassen. Um die »Sauerbrunnquelle« (W 16) gruppieren sich die Objekte dreier Besitzer: zehn des Jos. Dietrich, drei des Dom. Tambosco u. acht des Lukas Jemenšek; während die ersten zwei wahrscheinlich Wirte waren, war Jemenšek Werbebezirkskommissär der Herrschaft Stermol. Außerdem sind im Tale noch zwei Bauernbesitzungen (Berghaus u. Pecigos), auf die Reindl nicht näher eingeht. Er hat unter anderem aufgenommen: 3 »Wohngebäude« (wahrscheinlich Gasthäuser); 3 andere Gebäude zur Aufnahme von Gästen; 3 »Magazine« (Füllhäuser); 2 Kegelbahnen; die Schießstätte; Stallungen; Schupfen. Andere literarische Quellen beweisen, daß in einem der Häuser eine Kapelle (R 2?) u. in einem der Magazine eine Badeanstalt war (R 18?).

In die J. 1801—1803 fallen die Anfangsunternehmungen der steir. Stände, indem diese den ersten Situationsplan zeichnen und das Wasser durch Sueß neu analysieren ließen, den detailliert ausgenommenen Besitz Dietrichs, Tomboscos und Jemenšeks kauften, das Eigentum des Berghaus, Pecigos, Kaspar Osek u. noch einiger an sich brachten u. 1804 in Dr. Johann Fröblich den ersten Brunnenarzt u. Distriktsphysikus, in Jos. Widenhofer aber den ersten Inspektor für den Kurort bestellten.

Die Situation im Sommer 1810 wird geschildert unter Zugrundelegung der Beschreibung des Erzhs. Johann in seinen Tagebüchern (nach der Ausg. Schlossars 1912), der »Ansicht des berühmten Sauerbrunn h. Roitseh« von Karl Ruß 1810 u. unter Hinzuziehung einiger Angaben von Fröblich u. Puff. Einen festen Bauplan gab es nicht. Nachdem die Stände 13 von den alten Gebäuden haben niederreißen lassen (unter anderen auch das Haus mit der Kapelle des hl. Johann Nep.), waren 1810 von den Objekten, welche die Stände gekauft hatten, nur noch 16 übrig geblieben, darunter: die Schutzobjekte der Quelle (Steinkranz, ein pyramidenartiges Zeltdach auf 4 Pfeilern); Dietrichs Kegelbahn (R 5); Dietrichs Traiteurhaus (W 19, die Gründung Baron Curtis v. 1676). Jemenšeks beide Sommerwohnungen (W 11 u. W XI); Tomboscos »Bauernwirtschaus« (W 13 d) u. das Magazin (R 18 = Badehaus?); die Bauernbehausungen des Berghaus (W 32), Pecigos (W 24 u. W 25) u. des Kaspar Osek links an der Straße nach Rogatec (W 54, 55, 53, 52). Neubauten aus 1803—1810 waren: das Rentamtsgeb., zugleich Wohnungsgeb. f. den Arzt u. Verweser (W 12), ca. 1803—1804; Sommerwohnung (W 23) mit der neuen Kapelle zu Ehren der hl. Anna, 1804—1805; das einstöckige Haus f. Gäste, gegenüber der Direktion (W 13 a), ca. 1805—1806; die zweite Sommerwohnung (W 22), ca. 1806—1807; das Füllhaus (W 17); Stallungen (W 14, W 21, W 9, W 6); Wirtschaftsgebäude (W 20, W 10, W 5, W 4, W 3); Wagenschupfen (W 7); Schmiede (W 8, W 3½); Händlerhude (hinter der Quelle W 16).

Von den Veränderungen 1810—1814 war der Ausbau des alten Saales im Traiteurhaus u. der Kegelbahn Mitte 1810 schon beschlossen. Zu Bauaktionen, welche neben Dr. Fröblich, der um 1811 Inspektor geworden war, auch Erzherz. Johann, der 1811 u. 1812 wieder in Slatina weilte, beeinflußt zu haben scheint, gehören: der Plan zu einer symmetrischen Lokalisierung der Hauptgebäude (vergleiche W 16 — W 13 b; W 17 — W 15; W 12 — W 13; W 13 a — W 13 c); das Badehaus (W 15), 1810—1812, später Kapellenhaus; ein neues Haus für Gäste (W 13 c), später Badehaus; der Kursalon (W 13 b), 1813—1814; Renovierung des alten »Bauernwirtschauses« (W 13 d), das zum Hause des ersten Traiteurs wurde.

Somit war 1814 der leitende architektonische Gedanke realisiert.

Iz našeg zavičaja.

Dr. Fr. Ilešić, Zagreb.

Priopénjem ovde nekoliko jezičnih i kulturnoistorijskih stvari; sve se odnose na krajeve koji su domaći g. prelatu Kovačiču i meni, na donje Slovenske Gorice. Pokupio sam gradju leti 1936.

1. Štefan Modrinjak na varaždinskoj gimnaziji. (Središće—Varaždin.)

U S(lovenskom) B(iografskom) L(eksikonu) čitamo: »Modrinjak Štefan, narodni buditelj in pesnik, r. 23. dec. 1774 v Središču, u. 8. okt. 1827 pri Sv. Miklavžu pri Ormožu. Študiral je 1788—91 v Varaždinu, nato (najbrž) v Zagrebu, poslušal 1796 logiko in 1797—1800 bogoslovje v Gradcu . . .«

Ti podaci nisu tačni. Prema arhivu varaždinske gimnazije Štefan Modrinjak je bio u I. gimn. razredu (u prvom »gramatikalnom« razredu) u Varaždinu u školskoj godini 1791/92; u II. gimn. (gramatikalnom) razredu bio je istotam 1792/93, a u trećem 1793/94. Varaždinska niža gimnazija, t. j., tako zvana »gramatika« imala je u ono doba samo tri razreda. Viša gimnazija, tako zvana »humanitet«, imao je, kao i drugde, 2 razreda; u I. humanitetu, tako rekući u današnjem 5. razredu, bio je Modrinjak takodjer u Varaždinu (1794/95), ali u II. humanitetu (to bi bila godina 1795/96) Modrinjaka nema na varaždinskoj gimnaziji. Prema tome Modrinjak je u Varaždinu učio 4 godine, od 1791 do 1795. U II. humanitetu nije bilo Modrinjaka (1795/96) ni u Zagrebu.

Klasifikacija Modrinjakovih školskih uspeha u Varaždinu u I. gramatikalnom razredu bila je ova: *classis studii ex omnibus scholae materiae: 1ma; mores: boni*. Izpit za I. semestar održao se je 21. marta 1792. Takve su mu bile stalno njegove ocene. U drugom gramatikalnom razredu (1792/93) učio je Modrinjak i mađarski te je (u prvom semestru) »*ex lingua hungarica*« imao ocenu: 2da (= *secunda*). U gramatikalnim razredima bio mu je razredni učitelj Remigius Volusy (Volusius), pavlinac (gód. 1776 bila je varaždinska gimnazija izručena pavlincima). U humanitetu mu je bio profesor Pater Gabrijel Fassai¹⁾.

2. Prezime Jaklin. (Svetinje, Sv. Miklavž, Ljutomer.)

Poznat je u našoj kulturnoj istoriji ljutomerski dekan Mibovil Jaklin, Vrazov »stric« i pokrovitelj, rođen 1770, umro u Ljutomeru

¹⁾ Pre Štefana Modrinjaka bio je na varaždinskoj gimnaziji Središćanin Antun Modrinjak, sin Franca (civis) i njegove žene Marije Gradišnjakovice, god. 1781/82 učenik I. gramatike; u arhivu varaždinske gimnazije je taj učenik I. gram. razreda označen kao »*hilaris atque iucundus ad omnia*«; imao je Antun, »*plebeius szerdifchensis*«, onda 14 godina.

1847. Naglašujemo to prezime: Jaklin, dakle sa akcentom na zadnjem slogu, kao n. pr. Svetlin, Zorin, kosmatin, u Slovenskim goricama: zovčín... Taj akcent znači slovenizaciju nastavka; prvotno je nastavak —i n u tom prezimenu nemački nastavak ženskih imenica, izvedenih od muških: Nachbar — Nachbarin; u starijim nemački pisanim župnim maticama žena ili kći na pr. kakovoga Fraša zove se Frašin. »Jaklin« je prvotno bilo ime ženske koje se je otac ili muž zvao J a k l, »Jaklin« je u nemačkom toliko kao što bi u našem jeziku bilo »Jaklovka« ili »Jaklovica«. Muško prezime Jakl (odnosno i: Jokl) bilo je u Središću i okoličkim župama vrlo često. U knjizi krštenja u Sv. Miklavžu kraj Ormoža Mihovilov se otac zove J o k l, prema tome bi se i sin mu Mihovil zapravo morao zvati J o k l (Jakl).

Kako je došlo do oblika J a k l i n kao prezimena i za muške? Držim da ovako: ženska iz porodice Jakl rodila je nezakonito, vanbračno muško dete te je u maticama kao majka bila zabeležena: J a k l i n; budući da otac vanbračnog deteta nije bio naveden, pisac je, nesvestan pravog značenja nastavka —i n ili prosto ne misleći na to, detetu u krštenicu napisao majčino ime, kako ga je našao, dakle: Jaklin i od njega je taj oblik prešao kao prezime na sve potomke.

Kako je do specijalnog slučaja došlo: da je naš Mihovil postao J a k l i n, i ako mu je otac zabeležen kao Jokl, to je pitanje. Valjda se je prezime J a k l i J a k l i n (Jokl i Joklin) u praksi već identificiralo i jedno sa drugim zamenjivalo.

Svakako je prezime J a k l i n u drugoj polovici 18. stoleća bilo već obično. Tako je god. 1792 u Središću krštena »Maria Jaklinianin«, koje je otac zabeležen kao »Jacobus Jaklin«, t. j., oko 1792 živio je u Središću jedan Jakob Jaklin (kći bi mu bila mogla biti zapisana kao »Jaklinin«, ali je upotrebljen oblik »Jaklinianin«, kao da se je otac zvao: Jaklinian; na postanak tog oblika delovao je ili latinski nastavak —a n u s ili slovenski —j a n [in]). Iste je godine u Središću krštena i jedna »Maria Joklin« kao kći oca koji je zabeležen kao »Georgius Jokl« (tu je dakle —i n još obični nemački nastavak za žensku imenicu, izvedenu od muške). God. 1796 rodio se u Središću »Simonu Jaklu« sin Antun; Slekovec (»Kapela žalostne Matere božje v Središću in njen častni venec«, Maribor, 1902) nazivlje tog Antuna »Anton Jaklin«, jednako Kovačić u »Trgu Središću« (Maribor, 1910, 243); kao svećenik on je tim oblikom prezimena zaveden i u shematizam sekovske biskupije (na pr. za god. 1852, kod god. 1822 navodi Danjkova kronika ormoške župe Antuna »Jaklina« kao kapelana u Ormožu), ali kao učenik I. razreda varaždinske gimnazije 1810/11 zapisan je »Jakel Anton«, »annorum 14«, otac mu je bio Simón; nema sumnje da je taj J a k e l Antun isti Antun, koji se kasnije zove J a k l i n.

Da su na takav način iz ženskog oblika prezimena nastajala muška; za to mogu navesti i druge slučajeve: u ormoškim župnim maticama zabeležena je pod god. 1768 kći jednoga »Francisci Handlin sutoris«, t. j., u Ormožu

se je u ono vreme neki muški zvao već *Handlin*, što je bilo prvotno ime za ženu ili kćer jednoga *Handla*; kod god. 1770 navodi se sin jednoga »*Mathiae Rauslin*« i sin jednoga »*Josephi Rauslin*« — dakle je u ono doba u Ormožu već postojalo prezime *Ravšlin* (za muške!), nekada samo oblik prezimena za ženu ili kćer jednoga *Ravšl*. U istom Ormožu nalazi se i »*Bartholomaeus Plohlin*«, dakle je i oblik »*Plohlin*« već muško prezime (njegovo dete: »*Catharina Plohlin*« valjda ne više kao dete jednoga *Plohla*?). Na jednaki je način u zapadnijim krajevima nastalo prezime *Miklavcin*; tako se je na pr. zvao jedan svećenik lavantinske biskupije, Gregor »*Miklaurin*«, r. 1797 kraj Velenja (Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, VIII, 331, »*Arhiv za zgodovino in narodopisje*« 1, 195).*)

Naša prezimena na -in će biti u tom svome svršetku različitog porekla: 1. slovenska, 2. italijanska (Delkin itd.), 3. nemačka.

3. Dr. Josip Ivan Knolc. (Ljutomer, Radgona.)

U istoriji lečništva bivše Austrije navodi se i ime učenog Dr. Knolca (1793—1862), rodом iz Ljutomera. Dok Slekovčeva Ljutomerska kronika (odnosno dr. Fr. Simonič, koji je za nju sastavio Knolčev životopis) nije mogla ništa reći o Knolčevim gimnazijskim studijama, imade SBL i o tome jedan podatak, naime podatak da je Knolc gimnaziju posećivao u Mariboru i u Varaždinu.

O njegovim varaždinskim studijama mogu, prema arhivu varaždinske gimnazije, podati ovaj specijalni podatak: god. 1807/8 bio je »*Knotz Jos.*«, »*Stirus Lutenbergensis*« (otac: »*Michael, ruricola*«), učenik IV. gram. razreda u Varaždinu.

Kao što vidimo, taj je Ljutomerčanin u varaždinskoj gimnaziji upisan kao *Knottz*, ne kao *Knolz*. Njegovo je prezime prvotno glasilo *Knottz*; Slekovčeva kronika nam tumači kako je došlo do promene imena *Knottz* u *Knolc*; u krštenicu su Josipu Ivanu zabunom zapisali *Knolz* (t : l) i on se je od onda pisao i sam tako.

U maticama krštenih župe (dekanije) Radgona nalazim pod kraj 18. stoleća više *Knotzova*, tako su se n. pr. u gradu Radgoni rodili god. 1789 *Joseph Knotz*, god. 1790 *Bernard Knotz*, god. 1793 *Jacob Knotz*, god. 1795 *Veit Knotz*.

Otac Josipa Ivana je u SBL kolar; u arhivu varaždinske gimnazije bio je »*ruricola*« (poljoprivrednik); to, jedno drugome, nije oprečno; otac je bio zanatlija, a imao i posed. Majka Josipina Ivana se u Slekovčevoj kronici zove Urša; među kumovima jednog deteta u Ljutomerskoj matici krštenih se god. 1800 nalazi »*Frau Ursula Knotz, Bürg. Wagnermaister*« (dakle žena kolara).

Prema Slekovčevoj kronici Urša Knotzova bila je rođena Onišak; po imenu smemo suditi da je bila Slovenka.

4. Miklošičev učitelj Franc Regolec (1801—1897), učiteljska porodica Šef. (Št. Ilj, Ormož, Središće.)

O učitelju Regolcu imademo najviše podataka u Kovačičevoj knjizi: »Trg Središće« (Maribor, 1910), 228, i u istoga autora knjigi: »Ljutomer« (Maribor, 1926), 248. Prema tome, Regolec se je rodio 1801 u Št. Ilju u Slovenskim Goricama, bio učitelj u Središču od 1. nov. 1818, »potem je služboval u Ljutomeru (kjer je bil učitelj slavnemu Miklošiču)« (»Trg Središće«, 228); »kot mlad učitelj v Ljutomeru je učil čitati in pisati pozneje slavnega učenjaka Fr. Miklošiča« (»Ljutomer«, 248).

Protiv toga mišljenja da je Regolec Miklošiču bio učitelj u Ljutomeru, ja sam već g. 1907 u svojoj raspravi »Stanko Vraz u školama« (»Gradja za povijest književnosti hrvatske«, Jugoslav. Akadem. znanosti i umjetnosti, V, 80) postavio mišljenje da je Regolec Miklošiču bio učitelj ne u Ljutomeru, nego u Središču (nekako između 1822—24).

Ali u to pitanje danas ne ulazim. Podajem samo jedan, dva životopisna podatka o Regolcu. U arhivu varaždinske gimnazije je kao učenik I. gram. razreda god. 1815/16 zapisan: »Regholec Franciscus, annorum 14, Stirus, Ormosdensis, Circuli Marburgensis, Pater Thomas, Ludimagister«. Nema sumnje da je to kasniji učitelj Regolec: ime se slaže (Franc), godine se slažu (r. 1801). Napadna je samo oznaka: »Ormosdensis« (Ormožanac), ako je Franc bio rođen u Št. Ilju, ali tu prividnu opreku ćemo razumeti ako pomislimo da u ono doba u školskim katalogima domaju učenika nisu uvek strogo po krštenici beležili; »Ormosdensis« će ovde značiti da je god. 1815 otac mu živio u Ormožu. Otac Tomaž je označen kao »ludimagister«, dakle kao učitelj; prema tome bismo oko 1815 u Ormožu imali učitelja T o m a ž a R e g o l c a (koji je ranije, oko 1801, živio u Št. Ilju)?

Već s obzirom na to što nam je istorija ormoške škole, koliko ja vidim, slabo poznata, činilo mi se vredno i to da zabeležim.

Još jedna beleška o Ormožu: u I. razredu varaždinske gimnazije bio je 1780 »S c h ö f f J o a n n e s« iz Ormoža; izdržavali su ga kapucini; primedbom: »inclinat ad eccles.« (takve su primedbe o »inklinacijama« u gimnazijskim katalogima onih vremena obične) odredjeno mu je buduće zvanje. U »Trgu Središču«, 223, navodi Kovačič u drugoj polovici 18. st. dva središka učitelja sa prezimenom Šef (Scheff), Boštjana (1762—1777?) i Franca (1783—1790?), »sina učitelja Šefa« (po svoj prilici učitelja Boštjana); na str. 209 se spominje učitelj Alojzij Šef i njegov sin »Janez Šef, ki je bil sin učitelja Alojzija Šefa«, ali im vreme nije tačnije odredjeno. Spomenuti djak varaždinske gimnazije Ivan Šef mogao je biti rođen gde između 1766—68. U »Ljutomeru«, 338, navodi se kao učitelj pri Kapeli Andrej Šef, r. u Svetinjama 1795 kao sin svetinjskog učitelja I v a n a Š e f a; oko 1795 bio je dakle u Svetinjama učitelj I v a n Š e f i to bi m o g a o biti onaj Ivan Šef, koji je 1780 bio u I. razredu varaždinske gimnazije.

5. Prezime Razlag.

(Mala Nedelja, Sv. Juri na Ščavnici, Kapela...)

Poznati slovenski rodoljub i slovenski politik Radoslav Razlag, r. 1826 u Radoslavicima kraj Male Nedelje, bio je u školskoj godini 1838/39 upisan u prvi razred mariborske gimnazije kao »R a s l a g J a k o b«²⁾. »Razlag Jakob« je bio 1843/44 filozof I. godine u Gracu; tako (dakle sa g na kraju) zapisao ga je dne 5. maja 1844 Ivan Macun, pravnik u Gracu, u spis pretplatnika na jedno Tommasecovo delo³⁾. »Zoru, jugoslavenski zabavnik za godinu 1852« izdao je već »Radoslav Razlag« i tako se je on kasnije pisao i tako ga danas pišemo mi te dekliniramo: Razlag - Razlaga - Razlagu... .

Sigurno je njegovo prezime 1838 bilo pisano »Raslag« zato što je tako po svojoj prilici bilo pisano u župnoj knjizi krštenih. I Jakob je to pisanje (sa -g na kraju) sačuvao misleći da je njegovu prezimenu jezična osnova slovenski slog »zlag« (-lag), vežući ga sa glagolom r a z l a g a t i (raz-lagati, raz-ložiti): razlagar!⁴⁾ To je, razume se, naivna, neobično »pučka« etimologija.

Da je Jakob manje filologizirao, a više slušao narodni govor, on bi čuo da se u njegovim domaćim krajevima govori samo o R a z l a k u i o R a z l a k o v i h, t. j. da se njegovo prezime govori sa k (ne sa g) u slogu koji je u nominativu na kraju te reči⁵⁾. Izključeno je da bi to k ovde bilo sekundarno, t. j., da bi iz nominativa sa izgovorom »Raslak« »k« bilo preneseno i u ostale sklone. Zvuk k moramo u toj reči držati prvotnim, etimološkim.

Kod te tvrdnje ni najmanje ne smeta što je u župnim maticama zapisan Raslag. Pisci župnih matica, u prošlim vekovima, obrazovani samo u nemačkom pisanju, pisali su ne samo Raslag, nego i: Lukovnigg (uz: Lukovniack), Potoszhnig (uz: Potozhnik), Pollag (=Polak), Novagg, Tersteniagg, t. j., slovenski nastavak na k pisali su sa g (ili čak: gg). Nemačka nam je ortografija dala pisanje Raslag; govorilo se je: Razlak, gen. Razlaka. Jednako je postao Mravlag (=Mravlak, Mravljak).

Imade u starim župnim maticama naših krajeva, uz pisanje »Raslag«, i slučajeve gde se prezime R a z l a k piše sa k, dakle prema narodnom izgovoru. U maticama krštenih u Kapeli nad Radencima imade god. 1809 Bartholomaens Raßlag, 1821 u Radencima Anna Raslog, (1824: Ana Raslag); god. 1773: Joannes Raßlag (seljak u Turjancima), 1801: Barthelmo Raßlack

²⁾ Prema ljubaznom izveštaju koji mi je poslao g. prof. dr. Anton Dolar, Razlaga u narednim školskim godinama nema više u katalozima mariborske gimnazije, pa ni u I. razredu kod njega nema klasifikacije. Gde je dakle Razlag dalje učio gimnaziju? Na varaždinskoj gimnaziji od god. 1838 dalje nema učenika Razlaga Jakoba, istotako ga nema na celjskoj gimnaziji, a nema ga ni na gimnaziji u Gracu (današnjem »akademischen Gymnasium«), barem ne u god. 1840—1842.

³⁾ U Babukićevoj korespondenciji u zagr. univ. biblioteci.

⁴⁾ Tako Fr. Moborič u ČZN XIV (1918), 3.

⁵⁾ I dr. Josip Muršec je još 1846 pisao o Razlaku (»Korespondenca«, 224).

(isti koji je 1801 Raßleg, u Radenskom vrhu); god. 1794 je (u Radenskom vrhu) bila »Margaritha Raßlak in«, 1801 (u Kapelskom vrhu) »Maria Raßlak in«. Razlika u pisanju vokala nas tu ne interesira⁶⁾; radi nam se o svršetku reči; muško se prezime piše: Raßlak, Rasleg, Raslog i Raslag; najmanje njemačko je pisanje na -ak (-ack), ali to je ujedno pisanje koje je najviše slovensko. Kod toga je neobično važno pisanje tog prezimena za ženske: Raßlack in (=Raslakin, Razlakovica); to je jasan dokaz da se je i pre 150 godina dekliniralo: Razlaka, Razlaku..., nominativ: Razlak i prema tome ženska nemački: Razlak in.

Kad je stvar takva, t. j., kad je sigurno da imademo posla sa Razlakom, nastaje pitanje, kakva bi mogla biti etimologija tog prezimena. Za odgovor na to pitanje čini mi se važno što sam našao u župnim maticama Sv. Jurja na Ščavnici. U njima se god. 1785 nalazi »Joannes Raslak«, 1794 »Vitus Laurentii Raslak«, 1803 »Vitus Raslak«, 1794 »Agnes Raslak in«; sve to potvrđuje ono što sam utvrdio prema kapelskim župnim maticama. Ali u Sv. Jurju našao sam još ove slučajeve: god. 1786 se nalazi u tamošnjim maticama »Anton Raslaka«, »Laurentius Raslaka«, 1790 »Vitus Raslaka« (u Okoslavcima), 1803 »Martinus Viti Raslaka«... Isključeno je u tim slučajevima u obliku »Raslaka« videti slovenski genitiv; »Raslaka« može tu biti jedino nominativ (u latinskim i nemačkim maticama ne možemo očekivati jedan takav slovenski genitivus possessivus-patronymicus, a latinski genitiv ne bi glasio na -a). Ni onda kad se u matičkim zapisima nesumljivo radi o genetivu, prezime Raslak ne dobiva kakva genetivnog nastavka; god. 1794 imam slučaj: »Vitus Laurentii Raslak« (t. j., Vit, sin Lavrencija Razlaka), otac se tu navodi u genetivu, ali samo njegovo ime imade latinski genetivni oblik, dok prezime »Raslak« ostaje nepromenjeno (jer ne može lako dobiti latinski nastavak u genetivu, ako nije polatinjen i nominativ). Iz toga zaključujem da je to prezime pod kraj 18. stoleća glasil i Razlaka (nominativ), dakle na -a. Uz taj oblik bio je i oblik: Razlak. (Držim da su jurjevski Laurentius koji je god. 1786 zabeležen kao Raslaka, i onaj koji je 1794 Raslak, isto lice.)

Pita se sad u kakvom su lingvističkom odnošaju ta dva prezimena: Razlaka i Razlak.

Držim da je Razlaka stariji, Razlak mlađi oblik; stariji oblik Razlaka polako je zamenjivan i konačno sasvim zamenjen oblikom Razlak. Za put kojim se je taj proces počeo da vrši, postavljam ovu hipotezu:

⁶⁾ Pisanje »Raslog« (»Anna Raslog«) na pr. god. 1821 neće biti slučaj. U »Drohtinica« V (1850), 123—125, izašao je životopis: »Jakob Košar, slavni duhovnik sekovske škofije« sa dodanom spomen-pesmom, pod kojom je potpis: »Razlog«. Budući da samo dugo »a« u nekim govorima naših krajeva prelazi u o, možda je o u obliku Razlog znak da je to prezime prvotno bilo akcentuirano na zlogu -lak. (O onom Razlagovu članku u »Drohtinica« 1850 gl. mariborski »Arhiv za zgodovino in narodopisje« I, 125—126, 331.)

između nominativa *R a z l a k a* i nominativa *R a z l a k* posredovala je ženska *R a z l a k i n*, nemački naziv za žensku iz porodice Razlakâ; oblik »Razlakin« je u nemačkome mogao biti od muškog oblika *R a z l a k a* i od muškog oblika *R a z l a k*; budući da je muških imena na -a vrlo malo u poredbi sa muškim imenima na konzontan, ženski je oblik *R a z l a k i n* uspešno mogao pomagati pobedi nominativa *R a z l a k* (bez -a)⁷⁾.

Uzimajući oblik *R a z l a k a* za prvotni oblik našeg prezimena trebamo još da pitamo što bi taj supstantiv na -a etimološki mogao da znači. Možda: raz-vlaka? Pletešnik ima supstantiv *razlâka* (*râzlaka*) u značenju das Gerümpel. Ako bismo naše prezime etimološki tako tumačili, bilo bi ono prvotno prišivak (možda nekako u značenju: neuredan čovek) ili bi označivalo kakvo zemljište. U Slavoniji i Dalmaciji imade selo: Privlaka. Oblici naziva za mesto i čoveka mogu lingvistički biti jednaki (Radomerščak je vrh, a Zrinščak je čovek, oboje pak je na jednaki način stvoreno od dotičnih prideva nastavkom -ščak).

Nesumljivo je da je pisanje *R a z l a g* ostatak nemačke ortografije kojom se je nekada i to prezime pisalo; verovatno je da je *R a z l a k a* prvobitni oblik tog prezimena. Taj naučni rezultat moje rasprave pak neće da uteče na pisanje prezimena današnjih Razlaga, a pogotovo ne na uobičajeno pisanje istorijskog Radoslava Razlaga.

*

Potakao sam ovde više stvari koje se mogu činiti problematične. Možda će drugi hteti i moći sve to da do kraja izvedu.

Zusammenfassung.

Kulturgeschichtliches aus unserem Osten.

Der slovenische Dichter Stefan Modrinjak, 1774—1829, gehörig aus Središče a. d. Drau, studierte am Varaadiner Gymnasium 1791—1795. — Der Zuname Jaklin ist sicherlich die deutsche Femininum-Form von Jakl. — Der gelehrte Arzt Dr. Joseph Johann Knolz, 1793—1862, aus Ljutomer gehörig, hieß ursprünglich eigentlich Knotz, war Schüler der IV. Gymnasialklasse in Varaadin 1807/8; der Name Knotz war häufig in Radkersburg; die Mutter des Arztes war Onišak. — Um 1815 war Thomas Regholec wohl Lehrer in Ormož. Im Jahre 1780 war Schüler der I. Klasse des Varaadiner Gymnasiums ein Johann Schöff, um 1795 wahrscheinlich Lehrer in Svetinje. — Der Name Raalag müßte slavisch eigentlich Razlak geschrieben werden. Im 18. Jahrhundert bestanden neben einander wohl zwei Formen dieses Vornamens: Razlaka und Razlak; die erste Form dürfte die ältere sein.

⁷⁾ Kod toga ne trebamo da mislimo da je oblik *R a z l a k i n* uvek značio samo žensko lice; taj je oblik mogao postati prezime i za muške, kao što je na pr. Jaklin postao prezime i za muške, ali priznajem da potvrde za istorijsku existenciju oblika *R a a l a k i n* kao muškog prezimena nemam.

Prva štajerska narodnostna statistika.

Fran Zwitter, Ljubljana.

Prva štetja prebivalstva na Štajerskem so se vršila od l. 1754. dalje. Izvedla so jih gospodstva in župnije, oz. vikariati. Rezultati niso bili zadovoljivi. Zato so l. 1770. spremenili ves sistem štetij, ki postane odslej sestaven del vojaških konskripcij. S tem je bil dosežen velik napredek, ker postanejo podatki za število prebivalstva odslej vsaj približno zanesljivi. V vseh drugih ozirih so pa podatki vojaških konskripcij z vidika moderne statistike zelo revni. Ker prevladujejo vojaški interesi, je mogoče spoznati iz njihovih sumarijev samo razliko prebivalstva po spolu in v prvem času (do 1829) še razliko po stanu med poročenimi in neporočenimi. Pri rubrikah za starostno in poklicno grupacijo moškega prebivalstva, ki jih vsebujejo posamezni sezname, moramo biti pa zelo previdni; pri vsaki rubriki moramo šele iz komentarjev in navodil dognati njen pravi pomen, ki je za moderne vidike navadno neuporabljiv. Vsi ostali vidiki za grupacijo prebivalstva pa seveda za tedanji konskripcijski sistem ne pridejo v poštev, najmanj pa delitev prebivalstva po narodnosti¹⁾.

Prvi so se začeli zanimati za narodnostno statistiko razni zasebni pisatelji; postavili so različne trditve, ki so seveda le njihove privatne cenitve. Rohrer piše v svojem delu »Versuch über die deutschen Einwohner der österreichischen Monarchie« (Dunaj 1804), da sta na Štajerskem $\frac{2}{3}$ Nemcev in $\frac{1}{3}$ Slovencev. Liechtenstern pravi najprej v »Allgemeine Übersicht des Herzogthums Steiermark...« (Dunaj 1799), da je v tej deželi 509.800 Nemcev in 320.000 Slovencev. V »Statist. topograph. Landes-Schematismus des Herz. Steiermark« (Dunaj 1818) trdi isti avtor, da je razmerje Nemcev proti Slovincem 4 : 3. A že naslednje leto pravi v »Statist. Übersicht aller europ. Staaten« (Dunaj 1819), da je Nemcev 548.000, Slovencev pa le 220.000. Sartori (Stat. topogr. Landes-Schematismus des Herz. Steyermark, Dunaj 1818) pa piše, da je Nemcev 510.000, Slovencev pa 318.000. J. Kudler navaja l. 1821. vsa ta mnenja in pride končno po svojem ključu do rezultata, da je bilo na Štajerskem okrog 478.544 Nemcev in okrog 299.382 Slovencev; v mariborskem in celjskem okrožju ni več kakor 40.000 Nemcev²⁾.

V uradnih »Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie« je že v prvem letniku (za 1828) navedena tudi »National-Verschiedenheit«: na Štajerskem je 528.249 Nemcev in 312.137 Ilircev³⁾. Odkod so dobile »Tafeln« to vest, ni znano; brez dvoma pa gre le za aproksimativne cenitve.

¹⁾ Za podrobnosti naj opozorim na svojo knjigo »Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih dni«, Razprave XIV, Hist. ods. 5, Ljubljana 1936.

²⁾ Vse te trditve je zbral že J. Kudler, Steyermarks Volkszahl in den Jahren 1819 u. 1820..., Steierm. Zeitschrift I, 1, 1821, str. 127—28.

³⁾ Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie I, 1828, Tafel 7.

Drugačna je pa vrednost podatkov v 3. letniku »Tafeln« (za 1830), objavljenih pod naslovom »Beschreibung der Bevölkerung nach Alter, Geschlecht, Stand, Beschäftigung, Religion und Nationalität von Steyermark mit Ende des Jahres 1830«⁴⁾. Tu dobimo serijo podatkov, ki daleč presegajo okvir vojaških konskripcij, n. pr. razčlenitev prebivalstva po starosti (rojstnih letih) v 102 skupini (od letnika 1830 do »pred 1730«), nadalje prvo pravo statistiko poklicev in pa narodnostno statistiko. Ker najdemo te podatke v predmarčni dobi le v tem letniku »Tafeln« in tudi tukaj le za Štajersko in za nobeno drugo avstrijsko deželo, je jasno, da se je izvršilo tedaj na Štajerskem neko poskusno štetje, ki je imelo mnogo obsežnejši program kakor pa vojaške konskripcije. V podrobnostih način izvedbe tega štetja ni znan in raziskan; akti najbrž sploh niso ohranjeni. Ker je tabela rezultatov narodnostne statistike ohranjena le v »Tafeln«, ki so bile litografirane v 100 izvodih in zaupno razdeljene med glavne urade (v Jugoslaviji ni nobenega izvoda te litografirane serije), naj jo tu ponatisnem v slovenskem prevodu.

Okrožja	Nemci		Italij		Slovani		Polj.		Ogri		Ilirci		Vlahi		Domaćini drugih	
	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.
Gradec glavno mesto	15619	19656	213	32	104	160	6	4	325	64	42	21	.	.	110	61
Ostalo okrožje	132698	142973	57	13	643	507	18	3	172	180	69	8	2	.	166	67
Skupaj (grško okrožje)	148317	162629	270	45	747	667	24	7	497	244	111	29	2	.	276	128
Judenburg	45127	48257	17	.	110	16	6	.	24	2	212	38	.	.	112	24
Bruck	33373	35105	19	2	103	44	2	.	22	4	49	12	.	.	78	18
Maribor	31692	32411	52	28	66612	72053	7	5	116	42	72	54	25	14	112	79
Celje	676	200	68	32	96637	105024	9	4	31	6	262	94	.	.	15	12
Skupaj	259185	278602	426	107	164209	177804	48	16	690	298	706	227	27	14	593	261
	537787		533		342013		64		988		933		41		854	

Štetje so brez dvoma izvedla naborna gospodstva (Werbbezirksberr-schaften), ki jim je bila sploh poverjena organizacija štetij v tedanji dobi. Nekatera gospodstva so se pri tem pač v posameznih primerih informirala, kakšnega rodu so njihovi konskribiranci; ne more pa biti govora o kaki narodnostni statistiki na podlagi individualnih prijav posameznikov, kakršne avstrijska statistika pred 1880 sploh ne pozna. Kateri kriterij je bil odločilen za dodelitev k posameznim narodnostim (občevalni jezik, materinski

⁴⁾ Prav tam, III, 1830, Tafel 7. Nacionalno statistiko l. 1830. omenjata kratko že R. Pfandner, Die Grundlagen der nationalen Bevölkerungsentwicklung Steiermarks, Statist. Monatschr., N. F. XII, 1907, str. 592, in po njem L. Waher, Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker Österreichs 1846—1910, Stat. Monatschr., N. F. XX, 1915, str. 690.

jezik itd.)? Navodila za izvedbo štetja nam niso znaña in verjetno je, da se njihovi avtorji sploh še niso zavedali teh različnih možnih vidikov. Značilna je pa vendar neka razlika med to statistiko in med avstrijsko statistiko iz l. 1846. Statistika iz l. 1846. sloni na etnografskem principu (t. j. na objektivni ugotovitvi občevalnega jezika), priznava pa zato le v sklenjenih naselbinah živeče jezikovne skupine, tako n. pr. na Štajerskem le Nemce in Slovence. Naša statistika pa pozna tudi manjše skupine, ki jim njihov jezik nikakor ni mogel služiti kot občevalni jezik. Nekatere označbe so seveda zelo nejasne; tako pomenijo n. pr. »Slovani« v resnici Slovence, »Ogri« pač doseljence iz Ogrske, »Ilirci« in »Vlahi« doseljence iz hrvatskih in srbskih krajev. Iz naslova zadnje skupine v rubriki (»Inländer«) bi bilo mogoče sklepati, da je šlo le za narodnost domačega prebivalstva; vendar se pa vsote vseh narodnosti za deželo in za okrožja ne ujemajo točno niti s številom pristojnega, niti s številom prisotnega civilnega ali vsega prisotnega prebivalstva teh enot po štetjih v začetku 1830 ali 1831.

Ali je to štetje zanesljivo? Znani so nam na žalost le rezultati za okrožja, od katerih je bilo celjsko čisto slovensko, medtem ko so Nemci popolnoma prevladovali v bruškem, judenburškem in tudi v graškem okrožju, ki sega le v svojem jugovzhodnem delu do narodnostne in sedanje državne meje ob Muri in obsega le pri Radgoni nekaj slovenskih vasi na levem bregu Mure. Narodnostni značaj vseh teh okrožij nam naša statistika zelo jasno potrjuje. Narodnostno mešano je pa le mariborsko okrožje, ki sega na severovzhodu res le do Mure, na severozahodu pa tudi po svoji zadnji razmejitvi l. 1805. še daleč preko Kobanskega.

Skupno število vseh prebivalcev mariborskega in celjskega okrožja, pri katerih je statistika l. 1830. določila narodnost, je 406.444. Pri štetju 1846 — t. j. zadnjem štetju na podlagi iste administrativne razdelitve — je bilo na tem ozemlju 447.069, na vsem Štajerskem pa 1.003.074 civilnih prisotnih prebivalcev. Po revoluciji 1848 je bila uvedena nova administrativna delitev Štajerske na tri okrožja in naslednje štetje koncem 1850 je dognalo za vso Štajersko 1.005.944, za novo mariborsko okrožje pa 370.960 prebivalcev. Ozemlje novega mariborskega okrožja je bilo na severu omejeno po kasnejši severni meji političnih okrajev Slovenjgradec, Maribor-okolica in Ljutomer, ki ni daleč od današnje državne meje; na ozemlju tega okrožja je bilo l. 1910. 476.822 prebivalcev, medtem ko je bilo na ozemlju naše današnje Štajerske 486.547 prebivalcev. Ker se številki prisotnega civilnega prebivalstva za vso Štajersko v letih 1846 in 1850 približno ujemata, smemo sklepati, da je živel 1846 v tistem delu mariborskega okrožja, ki je bil v revoluciji 1848 odtrgan od Maribora, okrog 77.000 prebivalcev, v tistem delu, ki je pripadel 1919 Avstriji, pa okrog 7.000 prebivalcev. Leta 1830. je bilo število prebivalstva na tem ozemlju še za kakih 9% manjše. Če pa primerjamo s temi rezultati številko Nemcev v mariborskem okrožju po narodnostni statistiki iz l. 1830., t. j. 64.103, vidimo, da se številke skoraj ujemajo. Ogromna ve-

čina tedaj naštetih Nemcev je živela torej v tistem delu, ki je v resnici nemški in ki je pripadel l. 1919. Avstriji. Njihovih rojakov v našem delu statistika najbrž ni našela mnogo več kakor v celjskem okrožju, kjer jih je dognala le 876. V celoti pa dobimo vtis, da je bilo to prvo štetje precej zanesljivo.

Naslednje narodnostno štetje se je vršilo na Štajerskem l. 1846., ko je bila izvedena znamenita avstrijska etnografska statistika. Dognanih je bilo 640.332 Nemcev in 362.742 Slovencev⁵⁾. Nato se pa več desetletij narodnost pri štetjih ne upošteva več in vse številke, ki jih navajajo razni pisatelji in celo uradne publikacije za štetja 1850, 1857 in 1869, so le preračunavanja in cinitve na podlagi etnografske statistike iz l. 1846. Šele 1880 je bilo izvedeno novo štetje na podlagi občevalnega jezika avstrijskih državljanov.

Če upoštevamo medsebojno razmerje med Slovenci, Nemci in drugimi prebivalci Štajerske pri posameznih avstrijskih štetjih v relativnih številkah, dobimo sledečo sliko:

Leto	Slovencev	Nemcev	Drugih
1830	38·72	60·89	0·39
1846	36·16	63·84	—
1880	32·74	67·00	0·24
1890	32·04	67·83	0·13
1900	31·18	68·71	0·11
1910	29·37	70·50	0·13

Te številke govore jasno: pri vsakem naslednjem štetju je odstotek Slovencev manjši in odstotek Nemcev večji. Vsa štetja seveda niso zanesljiva; kljub temu je pa res, da je šel razvoj v tej smeri. Vzroka sta v glavnem dva. Zaradi različnega razvoja industrije in rudarstva je bilo izseljevanje iz slovenskega ozemlja mnogo močnejše kakor pa iz nemškega teritorija. Na slovenskem teritoriju samem se pa vedno bolj razvijajo mesta ter industrijsko-prometna žarišča, ki postanejo središče germanizacije. L. 1830. so bila ta središča še neznatna in ves označeni razvoj komaj v začetkih. Statistika l. 1830. nam kaže v glavnem še stanje pred začetkom tega razvoja in je prav zato posebno zanimiva.

Zusammenfassung.

Die erste steiermärkische Nationalitäten-Statistik.

Der Verfasser untersucht die Angaben über die nationale Gliederung der Bevölkerung Steiermarks in den »Tafeln zur Statistik der öst. Mon.«, III. Jahrg. (1830), Tafel 7. Im Jahre 1830 wurde in Steiermark eine ziemlich modern angelegte Zählung der Bevölkerung durchgeführt, die sich von den damals üblichen Zählungen nach vorwiegend militärischen Gesichtspunkten wesentlich unterscheidet. Einen Teil davon bilden auch die Angaben über die Nationalitäten, die als ziemlich verlässlich bezeichnet werden müssen.

⁵⁾ Za statistiko 1846 prim. L. Waher, n. o. m., kjer je deloma (hrez 1830) že tudi sestavljena tabela razvoja razmerja med slovenskim in nemškim prebivalstvom Štajerske v relativnih številkah.

Slomškovo Društvo za izdajanje ljudskih knjig.

Dr. Jos. Mal, Ljubljana.

Čim bolj se je v teku prve polovice XIX. stoletja pri nas širilo znanje branja, tem očitneje se je čutila potreba po novih knjigah. Saj pravi Ravnikar, utemeljujoč l. 1815. nujnost ustanovitve učne stolice slovenskega jezika, da je bila vsaka, pa še tako neznatna v slovenščini tiskana knjižica takoj razprodana¹⁾. Ker pa označuje dobo predmarca gospodarska stiska, je bilo treba preskrbeti za nepremožne sloje, zlasti pa za kmečko prebivalstvo cenenega berila. Med Nemci si je nadelo nalogo zalaganja in širjenja dobrih ljudskih, v katoliškem duhu pisanih knjig posebno »Društvo za razširjanje dobrih katoliških knjig«. To društvo je l. 1830. ustanovila kongregacija mehitaristov, ki se je izza l. 1810. naselila in delovala tudi na Dunaju. Za 3 gld so dajali svojim članom vsako leto po 6 knjig, ki so jih med nje razdeljevali duhovniki kot zaupniki in poverjeniki društva. Slomšek sam je spadal v ta krog, ker v svojih pismih opetovano omenja knjižna izdanja o.o. mehitaristov²⁾.

Istege leta, ko se je porodila knjižna družba mehitaristov, je založil češki duhovnik A. Hanikyř v podobnem namenu 1000 gld; to naglo se razvijajoče in prospevajoče Dědictví sv. Jana je spodbudlo tudi našega ljudskega prosvetitelja Slomška, da je skušal na sličen način prodreti z dobro in ceneno domačo knjigo med najširše ljudske plasti. Pa ne le kot rodoljub, marveč tudi v svoji lastnosti kot vrhovni šolski nadzornik lavantinske škofije je v smislu šolske postave smatral Slomšek za svojo dolžnost, da poskrbi za poučna in spodbudna dela, ki bi bila primerna, da se kot nagrada razdelijo med učence in se tako sčasoma doseže tudi potrebna izmenjava pretežno nemških premijskih knjig.

Ta svoj namen je skušal Slomšek, podobno kakor mehitaristi in Čelii, doseči s posebnim društvom. Dne 6. januarja 1845 je zato napisal potrebno prošnjo na ilirski gubernij v Ljubljani, kateremu je Koroška in po njej lavantinska škofija v političnoupravnem oziru de jure pripadala. Tam pravi, da je radi pomanjkanja slovenskih premijskih knjig sklenil ustanoviti društvo, či-

¹⁾ Prim. moje Zgodovino slovenskega naroda, str. 338.

²⁾ Kovačič, Slomškova pisma. Arhiv za zgodovino in narodopisje, knj. I., str. 25, 26 i. dr. — Ne dosti več kot gola vnema za nove zasnove brez resnejše podlage in brez za izvršitev potrebne vztrajnosti so založniški načrti Stanka Vraza, ki je v aprilu 1837 pisal Prešernu, da zbira gradivo za rivala »Čbelice«. Prešeren je potem v pismu 5. julija 1837 spraševal Vraza, kaj je z njegovim Slovenofilološkim društvom: »Ideja, ustanoviti društvo, ki bi prevzelo tiskarske stroške za dobre slovenske knjige, je zelo hvalevredna. Želim družbi, da bo imela mnogo vzirajnih članov. Bojim se le, da bo to društvo le pravilčni mons parturienti«. (Glonar-Pirjevec, Dr. Fr. Prešerna Zbrano delo, str. 271.) In pri slednji Prešernovi slutnji je žal tudi ostalo!

gar člani bi spisovali koristne in spodbudne ljudske in premijske knjige, jih tiskali in za čim nižjo ceno razširjali med ljudstvom. Dobil da je, tako zatrjuje dalje, ne le pristanek večjega števila sposobnih in zmožnih sotrudnikov, marveč tudi zagotovilo od najrazličnejših strani glede razširjanja takih po potrebah časa in dežele napisanih knjig. Slomšek je predložil obenem v potrdilo pravila tega novega društva, ker da je le z uradnim dovoljenjem mogoče tiskati zaželenene knjige, ki jih more potem dotično vrhovno škofijsko šolsko nadzorstvo po društvenikih razširjati na najcenejši način v prospeh šolstva in v prospeh prave ljudske izobrazbe.

Pravila »Društva za izdajanje dobrih ljudskih knjig v slovenskem jeziku« označujejo kot namen društva, da hoče vzpodbujati in podpirati sposobne nadarjene može, da se lotijo spisovanja dobrih sodobnih, zlasti tudi šolskih premijskih knjig, ki bi jih za tisk skupno določevali. Nakladni stroški bi se plačali skupno z letno naročnino. Društveniki bi skrbeli, da se knjige med ljudstvom razširijo, obenem bi pa tudi z medsebojnim približevanjem raznih narečij pomagali, da bo jezik splošno razumljivejši in okretnejši.

Kar se tiče organizacije in vodstva tega sodelovanja s ciljem po dobrih ljudskih in premijskih knjigah, pravi Slomšek v osnutku svojih pravil (gotovo z namenom, izviti birokraciji iz rok orožje nasprotovanja), da bo podjetje pod nadzorstvom državnih oblasti posredno po uradnem delovanju posameznih škofijskih vrhovnih nadzornikov ter okrajnih in krajnih duhovskih šolskih predstojnikov, ki bodo v svojem okolišu skrbeli za delavne sotrudnike in številne društvene člane (deležnike — Theilnehmer jih zove Slomšek).

Gmotna sredstva za zalaganje knjig bi se pridobivala iz udnine: vsak član (deležnik, delničar) bi vplačal letno vnaprej naenkrat ali pa v obrokih 2 gld v konvencijski veljavi. Ta znesek bi vplačal pri svojem župniku, ki bi članarino izročil okrajnemu šolskemu predstojniku obenem z navedbo vezave, v kateri želijo posamezniki, da se jim knjige vežejo. Vsak član bi mogel pri vplačilu predlagati, kakšne knjige naj bi se nanovo spisovale, prevajale ali pa zopet ponatisnile.

Okrajni šolski predstojniki bi ob koncu vsakega polletja odrajtali zbrano udnino škofijskemu vrhovnemu šolskemu nadzorstvu. Temu hi sporočili svoje predloge kakor tudi želje ostalih deležnikov svojega okraja, katerih seznam bi seveda bilo treba izročiti tudi osrednjemu vodstvu. Okrajni šolski predstojniki bi dalje označili pisatelje, ki o njih morda vedo, da bi mogli napisati kako delo ali da bi prevedli kako potrebno knjigo, ter bi opozorili hkrati tudi na zadevno literaturo.

Po medsebojnem sporazumu bi škofijsko vrhovno šolsko nadzorstvo določilo in oskrbelo tisk knjig in njihovo odpremo na člane. Da bi bile te ljudstvu namenjene knjige čim cenejše, bi se dejanski založniški stroški zvišali samo za eno četrtnino in bi se na tej osnovi določila cena posameznim izvodom ter izračunalo število tiskovnih pol tistih knjig, ki bi jih bilo treba v poslovnemu letu založiti in med deležnike razdeliti.

Vsak član (deležnik) bi za svoj prispevek prejel polletno ok. 40 tiskanih pol novo založenih knjig, letno torej ok. 80 tiskovnih pol, — vse v čedni kartonski vezavi. Knjige bi dobil tam, kjer je vplačal svojo članarino. Za doplačilo bi dobil seve labko tudi več in boljše vezanib knjig.

Morebitni čisti dobiček bi se razdelil tako, da bi se ena tretjina porabila za naklado drobnarij in svetih podob, ki bi se razdelile med člane. Iz ostalih dveh tretjin bi se pa ustanovil fond, iz katerega bi polagoma po načinu češke Dědictví sv. Jana³⁾ zrastle s podporo dobrotnikov tudi za Slovence ustanova, ki bi iz obresti mogla zalagati in razširjati dobre katoliške knjige.

Vrbovno škofijsko šolsko nadzorstvo bi ob koncu koledarskega leta o prejemkih in izdatkih polagalo obračun, ki bi ga kot prilogo natisnili v eni od prihodnjih knjig. Pisateljem in prevajalcem dobrih ljudskih knjig bi po možnosti dajali nagrado bodisi v denarju bodisi v brezplačnih izvodih; kdor bi se pa velikodušno odpovedal honorarju v korist društvenega namena, dobi kot priznanje za izvirno knjigo 12, za prevod pa 6 lepo vezanih izvodov. — Sotrudnikom bi dodelili po potrebi tudi morebitna dela (zlasti za prevodno slovstvo) ter pomožne knjige.

Lavantinski ordinariat je s podpisom škofa Franca Kutnarja odposlal Slomškovo prošnjo Ilirskemu guberniju v Ljubljano. V spremnem dopisu ordinariat toplo priporoča prošnjo svojega stolnega kapitularja in škofijskega vrbovnega šolskega nadzornika. Natis novih primernih ljudskih knjig, tako pravi, bi bil za lavantinsko škofijo z njenim po večini slovanskim prebivalstvom nedopovedljivo koristen; ordinariatu bi se s tem nudila priložnost, da more v smislu odloka Študijske dvorne komisije z dne 14. novembra 1835, št. 7281, izbirati poučna in spodbudna dela za šolske premije ali pa da spisovanje takih knjig naroči. Škof pravi dalje, da so verski in politični nazori prosilca (sc. Slomška) kakor tudi vsi njegovi dosedanji spisi najzanesljivejše jamstvo, da bo društvo pod njegovim vodstvom stremelo za izomiko ljudstva ter za vzgojo patriotično mislečih državljanov in pobožnih kristjanov, radi česar ordinariat tudi od svoje strani priporoča odobritev društva in prosi za najkrepkejšo podporo na najvišjem mestu⁴⁾. — Ta ordinariatov dopis s Slomškovo prošnjo je došel v Ljubljano, kjer so ga pri guberniju vpisali v splošni vložni zapisnik dne 29. januarja 1845 pod št. 2226. Ker so pa obravnavali

³⁾ O tem gl. zgoraj. — Zadnji del pravil Slomškovega Društva za izdajanje dobrih slovenskih ljudskih knjig je v faksimiln priobčen v moji Zgodovini slovenskega naroda, str. 901. Kot dodatek pričujočemu spisu pa sledi celotno besedilo tako Slomškove vloge z dne 6. januarja 1845 kakor tudi pravil za nameravano književno društvo.

⁴⁾ Ker se v tem ordinariatskem dopisu nikjer ne omenja datum Slomškove prošnje, so jo dosedanji raziskovalci, ki so izrabljali le lavantinski škofijski arhiv, datirali z dnem ordinariatove odpreme (na pr. Sket v Slov. večernicah, 46. zv., 1892, str. 5). Izvirnik Slomškove prošnje je bil namreč odposlan ljubljanskemu guberniju in se nabaja obenem z rešitvijo Študijske dvorne komisije z dne 23. jan. 1845 odn. dopisom gubernija z dne 15. apr. 1845 med Predsedstvenimi spisi ilir. gubernija pod št. 434 de a. 1845 v Muzejskem arhivu v Ljubljani. Po Medvedovi spominski knjigi: Anton Martin Slomšek (izdanje Družbe sv. Mohorja,

zadevo kot zaupno, so spis 13. februarja prenesli in vpisali med praesidialia; zato ga v splošni seriji pod številko 2226 (fasc. 54—11) danes zastonj iščemo.

Iz dejstva, da je Slomšek takoj, ko je ordinariat njegovo prošnjo predložil guberniju, o tem obvestil svojega prijatelja Cafu (v pismu z dne 26. januarja), smemo z vso verjetnostjo sklepati, da Slomšek nameravanega knjižnega podjetja ni snoval kar na tihem in na hitro, marveč da se je o tem poprej posvetoval s svojimi prijatelji in predvidenimi sodelavci, kar vrhu tega v svoji prošnji tudi naravnost omenja. Vendar pa je neosnovana trditev, ko da bi bil Caf s svojim člankom »Pozdravec vsem Slovencom« v »Novicah« z dne 15. januarja 1845 (št. 3, str. 10 sl.) dal Slomšku pravo izpodbudo. Ta domneva po naših raziskavah sedaj že radi tega ne more držati, ker vemo, da je Slomškova prošnja datirana že s 6. januarjem in je le ordinariatski spremni dopis na vlado odšel 23. januarja, kar so doslej pomotoma smatrali za pravi datum Slomškove vloge.

Razen te časovne prioritete govori za neodvisnost od »noviškega« članka tudi vsebina le-tega sama. Cafu so dali pobudo za njegovo, v omenjenem članku izraženo misel za čisto slovenščino, za dobre slovenske, zlasti tudi premijske knjige ter za ustanavljanje farnih čitalnic predvsem smrtni slučajji zadnjega časa, ko so legli v grob Kopitar, Jarnik, Hladnik in Kremlj, ki so ga pokopali komaj pred tremi tedni. Cafu je bila v omenjenem dopisu v »Novicah« pri srcu skrb za pisateljski naraščaj, poleg tega pa seveda tudi propaganda slovenske knjige med ljudstvom, posebno še med šoli odraslo mladino. Da Caf ni mislil na kaj konkretnjšega, to potrjuje sam ob koncu članka z izjavo, da mu je sedaj odleglo, ko je odkrito povedal svoje misli glede nalog ljudskoprosvetnega delovanja duhovščine: »Prečestivredni gospodje! ne za-merite nam tega, povemo Vam svojim bratom, pretežko so nam te le reči na srcu ležale ino zdaj še le ko smo jih v naše »Novice« izvalili, čutimo, da nam je leže.«

Zato je bilo tudi le zgolj ugibanje, če je ljubljanski policijski ravnatelj dr. Uhrer v preiskavi radi nekega Bleiweisovega uredniškega pisma, opisujoč Sedlnitzkemu nekatere »noviške« sodelavce, med drugim glede Slomška poročal, da je bil omenjeni članek framskega kaplana Cafu napisan ali spora-zumno s Slomškom, ali pa je le-tega pripravil na misel ustanovitve društva za razširjanje slovenskih ljudskih in premijskih knjig⁵⁾. Uhrerja je k temu sklepanju zapeljala pač le slučajna skladnost, da poudarja tako Slomšek v svojih

1900, str. 53) je prevzel napačni, v ničemer ntemeljeni datum 23. februarja 1845 za Slomškovo prošnjo (ali bolje njeno ordinariatovo odpremo) dr. Iv. Prijatelj v svojem spisu Bleiweis in drugi — pred policijo (Bleiweisov Zbornik Matice Slovenske, 1909, str. 248).

⁵⁾ Prim. o tem: Prijatelj, Bleiweis in drugi — pred policijo, Zbornik Matice Slovenske, XI, 1909, str. 254. Iz tega Uhrerjevega poročila izvira tudi napačna Prijateljeva domneva, ko da je Slomšek namoral svojemu društvu dati ime »Slovenska Matica«. (Prijatelj, o. c., str. 248, ter istega avtorja spis »Predzgodovina ustanovitve Slovenske matice«, Razprave, I, str. 3 sl.)

pravilih kakor tudi Caf v svojem članku nujno potrebo slovenskih šolarskih premijskih knjig.

V zvezi s Slomškovo prošnjo pa je važen naslednji Cafov dopis v »Novicah« z dne 19. februarja 1845 (št. 8, str. 31), in sicer v treh ozirih: 1. ker se izrecno sklicuje na Slomškovo vlogo, 2. ker je očitno neposredno pospešil njeno nadaljnje uradno obravnavanje in 3. ker je povzročil posebna navodila lavantinskemu ordinariatu. Ves vesel namreč sporoča Caf v onem dopisu »novo, celo posebno veselje za vse Slovence«, ker pripravlja kanonik in lavantinski školaštik Slomšek »novo življenje: družbo v izdajanje cenejih Slovenskih knjig narejajo, kar bo nam 'Slovenska Matica'«. Pravi, da je Slomšek v pismu z dne 26. januarja sam sporočil, da »Družba v izdajanje cenejih Slovenskih knjig je začeta: pretečene dni so postave in vodbe viši c. k. vladii isporočene bile«. Želeč novemu društvu uspeha in njegovemu snovatelju zdravja, pristavlja ob koncu dopisa še dve želji: »1. Da bi ta le »Matica« vse Slovence od Madjarske do Vlaške meje, od Nemških gor do Ilirskih logov prijazno objemala, in 2. da bi ga ne bilo spačeniga Slovenca, kateri bi ves voljen te Matice z glavo in mošnjo ne hotel podpirati!«

Pri guberniju v Ljubljani, kjer je Slomškova prošnja čakala že polne tri tedne na svojo nadaljnjo usodo, so se po tej »noviški« beležki sedaj naenkrat zganili. Kajti že četrti dan nato je gubernij (23. februarja) predložil zadevo v rešitev predsedstvu Dvorne pisarne. Žal, da je spis (št. 180 praes.) bil kasneje škartiran in tako ni mogoče ugotoviti, kaj je svetovala ljubljanska vlada; njen predlog bo treba eruirati pač šele iz čistopisa v arhivu Dvorne pisarne na Dunaju. Istega dne in pod isto številko pa je poslal guverner Weingarten poseben dopis tudi lavantinskemu škofu Fr. Kutnarju. Zdi se mi, da je storil to radi tega, ker je smatral, da je bila s Cafovim člankom kršena uradna tajnost. Na drugi strani pa je postal pozoren vprav radi Cafovega poudarjanja važnosti nameravanega knjižnega podjetja za razvoj slovenske skupnosti; morda tudi prav radi tega zadeve ni maral rešiti sam in jo je poslal kot politično važno v odločitev vrhovni prosvetni in politični oblasti⁶⁾.

Guverner Weingarten sporoča torej škofu Kutnarju, da je poslal njegov predlog za ustanovitev društva za izdajanje ljudskih in premijskih knjig v slovenskem jeziku vrhovnemu kancelarju. Prosil je škofa le še, naj se — preden ne dobi najvišjega dvornega odloka — »krepko upre vsakemu početju, ki bi šlo za tem, da se izvrši predlog, o kojega uresničitvi se morajo poprej izreči na visokih mestih⁷⁾«.

⁶⁾ Saj je komaj pred pol letom naročal Sedlnitzky, naj oblasti preprečijo razširjanje revolucionarne panslavistične pesmi po slovenskih deželah. Prim. moj spis »Okrog ilirizma« (Šišićev Zbornik; Zagreb, 1929, str. 63) oz. moje Zgodovino slov. naroda, str. 335.

⁷⁾ Obenem s konceptom dopisa vrhovnemu kancelarju je bil škartiran tudi koncept pisma škofu Kutnarju. Kolacioniran prepis Weingartnovega pisma po odpravi v lavantinskem škofijskem arhivu je danes vložen na mesto škartiranega koncepta (Muzejski arhiv v Ljubljani, odd. Predsedstveni spisi ilir. gubernija, akt No. 180 de a. 1845).

Na to guvernerjevo opozorilo je odgovoril škof Kutnar iz Št. Andraža dne 5. marca 1845. Seveda je obljubil, da bo strogo pazil v smislu danega naročila. Slomška, ki o njem pravi, da je strogo natančen in zelo vesten duhovnik, je poklical na zagovor. Slomšek je izjavil, da razen ustnega razgovora z nekaterimi duhovniki ni v zadevi nameravanega društva niti od daleč kaj započel, da bi se moglo misliti na uresničitev njegovega predloga, ki naj o njem odločijo šele visoka oblastva. Škof pravi dalje, da je Slomšek za vse zadevne manifestacije in objave celo v javnih listih le z veliko nejevoljo zvedel in da jih kot skromen in tih duhovnik zelo obžaluje⁸⁾.

Vrhovni kancelar in predsednik Študijske dvorne komisije Karel grof Inzaghi⁹⁾ je dne 29. marca 1845 s svojo negativno odločbo pokopal nade, ki sta jih stavila v novo književno založništvo Slomšek in Caf. Dekret veli, da se snovanje statutarnega društva za razširjanje slovenskih ljudskih in premijskih knjig ne dovoli, ker se že samo z natančnim spolnjevanjem veljavnih predpisov in z dolžno skrbjo od strani ordinariatov zamore tudi brez takega društva doseči smoter, priti do dobrih premijskih knjig. Odlok Študijske dvorne komisije pravi dalje, da bi bilo v interesu obdarjencev samih prej želeti nemške kakor pa slovenske premijske knjige. Odlok utemeljuje odklonitev končno tudi iz razloga, ker se dozdeva, da namerava društvo v smer, ki bi glavni namen mogla potisniti v stran, kar bi potem ne rodilo ugodnih posledic: »weil endlich der Verein eine Richtung zu beabsichtigen scheint, welche den Hauptzweck bei Seite setzen, und nicht gedeihliche Folgen herbeiführen könnte«.

V tej poslednji zvezi bi končno vendarle mogli misliti, da sta na stališče Študijske dvorne komisije, oz. na predlog ljubljanskega gubernija vplivala oba Cafova »noviška« dopisa. Saj se v prvem (»Novice«, 1845, št. 3, str. 11) naravnost norčuje iz nemških premijskih knjižic, ki so šolarjem nerazumljive, pa jih zato kot neumne igračice v kot zmečejo: »ino prav, vsej néso za nič«. Kar vnebovpijoče se mu zdi, da se izdaja denar za tak prazen nič, ko mora mladež biti brez slovenskega berila.

Kakó je nemško birokracijo zadela zahteva po slovenskih knjigah in kako pozornost je vzbudila med njo, to nam prav neprikrito razodeva že prej omenjeno poročilo ljubljanskega policijskega ravnatelja Uhrerja, ki je bil o zadevi v splošnih obrisih poučen, dasi ni imel s Slomškovo vlogo nikoli neposrednega uradnega opravka. Uhrer se čudi, kako je mogel priti na misel ustanovitve društva za razširjanje slovenskih ljudskih in premijskih knjig baš vrhovni šolski nadzornik Slomšek, ki bi moral v tem svojem uradnem

⁸⁾ Kolacioniran prepis po konceptu v lavantinskem škofijskem arhivu se danes nahaja na mestu izločenega v Muzejskem arhivu, odd. Preds. spisi ilir. gubernija, akt št. 304 ex a. 1845.

⁹⁾ Zadevo je reševala Študijska dvorna komisija in ne predsednik vrhovnega policijskega urada Sedlnitzky, kakor meni dr. Prijatelj (Predzgodovina ustanovitve »Slovenske matice«, str. 4).

svojevstvu prav posebno delovati za razširitev znanja nemškega jezika. Pravi dalje, da prepušča višji modrosti v presojo, če ni pri tej posebni ljubezni na mestu dvom glede primerne nadzorstva nad točnim izpolnjevanjem veljavnih šolskih predpisov; tudi ni neosnovana bojazen, da bo na področju ljubljanskega gubernija, kjer je več kot tretjina duhovnih brez rednih šol, že tako ali tako na deželi malo razširjena nemščina polagoma pozabljena in bodo na ta način izpodlele vladi njene dobre namere¹⁰).

Pri taki germanizatorični miselnosti avstrijskih uradnih krogov je seveda razumljivo, da jim je bil prav tako malo po godu tudi drugi Cafov dopis v »Novicah« z dne 19. februarja 1845. Morda jih je le-ta še bolj razburil nego prvi, ker je indiskretno načel vprašanje podjetja, ki je bilo pri vladi šele v obravnavi, razburil pa še bolj radi poziva na slovensko duhovno in materialno skupnost, ki jo naj novo založništvo predstavlja. Kaj takega pa je bilo takoj nevarno za obstoječi red, ker bi s tem novo društvo prešlo v drugo smer in potisnilo v stran svoj glavni smoter, česar so se bali pri Študijski dvorni komisiji, ki je morda videla v društvu že prve tipalke panslavističnega strašila, na kar nas vsaj opozarja spredaj omenjeno Uhrerjevo poročilo.

Argumentacije v odloku Študijske dvorne komisije ljubljanska vlada ni sporočila škofu Kutnarju in zato zanjo tudi Slomšek ni nikoli zvedel. To obvestilo ugotavlja zgolj suho dejstvo, da Študijska dvorna komisija ne more privoliti v zaprošeno statutarno društvo za razširjanje slovenskih ljudskih in premijskih knjig in da je treba zato opustiti nadaljnje snovanje tega društva¹¹).

Slomšek sam je bil začuden, »da je dvorni odbor za nauke našo prošnjo za izhajanje knjig odbil, ne da bi navedel vzrok«. Tolažil se je sicer, da mu je odvzeto težko breme, vendar je potožil svojemu prijatelju, da je »žalibog pa tudi dobra stvar pokončana. Pojedini uporabljamo svoje moči ter omagujemo. To vidijo sovražne sile in zabranjujejo vse dobro pod najrazličnejšimi razlogi. Vendar me to ne bo zadrževalo, po močeh delovati k večji božji časti in v blagor ljudstva, med kojega me je postavila previdnost. Naše načelo bodi: Malo govoriti, veliko storiti, vse pretrpeti.«¹²)

Že iz tega pisma je razvidno, kako ga je prepoved bolela. Še bolj jasen dokaz pa nam nudi stavek iz poročila že imenovanega dr. Uhrerja Sedlnitzkemu, kjer pravi, da se je sicer mirni Slomšek ob odklonitvi svojega projekta baje tako razburil, da se je želel vrniti na deželo v dušno pastirstvo, da bi mogel tako vsaj nekaj delati, namesto da bi kot kanonik in vrhovni šolski nadzornik spleenil¹³).

O usodi svoje prošnje je Slomšek obvestil Bleiweisa, ko se je meseca

¹⁰) Prijatelj, Bleiweis in drugi — pred policijo, o. c., str. 258.

¹¹) Gubernialni odlok z dne 15. aprila 1845 v Muzejskem arhivu v Ljubljani, odd. Predsedstveni spisi ilir. gub., No. 434 de a. 1845.

¹²) A. Medved, Knezoškof Anton Martin Slomšek, str. 54.

¹³) Prijatelj, Bleiweis in drugi — pred policijo, o. c., str. 255.

maja mudil v Ljubljani, kamor je spremljal svojega bolnega škofa. Bleiweis piše 13. junija 1845 o tej odklonitvi Veseln-Koseskemu, češ da s 'Slovensko Matico' ne bo nič, ker za čudo ni bila potrjena: panslavizem da je pošast, ki se je boje, pa čeprav pri nas gotovo nihče na to ne misli¹⁴⁾.

Toda Slomšek ni odjenjal. Čisto po Bleiweisovih besedah v omenjenem pismu Koseskemu se je odločil, da bo izdajal knjige brez društva, če že društva nočejo dovoliti. Tako so izšle kot skupen zbornik že za prihodnje novo leto (1846) »učiteljem in učencem, staršem in otrokom v pouk in za kratek čas« njegove »Drobtince«, ki so z nadaljevanji vred doživele skupaj 31 letnikov. Kljub temu pa se je Slomšek še vedno rad povračal nazaj na svojo priljubljeno misel poljudnoliterarnega društva za širjenje dobrih nabožno-poučnih in cenениh knjig med preprostim ljudstvom. Zato se je z veseljem pridružil Korošcem Majarju, Einspielerju in Janežiču, ki so snovali tako društvo. Poleti 1851 je izšel v »Slovenski bčeli« zadevni oklic, ki opozarja kot na vzor na češko društvo sv. Janeza Nepomuka v Pragi in na podobna nemška poljudnoliterarna društva. Iz tega načrta je nastalo v prihodnjem letu društvo sv. Mohorja, ki ga je potrdila celovška deželna vlada 28. avgusta 1853.

Priloga.

Slomškova prošnja za dovolitev Društva za izdajanje dobrih ljudskih knjig v slovenskem jeziku in pravila tega društva.

Hohe kais. kön. Illyr. Landesstelle!

Nach dem § 414. der pol. Schulverfassung ist es dem Ordinariate zur Pflicht gemacht, mit aller Sorgfalt dahin zu wirken, daß lehrreiche und erhauliche Werke, welche als Prämien ganz geeignet sind, ausgewählt oder verfaßt, und nach und nach eine angemessene Auswahl und Abwechslung von Prämienhüchern zu Stande gebracht werde, welche gehörig hekannt zu machen und als Schulprämien zu verwenden seyen.

So groß die Auswahl der Prämienhücher in deutscher — so klein ist die Anzahl derselben in slovenischer (windischer) Sprache.

Der gehorsamst unterzeichnete Diözesansschulen-Oberaufseher sieht es für seine Pflicht an, diesem wesentlichen Bedürfnisse durch Begründung eines Vereines von Mitgliedern hleibend abzuhelfen, deren Aufgabe es seyn solle, nützliche, erhauliche Volks- und Prämienhücher zu verfassen, in den Druck zu legen und nm den möglichst billigsten Preis unter das Volk zu bringen.

Indem der gehorsamst Unterzeichnete die Zusage mehrerer tüchtiger Mitarbeiter erhalten, und sich einer vielseitigen Theilnahme an der Verhreibung solcher, nach den Bedürfnissen der Zeit und des Landes verfaßten Bücher versichert hat, so waget derselbe im Anschlusse die dießfalls als nothwendig erachteten Vereins-Statuten Hochdahin mit der unterthänigsten Bitte vorzulegen:

Eine Hohe k. k. Landesstelle geruhe solche zu prüfen, und um so mehr gnädigst zu genehmigen — auch nöthigen Falls allerhöchsten Ortes zur Kenntniß an bringen, als die erwünschten Bücher nur mit der gesetzlichen Druckhewilligung aufgelegt, und durch die betreffende Diözesanschulenaufsicht mit Beihülfe der Theilnehmer

¹⁴⁾ Prijatelj, o. c., str. 247, 254.

auf die wohlfeilste Art zur Beförderung des Schulwesens und einer wahren Volkshildung verbreitet werden sollen.

St. Andreä im Lavantthale am 6. Jänner 1845.

Anton Slomschek m. p.
Domherr und Diözesan-
Schulenoheaufseher.

N a h r b t u v l o g e :

An das Hohe kais. kön.

Illyr. Guhernium

zu Laibach.

Anton Slomschek, Domherr von Lavant und
Diözesan-Schulen-Oberaufseher

Bittgesuch um Genehmigung eines
Vereines zur Verbreitung guter
Volks- und Prämienbücher, unter
Vorlage der Statuten.

Statuten

des Vereines zur Herausgabe guter Volkabücher in slowenischer Sprache:

Zweck des Vereines.

1. Fähige talentvolle Männer zur Verfassung guter zeitgemäßer Bücher, — besonders Prämienbücher, aufzumuntern, und zu unterstützen.
2. Gute zweckmäßige Bücher zur Drucklegung gemeinschaftlich zu bestimmen.
3. Die Kosten der Auflage durch einen jährlichen Pränumerationserlag gemeinschaftlich zu decken.
4. Die Verbreitung der Bücher unter dem Volke zu befördern.
5. Die Sprache durch gegenseitige Annäherung der Hausdialekte allgemein verständlicher und geläufiger zu machen.

Mittel zu diesem Zwecke:

1. Die Leitung dieses Zusammenwirkens zur Verbreitung guter Volks- und Prämienbücher liegt unter der Aufsicht der hohen Staatsbehörden in der Amtswirksamkeit der betreffenden Diözesan-Schulenoheaufsicht und der Distrikts und geistlichen Ortsschulenvorsteher, welche in ihrem Umkreise für thätige Mitarbeiter und zahlreiche Theilnehmer zu sorgen haben.
2. Jeder Theilnehmer erlegt im Voraus jährlich den einfachen Beitrag mit 2 F. CMze oder einen gleichmäßig mehrfachen Erlag zur gemeinschaftlichen Deckung der Druck- und Einhandkosten an den nächsten Herrn Pfarrer und dieser bei den betreffenden Herrn Schuldistriktsvorsteher mit der schriftlichen Angabe des Einhandes, in dem er die Bücher zu erhalten wünschet, und bringet zugleich jene Bücher in Vorschlag, welche der Theilnehmer entweder neu verfaßt, oder aus andern Sprachen übersetzt, oder wieder aufgelegt zu haben verlangt.
3. Die Herrn Schuldistriktsvorsteher übermitteln die gesammelten Beiträge mit Ende eines jeden Semesters mit dem Verzeichnisse der Theilnehmer an die Diözesan-Schulenoheaufsicht und bringen ihre Vorschläge mit Berücksichtigung der übrigen Theilnehmer ihres Distriktes vor, benennen die ihnen allfällig bekannten Verfasser oder Übersetzer wünschenswerther Bücher, wie auch die dazu dienlichen Werke.
4. Die Drucklegung der Bücher wird nach gegenseitiger Verständigung von der Diözesan-Schulen-Oberaufsicht bestimmt, besorgt und auf geeignetem Wege an die Theilnehmer befördert.

5. Um die Wohlfeilheit der Volksbücher zu erzielen, wird der Preis derselben dadurch bestimmt, daß man die Verlagskosten bloß um den 4. Theil erhöht und darnach die Anzahl der Druckhögen jener Bücher berechnet, welche für ein Jahr aufgelegt und an die Theilnehmer vertheilt werden.
6. Jeder Theilnehmer erhält halbjährig für seinen Beitrag an neu aufgelegten Büchern bei 40, somit alljährlich gegen 80 Druckhogen in saubern steifen Papier-Einbände zur beliebigen Verfügung; nach Maßgabe eines höhern Erlages aber auch eine gleichmäßig größere Anzahl von eben dem Vorsteher, bei welchem der Beitrag erlegt wurde. Sollten die Einbände mehr kostbar geliefert werden, so wird der Mehrbetrag nachgezahlt.
7. Vom allfälligen Reinertrage solle ein Drittel zur Auflage kleiner Piegen und heiliger Bilder zur Vertheilung an die Theilnehmer, zwei Drittel aber zur Kreirung eines Fonds verwendet werden, um mit der Zeit auch für die Slowenen Innerösterreichs nach dem Vorbilde der Häredität des heil. Johannes in Böhmen, durch allfällige Wohlthäter eine Anstalt zu Stande zu bringen mit den Kapitals-Interessen gut katholische Bücher zu vertheilen.
8. Die Rechnung über Empfang und Ausgabe soll mit jedem Solarjahre durch die Diözesan-Schulenaufsicht gelegt und einem der folgenden Werke zur Einsichtnahme der Theilnehmer im Anhang beigegeben werden.
9. Die Herrn Verfasser und Übersetzer guter Volksbücher werden nach Thunlichkeit entweder im Gelde, oder mit Freixemplaren ihrer aufgelegten Schrift honorirt; sollten sie aber großmüthig das Honorar zum Besten der Herausgabe mehrgenannter Bücher bestimmen, so erhält der Verfasser eines neuen Buches 12, der Übersetzer aber 6 schön gehundene Exemplare als Anerkennung.

Allfällige Werke und Hilfsbücher werden den Mitarbeitern nach Bedarf zugetheilt.
St. Andreä am 6. Jänner 1845.

Anton Slomšek m. p.

Diözesan-Schulen-Oberaufseher.

Zusammenfassung.

A. M. Slomšek's Verein zur Herausgabe von Volksbüchern.

Mit fortschreitendem Ausbau des Volksschulwesens unter den Slowenen in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts machte sich immer mehr der Mangel an geeigneten und billigen Büchern, die man dem Landmann in die Hand geben könnte, fühlbar. Nach dem Vorbild des von den Mechitaristen im J. 1830 gegründeten Vereins zur Aushreitung guter katholischer Bücher sowie nach dem bewährten Muster der böhmischen Heredität des hl. Johannes wollte der bekannte Förderer des Schulwesens A. M. Slomšek einen ähnlichen Verein zur Herausgabe guter Volks- und Prämienbücher in slovenischer Sprache gründen.

Der Verfasser verfolgt die Schicksalswege des diesbezüglichen Gesuches vom 6. Jänner 1845, welches Slomšek beim k. k. illyrischen Gubernium in Ljubljana eingereicht hat. Die Studienhofkommission, der die Angelegenheit vom Gubernium zur endgültigen Entscheidung vorgelegt wurde, hat das Gesuch abweislich beschieden. Wie so manche Bureaukraten im Lande, so haben auch die Zentralstellen in Wien als die erste und vorzüglichste Aufgabe der Elementarschulen die Verbreitung der deutschen Sprache auch auf dem flachen Land angesehen. Slovenische Prämienbücher schienen diesem Endziele hinderlich, von der Auflage neuer, billiger Bücher in der Nationalsprache meinte die Studienhofkommission, daß sie kaum gedeihliche Folgen herbeiführen könnten.

Dies war ja ganz im Einklang mit dem Regierungssystem der vormärzlichen Machthaber in Österreich, die jede und auch die leiseste Regung nationalen Lebens unter den Völkern als der allgemeinen Ruhe und Ordnung gefährlich unterdrücken wollten.

Prešeren in Kranj 1846—1849.

Dr. Jos. Ž o n t a r, Kranj.

Izmed novih podeželskih advokatur, ki so bile ustanovljene januarja leta 1846. na Kranjskem, je prišel za Prešerna v poštev samo Kranj¹⁾.

Bil je sicer s svojimi 2008 prebivalci (l. 1846.)²⁾ malo mesto, toda imel je močno tržno sfero. Velik del meščanstva se je bavil s poljedelstvom. Poleg lastnih zemljišč so imeli tudi podložniška zemljišča v kupnem pravu. Peščica bogatejših meščanov je uživala t. zv. gilde s podložniki in desetinarji (Florian, Mayr, Pleiweiss)³⁾. Kranj je bil največje tržišče za žito v deželi, čigar žitni kup so priobčevale kot merodajnega tudi ljubljanske »Novice«⁴⁾. Na letnih sejnih za žito in živino so prihajali nakupovat celo iz Salzburškega in Tirolskega, na jesenski semenj za med pa iz Gornje Avstrije in Bavarskega. Ker še ni bila izpeljana železnica v Trst; je dajalo zaslužka tudi prevoznništvo od Trsta v Celovec (Jak. Jalen).

V obrti je prevladovalo rokodelstvo, ki je imelo svoje težišče bolj v okolici kakor pa v mestu (sitarstvo v Stražišču in Bitnju, platnarstvo in izdelovanje volnene preje v Besnici, okolici Naklega, Velesovega in Smlednika)⁵⁾. Podjetniki-založniki v Kranju so nakupovali surovine na debelo iz inozemstva ali drugih pokrajin države, jih porazdelili med rokodelce in prevzemali izgotovljene izdelke od njih. Trgovino s siti sta vodila Konrad in Rudolf Loker ter Gašper Prevc. Volnene odeje sta prodajala Karel Florian in Valentin Pleiweiss, ki je izročil podjetje sinu Konradu⁶⁾. Izdelki so uživali dober sloves in so bili odlikovani na obrtnih razstavah l. 1838. v Celovcu, l. 1841. v Gradcu, l. 1844. v Ljubljani in l. 1845. na Dunaju⁷⁾. Posebno donosen je bil zakup raznih javnih dajatev in prevzem javnih del, n. pr. gradnja ljubeljske ceste, popravilo mostov, vodnjaka, naprava mestnega tlaka. Takih del so se lotevali

¹⁾ Kidrič Fr., Prešernove odklonjene prošnje za advokaturo, RZD III. (1926), 45 sl.; isti, Prešeren I. (1936), 357 sl. št. 49.

²⁾ Predsedstv. spis ilir. gub. št. 1390 iz 1848 (v Nar. muz. v Ljubljani).

³⁾ Primer. Schiviz, Adel in den Matriken d. Herzogtums Krain 502 sl. in zemljiške knjige posameznih gillt v registraturi sreskega sodišča v Kranju.

⁴⁾ Bericht d. Handels- u. Gewerbekammer f. d. Kronland Krain zu Laibach über den Zustand d. Handels u. d. Industrie im J. 1851, Laibach 1852, 6, 16, 20 sl.; Mal Jos., Zgodov. slov. nar. 361; Polec J., Kraljestvo Ilirija I. 1925, 216. — Spis z dne 20. okt. 1827, arh. ilir. gubern. fasc. 28 št. 112 (1827).

⁵⁾ Slokar Iv., Geschichte d. österr. Industrie u. ihrer Förderung unter K. Franz I. Wien 1914, 627 sl., 382.

⁶⁾ Slokar I., o. d.

⁷⁾ Bericht über sämtliche Erzeugnisse, welche für die dritte, zu Laibach im J. 1844 veranstaltete... Industrieausstellung d. Vereins zur Beförderung u. Unterstützung d. Industrie u. Gewerbe in Innerösterreich... eingeschickt worden sind. Grätz 1845, XIII sl., XXV sl., XXX sl., XXII, 80 sl., 84 sl., 91; Novice II (1844), 178, 191, 199, III (1845), 106.

zlasti Jakob Jalen, Franc Mayer in Fidelis Terpinec, ki se je pa preselil v Ljubljano, kjer se je uveljavil kot industrijalec⁸⁾.

Toda mestno gospodarstvo je stalo na trhljib tleh. Dohodkov, ki so izvirali iz srednjega veka, je bilo vedno manj. Država je vzela mestu že l. 1807. mitnici v Kranju in Medvodah. Odškodnina, ki mu jo je odkazala l. 1824., ni zadoščala za kritje ogromnega mestnega dolga v znesku nad 21.000 gl.⁹⁾ Kljub veliki zmedi v premoženjski upravi so vladale pri občini še vedno patriarhalne razmere, ker so reševali javne stvari v prijateljski družbi in so bile odboroze seje le neka formalnost. Tako je razumljivo, da je mogel l. 1832. prepisati Blaž Terpinec svojo usnjarno in mlin za ježice v Lajhu pod Kranjem na Karla Florianana ml. kot neobdelan svet z vrednostjo 8 gl. 12 kr. in ne po dejanski vrednosti 4000 gl.¹⁰⁾

Zaradi neurejene mestne uprave ni obnovila avstrijska vlada magistrata v Kranju, ki so ga ukinili Francozi l. 1811.¹¹⁾ Gubernij je sicer nameraval v letih 1833 in 1838 izvesti likvidacijo mestnega premoženja, toda mestna blagajna ni zmogla stroškov za uradno komisijo¹²⁾. Važne izpremembe so se obetale l. 1844., ko je postal Kranj sedež državnega okrajnega komisariata 2. razreda. L. 1826. so bili združili kranjsko in velesovsko okrajno gosposko pod imenom Združena velesovska okr. gosposka v Kranju¹³⁾. Zanjso so uredili l. 1827. uradne prostore v hiši Jak. Jalena (Glavni trg 130, danes Prešernova 1). V pritličju je bila davkarija, v prvem nadstropju uradni prostori komisarja in sodnika, v drugem pa zasebno stanovanje komisarja. Uradnikom, ki jib je postavljalo kameralno oblastvo, je postal prostor pretesen, ker so se nahajali v poslopju tudi zapori. Zato so jih premestili deloma v Pečnikovo hišo št. 166 (danes Bleiweisova 23). Za nevarne delinkvente pa so prezidali stari mestni stolp v Pungertu v ječo.

Ivan Pajk, ki je bil novembra 1844 imenovan za prvega vodjo drž. okrajnega komisariata v Kranju, pa je odločno zahteval, da se poiščejo novi prostori. Jakob Jalen, ki je želel obdržati urad v hiši, je obljubil prezidati svoje tri srednje hiše št. 130, 129 in 128 (danes Prešernova 1, Mestni trg 19, Layerjeva 2) v enotno uradno poslopje, ako sklene državna uprava najemno pogodbo za daljšo dobo. Proti njemu je nastopil kranjski poštar Josip Skarja, ki je ponudil poštno poslopje v bivšem kapucinskem samostanu (Kokriško predmestje 29, danes Vidovdanska 3). S tem je bilo sproženo vprašanje pre-

⁸⁾ Primer. Andrejka R., Fidelis Terpinec, Kronika slov. mest 1934, 114 sl.

⁹⁾ Primer. spise 28. jan. 1824, v mestn. arh. Kranj, 23. febr. 1825 istotam; 25. avg. 1825 v arh. ilir. gub. fasc. 33 št. 60.

¹⁰⁾ Primer. arh. ilir. gubern. fasc. 15 št. 9 iz 1845.

¹¹⁾ Primer. istotam fasc. 18 št. 71 iz 1824.

¹²⁾ Primer. dopise od 12. in 29. dec. 1838 v arh. ilir. gub. fasc. 33 št. 260.

¹³⁾ Polec J., Kraljestvo Ilirija 213 sl., 240 sl., 249, 251 op. 1; Mal Jos., Zgodov. slov. nar. 242.

¹⁴⁾ Primer. poročilo od 14. nov. 1845 v arh. ilir. gub. fasc. 34 št. 191.

mestitve komisariata iz mesta. Meščani so večkrat ugovarjali proti temu in predložili junija 1845 guvernerju baronu Jožefu Weingartenu izjavo, ki jo je podpisalo 109 oseb¹⁵⁾. Poudarili so, da poštno poslopje nikakor ni primerno za uradne prostore, ker ni varno pred požarom in vlomom.

Nasprotje med mestnim predstojništvom in komisarjem Pajkom je naraslo, ko je odredil okrožni glavar za Gorenjsko v Ljubljani, da se morajo vršiti vse licitacije mestnih dohodkov pri komisariatu in ne več na občini, da se preprečijo s tem poneverbe in nedovoljeni dogovori članov predstojništva¹⁶⁾. Pajk je pričel vobče postopati z mestno občino, kakor da bi bila popolnoma podrejena drž. oblastvu. Ukazal je, da morajo vložiti vse račune, poročila in vse spise preko komisariata, iz mestne blagajne smejo izplačati le na podlagi potrdila, ki ga je vidiral komisar. Tako omejevanje mestnega zastopstva ni bilo utemeljeno v določilih naredbe z dne 22. novembra 1814. Zato je okrožni glavar na pritožbo Kranjčanov proti Pajku odločil, da sme komisar izvesti preiskavo le tedaj, ako obstaja utemeljen sum poneverbe ali nepošteno premoženjske uprave.

Takšne so bile prilike v Kranju, ko je prejel Prešeren 1. septembra 1846 obvestilo, da je imenovan za deželnega odvetnika v Kranju¹⁷⁾. Že naslednji dan si je izposodil pri dr. Fr. Rusu 200 gl., da plača takee, poravna druge obveznosti in se preseli v Kranj¹⁸⁾. V drugi polovici septembra je odšel v Kranj s »trebuham za kruham«¹⁹⁾. Kranj je že takrat potreboval odvetnika v svoji sredi, da ne bi bilo treba ljudem hoditi v Ljubljano²⁰⁾. Prešeren je privedel s seboj sestro Katro in Andreja Rudolfa, nezakonskega sina Andreja Smoleta in Marije Rudolf²¹⁾. Stanovanje in pisarno je najel v bližini komisariata, pa ne ob cesti, ki pelje na Glavni trg, marveč v Kokrski (Svinjski) ulici št. 181 (danes Bleiweisova 8) v hiši Fr. Mayrja. Na poti do sodišča je uporabljal prehod, ki je bil poleg hiše št. 181 (danes Prešernova 14)²²⁾.

Novi odvetnik se je moral tudi udeleževati družabnega življenja, ki se je ravno takrat premaknilo z mrtve točke. Brata Loker in gradbeni asistent Franc Potočnik so pokrenili jeseni 1846 ustanovitev bralnega in zabavnega društva kazine²³⁾. Pobudo zanj je dal po Potočnikovem poročilu v »Novicah« major Vaclav Stranski²⁴⁾. V društvenih prostorih na Mestnem trgu 2 so se zbirali

¹⁵⁾ Vloga od 2. jun. 1845 istotam.

¹⁶⁾ Arh. ilir. gub. fasc. 33 št. 118 iz 1846.

¹⁷⁾ Mal J., Prešernovo odvetništvo in še kaj, DS XXXXII (1929), 308.

¹⁸⁾ Žigon A., Zapuščinski akt Prešernov, Jahresbericht gimnazije v Kranju 1904, 37.

¹⁹⁾ Tako Prešeren v pismu 5. febr. 1847 Vrazu; Kidrič Fr., Prešeren I. 360 št. 51.

²⁰⁾ Novice IV (1846), 160 od 7. okt.

²¹⁾ Jelovšek E., Spomini na Prešerna, Ljubljana 1903, 37; Zupan T., Lenka Prešernova o bratu (Mohorjeva knj. 57), 28 sl.; Kidrič, A. Smole, »Jutro« 30. maja 1926.

²²⁾ Žigon, o. d. 39; primer. zapiske A. Koblarja v starem statusu animarum kranjskega župn. arh. pri hiši št. 181.

²³⁾ Arh. ilir. gub. fasc. 54 št. 26 iz 1846.

²⁴⁾ Novice V. (1847), 68; P—k = Potočnik.

skoraj vsak dan člani, da čitajo ne le domače časopise, marveč tudi ogrske in inozemske, ki jih je predhodno cenzuriral društveni kurator komisar Pajk. Cenzor je strogo pazil, da ne bi dobili meščani prepovedane časopise, brošure in knjige v roke. V predpustu so prirejali plese, ki se jih je udeleževal tudi Prešeren. Zanj se je zanimala Marija pl. Vest por. Gasparini iz Šentpetra pri Kranju, na katero utegnejo meriti Prešernovi verzi »Eno rož'co m'je dala«²⁵). Tudi kazinska uprava je prišla s Pajkom navzkriž, ker ni dovolil obrtnega dovoljenja društvu, ki je želelo ob predpustnih veselicah postreči članom z jedjo in pijačo²⁶).

V kazini se je mogel seznaniti Prešeren tudi s kranjskim kaplanom Kajetanom Hueberjem, ki je oktobra 1846 zaprosil pri guberniju za dovoljenje, da bi smel izdajati versko-književni tednik »Apostel Kranjski« z literarno prilogo »Iskre«. Ako je poudaril v prošnji, da ima zagotovljene najboljše sotrudnike, ali ne bi človek menil, da je imel v mislih pri tem tudi Prešerna? Gubernij je odstopil Hueberjevo vlogo škofu Wolfu, ki je izjavil, da manjka prosilcu za urednika potrebna razsodnost, ter predlagal, naj odkloni gubernij prošnjo, ne da bi pri tem omenil ljubljanskega škofa²⁷).

Prešeren si je pridobil v kratkem obsežno klientelo. Potreboval je še drugega pisarja in sprejel Pavla Sokliča iz Kranja. Pregled Prešernovih odvetniških poslov bo šele takrat možen, ko bodo dostopni vsi njegovi odvetniški spisi, ki so še ohranjeni. Iz njegovega stroškovnika²⁸) se ne da ugotoviti pravna narava sporov. Zdi se, da tvorijo manjši del kmečke pravde, večji pa trgovske zadeve (iztirjanje dolgov n. pr. v Sisku²⁹), konkurzi itd.). Med svoje kliente je mogel šteti najodličnejše zastopnike poslovnega sveta, trgovce in industrijce v Kranju (Floriana, Pleiweissa, Fr. Mayrja, V. Killerja, St. Killerja), v Trziču (Mallyja, Peharca, Pollaka, Jos. pl. Dietricha), na Savi pri Jesenicah (V. Rudarda), pa tudi zastopnike zemljiških gospodov (pl. Pagliaruzija, Zoisa, blejsko graščino³⁰). Med nekaterimi klienti in Prešernom so se razvili skoraj prijateljski odnošaji. Med take pesnikove stranke je spadal n. pr. Hieronim Ullrich, ki je bil sprva upravitelj blejske graščine, pozneje pa ravnatelj Zoisove fužine na Javorniku. Imel je bogato knjižnico nemških, francoskih in italijanskih klasikov ter zgodovinskih del, ki jo hrani njegova hči Franciška

²⁵) Marija pl. Vest je bila hči Jožefa pl. Vest, profesorja za kmetijstvo na ljubljanskem liceju in lastnika gradu Šentpetra (Schrottenthurn) pri Kranju; primer. Schiviz, Adel in Matriken Krains 324. O pesmici primer. Kidrič, Prešeren I. 228. Pokojna gospa Helena Pavšlar mi je zatrjevala, da merijo verzi na pl. Veslovo, kakor je slišala od Gabriele Skarja. Marija pl. Vest je tudi priredila melodijo k pesmi »Luna sije«; primer. Žigon A., Fr. Počtnik iz svojih spominov o Prešernu, DS XXXVIII (1925) 278.

²⁶) Dopis od 17. sept. 1847 v arh. ilir. guh. fasc. 32 št. 235 iz 1847.

²⁷) Mal J., Slavinja, Apostel Kranjski in Iskre, Čas XX (1925), 249; isti, Zgodov. slov. nar. 358 sl.; primer. še akt od 25. okt. 1846 v ljnhlj. škof. arhivu, oddelek Kranj.

²⁸) Žigon, Zapuščinski akt 23—27.

²⁹) Kidrič, Prešeren I. 360.

³⁰) O industrijcih in trgovcih primer. Slokar, o. d.

Ullrich v Kranju. Njemu je podaril Prešeren v spomin rokopis »Nebeške proces'je«³¹⁾. V Kranju se je najtesneje priključil Karlu Florianu, ki je bil osem let mlajši od njega. Po dovršenem liceju je vstopil Florian l. 1829. v trgovino svojega deda Blaža Terpinca ter mu pomagal v knjigovodstvu. L. 1834. je nadaljeval svoje študije na juridičnem oddelku vseučilišča v Inomostu³²⁾. V naslednjih letih je potoval po južni Nemčiji³³⁾. Doma so imeli Florianovi ne samo lepo knjižnico, ampak tudi rodbinski arhiv, ki je še v drobcih ohranjen³⁴⁾.

Prešeren je čutil nevzdržnost obstoječega političnega, gospodarskega in socialnega stanja. Prijazno je ravnal s kmeti in sočustvoval s težo njihovih bremen. Iz njegove pisarne je izšla zamisel napraviti konec dajatvam desetine, ki jo je odrajtovalo 106 kmetov, oziroma meščanov kranjskemu dekanu Jos. Dagarinu. Fr. Mayr in Karel Florian sta izvedla potrebno agitacijo, da se skupno odreče dajatev. 6. januarja 1848 je vložil Prešeren kot pravni zastopnik skupine desetinarjev t. zv. pozivno (ugotovitveno) tožbo, s katero naj bi se ugotovilo, da ne obstaja dolžnost dajati desetino³⁵⁾. Ker je bila kranjska fara inkorporirana mizi ljubljanskega škofa in je moral vsakokratni kranjski župnik plačevati dajatev (pensio) v znesku 217 gl. 50 kr. škofu, je bilo pristojno za to pravdo mestno in deželno sodišče v Ljubljani³⁶⁾. Toda Dagarin ni ugovarjal proti sprejemu tožbe pri okrajnem sodišču v Kranju. Šele na naroku 25. februarja 1848 je prigovarjal zastopnik komorne prokurature nepristojnost (exceptio fori incompetentis), Prešeren pa je prijavil apelacijo³⁷⁾. Nadaljevanje pravde so prehiteli marčni dogodki.

Vsako mesto je doživelo prevratne dneve marca l. 1848. na poseben način³⁸⁾. V Kranju so občutili težo razmer najbolj mali obrtniki, ki jih ni več ščitila cehovska vez proti novim podelitvam obrtnih dovoljenj. Poleg tega so bili meščani vobče nezadovoljni s strogim komisarjem Pajkom. Ko sta

³¹⁾ Zdaj v drž. bibl. v Ljubljani.

³²⁾ Arh. ilir. gub. fasc. 56 št. 10.

³³⁾ Po zapiskih Fr. Pirca od 8. avg. 1901, ki sem jih našel med Koblarjevo zapuščino. Vsebujejo tudi prepise cehovskih svoboščin iz Florianovega arhiva; po natisku »Zgodovine mesta Kranja« jih prepustim drž. biblioteki v Ljubljani, kamor Koblarjeva zapuščina spada.

³⁴⁾ Zdaj lasti g. T. Pavšlarja v Kranju.

³⁵⁾ O tej tožbi primer. akt od 4. febr. 1848 v arh. ilir. gub. fasc. 40 št. 243 in v škof. arhivu v Lj. št. 2958 oddelek Kranj, s seznamom 106 desetinarjev z dne 12. avg. 1847, spis od 15. jun. 1848 v žup. arh. v Kranju. O pozivni tožbi glej Neumann G., Kommentar zu dem Zivilprozeßgesetz von 1. Aug. 1895 389 sl. 954, 965, 972 (negativna ugotovitvena točka).

³⁶⁾ Arhiv ilir. gub. fasc. 40 št. 156 iz 1820 in 40 št. 239 iz 1841.

³⁷⁾ Primer. spis od 6. jul. 1848 v škof. arh. v Ljubljani, odd. Kranj.

³⁸⁾ O marčnih dogodkih so ohranjeni spomini Mibaela Pučnika (Slovenec 21. marca 1913), Karla Floriana ml. (Iz življenja pesnika Franceta Prešerna, Gorenjec VIII [1907], št. 19) ter uradni dopis komisarja Paukerja iz l. 1852 (tajni predsedstv. spisi ilir. gubernija št. 50 iz 1852). Vloga Prešernova, ki sem jo našel v arb. ilir. gub. fasc. 34 št. 191 (7. jun. 1848), dokazuje, da so Pučnikove navedbe popolnoma verodostojne. O težkem položaju obrtnikov primer. Mal Jos., Zgodov. slov. nar. 648; o marčnih dogodkih istotam 671 sl.

prinesla Rudolf Loker in Konrad Pleiweiss novico o padcu starega režima z Dunaja, kjer sta bila po trgovskih poslih, je hitel Florian sporočit vesti prijatelju Prešernu, ki je bil takrat nekaj bolan. Prešeren je veselo pozdravil politični prevrat, toda bil je prepričan, da ljudje še niso zreli za politično svobodo in da ne bodo znali izkoristiti pravic, ker so doraščali v popolni politični nevednosti.

V nedeljo 19. marca so izvedeli v Kranju o ljubljanskih demonstracijah. Kar na mah je bila tudi v Kranju množica nezadovoljnejšev skupaj. Pod vodstvom gostilničarja Ivana Holzerja in bivšega upravitelja na Golniku, Aleša Feldnerja, so navalili na stanovanje komisarja Pajka. Holzer je vpil: »Vnn s Pajkom, oblastva ni več!« Zahtevali so, da odstopi. Nato je odšla množica proti kazini. Dvignili so okr. sodnika Filipa Konšeka na rame in ga proglasili v mestni hiši za okr. predstojnika. Pajk se je bal za svoje življenje in je sporočil v Ljubljano, kakšna razburjenost je zavladala v Kranju. Pokretu proti Pajku se resnejši krogi izmed meščanov, med njimi tudi Prešeren, niso hoteli pridružiti, ker si od takšnega postopanja niso obetali trajnih uspehov. Tudi so se pričeli premožnejši meščani bati za svoje imetje, ako bi trajal nered dalje časa. Zato so sklenili ustanoviti narodno stražo.

»Mačja godba« proti Pajku ne bi imela večjih posledic, ako ne bi bil zbežal naslednji dan (ponedeljek 20. marca) kranjski davkar proti Ljubljani. V bližini Medvod je zadel na četo ulancev, ki jo je spremljal okrožni glavar baron Mac-Neven. Na davkarjevo lažno obvestilo, da je v Kranju izbruhnil upor in da teče kri, je pognala četa, da prispé čim prej v Kranj. Drveli so po roženvenskem klancu navzgor in zapazili množico ljudi na trgu. Nastavili so sulice. Še v zadnjem trenutku so spoznali, da gre za živahne sejmarje iz mesta in okolice, ki so prihiteli na ponedeljkov tedenski sejm. Da prikrije mučni položaj, je poslal okrožni glavar ulance na »Staro pošto«. Nato je klical mestno zastopstvo na odgovor zaradi neredov in ustanovitve narodne straže. Po njegovem ukazu je ostal Pajk še nadalje na svojem službenem mestu, »da bi postala vsemogočnost oblastva očitna«³⁹).

Narodno stražo so smeli ustanoviti v Kranju šele na podlagi ministrskega odloka z dne 4. aprila⁴⁰). Šele proti koncu meseca so bili gardisti primerno opremljeni in so prevzeli 22. aprila stražo pred mestno bižo. Maja je štela narodna straža dve kompaniji z 257 možmi in godbo 24 godbenikov. Glavni komandant je bil Konrad Loker, njegov pribočnik Ivan Holzer; stotnik prve kompanije je bil Jakob Jalen, druge pa Iv. Mavril Mayr, gostilničar in spediter v Savskem predmestju 10 (Ljubljanska c. 5). Prešeren ni spadal k častnikom

³⁹) Prešeren v omenjeni vlogi z dne 7. jun. 1848.

⁴⁰) O narodni straži primer. poročila Pučnikovo v »Slovenec« 21. marca 1913; Ovin v DS XXV (1912), 430, Novice VI (1848), 55 sl., 67 sl., 146, 174, 220; fasc. 33 št. 243 iz 1848 v arh. ilir. gubern.

narodne straže, bil je baje vojaški sodnik⁴¹⁾. Sprva je bila garda slabo oborožena. Baron Zois jim je prepustil lovske puške, ki so jih zaplenili njegovi čuvaji divjim lovcem. Narodna straža je zaprosila za 250 vojaških perkusijskih pušk iz skladišča v Ljubljani, toda te je rabil maršal Radecki za armado v Italiji. Šele po zmagi pri Custozzi jim je poslal iz Italije 200 pušk na kamen, ki so jih vzeli Piemontezom⁴²⁾.

Zavednega slovenskega meščanstva v Kranju takrat še ni bilo mnogo. Zato si je bil le ozki krog Prešernovih prijateljev in znancev svest, kaj je potrebno za bodočnost. V tem krogu so sestavili znamenito peticijo, ki jo je predložil Karel Florian, kot zastopnik mesta Kranja, 6. aprila 1848 na zadnjem zasedanju stanovskega deželnega zbora v Ljubljani⁴³⁾. Zahteve Kranjčanov se odlikujejo pred onimi drugih mest po obsežnosti in tehtnosti: o mestni samoupravi, o sekularizaciji cerkvenega premoženja v prid državi, ki naj plačuje duhovnike, o slovenskem šolstvu, ki naj bo kronano s slovensko univerzo v Ljubljani⁴⁴⁾. Na deželnem zboru pa niso hoteli postaviti kranjskih zahtev na dnevni red. Zato je K. Florian ponovno 11. aprila v »Laibacher Zeitung« zahteval, da se objavi cela peticija, ker se ne boji kritike izobraženih prijateljev domovine in napredka⁴⁵⁾.

Politični svobodoumni duh, ki so ga kazali pripadniki Prešernovega kroga v Kranju vedno odkriteje, je škodoval mestnemu zastopstvu v borbi z Jožefom Skarjo, ki je imel po svojem svaku Fidelisu Terpinu odlične zveze z visokimi uradnimi krogi v Ljubljani. Čeprav je izjavil gubernijski svetnik Friderik pl. Kreuzberg, da o kakšni premestitvi komisariata iz mesta ni govora, je odredil Mac-Neven z dvornim svetnikom Andrejem grofom Hohenwartom krajevni ogled v Kranju, h kateremu niso vabili nikogar od mestnega zastopstva in meščanov. Tako so dosegli, da ni bilo ugovorov. Gubernij je nato v začetku maja dovolil premestitev uradnih pisarn v predmestno hišo poštarja Skarje, sklenil z njim pogodbo za 20 let in mu izplačal 1000 gl. predujma za preureditev poštnega poslopja. Skarja pa je prevzel hišo svaka Terpinca v mestu št. 114 (danes Mestni trg 13).

Odgovor na ta postopek gubernija je bil krepak protest z dne 14. maja na naslov drž. prezidija, ki ga je sestavil Prešeren⁴⁶⁾ in ki ga je sopedpisalo 90

⁴¹⁾ V uradnem seznamu častnikov kranjske nar. straže od maja 1848 ni naveden Prešeren; primer. predsedst. spisi ilir. gub. št. 1390 iz 1848. Pučnik in Ana Jalenova poročata, da je bil Prešeren pri narodni straži; primer. »Slovenec« 21. marca 1913; Stelč Fr., Donesek k spominom na Prešerna, DS XXXXIII (1930), 309.

⁴²⁾ Predsedst. spis št. 2893 iz 1848.

⁴³⁾ Laibacher Zeitung 8. aprila 1848 št. 43; Apih Jos., Slovenci in l. 1848, Ljubljana 1888, 2. sl. K. Hugelmann, Die österr. Landtage im J. 1848 l. T., arhiv f. österr. Gesch. III. Bd. 1930, 1—495, Mal Jos., Zgodov. slov. nar. 760 sl.

⁴⁴⁾ Polec J., Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo, pos. odliš iz zbornika »Zgodovina slov. univerze v Ljubljani do l. 1929«, 56 sl.

⁴⁵⁾ Laib. Zeitung 11. aprila 1848 št. 44.

⁴⁶⁾ Vloga dne 14. maja 1848 v arh. ilir. gubern. v Ljubljani fasc. 34 št. 191.

meščanov. Med razlogi proti premestitvi poudarja Prešeren, da pričakujejo novo komunalno ustavo za mesto Kranj, da bo tukaj okr. kolegialno sodišče za razsojo zasebnopravnih sporov in porotno sodišče za kazenske zadeve. V mestni hiši bo komaj prostora za pisarne municípija in za porotne razprave. Za kolegialna sodišča, ki bodo vodila tudi hipotečne knjige, bodo potrebni večji prostori, kakor jih ima doslej okr. komisariat na razpolago. Ilirski guverner je obvestil Prešerna že 29. maja, da se ne ozira na ugovore proti sklenjeni pogodbi, da pa glede premestitve poštnega urada sploh ni pristojen. Odgovor je razburil meščane še bolj in dne 7. junija je krožila po Kranju spomenica na notranjega ministra na Dunaju, ki jo je podpisalo s Prešernom vred 80 meščanov⁴⁷⁾. V njej je razkril Prešeren zahrbtnost političnih oblastev od komisariata do gubernija v Ljubljani, njihovo zanemarjanje splošnih interesov mesta Kranja ter nesposobnost uradov, ki se je pokazala najbolj očitno ob znanih marčnih dogodkih. Ob koncu poudarja, da je doseglo razburjenje zaradi ravnanja oblastev toliko stopnjo, da utegne res priti do krvavega obračunavanja. Na to vlogo je zabtevalo ministrstvo, da se sistira preureditev poštnega poslopja in premestitev uradov. Toda kljub temu Skarja ni odstopil prostovoljno od veljavne pogodbe. L. 1849. so se preselili državni uradi v bivši kapucinski samostan, kjer je sresko sodišče še danes.

Ker je bila večina meščanov v Kranju z uradništvom vred odtujena slovenskemu življu, je obstajala nevarnost, da se udeleže volitev za frankfurtski narodni parlament⁴⁸⁾. Pri tem se je poslužila vlada precej priljubljene sodnika Konšeka, ki ni bil narodno zaveden. Toda mali krog narodnjakov okoli Prešerna (brata Loker, Pleiweiss), na deželi Jakob Strupi, posestnik iz Čirčič, ki je prihajal večkrat k Prešernu, mlajša duhovščina, kaplani: Luka Stanovnik v Šmartnem, Lovro Pinter v Predvoru, Jože Križnar v Šenčurju, Franc Bohinc v Tržiču in Valentin Ravnikar v Kokri, so vneto agitirali proti volitvam⁴⁹⁾. Uspehi so se pokazali dne 5. maja: izmed 121 volilnih upravičencev jih je prišlo 94, a 65 jih je protestiralo proti volitvam. Posebno odločno je nastopil kaplan Stanovnik kljub temu, da mu je hotel vzeti besedo dekan Dagarin.

Prešeren bi bil pripomogel k narodni zavednosti kranjskega meščanstva še mnogo, ako se ne bi pojavili pri njem proti koncu julija 1848 težji znaki njegove smrtonosne bolezni. S tem v zvezi utegne biti njegov poskus samomora v Jalenovi gostilni »pri Jelenu«⁵⁰⁾. Rešili so mu sicer življenje, toda vidno je hiral. Zdaj je postalo očitno tudi njegovo pomanjkanje gospodarskega duha.

⁴⁷⁾ Vloga z dne 7. jun. 1848 listam.

⁴⁸⁾ Apih J., o. d., 105 sl., 152 sl.; Mal Jos., Prešernovo odvetništvo in še kaj, DS XXXXII. 310; isti, Ljubljana in volitve za frankfurtski državni zbor, Kronika II (1935), 19 sl.; isti, Ljubljana in leto 1848, GMD XIV (1935), 119, 122.

⁴⁹⁾ Seznam članov »Slovenskega društva« v Ljubljani v muzej. arhivu. Kaplan Pinter je bil l. 1859. osumljen, da snuje slovensko državo; primer. Mal Jos., Zgodov. slov. nar. 947.

⁵⁰⁾ Kidrič, Prešeren v Laschanovi korespondenci, LZ LV (1935), 187.

Dasi je zaslužil kot odvetnik primerno dobro, je potrošil vse v družbi in ostal mnogo dolžan. Celo stanovanja ni plačal dve in pol leti⁵¹⁾.

Odkar je obležal jeseni l. 1848. na bolniški postelji, je šla njegova odvetniška kariera h koncu. Čim bolj pa je trpel Prešeren telesne muke in pomanjkanje, tem bolj se je poglobilo njegovo razmerje do vere, ki je tudi dolej kot vero svojih staršev in stricev-duhovnikov ni sovražil. V tem oziru tudi zapisek v dnevniku zdravnika Tomaža Pirca⁵²⁾, da je pošiljal pesnik mežnarja namesto sebe k maši, ni veliko drugega kakor izraz cinizma, ki se da razložiti tudi iz nasprotstva do dekana Dagarina. Morda je igrala pri notranji preusmeritvi Prešerna na njegovi smrtni postelji posebno vlogo Ana Jalenova, ki je izkazala pesniku mnogo dobrega v najtežjih dneh, pa nam tudi ohranila zadnje njegove izreke⁵³⁾.

Summary.

Prešeren and Kranj from 1846 to 1849.

Prešeren was not only the greatest slovenian poet, he was also an excellent advocate. His chief poetical activity was finished by the printing of his »Poems«. As an independant barrister he did not begin before he became an advocate at Kranj in the year 1846. In the short period until he died in 1849 he got many clients, as well merchants and industrials from the whole Upper Carniola, as peasants who payed respect to him because he sympathized with their statute-labour (seigniorial) burdens and actually worked for the peasant's social deliverance.

In the turbulent year 1848 he played a visible part together with his friend Charles Florian fighting for political and national rights. He believed in the victory of the revolution and of democratic principles (constitution, foundation of the jury).

⁵¹⁾ Žigon, Zapišniški akt 39. O Prešernovem skromnem stanovanju primer. Betty Kogl, Kakšen je bil Prešeren, Slov. Narod od 24. aprila 1875. Prešeren je bil v prostem času skoraj vedno v gostilni ali kavarni: v kavarni Švicarja Floriana Pua († 3. febr. 1860, helvet. veroizpov.) v Mayrjevi hiši, kjer je Prešeren stanoval, na »Stari pošti« (Kokriško predm. 1, danes Mencingerjev trg 6), pri »Jeleni« Jakoba Jalena (Kokriško predm. 26, danes Ljubljanska cesta 1), pri Iv. Mavr. Mayrju (Savsko predm. 10, danes Ljubljanska c. 5).

⁵²⁾ P. Bohinjec, Tomaž Pirc, sloveči zdravnik, Gorenjska knjižnica 20. zv. 1913, 3—20, Pirc je stanoval v Prešernovem času v Kranju v hiši št. 115 (danes Mesini trg 14). Njegov dnevnik je v Levčevi mapi v drž. bibl. v Ljubljani. Na Pirčev zapis me je opozoril vseuč. prof. dr. Fr. Kidrič, ki mi je dal ljubeznivo na razpolago ne le svoje predavanje o Prešernovem odnosu do političnih, socialnih, verskih in filozofskih vprašanj njegove dobe, marveč tudi literaturo o Prešernu. Prof. dr. Kidriča sem prepustil v objavo Prešernovi vlogi iz l. 1848.

⁵³⁾ Prešeren ni bil prijatelj Dagarinov; prim. Prijatelj Iv., LZ XXII (1902), 543. — Stelč Fr., Donesek k spominom na Prešerna, DS XXXXIII (1930), 309; Kidrič Fr., Prešeren, I, 228.

Slovenske besede v češčini, slovaščini in poljščini.

Dr. Anton Breznik, Št. Vid nad Ljubljano.

Slovenci smo si izposodili veliko kulturnih izrazov od drugih Slovanov, nekaj smo jim jih pa tudi mi dali. Okoli 50 naših besed je šlo v srbohrvaščino, kakih 10 pa jih je šlo v češčino, iz katere so jih dobili potem nekaj tudi Slovaki in Poljaki.

V češčino so šle slov. besede ob treh prilikah: z Jungmannovim besednjakom (1835—39), s pravno-politično češ.-nem. terminologijo (1850) in pozneje v času živahnejših češko-slovenskih političnih in slovestvenih stikov.

1. Prve slovenske besede je uporabljal Jan Svatopluk Presl (1791—1849) v svojih naravoslovnih spisih. Izpričati se dá, da je imel v rokah Gutsmanov besednjak (1789). Iz Preslovih del je sprejel nekaj naših besed Jos. Jungmann v svoj veliki Slovník čes.-něm. (1835—39). Ker so iz tega besednjaka prepisavali vsi poznejši sestavljavci čeških slovníkov (Konečný, Šumavský, Jordan, Rank, Kott i dr.), so prešli ti izrazi v vse nadaljnje besednjake in nekateri tudi v splošni besedni zaklad češki. Jungmann je sprejel, kolikor sem opazil, tele besede:

cipla; Jungmann ima: Cipla (v i n d.) Žjla bicy Schlagader. Pr. Ssaw. 15 [= Ssawectwo. Rukowět saustawná k poučenj vlastnjmu. Podlé neylepějch pramenůw wydal Jan Swatopluk Presl. W Praze. 1813.]. Na str. 15 se glasi dotično mesto: »Krew ... wníká do *cipel* přiwodic, *žil bicjch*, pulsownjch (arteriae).« Gutsmanov besednjak sta rabila oba: Presl, ki je izraze uporabil, in Jungmann, ki jih je pojasnil z nemškimi izrazi. Gutsmann ima: Schlagader ... s[iehe]. Puls in pod to poimenko ima: Pulsader zipla. Gutsmann sam je prepisal izraz iz Pohlinovega besedišča, ki ima drug nem. izraz: »Zipla. Pulsader. Arteria«. Rabil je torej Gutsmanova, ne Pohlina. Tudi Jungmannova označba v i n d. dokazuje, da je imel v roki Gutsmanov Deutsch-w i n d i s c h e s Wörterbuch. Cipla se še danes tiska po vseh čeških besednjakih (n. pr. Rank, 1920, 9. izdaja), dasi najbrže besede nobeden ne razume; označbe v i n d. ali s l o v i n. seveda po Jungmannu ni nihče ponatiskoval. Izraz se tudi v slovenščini ni prijel, Cigale je celo dvomil o njega pristnosti, toda dvom ni upravičen, ker ljudstvo pozna slov. izraz cipati itd.

plunka; Jungmann ima: Plunka v i n d. lautna, die Laute, die Harfe. Takowým způsobem natahuj se struny na pluňkách (Techn. I. 123) [= Obšjrné prstonárodnj naučenj o řemeslech a umělostech, čili Technologia... přeložil i rozmnožil Jan Swatopluk Presl... Díl prwnj... W Praze 1836]. Na str. 123 [Kott, čes.-něm. slovník, Praha 1878 je citat iz Jungmanova na pa č n o prepisal: Techn. I. 423] se glasi ono mesto: »Tako-

wým způsobem natahuj se struny na houslích, harfách (pluňkách), fortepianech, klavjrech a. d.« Presl je dobil besedo pri Gutsmannu, Pohlin je nima; da jo je dobil pri njem tudi Jungmann, dokazujeta oba nem. izraza. Gutsmann ima besedo pod Laute in pod Harfe: plunka. Beseda je šla v vse večje češke besednjake, n. pr. Rank, Slovník jazyka českého i něm. 1863: plunka, pluňka n o v [é, t. j. nova tvorba] die Harfe; Jordan, čes.-něm. slovník 1865, dalje Kott z imenovano tisk. pomoto itd. Iz češčine je šla tudi v nekatere p o l j s k e besednjake. Po Živojinovičevem prevodu Finžgarjevega romana Pod svobodnim suncem (Živojinović: Pod slobodnim suncem, Beograd 1931) je šla tudi v srbsčino, n. pr. (Radovan) ... je udarao u plunku (str. 11 in pogosto; na str. 11, ko besedo prvič rabi, jo pod črto pojasnjuje: Vrsta citre; tisk v cirilici).

smudnik (smodnik); Jungmann ima: Smudnj (ex v i n d. cf. smuditi, Pr. chym. 184 [= Lučba čili chemie zkusná. Z neylepšjch spisowatelů wybral Jan Sw. Presl, Doktor w lékařstwj a c. k. profesor na vysokých školách Pražkých. W Praze 1828]. Na str. 184, § 489 se bere: »Ledeck se syrau a vhmj [tisk. pomota nam. vhljm] smjchaný dáwá s m u d n j k čili prach ručníčný«¹⁾ Jungmann ima poleg te inačice posebej tudi slovensko obliko, z označbo vira, od koder jo je vzel: Smodnj (v i n d. Smoditi = sengen. A. W. Lz. Intell. Bl. Jun. 1813 [Wiener Allgemeine Literaturzeitung, Intelligenzblatt, Junius 1813]). Tu je med raznimi jezikovnimi drobtinami tudi prispevek iz slov. jezika: »Abermahl ein Beyspiel, wie sehr das unbefangene Volk ein besserer Wortschöpfer ist, als das servum pecus der gemeinen, wörtlich übersetzender Grammatiker. Das Schießpulver ward in allen slavischen Mundarten durch prah (Staub) übersetzt, und manchmal durch ein Beywort... Auch der krainische Zeitungsschreiber sagte 1798 noch Itrélni prah [t. j. Vodnik, ki ima tako v Novizah n. pr. 1797, XIII, 4 itd.], bis er von ungefähr einen Bauer, der vom Schießpulver sprach, dafür das vortrefflich erfundene einfache Wort Imodnik (von dem onomatopöischen [tako!] Imoditi, sengen) gebrauchen hörte. Von diesem Tage an gab er dem Itrélni prah den Abschied.« Kdo je napisal to drobtinico, ni znano; Vodnik je res rabil pozneje ta izraz, n. pr. Novize 1800, 14, 2: s' smodnikam. Besedo ima v pomenu smodilec že Gutsmann 280: Senger smodnik. — Beseda se je v češčini splošno sprejela, v besednjakih živi po Jungmannovem zgledu še vedno v o b e h o b l i k a h: v počešeni in v s l o v e n s k i. Konečný (Taschen-Wörterbuch der čechoslawischen u. deutschen Sprache, Wien 1845) ima v nem.-češ. delu samo češko obliko: Schießpulver smudník; tako tudi Rank, 1863, 1865 itd. v nem.-češ. in češ.-nem. delu. Jordan 1865 ima v češ.-nem. delu obe obliki: Smodník in smudník. Obe obliki ima tudi veliki Kottov besednjak:

¹⁾ Preslovih knjig ni v Ljubljani. Izpiske iz njegovih del na zaznamovanih straneh mi je na ljubeznivo prizadevanje univ. prof. g. dr. M. Murka oskrbel dipl. filozof g. Propitek v Pragi, za kar se obema gospodoma lepo zahvaljujem.

Smodnik das Schießpulver vz. (= glej) Smudník, in tu ima: Smudník ruční prach.

Morebiti je vzel Presl iz Gutsmanna ali od kod drugod še več slovenskih besed; ker knjig ni v Ljubljani, ne morem dalje preiskovati. Naj bi storil to kak praški Slovenec.

2. Nekaj novih slovenskih besed so dobili Čehi ob priliki, ko so pripravljali avstrijski Slovani pravno-politično terminologijo (1850).

List Slovenija 1849 z dne 24. mal. srpana poroča po čeških Narodnih Novinah (v članku: Terminologija pravdoslovja), da se je na prizadevanje ministra Bacha zbrala na Dunaju komisija filologov in pravnikov iz vseh slovanskih rodov, ki naj bi izdelali kolikor mogoče enotno pravniško terminologijo za vse avstrijske Slovane. Predsednik odbora je Šafařík, iz Zagreba je poklican B. Šulek in iz Ljubljane Mažgon; uda te komisije bodeta tudi Miklošič in Jan Kollár. Dne 10. vel. srp. poroča isti list v dopisu z Dunaja, da so se udje te komisije sešli 1. vel. srp. v poslopju pravosodnega ministrstva in sklenili, da se najprej vsak narod posebej posvetuje (le južni Slovani so imeli skupne seje), potem pa cel odbor v skupnem posvetovanju izdela terminologijo. Od Slovencev sta bila navzoča dr. Matija Dolenc in Miklošič (Mažgon je medtem, kakor piše Slovenija z dne 31. julija, zbolel in 24. avgusta že umrl). Dne 11. septembra piše Slovenija, da je bil 3. septembra poklican v ta odbor Mat. Cigale.

Dne 6. novembra 1849 poroča v istem listu Svečan (= Einspieler) na str. 354: »Komisija obstoji iz 19 udov... posamezni odseki iste besede večidel po abcdnim redu posebej predstavijo, in vsaki večer od 5 do 8 se snide cela komisija v poslopju ministra pravice, in tu pove vsaki odsek, kako je to ali uno nemško besedo v domači jezik preobhnil... U enih rečih imajo skoraj vse narečja drugačni izraz, kjer je pa le kolčkej mogoče, besedo z enako korenino za vse najti, se je vsi poprimejo.«

Novice 1849, 210 poročajo: »Na Dunaji zbrani Slovani so 24. t. m. (= novembra) dokončali besednjak pravoslovskih in vradnih besedi. Besednjak, ki obderži 8000 besed, se bo v Pragi natisnil.« Tudi Slovenija poroča v dopisu z Dunaja dne 11. decembra 1849, str. 395, da se že tiskajo v Pragi prve pole besednjaka za češki, poljski in rusinski jezik. »Od komisije je zdaj le 5 uradnikov ostalo, ki bodo besednik vsak za svoj narod še enkrat na tanjko pregledali, i sicer za češki jezik je ustanovljen g. Ribyčka, za rusinski g. Saskiewicz, za poljski g. Kaweck, za cirilo-serbski g. Petranović, za ilirski z latinskimi pismeni g. Demeter, i za slovenski g. Dr. Dolenc. V 3—4 mescih bo celi besednik gotov«. Novice 1850, 128, dne 24. julija pa pišejo, da bo prišel še ta mesec nemško-češki del na Dunaju [prej so poročali, da v Pragi] na svetlo in bo obsegal 9000 besed. Češki del je res izšel na Dunaju l. 1850. (Juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Oesterreichs. Deutsch-böhmische Separat-Ausgabe. Wien 1850), slov.-hrv.-srb. pa šele 1853.

Po navedenih zgodovinskih poročilih je očitno, da so imeli Slovani skupna posvetovanja glede jezika in da je drugim Slovanom posredoval slov. besede Cigale, ki je dobro poznal slov. besedni zaklad, tudi vse novejšje tvorbe. Na skupnih posvetovanjih so sprejeli več slov. besed tudi srbski in hrvatski sodelavci Terminologije, kakor sem pokazal v Časopisu za slov. jezik, knjiž. in zgodovino, 1931, VIII., str. 29—34²⁾.

Nekaj slovenskih besed so sprejeli ob tej priliki tudi Čehi. Te besede so: *dražba*; nem.-češ. terminologija 1850 ima: *Licitation dražba* (120); *Licitiren* (von Seite des Amtes) prodávati dražbou, (von Seite des Käufers) kupovati dražbou. Slov. izraz dražba, ki je narejen po glagolu dražiti lizitieren, se je pogosto pisal po Novicah (n. pr. 1845, 4, 5, 24, 116; 1846, 196 itd.). Ta izraz sta sprejela v splošni državni zakonik, ki sta ga do paragrafa 602 izdelala Mažgon in Cigale (Novice 1853, 51) in priobčevala v Sloveniji 1849 (n. pr. str. 116, 204), torej je bil Cigaletu dobro znan in ga je nasvetoval Čehom ter Srbom in Hrvatom. Izraz se je v češčini splošno sprejel in je šel iz nje tudi v s l o v a š č i n o (J. M. Seewarth, Slovník slov.-něm. Bratislava 1922 s. v. dražba). S Terminologijo 1853 so sprejeli besedo tudi Srbi in Hrvatje, zato je napačna trditev Mareticeva, da je češkega izvora (Rad CVIII, 86; Jezični svetnik 19).

prvopis; Terminologija ima: *Original prvopis* (139) in pod: *Urschrift prvopis*; [siehe]. *Original* (200). Besedo je naredil Vodnik, Kerfahanski navuk 1811, 3: is pervopisa; rabil jo je Žemlja, Sedem sinov 1843, 32: u pervopisu ali originalu: Vrtovec v Kmet. kemiji 1847, 152; itd. Iz slovenščine je šla beseda v srbohrvaščino po Terminologiji 1853, češčino in iz nje v s l o v a š č i n o (Seewarth, t. j. prvopis Urschrift) in p o l j š č i n o (Konarski: Dokladny slownik jęz. pol. i něm. s. v. Urschrift: pierwopis; Łukaszewski—Mosbach German, Slownik něm.-pol. i pol.-něm. Berlin 1906; v nem.-pol. delu ima: Urschrift pierwopis (v pol.-nem. delu nima); St. Szober, M. Arcta Slownik ortograficzny jęz. pol. 3. izd. Warszawa 1927: picrwopis).

nadpolovičen; v besedni zvezi nadpolovična večina; Terminologija ima: *Absolute Stimmenmehrheit nadpolovični většina* hlasů (str. 4); zadaj v dodatku: *Nachträge und Berichtigungen* (str. 257) je popravljeno: nadpolovična většina. Izraz je izšel iz slovenščine. Izprva se je rabila oblika čezpolovična večina (Novice, 1849, 40 čezpolovičnica (absolute Stimmenmehrheit); 103: čezpolovična večina). V Sloveniji 1849, dne 27. novembra priporoča Svečan (Einšpieler), ko govori o državnem zakoniku, ta izraz: »Dostikrat se zamore marsiktera reč, ki je prostimu Nemcu nerazumljiva, po slovenski lah-

²⁾ Tu popravi tole: črtaj besedi redarstvo in knjigovodja, ker ju je dobil Janežič iz Občega zagreb. kolendara 1846; dodaj pa, da je vzel hrv. sodelavec iz slov. z a č a s e n; Terminologija 613: zeitweilig začasni, 620: Interims-Bestimmung začasna odredba. Slov. izraz se je rabil po Sloveniji (n. pr. 1848, 66) in Novicah (1848, 200, 206); morda je slov. izraz vplival tudi na češko ročenieo: na ten čas provisorisch, ki se nabaja prvič v terminologiji 1850. Starejši slov. izraz je dočasen, n. pr. Gutschmann: Provisor dočasni ofkerbnik.

ko umevno dopovedati; postavim: »absolute Stimmenmehrheit«, — kateri prosti Nemeč razume, kaj boče ta beseda reči? Stavim, da nobeden. Če pa mi po slovensko rečemo »čezpolovničá« (čezpolovična večina glasov); se bo tudi prost Slovenec v nji kmalo znašel. — Prestavljajte po domače!« (str. 377). Ta izraz je Cigale sprejel in mn. dal boljšo obliko: nadpolovičen (in podpolovičen), kar je rabil takoj v obč. drž. zakoniku, n. pr. 5. januarja 1850: s podpolovično (relativno) večino, str. 15 in pogosto. Izraz se je v češčini splošno sprejel in se nabaja tudi po vseh besednjakih, n. pr. Rank, češ.-něm. slovník 1863: nadpoloviční většina hlasův absolute Stimmenmehrheit; nem.-češ. del pod absolut: nadpoloviční (— ná) většina hlasův (ima obe obliki, kakor v Terminologiji 1850!); enako še v 9. izd. 1920; dalje ga ima Kott itd. Po hrv.-srb.-slov. Terminologiji 1853 se je izraz sprejel tudi v srbohrvaščini. Akademski rječnik navaja primere (pod Natpolovičan) in pristavlja: Govori se i piše n naše vrijeme u smislu navedenih primjera.

Pri teh skupnih posvetovanjih so pa tudi južni Slovani dobili nekaj izrazov od Čehov, kar bo treba pri vprašanju o izvoru besed odslej upoštevati. Akademski rječnik navaja več besed, ki so vzete iz Terminologije 1853, ne da bi vedel za njih izvor, tako n. pr. navaja: otisak: »Samo u Šulekovu něm.-hrv. rječniku i u Popovičevu«. Izraz je Šulek vzel iz Terminologije 1853 in sem je prišel iz češ. Terminologije 1850, kjer stoji: Abdruck otisk (beseda je starejša češka, prim. Konečný 1845 s. v. Abdruck); hrv. termin. ima: otisak, srb. otisak; dalje: pokaska: »Između rječnika samo u Šulekovu něm.-hrv. Ima i Jur. pol. term. 99, 602«. V njo je prišel izraz iz češ. term.: Bollete pokazka (v hrv. delu: pokazka, srb. pokazka; v slov.: boleta); prim. dalje: češ. Hammerwerk samokov, enako v hrv.-srb.-slov. delu itd.

S pravnojezičnega stališča je tudi potrebno opomniti, da se hrv.-srb.-slov. Terminologija 1853 precej naslanja na češko izdajo. Da pokažem sorodnost med njima, bom navedel nekaj primerov. Češ.: Abgang; aus A[bgang] rechtlicher Beweise, že není právních důkazů; hrv.: što nema pravnih dokazâ, srb.: što neima pravny (tako!) dokaza; sl.: zato, ker ni pravnih dokazov. — Češ.: allfälliger Kläger žalobce, ač jest-li jaký; hrv.: tužitelj, ako je koji; srb.: tužitelj, ako e koi; sl.: tožnik, če je kateri. — Češ.: Anhängig werden vor Gericht, pře přišla před soud, hrv.: parnica je došla pred sud, enako srb.; slov.: pravda je prišla pred sodnijo. — Češ.: Aufrecht bleiben, zůstati v moci, hrv.: ostati n moći, srb.: ostati u snagi; sl.: ostati v moči. — Češ.: Compromittiren sich (sich verfangen) zaplésti se do něčeho v něco, hrv.: zaplesti se n što; srb.: zaplesti se u što; sl.: zaplesti se v kaj itd.

3. Nekaj besed so dobili Čehi od nas v poznejših letih, ko so postali v bivši Avstriji medsebojni stiki živahnejši. Take besede bi bile:

dopisnica; g. skladatelju Lajovicu je povedal v Pragi visok češki poštni uradnik, ki je služil pri pošti na Dunaju, da so Čehi prevzeli besedo *dopisnica* iz slovenščine. Zgodovina besede to potrjuje. V Avstriji so to uvedli v

poštni promet l. 1869. (po Brockhausu, 15. izd. 1931 pod Korrespondenzkarte), pri nas sem prvič zasledil slov. izraz v Slov. Narodu 1874, 278, 1: dopisnica ali »korespondenckarta«, pri Čehih pa tega izraza še dolgo ni; l. 1878. ga Kottov besednjak še nima, ampak ima le: Dopisný lístek Korrespondenzkarte. Ima pa izraz dopisnice v zvezku Dodatky (1890) z navedbo vira: Pdl [t. j. kakor je pojasnjeno v kazalu: Ant. Podlaha, adjunkt čes. teol. fak. v Praze, znani katol. teolog, rojen 1865]; izraz je torej šele ta izpisal za besednjak. V novih Kottovih Dodatkih (II.) je zabeležena oblika: dopisenka, ki je narejena po slov. besedi.

ledník; starejši češ. besednjaki poznajo to besedo le v pomenu: grašica; od Ranka (1863) dalje pa jo zaznamujejo tudi v slov. pomenu, n. pr. ledník Wicke; Gletscher; slov. pomen bi bili lahko dobili v Cigaletovem besednjaku 1860: Gletscher lednik.

prvina; starejši češ. besednjaki nimajo besede v edninski obliki in ne v pomenu element. Prvič jo dobimo v Znanstveni terminologiji 1853 (Vědecké nazvosloví), nato v Ranku, nem.-češ. del: Urstoff prvina. Besedi je dal pri nas prvi ta pomen Vrtovec v Kmet. kemiji 1847, str. 5, 6, 7 itd., kar je sprejel Janežič v nem.-slov. besednjak 1850: Element pervina, od koder bi jo bili lahko dobili sestavljavci Terminologije. Kott je l. 1880. še nima, ima pa jo v dodatkih 1893: Prvina = prvek z navedbo vira: Kod [= Kodym, učitelj v Držkově], Kv. 1870, 212 [= Květy. Národní zábavník pro Čechy]; zadnji dodatek priča, da je šla beseda iz besednjakov v življenje.

samostan; besedo dobimo v češ. besednjakih od Ranka (1863) dalje, češ.-nem. del.; besedo je naredil Gutschmann 1789, s. v. Stift Iamoltan³⁾.

Nadrobna preiskava znanstvene terminologije iz l. 1853. in novejših čeških slovarjev bi morda našla še kak izraz, ki je prišel iz slov. v češčino.

Zusammenfassung.

Slovenische Lehnwörter im Čechischen, Slovakiſchen und Polnischen.

Im Čechischen sind etwa 10 Wörter aus dem Slovenischen aufgenommen worden und zwar: cipla Schlagader, plunka Harfe, smudník Schießpulver (durch Presl's Naturhistorische Schriften und Jungmann's böhm.-deut. Wörterbuch 1835—39), dražba Lizitation, prvopis Original, nadpoloviční in der Phrase absolute Stimmenmehrheit (durch die deutsch-böhm. Juridisch-polit. Terminologie 1850) und in neuerer Zeit dopisnica Korrespondenzkarte, ledník Gletscher, prvina Urstoff, samostan Kloster. Aus dem Čechischen sind dražba und prvopis ins Slovakiſche, plunka u. pierwopis ins Polnische eingedrungen.

³⁾ Rank 1863, češ.-nem. del in v nadaljnjih izdajah ima besedo: brzda die Bremse z opomho: ze slov. in; toda to je zmota; beseda je slovaška. Janežič, ki je za nem.-slov. del 1867 uporabljal Ranka, je prepisal ta izraz: Bremse (mech.) herzda in iz njega ga ima tudi Pleterinik.

Stremljenje po slovenskem literarnem listu v Mariboru.

(Od Trstenjakovega „Nasveta“ do Tomšičeve smrti.)

Jaroslav Dolar, Maribor.

Misel na slovenski leposlovni list v Mariboru, ki jo na prelomu 60-ih in 70-ih let ponovno srečujemo, je bila pač bolj izraz štajerskega rodoljubnega političnega navdušenja kakor pa realna potreba pisateljev, ki bi v tem listu hoteli objavljati svoje prispevke.

Prvi, ki je v Slov. narodu predlagal osnovanje beletrističnega lista v Mariboru, je bil Davorin Trstenjak s svojim »Nasvetom, kako bi se slovstvena delavnost med slovenskimi pisatelji bolj pospeševala«¹⁾. Ves članek je prav za prav podroben načrt za pravila in poslovnik literarnega društva, ali bolje: nekake pisateljske centrale, ki bi naj s svojo »pisarnico«, predsednikom, tajnikom, blagajnikom in odhorniki ter »popotnimi (Wander) zbirališči« organizirala in racionalizirala celotno slovensko znanstveno in beletristično produkcijo in njen konzum. Središče tega društva bi bil Maribor, kjer bi izhajalo tudi društveno glasilo, ki ga označuje kot »periodičen letopis«. Razen stavka: »Mariborska čitalnica ima prostorne sobane, v eni teh bi leliko hila pisarnica društva in pa arhiva in zbirke« ne navaja nikakih argumentov, zakaj se je odločil prav za Maribor. Zanimivo je, da za to znanstveno beletristično glasilo ne predvideva naročnikov in naročnin, ampak da si skuša s članarinami društvenih članov zagotoviti potrebni kapital.

V polemiki, ki se je razvila o tem »Nasvetu«, so se pokazale prve razlike med štajerskim bolj praktično političnim krilom Mladoslavencev in Levstik-Jurčič-Stritarjevo bolj literarno skupino. Dočim je Jurčič v imenu slednjih »Nasvet« kot poizkus duhovnega uniformiranja najodločnejše odklanjal²⁾, so Štajerci, morda tudi radi razočaranja nad Slovensko matico Trstenjakovo organizacijsko misel strastno zagovarjali³⁾.

A polemika se je deloma po zaslugi Tomšiča, ki je po daljšem oklevanju⁴⁾ le tiskal Jurčičev odgovor⁵⁾ na Pajkov učiteljski opomin⁶⁾, končala z Jurčičevo zmago. Toda Trstenjakova misel je pri Štajercih živela naprej in se vedno zopet pojavljala.

Že dober mesec po tem jo ob prenehanju Slovenskega Glasnika v dopisu

¹⁾ SN 4. IV. 1868.

²⁾ SN 10. IV. 1868.

³⁾ SN 18. IV. 1868.

⁴⁾ GL: Avg. Žigon, Prispevek k petdesetletnici. LZ 1919, 160. — Iv. Prijatelj, leto 1868 v slovenski literaturi. RDHV V—VI, 445.

⁵⁾ SN 5. V. 1868.

Od Savine⁶⁾ zasledimo znova. Dopisnik polemizira z Ljubljancani, ki se vzemajo za koncentracijo beletristike in znanosti pri Slovenski matici, in poudarja potrebnost literarnega društva: »Glejte kako potrebno nam hode od g. Trstenjaka nasvetovano literarno društvo, katero hode s svojim fondom vzdrževalo časopis za literarne moči slovenske.« Glavni razlog za oživiljenje beletrističnega lista pa vidi dopisnik v obrambi narodnega življenja, ki mu »je treba živeža in tega dajo sopet politični in leposlovni časniki.«

Pisec listka »Še nekaj besed zastran Slovenskega Glasnika«⁷⁾ pa opozarja med drugim, »da čitalnice jako jemljejo listom naročnikov«. Ob poudarjanju narodne sramote stopajo tu rodoljubni motivi še bolj v ospredje.

Medtem ko se nameravani list v Slov. narodu omenja le več ali manj slučajno in mimogrede, Trstenjakova misel v glavah štajerskih rodoljubov dozoreva v vedno konkretnejši načrt, po katerem skušajo stremjenja po slovenskem beletrističnem listu smotrno usmerjati v Maribor. Pri tem so jim prilike, v katerih živijo takratni slovenski kulturni in literarni delavci, v nemalo pomoč.

Jurčič, ki je bil že od marca 1868, torej še pred smrtjo Slov. Glasnika, predestiniran za njegovega urednika, je radi svojega mizernega gmotnega položaja, v svesti si svoje neodkritosrčnosti proti Stritarju, v začetku julija 1868 zapustil Dunaj in se ponudil Tomšiču za sourednika Slov. naroda. Ta odločitev mu je morala biti tem lažja, ker se mu ni bilo treba odpovedati svojim leposlovnim načrtom. Tomšič (menda v maju ali v začetku junija 1868) in Vošnjak (17. in 23. junija 1868) sta mu namreč pisala⁸⁾, da name-rava Narodov konzorcij prevzeti tudi izdajo Glasnika, ki bi ga naj Jurčič urejeval.

Razlogi, ki so pripravili Narodove lastnike do tega, da so se odločili za izdajanje leposlovnega lista v Mariboru, so bili različni. Razen že omenjenih rodoljubnih momentov je gotovo soodločala želja, da priklenejo pisatelja Jurčiča na Maribor, ki zveni iz Vošnjakovega pisma Jurčiču (17. jun. 1868): »Ker Tomšič ne more vsega opravljati, bi mi res živo potrebovali izvrstnega produktivnega peresa, kakor je Vaše.« Morda najpomembnejši razlog, ki nas spominja Trstenjakovega organizacijskega načrta, pa je bila združitev »mlajših moči na političnem in slovstvenem polju«, ki jo omenja Vošnjak (25. junija 1868) Jurčiču. Le eden, in sicer za uspešni razvoj leposlovnega lista najvažnejši moment, tu pogrešamo, namreč število pisateljev, ki bi ga bili voljni in sposobni podpirati.

Kmalu po Jurčičevem prihodu v Maribor je bilo videti, da se oživiljenje Slov. Glasnika približuje realizaciji. Koroški rodoljubi so začeli akcijo za

⁶⁾ SN 9. VI. 1868.

⁷⁾ SN 13. VI. 1868.

⁸⁾ Korespondenco, kolikor ni objavljena pri Žigonu, l. c., Prijatelju, l. c. in v Pirjevčevi zbirki Levstikova pisma (SM 1931), išči v ljubljanskem mestnem arhivu (Tomšičeva pisma Jurčiču) in v licejski knjižnici (Ms 491 — Tomšičeva pisma Levstiku).

materialno podlago in jamstvo bodočemu listu. K dopisu iz Velikoveca⁹⁾, ki je to akcijo priporočal v posnemanje, je Jurčič pristavil »Dostavek vredništva«, kjer je obljubil, da bosta s Stritarjem izdala Glasnik že oktobra, torej v začetku novega šolskega leta. Ker namerava to biti specifično literaren list, prepuščata izdajo znanstvenega lista¹⁰⁾ Slov. matici. Ta »Dodatek« je izšel brez predhodne odobritve Stritarjeve, ki se je bil do Jurčiča že močno ohladil. Prva številka Glasnika je izšla štiri mesece kasneje brez Stritarjevega in Levstikovega sodelovanja.

Beletrističen list, ki bi naj izhajal brez pomoči obeh tedaj vodilnih slovenskih literatov, je imel le malo upanja na uspeh. In tako je prva številka radi svoje malopomembne vsebine razočarala posebno Stritarjev krog, ki si brez Stritarja leposlovnega lista še predstavljati ni mogel¹¹⁾. Nezadovoljen pa je bil tudi sam urednik, ki je kljub odtujitvi od obeh prijateljev pričakoval vsaj Levstikove podpore¹²⁾.

Koncem aprila sicer naznanja¹³⁾ v Slov. narodu, da je druga številka že skoraj dotiskana in da se v kratkem razpošlje, potem pa da namerava izdati več listov skupaj, a iz pristavka: »Ker je materialna in duševna udeležba premala, bode v prihodnjem letu imela „Matica“ priliko izdajati beletrističen list« se da razbrati ne le Jurčičev dvom v trajnost njegovega podjetja, ampak tudi prikrit občutek, ki nas spominja ljubljanskih ugovorov proti mariborskemu beletrističnemu listu v dopisu Od Savine. Razen Raičevega Jezikoslovnega stražnika in Pajkovih Jezikoslovnih drobnosti¹⁴⁾ je Jurčič namenil za to številko pač tudi Levstikove pesmi, o katerih piše Tomšič Levstiknu (najbrž 22. ali 23. jnn. 1869): »Pesmi' mi je vzel Jurčič za Glasnik.« V tem času je torej Jurčič vendarle še upal na izid nadaljnjih števil Glasnika.

Šele dne 21. dec. nam v Naznanilu¹⁵⁾ pove, da Glasnika ni mogel izdati, »ker se ni oglasilo dovolj naročnikov« in »ker se slovenski pisatelji niso udeležili po obljubi sodelovanja.«

A slovenska javnost se izida Glasnika že davno ni več nadejala. Celo Mariborčan Majciger, ki je bil z Jurčičem gotovo v osebnih stikih (saj je Jurčič nekaj časa pri njem stanoval¹⁶⁾), je v svojem »Kratkem življenjepisu

⁹⁾ SN 16. VII. 1868.

¹⁰⁾ Tu se je stremljenje po znanstvenem listu od dela za beletrističen list oddvojilo in šlo vzporedno z njim (gl.: »Beseda o naši literarnosti«, SN 18. I. 1870 in Pajkov listek »O Matičnem programu«, SN 24. IX. 1870), dokler se v zadnji Tretenjak-Tomšičevi zamisli obe stremljenji nista zopet združili.

¹¹⁾ Prijatelj, l. c. 478 (Levčevo pismo nevesti 23. febr. 1869).

¹²⁾ Prijatelj, l. c. 477/8 (Jurčičevo pismo Levstiknu okt. 1868).

¹³⁾ SN 22. IV. 1869.

¹⁴⁾ Prim. Prijatelj, l. c. 479.

¹⁵⁾ SN 21. XII. 1869.

¹⁶⁾ Po pripovedovanju Majcigerjeve pastorka, ge. Ane Schneider g. ravnateljnj ŠK Janku Glaserju. Radi damskih obiskov pa mu je Majciger stanovanje kmalu odpovedal.

in pa delih slovstvenih Antona Janežiča¹⁷⁾ vzkliknil: »Da bi se nam kmalo hotel moč oglasiti, ki bi izdava je in vredovaje lepoznavski list Janežiča po: anemal!« Verjetno je, da je Majciger pri tem že mislil nase¹⁸⁾.

Stritarjev Zvon so štajerski rodoljubi spremljali z dokaj različnimi, ne vedno ugodnimi čustvi. Bili so pač navdušeni in spretni politiki, ne pa esteti in uživalci literarnih umetnin. Tega nam ne izpričujejo le Stritarjeve besede v Listnici lastnikov¹⁹⁾, o nezadovoljnosti Štajercev, ki jim list ni dovolj »praktičen« in ki želijo, da bi se naslanjal na politiko. Še jasneje je izraženo to razpoloženje v pismu Trstenjaka Tomšiču²⁰⁾ (datum neznan): »Zadnji trije listi „Zvonovi“ so zelo bolehave. Za božjo voljo tako berilo dajati slovenski mladini je abotno. Kdo se bo navduševal za dela prihodnosti, ako mu slovenski svet v tacem zrcalu predstavljaš... Stritar je "Weltschmerzler" in res ne pozna potreboč slovenskega naroda.« Enako je sodil pač tudi Tomšič, ki je kljub lastnemu nagnjenju k pesimizmu Stritarjevo „zdihovanje“ in „vekanje“ odklanjal (Tomšič Jurčiču, med 18. in 20. julijem 1870). Vendar je deloma pod Jurčičevim vplivom, deloma pa radi nekega globokega spoštovanja, ki ga je imel pred Stritarjem, Zvon toplo pozdravil in njegovo prenehanje ne le v Slov. narodu²¹⁾, ampak tudi v pismih Jurčiču in Levstiku ponovno obžaloval. Z Levstikovimi prispevki v Zvonu se po sporu radi Pavlihe seveda ni mogel sprijazniti in je Stritarju preko Jurčiča celo svetoval, »naj se emancipira Levstika«, češ, »Levstik ima nesrečno roko, kamor se potakne, tam škoduje« (Tomšič Jurčiču, nedat.). Sicer pa tudi sodba neprizadetega Trstenjaka ni bila mnogo ugodnejša: »Levstik sedaj bljuje svojo togoto, ali sam bode umrl nad tem togotenjem!«²⁰⁾

Kljub vsem tem očitkom, ki so jih imeli Štajerci proti Zvonu, z njegovim naglim koncem že iz nacionalnih ozirov niso bili zadovoljni. Tomšič je zapisal o Stritarju, da je »premehak« (Tomšič Jurčiču nedat.), slično se je izrazil tudi Pajk o Zvonu: »Sile pa mu ni bilo prenehati«²²⁾.

V novo fazo je prišlo štajersko stremljenje po beletrističnem listu, ko se je v sporu med Tomšičem in gospodarji Slov. naroda pojavil nov načrt, ki je predvideval Tomšiča za literarnega urednika.

Prvi, ki je to misel izrekel, je bil menda Razlag. Tomšič piše o tem Jurčiču (1. decembra 1870): »Razlag voča, da bo šlo v torek [ko naj bi se bilo sklepalo o nadaljnji usodi Naroda] vse na dvoje in mi že ponuja službo v svoji tiskarnici in pa vredovanje Pravnika in nove Revue. A na take eksperimente se ne spuščam. Hlapčeval sem narodu in norcem dovolj, nov livré me ne miče.«

Tomšič torej ni odklanjal misli na urejevanje literarne revije, ampak le negotovost tega načrta in podrejeno vlogo, ki bi jo moral pri tem igrati.

¹⁷⁾ SN 30. IX. 1869.

¹⁸⁾ Zvon I, 14 (15. VII. 1870).

¹⁹⁾ SN 10. XII. 1870; SN 29. XII. 1870.

¹⁸⁾ Gl. pozneje!

²⁰⁾ Po Tomšičevem citatu v pismu Jurčiču.

²²⁾ SN 3. I. 1871.

Pogajanja za prevzem Slov. naroda in ustanovitev slovenske tiskarne²³), kjer bi mogel Tomšič kot solastnik odločati in ne le »hlapčevati«, so se sicer nekoliko zavlekla, a končno so se obrnila tako, da je mogel biti z doseženim uspehom tudi Tomšič zadovoljen. In oprijel se je misli na izdajo leposlovnega lista z vsem optimizmom mladega človeka, ki mu je uspelo nekaj težko zaželenega. V opombi »Smešno!«, ki jo je v pismu Jurčiču (koncem decembra 1870) pristavil vesti o Majcigerjevem snovanju beletrističnega lista, je gotovo že nekaj samozavestnega, konkurenčnega nasprotovanja. Enako razpoloženje veje iz opazke²⁴) o morebitnem beletrističnem listu Zvonovih nasprotnikov v Slov. narodu: »Radovedni smo ali bodo zdaj o n i napravili literaren list. Da tak ne bode, to že naprej vemo...«

Literarnih ambicij Tomšič ni imel. V korespondenci z Levstikom na več mestih zatrjuje, da kritike ne zna pisati (23. novembra in v začetku decembra 1868) in da se nikdar ne »štuli« med pisatelje (pred 9. februarjem 1871). V novomeški gimnaziji je pač vplival nanj p. Ladislav²⁵), tudi občevanje z Levstikom, Jurčičem in Levcem, ki so ga z Dunaja zalagali s knjigami, ga je pač usmerjalo v literaturo. Važen za morebitni beletristični list pod Tomšičevim uredništvom bi bil gotovo tudi njegov odnos do Trstenjaka, do katerega se je Tomšič »v dvomljivih in kočljivih slučajih vselej obrnil za svet«, kakor pravi Vošnjak²⁶). Pogosti citati v Tomšičevih člankih in pismih kažejo na neko vsaj povprečno literarno kulturo. Duhoviti utrinki, ki tu pa tam zaiskrijo v njegovih uvodnikih, pa dajejo sklepati le na njegov ognjevit govorniški temperament.

Zakaj se je torej odločil za literaren list? Najvažnejša pri tej njegovi nameri je bila gotovo tista vzmet, ki je urejevala in usmerjala večino njegovih odločitev: strastno rodoljubje, ki se je moglo stopnjevati do romantično-mučeniškega, malce govorniškega patosa. Sam pravi v pismu Jurčiču (med 17. in 29. decembrom 1870): »Da ste se odpovedali beletristiki — vsaj časopisju — je psihologično nekoliko umljivo, domoljubno ni. Vprašam Te, koliko priznanja sem jaz našel, koliko podbuje — in koliko sovražnikov in sitnosti, koliko delavcev, koliko veselja? Pri nas si mora vsak delavec postaviti motto: Thue recht in svetu fige kaži! Pred vspehom se vse vklanja, za ideje svet ni, Zvonu ni bilo treba umreti in Vaše kujanje se mi ne dopada.«

Z literarnim glasilom pa je imel Tomšič morda tudi pod Vošnjakovim ali Trstenjakovim vplivom še druge namene. 17. decembra 1870 piše Jurčiču: »Prosim Te, nikar se nikomur ne obljublaj. Če bom količkaj veljave dobil. Te bom prosil, da prideš v Maribor. Za materijalno stanje Ti bom potem že skrbel in si ga bomo tudi sami izboljšali... S tiskarnico in delavnim pe-

²³) Janko Glaser, Zgodovina mariborskih tiskarn. Slov. tisk II, št. 5, 6.

²⁴) SN 29. XII. 1870.

²⁵) Od 6. razreda njegov profesor (Katalogi novomeške gimnazije. Po poročilu g. prof. Janeza Logarja).

²⁶) Vošnjak, Spomini II., 124.

resom v roki moramo živeti in si tudi nekaj prihraniti.« Še jasneje piše o tej literarni koncentraciji Levstiku (pred 9. februarjem 1871)²⁷⁾.

Prav na tistem pa je imel Tomšič z literarnim listom še prav poseben namen. Levstikovi dopisi in listki za Slov. narod so ga morali kmalu prepričati, da Levstik ne bo nehal s puščicami proti Koseskemu. Vedel je tudi, da je Koseski pri mnogih čitateljih in sodelavcih Slov. naroda še vedno zelo v časteb. Pred 24. februarjem 1871 piše Levstiku: »Cele šare — izobraženih profesorjev²⁸⁾ itd. — jih je, ki hoté, da se iz pietete do Koseskega o njegovih pesniških napakah vsaj molči.« Če je torej Tomšič hotel, da izhajanje Slov. naroda radi morebitnega bojkota čitateljev in sodelavcev ne pride v nevarnost, je moral biti zelo oprezen. Novi list bi Slov. narod, posebno v tej točki, nekoliko razbremenil. V prej omenjenem pismu Levstiku (pred 24. februarjem 1871) pravi: »Spisov proti Koseskemu ne bom tiskal... ker političnemu listu nočem sovražnikov delati zaradi literarnih zadev. Vsega en list ne more doseči... ako bi si sovražnike delal še v literarnih zadevah, ne opravil bi nič niti na literarnem polji... Zakaj ste popustili literarni list, ki bi v političnih zadevah lahko tako poleg strank stal, kakor mora stati politični list — pri nas vsaj — poleg literarnih strank, ako si noče sam snesti še tistega polja, kjer morebiti vsake kvatre vendar kaj koristnega opravi.«

Ta Tomšičev načrt, ki je stremel po literarno-politični krajevni koncentraciji in taktični delitvi dela, je bil iz političnega zrelišča za tisto dobo in okolje vseskozi konkreten in realen. Če bi se mu pridružila še solidna materialna podlaga in število večjih sodelavcev, bi mogel marsikatero zapreko uspešno premagati.

Materialno jamstvo je videl Tomšič v slovenski tiskarni. Prepričan je bil, da bo novi list nesel »svoj pošten groš«, kakor piše Jurčiču (17. decembra 1870). Proti Levstiku (pred 9. februarjem 1871) je bil celo tako samozavesten, da je izjavil: »Dobiček lista bi delili z delavci — zgubo rad trpim sam«. V koliko je bilo tako zanašanje na slovensko tiskarno, ki so jo ustanovili v glavnem zato, da bi podprli šibki Slov. narod, upravičeno, je danes težko presoditi. Zdi se, da je Tomšič računal tudi z velikim številom naročnikov. Menda zato, ker je pripisoval »Zvonu« precejšen materialni uspeh. 23. aprila 1870 namreč piše Levstiku: »Če si obetaš „Zvonov“ uspeh se jako motiš«. Da je vsaj glede Zvona napačno sodil, nam dokazuje Stritarjevo pismo Schreinerju (23. novembra 1870)²⁹⁾.

²⁷⁾ Gl. pozneje!

²⁸⁾ Pri tem misli pač pred vsem na Majcigerja, o katerem piše (sredi febr. 1871) Jurčiču: »Majciger hvali Koseskega in se jezi nad listkom „Signum temporis“.

²⁹⁾ BAM, fasc. Schreiner. Pismo se glasi:

C. gosp. Schreiner!

Ker ste, kakor mi piše g. Mihelič, Vi blago/voljno prevzeli Zvonovo stvar, prosim Vas, / ker Zvon preneha čez malo dni, da pobere, / kar je ostalega denarja,

Izmed pisateljev, ki jih je Tomšič sam povabil k sodelovanju, so nam znani le Jurčič, Levstik in Trstenjak. Najprej se je Tomšič obrnil do Jurčiča, kateremu je največ zaupal in s katerim se je tudi najbolje razumel (17. decembra in konec decembra 1870): »Torej „Zvona“ je konec. Škoda. Kaj se ti zdi o necem novem listu beletrističnem, kterega bi tukaj osnovali? Ali bi Ti prišel k njemu? Kako se Ti zde šanse? Kaj bi Ti tirjal in delal? Kake sodelavce si upaš dobiti, kakšen honorar itd. Piši mi o tem — vse odkritosrčno, da se vem ravnati; jaz bom v prvi vrsti zastopal Tvoje koristi«. Jurčičev odgovor ni znan. Iz Tomšičevih besed »ste se odpovedali beletristiki«, bi se dalo sklepati na neko načelno odklanjanje. Vendar se zdi, da tu ni šlo za kako dokončno odločitev (Tomšič govori o »kujanju«). V tem nas potrjujejo tudi Tomšičeve besede »Tvoj pripovednik«, iz katerih bi se dalo razbrati, da je Jurčič novemu listu celo hotroval. Jurčičeva služba v Sisku pa je njegovo sodelovanje pri listu že v naprej skoro onemogočila. Koncem decembra 1870, ko se je Jurčič že odločil, da gre v Sisak, mu piše Tomšič: »Za slovensko beletristiko boš v Sisku malo delal. Če ne boš tiskal tam, našel boš pri nas vselej poštene pogoje in če boš hotel, Ti bom jaz sam založil, kar boš želel«.

Naslednjo že nekoliko konkretnjšo sled o Pripovedniku najdemo šele dva meseca pozneje (pred 9. februarjem 1871) v pismu Levstiku. Kakor da se je Tomšič radi nam neznanega, morebiti nepovoljnega Jurčičevega odgovora šele sedaj zopet opogumil. Tu gre že za podrobno izdelan načrt. To pismo³⁰⁾, ki ga je pisal Tomšič kot odgovor na Levstikovo pripravljenost k spravi po sporu radi Pavlihne, se glasi:

Dragi prijatelj!

Tvoje pismo me je prav razveselilo. Od nekdanj sem želel, da bi bili mlajši skupno delali in sem bil pripravljen sodelovati po svojih malih močeh brez vseh osebnih tirjatev. Veselil sem se »Zvona«, veselil »Pavlihne«. Oboje je šlo v nič. Razlogi tega neuspeha so jasni. Neuspeh sam nam utegne koristiti, ako smo se iz svojih skušenj kaj naučili.

Proti Tvoji osebi nisem nikdar nič imel in bi Ti bil vsak dan lahko roko podal — imel sem pa proti Tvoji poti, ktere sem prejšnje čase sam bodil velik kos. Mnogo preje bi Te bil že nagovoril, a rekalo se mi je, da si nespravedljiv in celo Jurčič, kterega sem vprašal, ali bi se Ti smelo pisati, rekel mi je, naj čakam, da Te on pripravi na moje pismo. Če torej maraš za mojo prijateljsko roko, podajam Ti jo veselo brez pridržka, brez skritih ostankov iz preteklosti. Ako jo sprejmeš, prosim Te samo enega, poslušaj včasih prijatelje, jaz Ti bom vselej odkritosrčno govoril in moj mir Ti utegne koristiti, ker si čisto prenašel in Ti kri prebitro vzkipi.

Da bi bil le nekoliko mojih svetov poslušal, že dan denes bi lahko izhajal »Pavlihne«, napredoval in čistil debeli prah po naši siromašni domovini.

ter mi ga polljete, ka-/kor hitro mogoče. Upam, da mi Mariborska / gimnazija ne bode hotela množiti moje izgube.

Prijazno Vam se priporoča

Vaš

vdani
Sritar.

Na Dunaji 23. 11. 70.

³⁰⁾ Deloma objavil Pirjevec, l. e. 320.

Hvala Ti, da si Tanšiča prijazno postregel. Moža si spoznal in zdaj veš s kakimi ljudmi imam opraviti. Mene boté samo rabiti, dokler morem delati, potem pa me pustiti. Vprašanje je, ali se jim bom dal. Svet precej poznam, njegove zvijače in sredstva in vedel se bom braniti.

Pri nas se bo v prihodnje mnogo snovalo. Moja tovariša bodeta hotela izdajati nek pripoveden list. A moža sta v literarnih rečeh, da se po Zarnikovo izrazim — literarna »benochsen«. Morala se bodeta obračati name. Jaz pa vidé da onadva bodeta imela že drugod dobička dovolj, in želé, da bi pri nas literarni delavci nehali enkrat biti sami blapci kupčijskih literarnih trovov, rad bi — ako najde moja misel v dotičnih krogih kaj odziva — osnoval neko asocijacio med mlajšimi, ki znajo pero enkrat. Ostanimo pri stvari — pripovedni list »Pripovednik«. Kar o njem pišem je vse še samo misel, katero Ti v preudarek ponujam, nadejaje se, da mi svojo sodbo naravnost poveš.

Jaz bi bil pripravljen prevzeti izdajanje brez zveze z mojima tovarišema. List bi se samo tiskal v naši tiskarnici. Veš, da se jaz nikdar ne štlum med pisatelje³¹⁾ in morebiti se boš čudil, da se jaz bočem takega početja lotiti. Stvar ima nekaj za-se. Privadil sem se rednega izdavanja, — skušenj á la Jurčič — bi se ne bilo bati — sem miren in bi se ne nstrašil, ako bi tu ali tam ta ali oni nad novim listom zabreščal. Svet se vsemu privadi — vztrajnosti je treba in nekoliko takta. Dobiček lista bi delil z delavci — zguho rad trpim sam³¹⁾. »Pripovednik« bi moral zadostovati bralni potrebi — a ne letati za samimi ideali. Ne trehalo bi samih izvirnih spisov, katerih itak ni. Dobra, in dobro predstavljena povest se bolj bere, nego slaba izvirna. Nekoliko izvirnega pa bi vendar moralo biti, da bi list ne postal preveč tuj. Med stranke in njene slabosti bi se ne smel nikjer mešati, ampak mirno pripovedovati i podučevati i sem pa tje skrbeti za nekoliko brezžolnega smeha; če bi imel kdo dobro peti, naj bi pel, če ne, naj bi gospodarila sama proza.

Vse to ni nič stalnega — samo moje misli. Prosim Te premisli si stvar. Ali bi se dobili delavci in kateri; ali bi hotel Ti delati? Ne da bi Te hotel kaptivirati, samo še eno: Tvoja sedanja služba menda ni stalna. Ako je mogoče nekoliko literarnega dela koncentrirati v Mariboru, ako bo »Narod« napredoval in postal dnevnik, treba bode tukaj delavcev in za Te bi se dalo napraviti mesto, kjer bi jedel svoj dober in pošten kos domačega kruba in delal za domovino.

Morebiti se bode dalo že kaj druzega osnovati. Za-me vsekako stoji prepričanje, da se bode v prihodnje dalo živeti tudi pri nas od peresa, samo treba je, da med »perotnino« pride nekoliko sloge in solidarnosti.

Tudi z menoj se da lahko shajati. Kader sem siten in slabe volje, takrat molčim in besede ne zinem in to se že prenaša.

To vse le kot premisleki, o katerih sklenemo, kader se natančneje dogovorimo.

Še enkrat Te prosim, da mi preskrbiš razen omenjenih knjib še dober rusk slovar in Te prav lepo pozdravljam.

Tvoj

stari prijatelj

Tomšič.

Jurčič mi je pisal dolgo pismo. Posebno zadovoljen ni, a se privaja. Zdaj še šindira »land und leute«. Zdrav je kolikor on biti mora in se počeno dolgočas. Prava piše uvodne članke, Jurčič pa, kakor pravi, — s škarpami manipulira.

Iz tega pisma, ki nam izredno jasno zrcali tudi Tomšičev osebni odnos do nasprotnika in sodelavca, prijatelja Levstika, posnamemo, da se je Tomšič odločil za osnovanje beletrističnega lista prav za prav zato, da bi prehitel svoja

³¹⁾ Primerjaj z Janežičevim pismom Jurčiču (7. marca 1868), ki ga je Tomšič moral poznati, saj rabi skoro iste besede (Žigon l. c. LZ 1918, 774).

dva tovariša Tanšiča in Skazo, ki jima ni pripisoval zadostne literarne izobrazbe za tako podjetje.

O vsebini nameravanega lista in o načelih, po katerih bi naj bil urejevan, je Tomšič tu že mnogo zgovornejši kakor v pismu Jurčiču. Nemara je to rezultat raznih posvetovanj in nasvetov. Poudarek na prozi bi kazal na Jurčiča, ki mu je morda kljub zaposlenosti kaj obljubil. Prevodi so bili pač edino torišče literarnega udejstvovanja, kjer si je tudi Tomšič kot novinar pridobil neko spretnost. V tej misli (namreč, da je hotel Tomšič sam prevajati) bi nas potrdila tudi Tomšičeva prošnja za slovar. Zanimivo je tudi mesto o bralni potrebi in letanju za ideali. Ali ni v tem tudi nekaj programa poetičnega realizma?

Levstik je (sicer v pogojnem naklonu) sodelovanje obljubil (17. februarja 1871)³²⁾: »Jaz bi sicer za „Pripovednik“ uže delal«. Razen tega mu je svetoval še Jurčiča, o katerem sodi, da se kmalu vrne iz Siska, Levca, Ogrinca in Kersnika kot pesnika. O Stritarjevem sodelovanju pa dvomi. Z načrtom se v glavnem strinja, le prevodov ne mara. Ker se je ponovno radi Koseskega in radi honorarja³³⁾ sprl z Levstikom, pa se je moral Tomšič tudi njegovi podpori odpovedati.

Čisto drugačen je načrt, ki ga obravnava Tomšič v korespondenci s Trstenjakom³⁴⁾. Znano je le drugo pismo, ki ga je pisal Trstenjaku mesec dni pred smrtjo. Proti Trstenjakovi bolj znanstveni koncepciji brani Tomšič bolj literarni značaj bodočega lista, ki ga Trstenjak imenuje literarno prilogo Slov. naroda. Ali je bilo to nespোরazumljenje, ali pa je Tomšič po sporu z Levstikom svoj načrt izpremenil. Ta priloga, ki bi, kakor vse kaže, pogrešala ne le Stritarjeve, ampak tudi Levstikove in menda tudi Jurčičeve podpore, bi naj — kakor pravi Trstenjak — začela izhajati v drugem polletju 1871. Zdi se, da bi jo zadela slična usoda kakor Jurčičev Glasnik. Tomšičeva zgodnja smrt je tudi to preprečila.

A misel na beletristični list v Mariboru s tem ni prenehal, ampak je s Pajkovo Zoro prešla v novo fazo.

Résumé.

La conception d'une revue littéraire à Maribor (1868—1871).

L'idée de créer une revue littéraire à Maribor a été très actuelle aux environs des années 1868—1871. Nous la trouvons bien des fois dans le journal Slov. narod, mais c'est surtout la correspondance entre Tomšič et Jurčič et celle entre Tomšič et Levstik qui nous donne une idée plus précise de la revue projetée. De toutes les conceptions — ne comptant pas le Glasnik de Jurčič — celle que proposait Tomšič en redacteur futur est la plus concrète. L'idée principale en est la concentration locale des forces littéraires et politiques des Jeunes Slovènes (Mladoslavenci) et la séparation tactique du travail. C'est à cause de la mort prématurée de Tomšič (26 mai 1871) que la conception d'une telle revue ne put pas se réaliser.

³²⁾ Pirjevec, l. c. 319.

³³⁾ Pirjevec, l. c. 137 (Levstikovo pismo Jelovšku 11. apr. 1871).

³⁴⁾ Davorin Trstenjak, Črtica o Tomšiču. Besednik 1871, 91.

K zgodovini prve slovenske tiskarne v Mariboru.

Janko G l a s e r, Maribor.

Kakor se je g. prelat Kovačič udeleževal iniciativno na raznih področjih in je v raznih panogah načenjal nove probleme, tako je iz njegovega peresa potekel tudi prvi večji donesek k zgodovini slovenskega tiskarstva na Štajerskem. Je to anonimna brošura *Katoliško tiskovno društvo in Cirilova tiskarna*, ki jo je napisal med svetovno vojno (1917), da z njo opozori na važnost tiska in podpre delo za Tiskovni dom, ki se je takrat v Mariboru snoval. Sestavljena pa je brošura po večini le na podlagi sejnih zapisnikov Kat. tiskovnega društva, zato je razumljivo, da predmet v njej ni izčrpan in so nekatera vprašanja ostala nenačeta in nerešena.

Z izrabo gradiva (predvsem arhivalnega in časopisnega), ki Kovačiču ni bilo na razpolago, skušam v naslednjem dopolniti predvsem sledeče: orisati nekoliko podrobneje usodo slovenske tiskarne v Mariboru od njenih početkov do takrat, ko jo je prevzelo Kat. tiskovno društvo in jo preosnovalo v Tiskarno sv. Cirila; pokazati, da je početnik ideje, iz katere je nastalo Kat. tiskovno društvo, bil pravzaprav Slomšek; osvetliti in označiti točneje razmerje, ki je obstajalo med prvo slovensko (Skazovo) tiskarno in Kat. tiskovnim društvom ob njuni — skoraj istočasni — ustanovitvi. Mimogrede pa se v zvezi s tiskarno dotikam tudi doslej neznanega poskusa, da se osnuje v Mariboru prva slovenska knjigarna in slovenska knjižnica.

I.

Tiskarna, ki jo je l. 1795. kot prvo v Mariboru ustanovil Franz Schütz, je ostala nato več ko sedem desetletij edina in je ves ta čas popolnoma zadovoljala tako potrebam nemškega kakor slovenskega tiska. Njeni lastniki (Schütz do 1809, Ignacij Dunšek (Dunschegg) 1809—1817, Jožef Janschitz 1817—1859, za njim Edvard Janschitz) so celo ponovno tožili, da jim manjka dela in da le težko izbajajo¹⁾. Nekoliko izboljšal se je položaj tiskarne šele s premestitvijo škofijskega sedeža v Maribor, zlasti pa so se razmere izpremenile in obrnile na bolje, ko je Maribor v šestdesetih letih (torej dokaj pozno) končno dobil svoje časopisje in so bili ustanovljeni Correspondent für Untersteiermark (1862), Slovenski gospodar (1867) in Slovenski narod (1868). Šele s

¹⁾ Več o tem gl. v mojem članku Zgodovina mariborskih tiskarn, Slov. tisk II, 17—22, 33—6, 49—51. Od nadaljevanja, ki naj bi bilo prineslo zgodovino slovenske tiskarne v Mariboru, je izšel tam — zaradi prenehanja lista — samo začetek (Slov. tisk II, 65—9, 81—5), ki ga gori na kratko posnemam, kolikor je to potrebno za celotni pregled. Virov za ta uvodni del članka tu ne navajam, ker so podrobno navedeni že v Slov. tisku.

tem so bili dani pogoji, da bi se poleg Janschitzove tiskarne mogla zaposliti še ena; iz dejstva, da so dva od navedenih časopisov izdajali Slovenci, pa je sama po sebi sledila težnja, da naj nova tiskarna bo slovenska.

Res se je že pred ustanovitvijo Slov. naroda, ko so se zanj šele delale priprave, h koncu l. 1867. pojavila tudi misel, naj se obenem z novim listom osnuje tudi nova, in sicer slovenska tiskarna¹⁾. Namera pa se takrat ni dala izvesti, ker se je priglasilo premalo delničarjev in je podpisani znesek (6000 gld.) bil predvsem potreben za ustanovitev in vzdrževanje Slov. naroda samega. Tako so izdajatelji lista bili prisiljeni, izročiti tisk zaenkrat nemškemu tiskarju Edvardu Janschitzu.

Vendar s to začasno rešitvijo vprašanje slovenske tiskarne v Mariboru ni bilo pozabljeno, ampak samo odloženo. Nanovo ga je načel spomladi 1869 Božidar Raič, ko je v Slov. narodu predlagal, naj bi se za osnovanje »narodne tiskarne« v Mariboru porabil denar, nabran za Slomščekov spomenik, češ, da je našemu »narodnemu slovstvenemu posloplju« najprej treba strehe, potem šele bo mogoče misliti na okras; dobiček, ki ga od slovenskih knjig in časopisov imajo sedaj tuji tiskarji, naj bi v bodoče ostajal v domači »zakladnici«. Predlog v tej obliki sicer ni prodrl, a izdajatelji Slov. naroda, zlasti dr. Jože Vošnjak in Anton Tomšič, misli na lastno tiskarno niso opustili. Vodila jih je pri tem želja, da s tiskarno ustvarijo listu trdno gmotno podlago, obenem pa ga tudi napravijo neodvisnega od tujega tiskarja.

Prve določnejše in jasnejše obrise je njihov načrt dobil na zaupnem sestanku 6. marca 1870 v Celju, kjer so udeleženci sklenili, da osnujejo v Mariboru tiskarno »na akcije«, in obenem zanjo tudi že podpisali za 10.000 gld. delnic. Skrb, da dobi za tiskarno potrebno dovolitev, je prevzel Tomšič.

Vložil je v ta namen v začetku maja 1870 prošnjo pri mariborskem magistratu, ki pa je vlogo iz formelnih razlogov zavrnil. Že ta rešitev je pokazala, da so odločujoči činitelji slovenski tiskarni v Mariboru bili odločno nasprotni. Še jasneje kažejo to izjave, s katerimi sta mariborski okrajni glavar in mestni svet opremila Tomšičevo ponovno prošnjo, vloženo 1. avgusta 1870 pri deželnem namestništvu v Gradcu. Oba sta bila mnenja, da v Mariboru nove tiskarne sploh ni treba, ker popolnoma zadostuje dobro nrejena tiskarna, ki jo ima Janschitz. Mestni svet je k temu še pripomnil, da trije časopisi, ki se v Mariboru tiskajo, morejo izhajati le z znatnimi podporami kot glasila »nemško-liberalne in slovensko-ultramontanske« stranke. Še ostreje se je izjavil okrajni glavar, ki v lastnoročno napisanem poročilu med drugim opozarja, da Tomšič za tiskarno sploh nima potrebnega premoženja in daje na razpolago samo ime, dočim so resnični prosilci za koncesijo lastniki Slov. naroda in »narodno-klerikalni« (!) voditelji. Njihov politični smoter je »eine Änderung der gegenwärtigen staatlichen Verhältnisse Österreichs, die Bildung eines Slovenenreiches«, in za dosego tega smotra jim nobeno sredstvo ni preslabo. S kako perfidnostjo in sovražnostjo napadajo nasprotujočo jim vlado in njene organe

že sedaj, ko jih še brzda jo gmotni interesi tiskarja, kaže pogled v Slov. narod, ki ga urejuje prosilec Tomšič. Lahko je iz tega sklepati, kako daleč bi šli, če bi imeli lastno tiskarno. »Eine Druckerei in solche Hände zu geben halte ich nicht allein in hohem Grade für bedenklich, sondern geradezu für gefährlich«.

Da prošnja kljub tem odklonilnim uradnim izjavam ni propadla, je bil več ali manj srečen slučaj: dočim sta na odločilni seji prva dva člana zbrana sosveta brez obotavljanja glasovala za predlagano negativno rešitev, je tretji, namestniški svetnik Josef Haas, bil odločno za ugoditev, češ, iz strankarskih razlogov se prošnja ne more odkloniti, ker so stranke vseh barv dovoljene, z ugoditvijo in tej sledečo investicijo denarja v tiskarniško podjetje pa bo narodna stranka tudi prisiljena k reelnejši in zmernejši politiki. Ker se je temu naziranju pridružil tudi četrti član sosveta in sta si tako stali nasproti dve mnenji z enakim številom glasov, je moral odločiti namestnik Kübeck sam. Z ozirom na število mariborskega prebivalstva, ki je znašalo takrat blizu 13.000, in z utemeljitvijo, da imajo druga mesta podobnega obsega po 2 do 3 tiskarne, je prošnji ugodil ter 16. oktobra 1870 z odlokom št. 11.998 zaproseno koncesijo podelil.

Da se tiskarna, za katero je s tem koncesija bila dosežena, čim prej ustanovi tudi dejansko, so snovatelji takoj začeli s pripravami. Ker bi utemeljitev na podlagi delniške družbe, kakor je bilo sklenjeno na sestanku v Celju, bila zahtevala preveč časa, so skušali rešiti vprašanje na ta način, da se osnuje najprej komanditna družba, katero bi delniška družba nadomestila šele pozneje. Zlasti se je trudil, da stvar pospeši, urednik Tomšič, na čigar ime se je glasila koncesija in za katerega je bilo življenjske važnosti, da se vprašanje tiskarne, s katerim je bilo takrat neločljivo zvezano tudi vprašanje Slov. naroda, čim prej reši. Pridobil je v ta namen Franca Skazo, imovitega veleposestnika in rodoljuba v Šmarju pri Jelšah, ter tamkajšnjega trgovca Hugona Tanšiča.

Ko je s tem tudi denarna stran podjetja bila urejena, so takoj naročili črke in stroje, najeli prostore in faktorja, vzporedno s tehničnimi pripravami tudi že snovali načrte, kako za bodočo tiskarno preskrbeti dovolj dela, ter mislili na leposlovni list Pripovednik²⁾ — kar je tik pred ciljem 26. maja 1871 Tomšič nenadoma umrl. Z njegovo smrtjo je podjetje izgubilo glavnega in najdelavnejšega snovatelja, ugasnila pa je z njo tudi na Tomšičevo ime podeljena koncesija; vendar so priprave bile že toliko dozorele, da začeto delo kljub temu ni zastalo. Na Tomšičevo mesto je stopil Franc Rapoc, takrat notarski koncipient v Mariboru, in ko je tako izpopolnjena komanditna družba Skaza, Rapoc, Tanšič vložila prošnjo, da bi se koncesija, podeljena prej Tomšiču, prenesla na njeno ime, je namestništvo v Gradcu 26. junija 1871 z od-

²⁾ Gl. članek J. Dolarja v tem Zborniku.

lokom št. 7006 kljub odklonilnemu stališču mariborskega mestnega sveta prošnji brez nadaljnjega poizvedovanja ugodilo, češ, da proti temu ne more biti pomisleka, ker gre samo za obnovitev že enkrat podeljene, pa medtem ugasle koncesije. Tako je Tomšičeva koncesija, čeprav sama ni doživela realizacije, za slovensko tiskarno v Mariboru bila odločilnega pomena: z njo je bilo načelno priznано, da je druga tiskarna v Mariboru upravičena.

Novo ustanovljena tiskarna, ki si je nadela ime *F. Skaza in drugi*, oziroma *Národna tiskarnica F. Skaze in drugov*, je začela obratovati 18. julija 1871, ko je prvič tiskala Slov. narod, katerega je z istim dnem prevzela tudi v svojo last. Bila je nameščena v desni polovici pritličja na Koroški cesti št. 5 (takrat št. 229), torej v isti biši, kjer je sedaj Tiskarna sv. Cirila. Imela je en veliki in en mali tiskalni stroj ter 12 do 14 regalov stavka; v inseratih se navaja, da je »popolnoma z najnovejšimi pismeni in olepševanji, kakor tudi z najpopolnejšimi ročnimi in brzotiskalnicami ter drugimi stroji oskrbljena«. S števkami nam njeno opremo osvetljuje nekoliko proračun, ki so ga njeni snovatelji izdelali radi eventuelne prodaje Kat. tiskovnemu društvu in v katerem se na opremo nanašajo sledeče postavke: 6000.— gld. za »črke prve vrste«, 2000.— gld. za »črke druge vrste«, 3000.— gld. za »tiskovno mašino«, 1400.— gld. za mizarska dela, skupaj 12.400.— gld. Vendar je ta proračun bil izdelan že v začetku maja 1871, torej še pred končno ureditvijo tiskarne, in skoraj gotovo je končni inventar bil nekoliko številnejši, vsaj za en (mali) tiskalni stroj.

II.

Preden zasledujemo nadaljnjo usodo tiskarne same, je potrebno, da se ustavimo za trenotek pri pravkar omenjenem Katoliškem tiskovnem društvu³⁾. Kajti to društvo, osnovano spomladi 1871 v vrstah okrog Slov. gospodarja, je zasledovalo z eno glavnih točk svojega programa isti smoter kakor močje okrog Slov. naroda: ustanovitev lastne tiskarne. Da sta se dve podjetji s skoraj istim ciljem snovali vzporedno in ločeno, čeprav na dve slovenski tiskarni v Mariboru takrat ni bilo misliti, je v zvezi s slovenskim političnim življenjem, v katerem se je prav v tistih letih začela pojavljati ostrejša ločitev duhov. Na konservativni strani je prišlo to do izraza zlasti v katoliških političnih društvih, ki so jih štajerski Slovenci začeli ustanavljati po vzgledu sekovske škofije; eno izmed teh društev — Katoliško politično društvo v Mariboru — je bilo izhodišče tudi Kat. tiskovnemu društvu⁴⁾.

³⁾ Kar v sledečih izvajanjih ni posebej podprto, je posneto po zapisniku društvenih sej.

⁴⁾ Prim., kar piše v članku »Katoliška (politična) društva« SGp 4. apr. 1878: »... Katoliško-tiskovno društvo graške škofije... šteje 4606 društvenikov, ima lastno tiskarno in izdaja dnevnik »Grazer Volksblatt« in za kmetske ljudi izvrstno uredovani »Sonntagsbote« in »Feier-Abend«. Ta lista sta v 3000 iztisih razširjena... Sijajni zgled graške škofije smo štajerski Slovenci skušali posnemati, kolikor smo pri veliko težavnejših razmerah storiti mogli.

Neposredno pobudo zanj je dal Mibael Herman, ideja, iz katere je društvo vzniknilo, pa se je rodila že v početku šestdesetih let kot odpor proti liberalizmu, ki je takrat, po obnovi ustavnega življenja v Avstriji, doživel svoj prvi razmah in bil poln borbenosti. Prvi, ki je proti temu zavzel jasno in odločno stališče, je bil pravzaprav že Slomšek, ko je z okrožnico 27. decembra 1860 naročil svoji duhovščini, naj podpira katoliško časopisje, obenem pa jo tudi opozoril, da bi si naprtila veliko odgovornost, če bi s svojim denarjem pomagala pospeševati duhovščini in cerkvi nasprotno liste⁵⁾. A dočim je ta uradna odredba bila namenjena le ozkemu krogu duhovščine, je tri leta pozneje Slomšekov dolgoletni sodelavec spiritual Fran Kosar isti poziv naslovil na vso javnost: da opozori na nevarnosti liberalizma, zlasti na nevarnosti njegovega glavnega orožja, časopisja in tiska vobče, je na bésedi mariborske čitalnice 22. novembra 1863 obširno govoril o »svobodnem tisku in katoliških bravcih in pisateljih« ter strnil svoja izvajanja v sledeče vodilo: »Ne vzemimo v roke in ne pustimo v svoje hiše ne časnikov in ne knjig, ki nam psujejo najvišje blagre, vero, čednost ali tudi narod in rodoljubje... Ne podpirajmo ne s peresom ne z denarjem takih časnikov in knjig, ki so našemu katoliškemu prepričanju nasprotno⁶⁾. V teh Kosarjevih besedah je Slomškova misel dobila toliko sorodnosti s programom poznejšega Kat. tiskovnega društva, da jo kljub časovni razdalji smemo smatrati za njegov idejni zarodek.

Nanovo je isto misel obudil par let pozneje bogoslovni profesor dr. Jožef Ulaga, ko je na prvem shodu Katoliškega konservativnega (političnega) društva v Mariboru 17. julija 1870 med drugim pozval »odločne in poštene katoličane«, naj se združijo, »da bomo tudi s peresom zamogli laž in krivico (ki jo katoliški cerkvi prizadeva nasprotno časopisje) pobijati⁷⁾. Odtod je do ustanovitve Kat. tiskovnega društva bil samo še korak. Vendar do tega koraka še ni prišlo takoj.

Osnovali smo 16 katoliških političnih društev..., l. 1870. v Mariboru... Iz mariborskega društva se je l. 1871. rodilo »Tiskovno društvo«.

⁵⁾ Kirchliches Verordnungs-Blatt für die Lavanter Diöcese 1860, IX; prim. tudi SGp 1. dec. 1881. — Podobne misli je gojil Slomšek že v štiridesetih letih, ko je nameraval osnovati društvo »za izdajanje dobrih slovenskih knjig«, pri čemer mu je za vzor služil »Verein zur Verbreitung guter katholischer Bücher«, ki ga je 1830 ustanovila kongregacija mehitaristov na Dunaju (prim. Malov članek v tem Zborniku). Značilno je, kar je v tem oziru pisal 19. marca 1848 (neposredno po izbruhu revolucije) Stojanu: »Auch einen Bücher Verein für das Volk müssen wir stiften, um den schlechten Büchern den Weg abzuschneiden, die man nun unter das Volk einschmuggeln wird. Vor bösen Menschen und schlechten Büchern bitte ich die arglosen Kinder des Landes vorzüglich zu warnen.« Kakor so temu namenu služile njegove Drobčinice in Društvo (oziroma Družba) sv. Mohorja, tako se je pozneje (po sporočilu dr. Janka Sernca iz l. 1862.) bavil z mislijo, da bi na svoje stroške izdajal »kaj prav koristnega in ponénega za slovenski narod« (Veda 1914, 289), kar pa mu je smrt preprečila.

⁶⁾ Fr. Kosar, Svobodni tisk in katoliški bravci in pisatelji, Ljubljana 1863, str. 15.

⁷⁾ SGp 28. jnl. 1870.

Približno istočasno, ko je Ulaga imel svoj govor, je poročal Tomšič v pismu Jurčiču, da se je mariborska duhovščina začela zanimati za tiskarno, za katero je on nekoliko prej vložil prošnjo, in da »hočejo tudi akcije kupovati«⁸⁾. Po tem poročilu sodeč, konservativni krogi sprva niso imeli namena, delati za uveljavljenje svojih nazorov ločeno, ampak so nameravali doseči svoj cilj na ta način, da bi z nakupom delnic in s sodelovanjem dobili vpliv na Tomšičevo podjetje. Ko pa je Tomšič proti koncu istega leta, kakor smo videli, tiskarni namesto delniške družbe dal za osnovo kapital dveh posameznikov (Skaze in Tanšiča), je namera glede nakupa delnic postala neizvedljiva. Šele tedaj je misel na ustanovitev lastnega društva, ki bi odgovarjalo Slomšekovi, oziroma Kosarjevi in Ulagovi ideji, postala aktualna.

Prvič slišimo o tem 15. decembra 1870, ko je Slov. gospodar prinesel vest, da mariborski narodnjaki snujejo »slovensko tiskovno društvo«, ki naj bi skušalo ustanoviti v Mariboru »tiskarnico, katera bi zamogla bolj k ceni tiskati naše slovenske liste«. Kot vzorec je služil snovateljem graški »Katholischer Preßverein«⁹⁾, ustanovljen dve leti prej. Kako pa je obenem program društva bil zamišljen docela v smislu Slomškega, Kosarja in Ulage, kaže 2. točka pravil, ki kot namen društva navaja, »delati za to, da se bodo manje razširjale novine in knjige, ktere razdevajoče namene v duševnem življenju sedanjega časa na vseh straneh zastopajo, in da se namesto njih razširjajo in beró novine in spisi, ki so pisani v duhu katoliške cerkve, pravega napredka in zdravih državnopravnih načel«¹⁰⁾. Vidi se to tudi iz oklica, ki ga je »začasni odbor« izdal 6. februarja 1871; v tem oklicu se kot namen in naloga društva navaja, da naj bi zbiralo dušne in gmotne sile za borbo proti nevarnostim, »ki žugajo naši narodnosti in naši veri«. Konkretno naj bi društvu bil namen, »dobre spise in knjige med ljudstvom razširjati ter razširjanje slabih spisov zavirati«. Da pa bi se ta namen »lažje dosegal in da bi društvo moglo samostojnejše delovati, imelo bi nadalje nalogo, s časom ustanoviti svojo lastno društveno tiskarnico in ... podpirati narodne pisatelje«¹¹⁾.

Zanimivo je, da med možmi, ki so ta oklic podpisali, najdemo tudi Tomšiča, čeprav je bil tedaj že točno dogovorjen s Skazo in Tanšičem in so priprave za njihovo lastno tiskarno bile že v polnem teku. Kot pojasnitev tega smemo (vsaj delno) smatrati morda izpoved, ki jo je zaupal Tomšič Jurčiču v začetku decembra 1870, ko mu je v pismu orisal položaj takole: »Tukaj je velik razpor med narodnjaki. Hic liberalce, hic klerikalec — jaz edini sem nevtralen in obe stranki zaničujem«¹²⁾. Deloma je to Tomšičevo stališče brez dvoma bilo osebnega značaja in v zvezi z njegovim takratnim položajem pri Slov. narodu, ki zaradi napetosti med njim in dr. Dominkušem

⁸⁾ Pisma Tomšičeva Jurčiču v mestnem arhivu v Ljubljani.

⁹⁾ SGp 2. marca 1871; prim. tudi SGp 27. dec. 1877 in naša opomba ⁴⁾.

¹⁰⁾ SN 14. febr. 1871.

¹¹⁾ SN 16. febr. 1871; SGp 23. febr. 1871.

ni bil posebno trden. Gotovo pa je tudi, da je razmerje med tiskovnim društvom, ki so ga snovali Staroslovenci, in med tiskarno, ki je bila delo Mladoslavencev, bilo spočetka nejasno in je radi tega dopuščalo razne kombinacije. Brez dvoma se je — kljub razdoru — še mislilo na sodelovanje in morda tudi ni slučaj, da v oklicu tiskovno društvo še ni označeno kot »katoliško«.

Pojavi se ta naziv šele na ustanovnem občnem zboru, ki se je vršil 12. aprila 1871. Poročevalec na tem občnem zboru dr. Ulaga je odločno poudarjal katoliški značaj novega društva, čeprav se mu to »od neke strani v pregrešek šteje«, ter odklanjal »iz Nemčije k nam zaneseni liberalizem«. Dotaknil se je v svojem poročilu tudi razmerja do Slov. naroda, zlasti pa razmerja do tiskarne, ki so jo snovali Tomšič, Skaza in Tanšič. Zavrnil je sum, da bi društvo hotelo »podvzetnikom (te) tiskarnice nasproti delati ter si novo tiskarnico omisliti«, češ, da bi bilo to že iz gmotnih razlogov neizvedljivo. Vendar je dostavil: »Lastne tiskarnice iz misli ne pustimo, saj je tudi mogoče, da družniki nove tiskarnice, bodisi iz kakoršnega koli vzroka, danes ali jutre vso reč iz rok dado. Takrat jim utegne ljubo biti, ako zamorejo tiskovno pripravo namesto komu drugemu našemu društvu oddati¹²⁾. Na to možnost je mislil najbrž tudi Tomšič, ko je sopodpisal gori omenjeni oklic.

Za predsednika novega društva je bil izvoljen profesor Janko Pajk, kar prav tako kaže, da se je ob ustanovitvi složno sodelovanje v društvu še smatralo za možno in se je tudi dejansko skušalo doseči¹³⁾. Vendar je načelno nesoglasje, ki so ga Mladoslavenci prav tisto leto z volitvami v brežiškem okraju (Vošnjak proti Kosarju) močno zaostrili, kmalu prišlo do izraza tudi v društvu; povod za to je dal članek, ki ga je v Slov. gospodarju napisal njegov urednik dr. Ulaga o papežu in njegovi državi. Pajk s člankom ni soglašal, zato je 10. oktobra 1871 odložil predsedniško mesto ter izstopil iz odbora¹⁴⁾. Istočasno je iz društva izstopil profesor Josip Šuman. Za Pajkovega naslednika je bil izvoljen Fran Kosar, ki je ostal nato predsednik društva do

¹²⁾ SGp 20. in 27. apr. 1871.

¹³⁾ V SGp 27. apr. 1871 (v isti številki, ki ima poročilo o izvolitvi prvega odbora s prof. Pajkom na čelu) čitamo sledečo tožbo o težavah »v lastnem domu«: »Nadljali smo se, da bode ves olikan slovenski svet navdušen pozdravil naše domoljubno podvzetje ter nam radovoljno ponudil duševnih in gmotnih moči. Toda nade se nam niso popolnile; upamo pa, da bode morebiti društvena delavnost še marsikomu dvombe in pretveze razgnala in da bode mo v prihodnje med društveniki čitali tudi imena, ktera še do zdaj s težkim srcem pogrešamo.«

¹⁴⁾ Pozneje so se nasprotstva sicer ublažila in 1873 je Pajk bil celo skupni narodni kandidat v mariborskem okraju, a do tega, da bi bil še sodeloval v Kat. tiskovnem društvu, ni več prišlo. Ko je v naslednjih letih kot vodja Narodne tiskarne z društvom in njegovim glasilom (Slov. gospodarjem) prišel v tesnejše stike, čeprav samo poslovne, se mu je zdelo celo potrebno, izjaviti v Slov. narodu (12. apr. 1874), da njegovi in Slov. gospodarja nazori niso identični. (Iz polemičnega odgovora, ki ga je na to izjavo napisal v SGp 16. in 23. apr. 1874 dr. Ulaga, zvemo o tiskarni zanimivo podrobnosti, da se napis na njej ni glasil »Nationale Druckerei«, kakor bi odgovarjalo slovenskemu nazivu, ampak »Aktienbuchdruckerei«.)

1. marca 1877, ko mu je sledil dr. Ivan Križanič. S Kosarjevo izvolitvijo za predsednika je na čelo društva prišel mož, ki mu je, kakor smo videli, že skoraj celo desetletje prej kot eden prvih polagal idejne temelje; z njim so načela, ki so jih društvu dali njegovi ustanovitelji, dobila jasen in določen izraz tudi na zunaj.

Že pred tem se je dokončno razčistilo tudi razmerje društva do mladostovslovenske tiskarne. »Po želji, večstransko izrečenej«¹⁵⁾, se je mislilo sprva na nakup te tiskarne in društveni odbor je o tem ponovno razpravljal. Že na drugi odborovi seji (18. aprila 1871) je Kosar (takrat podpredsednik) predlagal, naj bi društvo skušalo prevzeti poleg Slov. gospodarja tudi Slov. narod in »vso tiskarnico, ktera se v Mariboru snuje, in naj v teh zadevah z dotičnimi osebami v dogovore stopi.« Ti dogovori, ki so se vodili pismeno, pa niso imeli uspeha, ker so zahteve, ki so jih v predloženem proračunu stavili snovatelji tiskarne, bile previsoke. Zahtevali so 12.400.— gld. za tiskarsko opremo, nadalje 6000 gld. za odškodnino sebi, 1500 gld. za kavcijo Slov. narodu in 370 gld. za odplačilo nekega dolga dr. Dominkušu, skupaj torej 20.270 gld.; od tega bi 9.400 gld. bilo treba plačati do 1. decembra 1871, vse ostalo pa v teku enega leta; razen tega so smatrali, da bi bilo prevzemniku treba 2.800 gld. obratne glavnice. S takimi vsotami društvo seveda ni razpolagalo, kajti kljub razmeroma lepemu odzivu, ki ga je našlo zlasti med duhovščino, je do konca leta v najboljšem slučaju moglo računiti kvečjemu na približno 2.600 gld. razpoložljivega imetja; tudi, če bi se mu poleg tega posrečilo, dobiti za nakup tiskarne še zbirko za Slomšekov spomenik (kakor je eno leto prej predlagal Raič) v znesku 4.500 gld., bi imelo na razpolago samo približno 7.100 gld., kar niti za kritje prvega obroka ne bi bilo zadoščovalo. Na podlagi tega se je na odborovi seji 9. maja 1871 ugotovilo, da radi kratkih rokov in visokih vsot »za zdaj« Kat. tiskovno društvo tiskarne ne more kupiti.

Radi istih težkoč se je namera izjalovila par mesecev pozneje, ko se je v društvenem odboru še enkrat sprožila misel na odkup tiskarne, ki je medtem že bila ustanovljena in je tudi že začela obratovati. Kot pooblaščenec, ki naj bi v imenu društva vodil potrebna pogajanja, se je na odborovi seji 27. julija 1871 določil profesor Pajk (takrat še društveni predsednik), smernice, ki so se mu v ta namen dale, pa so bile sledeče: kupi naj se samo tiskarna brez Slov. naroda; dosedanjim lastnikom se ne obljublja nikak dobiček, če pa bi ga zahtevali, naj stavijo zadevne pogoje; predsednik naj sam pregleda imetje tiskarne in se pouči o njeni vrednosti, pritegne pa naj radi točneje cenitve tudi še kakega izvedenca; vse račune in pogoje naj predloži v pretres odboru. Kaki so bili ti računi in pogoji, v zapisniku ni podrobnejših navedb, nahaja se v njem samo ugotovitev, da se odbor (na seji 3. avgusta 1871) »zavolj kratkega odloka«, ki so ga lastniki tiskarne stavili, ni mogel odlo-

¹⁵⁾ SGp 8. jun. 1871.

čiti, da njihove pogoje sprejme. Očividno so kljub izločitvi Slov. naroda in omejitvi na tiskarno samo zahteve še vedno bile tolike, da jih društvo ne bi bilo zmoglo. S tem je misel na lastno društveno tiskarno zaenkrat bila odložena in skoraj za poldrugo desetletje porinjena v ozadje. Sredstva, s katerimi je društvo razpolagalo, so za tako akcijo bila preskromna, razen tega so nujno in predvsem bila potrebna za to, da se čimprej začne izvajati idejni del društvenega programa: razširjanje »dobrih spisov«. Kot glavni pripomoček za to se je smatralo izdajanje društvenega glasila, zato je Kat. tiskovno društvo, da tako glasilo čimprej doseže, na eni prvih sej odkupilo Slov. gospodarja, ki ga je bil l. 1867. ustanovil v Mariboru dr. M. Prelog, ter ga s 1. julijem 1871 prevzelo v svojo last. Skrb za ta list, ki je prva leta pomenjal za društvo težko breme, je v tem času seveda onemogočala delo takega obsega, kakor bi bila ustanovitev lastne tiskarne.

III.

Medtem je slovenska tiskarna v Mariboru (ki je od avgusta 1871 naprej tiskala tudi Slov. gospodarja) doživljala razne izpremembe.

Že kmalu po ustanovitvi so njeni lastniki začeli misliti na povečanje, in sicer na ta način, da bi se postavilo podjetje na širšo podlago delniške družbe, kakor je itak bilo nameravano že spočetka. Zlasti se je zavzemal za to Rapoc, ki je osebno in pismeno nabiral delničarje po vsem Slovenskem ter tudi sestavil osnutek pravil, po katerem naj bi delniška družba, imenovana Narodna tiskarna, štela 500 delnic po 100 gld., razpolagala torej s 50.000 gld. osnovne glavnice. Svoj sedež naj bi družba imela v Ljubljani in tja naj bi — kot v središče Slovenije — preselila tudi Slov. narod ter ga obenem razširila v dnevnik¹⁶⁾.

Ko se je razpravljalo o tem na shodu delničarjev 19. novembra 1871 v Ljubljani, se je — vsaj v načelu — odločila tudi nadaljnja usoda slovenske tiskarne v Mariboru. Predsednik pripravljalnega odbora dr. Radoslav Razlag je med drugim predlagal, naj snujoča se delniška družba obenem s Slov. narodom prevzame tudi tiskarno v Mariboru, ki da ima »skupno vrednost okolo 26.000 gld.«¹⁷⁾ Odločno se je izjavil za nakup te tiskarne tudi dr. Vošnjak, ki je že prej v članku »Narodna tiskarnica na akcije« poudarjal, da se mariborska tiskarna nikakor ne sme opustiti, ne samo, ker bo imela zadosti dela, ampak »ker je tudi v narodnem oziru neobhodno potrebno, da imamo štirski Slovenci svojo tiskarno — za naše lokalne liste, brošure in knjige«¹⁸⁾. Isto stališče je zavzel tudi na shodu in predlagal, naj postane tiskarna v Mariboru podružnica glavne tiskarne, ki jo osnujejo v Ljubljani, vendar pa naj se od grada, ki ga ima sedaj za 20 stavcev, pusti v Mariboru le za kakih 7 stavcev

¹⁶⁾ Vošnjak J., Spomini II, 173—5.

¹⁷⁾ SN 23. nov. 1871.

¹⁸⁾ SN 11. nov. 1871.

in 1 stroj. Pridružil se je temu predlogu tudi dr. Valentin Zarnik z motivacijo, da se za politično delovanje Slovenskega Štajerja prevažna tiskarna že zaradi moralnega vpliva, ki ga ima, ne sme opustiti. Predlog je bil sprejet in pripravljalnemu odboru, ki je prevzel nalogo, da ukrene vse potrebno za ustanovitev nove tiskarne v Ljubljani, se je obenem naročilo, naj kupi tudi tiskarno v Mariboru.

Izvršil je ta odbor dano naročilo s kupno pogodbo, ki jo je z lastniki mariborske tiskarne sklenil na seji 14. februarja 1872. Ali je nakup bil sklenjen za prvotno določenih 26.000 gld. ali za kako drugo ceno, iz beležke v Slov. narodu (17. februarja 1872) ni razvidno. Tudi o tem, v kakšnem stanju se je tiskarna ob prevzemu nahajala, smo poučeni le na splošno, in sicer iz poročila, ki ga je na ustanovnem občnem zboru 14. septembra 1872, s katerim je Narodna tiskarna, delniška družba v Ljubljani¹⁹⁾, bila formalno ustanovljena, podal dr. Vošnjak. Po njegovem mnenju je tiskarna v Mariboru bila takrat še v najboljšem stanju, ker »je vse bilo na novo pripravljeno in zlasti toliko novih črk še nerabljenih, da bo mogoče polovico vseh... v ljubljansko tiskarno vzeti in bo vendar še za mariborsko dovolj črk ostalo«²⁰⁾. Ta delitev se je kmalu nato res izvršila: ko se je s 6. oktobrom 1872 Slov. narod preselil iz Maribora v novo ustanovljeno tiskarno v Ljubljani, se je z njim vred iz mariborske tiskarne preneslo tja tudi mnogo novih, še nerabljenih črk²¹⁾.

S tem je bivša tiskarna F. Skaza in drugi postala podružnica Narodne tiskarne, delniške družbe v Ljubljani, po kateri se je od novembra 1872 naprej tudi sama imenovala *Narodna tiskarna*. Zakonita podlaga pa je temu preimenovanju bila dana šele naknadno, ko so prejšnji lastniki koncesijo odložili in je nato dež. namestništvo v Gradcu prošnji nove lastnice, da se ji dovoli v Mariboru podružnica, z odlokom št. 2018 z dne 19. februarja 1873 ugodilo. Zanimivo je, da mariborski okrajni glavar tokrat zoper ugoditev ni imel pomislekov kakor poldrugo leto poprej, ampak je prošnjo celó priporočil, češ, da je tiskarna ves čas zelo vestno izpolnjevala obrtne zakone in se tudi drugače odlikuje po korektnosti in nizkih cenah, radi česar se je občinstvo rado poslužuje, tudi tako, ki mu je narodno stremljenje popolnoma tuje²²⁾.

Vodstvo tiskarne je s koncem oktobra 1872 prevzel profesor Janko Pajk, ki se je bil radi premestitve v Novo mesto nekoliko prej odpovedal državni

¹⁹⁾ Pravila delniške družbe je potrdilo notranje ministretvo 25. jan. 1872 s odlokom št. 7889. — V podrobnejše razpravljanje o ustanovitvi Narodne tiskarne v Ljubljani, ki je izzvala ostro nasprotovanje zlasti pri Slov. Matici, se zaradi omejenega prostora tu ne morem spuščati.

²⁰⁾ SN 21. sept. 1872.

²¹⁾ SN 24. jan. 1873.

²²⁾ Dež. vladni arhiv v Gradcu pod fasc. 61, 10210, 1867 (št. 16122, 1872; 787, 1873; 2018, 1873).

službi. Z namestitvijo v tiskarni je dobil primeren nov delokrog, ki mu je omogočal, da je ostal v Mariboru, kjer je njegova žena, rojena Mariborčanka, imela lastno hišo. Po poročilih, ki jih je podajal Pajk na sejah upravnega odbora delniške družbe v teku naslednjega leta, je tiskarna takrat dobro uspevala²³⁾ in imela dovolj dela, zlasti, ker je tiskala tri časopise: razen Slov. gospodarja še Lapajnetovega Slov. učitelja in Zoro z Vestnikom. Zoro, ki jo je bil s početkom 1872 ustanovil Davorin Trstenjak, a jo je pozneje prevzela v svojo last Narodna tiskarna, je nova lastnica prvotno nameravala preseliti v Ljubljano kakor Slov. narod, vendar je to namero opustila²⁴⁾ — morda na željo Trstenjakovo, ki se mu je že pri prodaji lista zdelo potrebno, da se zavzame za usodo mariborske tiskarne: »Jaz Zoro odstopim akcijskemu društvu le pod to pogodbo, da mariborsko tiskarnico kupi in tam podružnico vzdržuje.«²⁵⁾ Vodila ga je pri tem pač ista skrb za važno slovensko podjetje v Mariboru, radi katere so, kakor je bilo že omenjeno, nakup Skazove tiskarne zabtevali tudi drugi štajerski rodoljubi.

Da so z narodnoobrambnega vidika imeli pri tem prav, ni dvoma. V gmotnem oziru pa si je delniška družba Narodna tiskarna z nakupom tiskarne v Mariboru naložila težko breme, ki ga je ob splošnem gospodarskem polomu 1873 občutila tem težje, ker je tiskarno brez dvoma preplačala. Na občnem zboru 8. februarja 1874 v Ljubljani je takratni predsednik delniške družbe dr. Ahačič izjavil, da je podružnica v Mariboru stala družbo okoli 30.000 gld., v bilanci, predloženi na istem občnem zboru, so aktiva podružnice bila izkazana z zneskom 25.791.09 gld., a dr. Poklukar je v nasprotju s tem bil mnenja, da je vredna kvečjemu — 12.000 gld.²⁶⁾

Res so se delničarji s tem zneskom morali zadovoljiti, ko so še istega leta tiskarno prodali. Da rešijo delniško družbo dolga, ki ga je napravila ob svoji ustanovitvi, so na predlog dr. Dominkuša poskusili najprej z razpisom posojila, ko pa je to ostalo brez uspeha, je občni zbor 29. novembra 1874 v Ljubljani sklenil, naj se v svrhu kritja proda podružnica v Mariboru. Knpil jo je obenem z založništvom Zore dotakratni vodja tiskarne profesor Pajk za 12.000 gld. Dr. Dominkuš se je zdelo to sicer malo, tudi je izjavil, da se »štajerski rodoljubi le s težkim srcem ločijo od tiskarne, ker vedo ceniti njen pomen«, a ker drugega izhoda ni bilo, je v prodajo privolil. Enake misli je bil dr. Radčy, tolažil pa se je s tem, da se je našel vsaj kupec, »ki je solventen, in da tiskarna v narodnih rokah ostane«²⁷⁾.

Z odlokom, izdanim od dež. namestništva v Gradcu 4. februarja 1875 pod št. 1620, je koncesija za tiskarno, ki jo je medtem prejšnja lastnica (delniška

²³⁾ SN 12. jan. in 22. apr. 1873.

²⁴⁾ Zora 1872, 268 in 328; prim. tudi SN 14. dec. 1872.

²⁵⁾ Trstenjak v pismu dr. Razlagu 10. febr. 1872 (v muzejakem arhivu v Ljubljani).

²⁶⁾ SN 11. febr. 1874.

²⁷⁾ SN 30. sept. in 1. dec. 1874.

'družba) odjavila, bila podeljena na ime novega lastnika in njegove žene Marije²⁸⁾. V oglasu, s katerim je Pajk 15. februarja 1875 sporočil to javnosti, naznanja, da bo njegov zavod, »preskrbljen z najnovejšim in najokusnejšim gradivom«, imel odslej naslov *J. M. Pajkova tiskarna*²⁹⁾.

Pajkova »solventnost«, ki jo je bil ob priliki prodaje omenil dr. Radey, je imela svoj vir v premoženju žene, ki je bila hčerka uglednega mariborskega pekarja Wellnerja, razen tega pa po svojem prvem možu Hyrnbachu lastnica enonadstropne hiše v Gosposki ulici št. 126 (sedaj 11). Brez dvoma je pri nakupu tiskarne to premoženje tvorilo ozadje in bilo — čeprav samo last žene — v Pajkovih računih soupoštevano kot bistven činitelj, kar je v naslovu podjetja prišlo do izraza tudi na zunaj. Ko pa je 1. junija 1875, torej komaj pol leta po izvršenem nakupu, Pajkova žena brez oporoke umrla, se je položaj nenadoma izpremenil. Hiša v Gosposki ulici je bila ocenjena na 27.133,75 gld., kar je — po odbitju bremen — pripadlo kot dedščina hčerkama Viljmini Hyrnbach iz ženinega prvega in Mariji Pajk iz njenega drugega zakona, dočim se je vdovcu Pajku priznal le zakonito določeni dosmrtni užitek ene četrtrine vse zapuščine³⁰⁾. S tem je njegovim računom bila odvzeta podlaga in njegovemu podjetju prizadet hud udarec. Ko je naslednje leto še Zora, ki je od začetka 1874 izhajala pod Pajkovim uredništvom in od nakupa tiskarne naprej bila tudi v njegovi lasti, v obnovljenem Stritarjevem Zvonu dobila tekmeča, ki se z njim nikakor ni mogla meriti, in je razen tega tudi radi nesrečnih polemik vedno bolj izgubljala na ugledu in odzivu, se je položaj tiskarne stalno slabšal. H koncu maja 1877 jo je Pajk sicer še selil v nove prostore, s Koroške ceste v Grajsko (sedanjo Slovensko) ulico št. 2 (v takratno Girstmayrjevo hišo, kjer je sedaj kavarna Astoria)³¹⁾, in je torej najbrž še upal, da se najde kak izhod; ali upanje se mu ni uresničilo. Še je 1878 začel z novim letnikom Zore, a že s koncem marca je izdajanje ukinil in se gmotno in duševno ubit preselil v Gradec; naslednje leto je znova stopil v državno službo ter postal profesor v Brnu. Ko mu je 1878 v polemiki radi šestomera Levec (oziroma Levstik) očital »priženjeno tiskarno«³²⁾, je ta očitek bil vse prej ko dejansko utemeljen.

Tiskarno je po Pajkovem odhodu iz Maribora vodil njegov bivši stavec Dragotin Lorenc, ki je mislil tudi na nakup podjetja in si je v ta namen izposloval lastno tiskarsko koncesijo, podeljeno mu od dež. namestništva v

²⁸⁾ Dež. vladni arhiv v Gradcu pod fase. 61, 10210, 1867 (št. 17851, 1874; 1337, 1875; 1610, 1875).

²⁹⁾ Zora 1875, 42; isto na posebnem listu, priloženem Slov. gospodarju 25. febr. 1875.

³⁰⁾ Zapuščinski akt pri sreskem sodišču v Mariboru pod št. IV 237/75 I.

³¹⁾ SGp 24. maja 1877.

³²⁾ Levec Fr., *Pravda o slovenskem šestomeru*, Ljubljana 1878, str. 11; prim. pa tudi Levstikovo izjavo v knjigi Holz V., *Spomini na znamenite može slovenske*, Trst 1892, str. 47.

Gradcu 31. julija 1879³³⁾. Že v decembru istega leta pa je koncesijo zopet odložil, ker se mu ni posrečilo, da bi bil postal tudi dejanski lastnik tiskarne. Oprema tiskarne, obremenjena z vknjiženimi terjatvami Pajkovih upnikov, je prišla namreč 21. oktobra 1879 na javno dražbo in kupil jo je za 5123 gld. *Janez Leon* iz Celovca³⁴⁾.

Leon, ki je bil izučen tiskar in je imel poprej skupno z bratom Friderikom tiskarno v Celovcu, je nameraval kupljeno podjetje razširiti in mu pridružiti tudi knjižarno. Vendar mu to ni uspelo. Mestni svet v Mariboru je v svoji uradni izjavi bil mnenja, da je nova knjigarna odveč in da je pravzaprav nepotrebna tudi tiskarna; a ker ta (*»für die Bedienung der slovenischen Bevölkerung errichtet, ohne sich aufrecht erhalten zu können«*) že dejansko obstaja, naj o tem odloča namestništvo po lastnem preudarku. Na podlagi te izjave je namestništvo prošnjo za knjigarno odbilo, prošnjo za tiskarno pa je z odlokom št. 1775 z dne 4. februarja 1880 rešilo ugodno, čeprav je medtem Edvard Janschitz, lastnik nemške tiskarne v Mariboru, z obširno spomenico skušal doseči, da bi se koncesija za drugo tiskarno v Mariboru ne obnovila več, češ, da dva tiskarja tu ne moreta izhajati³⁵⁾.

Tudi misli na knjigarno pa Leon ni opustil, ampak se je potegoval zanjo pozneje še ponovno ter se obrnil radi nje celo do ministrstva; ali vsi poskusi so se razbili ob mnenju mestnega sveta, da v Mariboru poleg že obstoječe knjigarne Friderika Leyrerja in zaloge šolskih knjig Ferdinanda Ferlinca nove knjigarne ni treba. Kot donesek h kulturni zgodovini Maribora naj iz teh Leonovih vlog in njihovih uradnih interpretacij slede tu vsaj glavne misli, čeprav segajo nekoliko preko okvira razprave. V vlogi 12. februarja 1881 ugotavlja Leon, da je mesto v vseh ozirih napredovalo: postalo je sedež škofije in novih šol, zvišalo se je število profesorjev, večja se dotok tujcev — le knjigarna je ostala samo ena (kajti Ferlinc ne prihaja v poštev), »monopol, od katerega je odvisno vse čitajoče občinstvo«. Podobno se izraža v vlogi 10. maja 1882 in ugotavlja, da je na naročene knjige treba čakati cele mesece in da radi tega večina naroča rajši naravnost iz Gradca ali z Dunaja. »Še mnogo slabše pa je z dobavo slovenskih knjig; in vendar bi tukajšnje mesto kot središče trgovine na Slovenskem Štajerskem bilo posebno primerno, da tudi glede knjig služi potrebam slovenskega občinstva. Od tukajšnjih knjigarjev nobeden ne zna slovenski in niti površno ne pozna slovenske literature. Odtod prihaja, da mora slovenski čitatelj naročati knjige, ki jih potrebuje, skoraj vse iz Ljubljane ali celo iz Zagreba. V tem oziru si dovoljujem omeniti, da sem se že v Celovcu bavil s prodajo slovenskih knjig in da se v moji tukajšnji tiskarni tiskajo predvsem slovenske knjige, tiskovine in časopisi za Spodnje Šta-

³³⁾ Dež. vladni arhiv v Gradcu, pod fasc. 61, 10210, 1867 (št. 10374, 1879).

³⁴⁾ SGP 16. okt. in 27. nov. 1879.

³⁵⁾ Dež. vladni arhiv v Gradcu, pod fasc. 65, 1372, 1869 (št. 985, 1880; 1168, 1880; 1775, 1880).

jersko«. Mestni svet v Mariboru je k temu 12. julija 1882 pripomnil, da imata slovenske knjige tudi dosedanji knjigarni Leyrer in Ferlinc. Leon sam pa da slovenščine sploh ni zmožen, »in če bi se kedaj pojavila v Mariboru slovenska stremljenja po narodni knjigarni, bodo za to nastopili ob svojem času pač drugi kandidati. Mora se označiti le kot nepoštena pretveza, če Janez Leon, da bi dosegel koncesijo, kot nepoklicanec poudarja slovenske tendence«. V rekurzu na notranje ministrstvo, ki ga je vložil Leon 17. avgusta 1882, opozarja znova, da dosedanji knjigarni, če bi tudi zadoščali nemškemu prebivalstvu, nikakor ne zadoščata slovenskemu občinstvu, »ki tvori na Spodnjem Štajerskem zdaleka prevladujočo večino. Mestni svet mariborski, po čigar negativni izjavi se je najbrž glede tega vprašanja ravnalo visoko namestništvo, je gotovo mogel imeti pred očmi le potrebe mesta Maribora, oziroma nemškega dela mariborskega prebivalstva, ker po vsej verjetnosti za ocenitev razmer na celem Spodnjem Štajerskem ni niti poklican niti sposoben. Dovoljujem si še pripomniti, da na vsem Spodnjem Štajerskem ni niti ene knjigarne, katere vodja bi bil usposobljen za trgovino s slovenskimi knjigami«. Da se je Leon, ki sam ni bil Slovenec, v podkrepitev svoje prošnje postavil na stališče slovenskih potreb, je za položaj, ki bi ga slovenstvo v Mariboru dejansko bilo moralo imeti, nad vse značilno; prav tako značilno pa je tudi, da se odločujoči faktorji na to niso ozirali in so vse prošnje odbili³⁶⁾.

Edino, s čimer je Leon svoje podjetje mogel razširiti, je bila trgovina s papirjem in pisarniškimi potrebščinami, ki si jo je uredil na Glavnem trgu št. 10, dočim je tiskarno kmalu po nakupu preselil v Kartinovo hišo v Schmidererjevi (sedanji Strossmayerjevi) ulici št. 5, kjer je bila nameščena najprej v glavnem posloplju, pozneje pa na dvorišču, v hiši sedanje Vrbanove ulice št. 3; ostala je tam do jeseni 1885³⁷⁾.

25. februarja 1883 je Janez Leon umrl in podjetje je prevzela njegova vdova Marija, kar je namestništvo v Gradcu odobrilo z odlokom št. 4377 z dne 14. marca 1883. Vodja tiskarne je bil sprva Dragotin Lorenc, v začetku avgusta 1883 pa je stopil na njegovo mesto Lavoslav Kordeš, ki je prišel v Maribor iz Novega mesta³⁸⁾. Približno v istem času se je trgovina s papirjem z Glavnega trga preselila v Šolsko ulico (sedanje Ulico 20. oktobra) št. 2.

Zanimiv epilog je kmalu po Leonovi smrti doživelo njegovo prizadevanje za slovensko knjigarno, ko je njegova vdova kot nadomestilo za to skušala doseči slovensko izposojevalno knjižnico. Hotela je na ta način najti primerno uporabo za knjige, ki si jih je bil nabavil njen mož, ker je upal, da dobi

³⁶⁾ Dež. vladni arhiv v Gradcu, pod fasc. 65, 1372, 1869 (št. 3889, 1881; 12691, 1882; 15843, 1882; 18767, 1882).

³⁷⁾ Kovačič Fr., Kat. tiskovno društvo in Cirilova tiskarna, Maribor 1917, str. 6; Jurik's Adreß-Buch der Stadt Marburg, Marburg 1884, str. XXVIII, 39, 92.

³⁸⁾ Dež. vladni arhiv v Gradcu, pod fasc. 65, 17, 1882 (št. 4377, 1883; 9852, 1883; 9853, 1883; 16015, 1883; 19227, 1883).

koncesijo za knjigarno, ki pa so radi odklonitve njegovih prošenj ostale mrtev kapital. Poleg tega trgovskega razloga se je sklicevala tudi na to, da »slovenske izposojevalne knjižnice na Spodnjem Štajerskem še ni«, da pa »se za pospeševanje ljudske omike že čuti potreba po njej«. Mestni svet mariborski je to zanikal, češ, da sta v Mariboru itak dve koncesijonirani knjižnici (knjigarna Leyrer in tiskarna Janschitz), razen tega pa da se nahajajo knjižnice tudi na šolah. Čeprav s tem prošnji za slovensko knjižnico stvarno tla niso bila izpodbita, jo je namestništvo v Gradcu z odlokom št. 9853 z dne 5. junija 1883 vseeno zavrnilo, in sicer »radi pomanjkanja lokalne potrebe po tovrstnih obratih v Mariboru«³⁸).

Vidimo sledeče: slovenska tiskarna v Mariboru, ustanovljena izrecno kot narodno podjetje, je pozneje iz rok narodnih ljudi, kakor so bili nositelj njene prve koncesije Tomšič in njeni prvi lastniki (1871—1872 F. Skaza in drugi, 1872—1874 delniška družba Narodna tiskarna, 1874—1879 Janjo Pajk), radi gospodarskih okoliščin prešla v neslovenske roke, ko jo je na dražbi 1879 kupil Leon; kljub temu pa se njen značaj ni bistveno izpremenil in se tudi bistveno izpremeniti ni mogel, če si je novi lastnik hotel ohraniti dotakratni krog odjemalcev: poleg nemške tiskarne Janschitzove se je kot druga v Mariboru mogla uspešno uveljavljati samo tiskarna s slovenskim delokrogom. Tako je umljivo, da je Leon prav tako kakor prej slovenska tiskarna tiskal Slov. gospodarja, 1883 prevzel tudi tisk Popotnika, Südsteirische Post, v aprilu 1881 ustanovljeno nemško glasilo Slovencev, pa ne samo tiskal, ampak podpisoval celo kot izdajatelj in založnik. Popolnoma v skladu s tem je tudi njegovo zgoraj omenjeno prizadevanje za slovensko knjigarno in prizadevanje njegove vdove za slovensko knjižnico. Vse to priča, da so ta podjetja bila res potrebna in da zlasti slovenski tiskarni v Mariboru upravičenosti ter stvarnih temeljev in pogojev za obstoj ni manjkalo. Bil je torej samo naravni razvoj, ko je tiskarna, Slovincem namenjena in od slovenskih naročil živeča, prišla končno tudi dejansko zopet v domače roke.

Zgodilo se je to, ko jo je v začetku septembra 1885 kupilo Kat. tiskovno društvo in jo preuredilo v *Tiskarno sv. Cirila*.

Zusammenfassung.

Zur Geschichte der ersten slovenischen Buchdruckerei in Maribor.

Bis zum J. 1870 gab es in Maribor nur jene Buchdruckerei, die i. J. 1795 von Franz Schütz errichtet worden war und später an die Familie Janschitz überging. Als jedoch in den sechziger Jahren in Maribor die ersten Zeitungen gegründet wurden, darunter neben dem deutschen Correspondenten f. Untersteiermark (1862) auch zwei slovenische Organe (1867 Slovenski gospodar, 1868 Slovenski narod), hatte dies zur Folge, daß die Herausgeber von Slov. narod die Errichtung einer neuen Druckerei in Angriff nahmen. Obwohl der Stadtrat und der Bezirkshauptmann von Maribor entschieden dagegen waren — der Stadtrat aus Gewerberücksichten, der Bezirkshauptmann außerdem auch aus politischen Gründen, weil er in der Errichtung einer slovenischen Druckerei eine Gefährdung der bestehenden »staatlichen Verhältnisse Österreichs« befürchtete und darin ein Werkzeug zur »Bildung

eines Slovenenreiches« witterte —, wurde die Konzession, um die sich der Redakteur des Slov. narod Anton Tomšič bewarb, von der Statthalterei in Graz am 16. Okt. 1870 trotzdem verliehen. Diese Entscheidung, die durch die liberale Stellungnahme des Statthaltereirates Josef Haas veranlaßt und sodann mit Rücksicht auf die Größe Maribors vom Statthalter Kübeck selbst getroffen wurde, war von grundlegender Bedeutung. Als einige Monate darauf Tomšič noch vor der Realisierung seines Vorhabens starb, wurde die Konzession ohne weiteres an die Kommanditgesellschaft Skaza & Co. übertragen und unter dieser Firma wurde dann die Druckerei im Juli 1871 wirklich errichtet. Zugleich ging damals auch Slov. narod in ihren Verlag über. Die Druckerei verfügte über 12—14 Satzregale und arbeitete mit einer Schnell- und einer Handpresse.

Während die so gegründete Druckerei ein Unternehmen der liberalen Jungslovenen war, wurde um dieselbe Zeit der Gedanke an eine eigene Druckerei auch in den Reihen der konservativen Altlovenen rege, die im April 1871 zu diesem Zwecke den Katholischen Preßverein gründeten. Es geschah dies nach dem Vorbilde des Preßvereines in Graz, ideologisch aber dürfen wir in der neuen Organisation wohl eine Wiederaufnahme und Weiterentwicklung jener Richtlinien erblicken, die schon zu Beginn der sechziger Jahre vom Bischof Slomšek und vom Spiritual Franz Kosar aufgestellt worden waren und zum Ziele hatten, das katholisch gesinnte slovenische Volk vor liberalen Zeitungen und Druckschriften zu hewahren. Weil gleichzeitig an zwei neue Druckereien in Maribor nicht zu denken war, trug sich der Kath. Preßverein eine Zeitlang mit dem Plane, die liberale Druckerei zu kaufen; doch mußte er wegen Geldmangel den Plan einstweilen fallen lassen.

Inzwischen wurde von den Herausgebern des Slov. narod beschlossen, mit dem Blatte nach Ljubljana zu übersiedeln, wo zu diesem Zwecke i. J. 1872 die Aktiengesellschaft Narodna tiskarna gegründet wurde. Diese kaufte zugleich mit Slov. narod auch die Druckerei in Maribor und übertrug sie teilweise nach Ljubljana, den Rest aber ließ sie aus nationalen Rücksichten als ihre Filiale unter Leitung von Prof. Janko Pajk in Maribor weiterbestehen. Gegen Ende 1874 ging das Unternehmen in den Besitz des früheren Leiters über und wurde seitdem unter der Firma Buchdruckerei J. M. Pajk geführt. Aus Gründen, die teils privater, teils literarischer Natur waren, konnte aber auch der neue Eigentümer die Druckerei auf die Dauer nicht halten. Sie kam unter den Hammer und wurde im Oktober 1879 im Versteigerungswege vom Klagenfurter Buchdrucker Johann Leon erworben.

Leon wollte neben der Druckerei auch eine Buchhandlung errichten. In seinen diesbezüglichen Einlagen betont er ausdrücklich, in der angestrebten Buchhandlung in erster Linie slovenischen Buchhandel pflegen zu wollen, da es ihm diesen in Maribor sehr schlecht bestellt sei und doch hier mit Rücksicht auf die slovenische Bevölkerung des Unterlandes dafür der natürliche Mittelpunkt sein müßte. Für die Lage der Slovenen in Maribor ist diese Begründung des deutschen Unternehmers jedenfalls charakteristisch; nicht minder charakteristisch ist aber auch die Tatsache, daß alle Gesuche — auch ein Rekurs ans Ministerium — abgewiesen wurden. Das gleiche Los traf auch den Versuch, der nach Leons Tode (1883) von seiner Witwe zwecks Errichtung einer slovenischen Leihbibliothek unternommen wurde.

Man sieht, daß die Druckerei, die ausdrücklich als ein slovenisch-nationales Unternehmen gegründet worden war, auch später ohne Rücksicht auf den zufälligen Eigentümer ihren slovenischen Charakter heilhalten mußte, weil ihr nur auf diese Weise ein genügender Wirkungskreis gesichert blieb. Dies zeigt zugleich, daß die slovenische Buchdruckerei in Maribor nicht nur berechtigt, sondern auch in der gegebenen Sachlage vollauf begründet war. So war es nur natürlich, wenn das Unternehmen schließlich auch formell wieder an Slovenen fiel, indem es im September 1885 vom Kath. Preßverein gekauft und in die St.-Cyrillus-Buchdruckerei umgewandelt wurde.

Prevaljski punt o Sinsvetih 1918.

(Spomini na začetek prevrata v Mežiški dolini.)

Dr. Fr. Sušnik, Maribor.

Bilo je o Sinsvetih 1918. Srečno sem se pretolkel čez madjarsko mejo in prilezel do Gradca, kjer so mi pobrali še oficirski bajonet. Sredi dopoldneva je prisopihal vlak do Košakov in obstal, ker na mariborsko postajo ni mogel; tu so se topli in streljali Čehi in Madjari. Na Koroškem kolodvoru smo se zbirali in čakali tisti, ki smo bili namenjeni na koroško stran. Okoli devetih zvečer so nam napregli nekaj razbitih vagonov in nas spustili v noč. Ko smo primigali do Dravograda, se je že danilo.

Dravogradska postaja je bila vsa zataknjena z vagoni. Nam navštric je čakal tovorni vlak, obrnjen proti Mariboru. Stali smo in stali, ta ali oni je stopil na peron, da se stegne in shodi. Železničarji so letali sem in tja, zdaj tu, zdaj tam se je premaknil kak voz, pa spet obstal, trope vojakov so se glasno dajale, uradnik pa se je zbegano vračal od telefona na peron: hudič si ga vej, ali nas bo že spustil naprej ali ne!

Tega ali onega so jeli brigati mrtvi, zaprti vagoni nam navštric. Pri enem od teh, ki je bil bolj v strani, so se ustavili trije in si ga toliko odprli, da so mogli zlesti vanj.

»Liebesgaben!« se je zakrohotal neki »lirfirovec« in mignil tovarišem. Ko mravelj okoli mrhovine se jih je nabralo, vrata so zarožljala in se odprla na stečaj, za temi še druga in tretja. Mrtvi vlak je vračal slavne »milodare« s tirolske fronte.

Odnekod je prihitel železničar in začel vpiti. Uradnik z rdečo kapo je pritekel, se obrnil in šel k stroju. Vlak bodo izropali! Vlak z »milodari« se je premaknil, najprej nekaj metrov proti Vuzenici, potem — na postaji je vse vpilo — nazaj proti Labotu, gor na most čez Mežo. Nič ni pomagalo. Iz našega vlaka so drli za onim — tedaj je potegnil naš proti Koroški: morda bo privabil razdražene vojake nazaj. Pa jih ni. Pred stroj so šli in ga ustavili, v gručah so obstopili železničarje — in konec vseh koncev je bil ta, da so vagone z »milodari« priklenili na naš vlak in hajdi proti Guštanju.

Dve uri hoda je od Dravograda do Guštanja, poldrugo uro je vozil naš vlak to pot. Kdor se je naveličal, je stopil iz voza in šel peš ob njem. Ali pa je počakal, da so prišli do njega vagoni z »milodari«, si šel po kak zaboj in ga odnesel spred v svoj vagon. Vsega je bilo: čokolade, cigaret, paste za zobe, nogavic in rokavic, glavnikov in krtač, pisem in sveč, žarnic, blazin in limon, tudi ruma.

Ob železnici so se zbirali ljudje in zijali za tem čudnim vlakom, bolj podobnim kači, ki krkuje, ko po njej že gomazijo mravlje. V Dobrijah jih je

bil cel šop. Pri Kumru spet. V Guštanju še več. »Na!« je treščil kateri kak napol prazen zaboj med nje in žarnice so zažvenketale, nogavice pa obvisеле v kakem grmu. »Na!« je pomeril s čokolado med ljudi, da bi zadel kak poreden dekliški nos.

Otroci so drli za radodarnim vlakom in stroj je pihal, ko da bi rad ušel, pa ne more. Sončen dan je bil in od ruma je bila prešernost še večja. Kakor za maščevanje sentimentalnim damam, ki so bog ve komu in čemu na ljubo nabrale svoje »Liebesgaben«, so frčali zaboji iz vlaka.

Na Prevalje smo prišli okoli desetih. Na postaji se je trlo ljudi. Glas o našem vlaku je bil hitrejši ko vlak sam. Roke so se stegovale, tisti, ki so bili bolj podjetni, so kar sami zlezli v vagone, in vojaki jim niso branili.

»Tak torej je konec!« smo se pozdravili s kaplanoma Zupanom in Mošicem, ki sta prišla gledat dirindaj. »In začetek!«

Ko se je vlak že izgubil zadaj za Poljano, so prisople ženske iz zgornjih Prevalj in z Leš, celo z garami je prišla katera. Bilo pa je že prepozno.

»Viš ga, tisti je cel voz peljal,« so kazale za voznikom.

»Hudiči so nam še to požrli,« so klele in se ozirale po gosposkih hišah.

Vas se je vznemirila. Od ust do ust je brzela novica o vlaku, ki je trosil darove, in rastla in se nabreknila, da je bila ko bajka o zakladih. Kdo jih je pobral? Seveda, saj vemo —. Toda iz delavskih žuljev jih je gospoda iztisnila; čigavi so, če ne delavski!

Nemir je rastel, v gručah so se zbirali in posvetovali. »Kaj boš! Nad nje je treba; nam naj dajo!«

Tako se je vžgala puntarska misel.

V domači bajti so bili veseli, da sem prišel, čeprav nisem prinesel nobenih »Liebesgaben«. Zvečer, ko so se gosposke hiše plaho zaklenile, sva šla z očetom na Prevalje na ogled. Očetu je dobro delo, da se pokaže s sinom oficirjem, meni pa, da se postavim z očetom delavcem. Brez strahu sva šla po vaški ulici; v temi pa sva videla mračne trope, ki so tiho oprezovale. Pri Ahacu, tam, kjer se cepi cesta na Leše, je bilo kar živo leških rudarjev.

Brez skrbi sem spal to prvo noč v domači izbi. Drugi dan okoli desetih dopoldne je prišel hotuljski rojak učitelj Janko Kuhar, ki je bil praporščak, in dejal, da me župnik vabi k Štekeljnu na sestanek. Tu so bili župnik, kaplana in trije domačini. Menili so se o pretečih plenitvah in o anarhiji, ki ogroža pred vsem trgovce, pa tudi kmete. Kajti srd proletarcev — teh je bilo na Prevaljah 75% — se je obračal proti vsem onim, ki so jim doslej rezali pusti, peščeni kruh po kartah in obrazih.

Po starosti sem sicer bil najmlajši med njimi (ni mi še bilo dvajset), pa so dejali, da sem najprimernejši, naj grem in naj pomirim delavce, ki so se ugnezdili pri Ahacu in jih je že več ko sto. Pijejo tam in pečejo uplenjene junce.

Od fare do Zimmerla — dotod je bilo varno — sta me dva od Štekeljna

spremljala, od Zimmerla naprej sem moral sam. Oblečen sem bil v svojo poročniško uniformo, na kapi sem imel namesto kokarde slovenski trak, v žepu pa pištolo. Poiskal sem delavske voditelje, jim razložil, da je tudi »ropanje« treba organizirati, in jih prosil, naj skličejo delavce na shod. Še precej voljni so bili, saj so se tudi sami bali — tak glas jim je prišel od nekod —, da marširajo na Prevalje črnski in mežiški rudarji.

Ahačeva dvorana je bila polna delavcev. Govoril sem jim o prevratu in svobodi, ki ne sme biti anarhija, in o novi narodni državi, ki hoče biti pravična tudi delavcem. Povedal sem jim po volji in na kraju so vsi prisegli jugoslovanski državi in meni kot poveljniku.

Ta drugi del prisege je bil bolj problematičen. Uspelo mi je toliko, da so si izbrali svoj odbor, ki naj bi odslej vršil rekvizicije trezno in po vojaško ter sporazumno s tistimi, ki jih »ropanje« zaradi aprovizacije delavcev mora zadeti; naj bi vse zapisovali in rekvirirane reči posestnikom pismeno potrjevali.

Tako sem postal posrednik med posedujočimi, ki jih je zame predstavljal župnik, in delavci, ki jih je predstavljal njihovo vodstvo pri Ahacu. Nič kaj prijeten ni bil moj položaj. Preveč se je zbralo v teh ljudeh divje jeze na »vojne dobičkarje«, preveč so tudi imeli pijače.

Medtem se je organiziral Narodni svet za Mežiško dolino, v katerem so me postavili za namestnika odborniku za narodno obrambo in za poveljnika oboroženih sil Narodnega sveta, ki jih je bilo treba šele poiskati. Zhral sem 28 fantov, po večini svojih sošolcev s Prevalj — med temi se je v poznejših koroških bojih uveljavil posebno Fr. Staudegger, zdaj uradnik v Trbovljah — in tako dobil svojo več ali manj zanesljivo slovensko gardo. »Glavni stan« smo imeli na železniški postaji, ki ji je sosed Lahovnik; pri Lahovniku pa je bil sedež našega Narodnega sveta SHS.

Odslej me doma po več dni niso videli. Likvidiral sem nemško orožniško postajo in jo prevzel v imenu Narodnega sveta¹⁾, na patrolje je bilo treba, Fr. Smodej, opolnomočeni komisar za Koroško, me je pismeno postavil za »komandanta slovenskih narodnih straž na Spodnjem Koroškem«, zvečer pa sem posedal v župnišču, kjer smo pozno v noč tarokirali, kajti gospodje so bili v teh razburjenih dneh veseli domačega človeka, ki je imel korajžo in pištolo, pred vrati pa še šop oboroženih fantov — za vsak slučaj.

Pri Ahacu pa je bilo po starem. Tu pa tam se je sprožila kaka anarhistična družba in šla na svojo pest na plen; pri Križniku je le za las manjkalo, da ni prišlo do krvavega spopada. Čeprav se nič hudega ni zgodilo, bili pa so Ahačevi »puntarji« kakor grozeč oblak na nebu. In na Prevaljah v teh

¹⁾ Pozneje tudi v Črni, kamor eva se od Poljane naprej z avstrijskim lajtnantom dajala, kateri bo prvi. Moj konj je bil hitrejši. Menda je bilo vsega le pet minut: da sem pobral v župniščen križ in dve sveči, planil na orožniško postajo, razorožil, kdor narodne vlade SHS ni priznal, zaprisegel druge in postavil za komandirja Rigelnika, ki živi zdaj v pokoju v Mariboru.

dneh ni bilo vprašanje, ali zmaga nemško avstrijstvo ali slovensko jugoslovanstvo; kajti kake nemške akcije sploh ni bilo čutiti. Vprašanje je bilo socialno-politično: ali anarhične Prevalje začasen plen pustolovcem — ali so-tvoren ud nove jugoslovanske državne organizacije.

Teden potem je pripeljal stroj okoli desetih zvečer Malgaja in njegove fante. O polnoči je stala že Malgajeva strojnica pred Ahacem, zjutraj pa pri Ahacu ni bilo več »punta«.

Spomin na tiste dni je že obledel. Lahko je obledel, ker ga nobena kaplja krvi ni rdeče zapisala. Punt je ostal opereten in se ni sprevrgel v klanje; kajti skrita pod revolucionarno strastjo je živela tudi v ponižanih in užaljenih proletarcih zavest, da so ena družina s prevaljškimi slovenskimi gospodi in kmeti, da je ta zemlja tudi njihova in da jih veže z njo preko grobov sto intimnih vezi, ki jih nič do kraja raztrgati ni moglo.

Zusammenfassung.

Die ersten Umsturztagc 1918 in Prevalje.

Der Aufsatz berichtet über die Ereignisse der ersten Novembertage 1918 in Prevalje: wie durch die Plünderung eines Liebesgaben-Transportes die Umsturзыpsychose dahin ausgelöst wurde, daß einzelne, durch Kriegsapprovisionshandel verstimmte Arbeitergruppen sich zu Requirierungsumzügen, die vorerst der volksfremden Kaufmannschaft galten, zusammenrotteten, dann auch die einheimischen Besitzenden gefährdeten, wie aber infolge eines starken Sippengemeinschaftsgefühles der Besitzenden und Besitzlosen diese soziale Verstimmung vor Entartungen bewahrt und vom nationalen Volksbewußtsein überragt wurde, so daß Prevalje nach kurzen anarchischen Zuckungen sich alsbald an der Spitze des Miß-tales als mitwirkender Faktor in die neue, jugoslavische Staatsorganisation eingliedern konnte.

Koroški plebiscit in načelo paritete.

Dr. Anton Dolar, Maribor.

Naša zgodovina koroškega plebiscita še ni napisana. Je pa nujno, da se tega dela lotimo in da postavimo dogodke v drugo luč, kakor jih gledajo n. pr. M. Wutte ali pa Gilbert in der Mauer, ki vidi v odredbi plebiscita »eine einseitige Bevorzugung der Slovenen«.

V senžermenski mirovni pogodbi se je za »Celovško kotlino«, ki jo je Wilson na Milesovo poročilo proglasil za sporno ozemlje, odredil plebiscit in se je prizadeta pokrajina (région) razdelila v dva pasova (zones): I ali A (Podjuna in Rož) pod upravo in z vojaštvom države SHS ter II ali B (s Celovcem kot središčem) pod upravo in s četami Avstrije. Glasovanje bi se naj vršilo najprej v coni A in če se ta odloči za SHS, nato v 3 tednih še v B, v slučaju pa, da zmaga v A Avstrija, dobi ta obenem s pasom A brez glasovanja še pas B. Podrobna organizacija in izvedba celotnega plebiscita se prepušča posebni komisiji, obstoječi iz po enega zastopnika USA, Vel. Britanije, Francije in Italije, kot peti član pa bi naj bil izmenoma ali avstrijski delegat (pri posvetovanjih o coni B), ali pa jugoslovanski delegat (v zadevah cone A). Ko pa se je Amerika odtegnila plebiscitnemu sodelovanju, je nastopil nepredviden slučaj, da bi plebiscitna komisija štelala samo štiri člane in bi se ob enakem številu glasov ne dala doseči večina, tedaj so se začeli prvotni plebiscitni pogoji (zlasti člen 50 mirovne pogodbe) v mnogih točkah in to bistveno spreminjati.

Z juridičnega vidika je te kršitve, ki so bile vse v našo škodo, zbral in obravnaval univ. doc. dr. Ivan Tomšič v svoji tehtni razpravi: Nekaj pogledov na pravno organizacijo plebiscita na Koroškem dne 10. oktobra 1920. (Sl. Pravnik, 1935, 381—410).

Namen naslednjih vrstic pa je pokazati, da so se baš najusodnejše spremembe vršile s stališča in po načelu, ki je na videz napredno, zapadnjaško, demokratično, v našem slučaju pa je bilo neumestno in zmotno. Je to načelo paritete, ki se zdi, da je višek pravičnosti: popolna enakost za obe strani, enak delež na pravicah in enaka možnost do ugodnosti. V resnici pa ima kaj lahko isto zgolj teoretično vrednost kakor nekdanji avstrijski § 19, po katerem so bili vsi avstrijski narodi enakopravni, namreč na papirju. Kajti ni dovolj, da komuniste pravice samo priznamo, odločilno je, ali se jih oni lahko v enaki meri polno poslužijo.

Že odredba plebiscita je pomenila za koroške Slovence pretežno izkušnjo. Ali si je mogoče misliti večjo dispariteto, kakor je bila med Slovenci in Nemci v plebiscitnem ozemlju? Koroški Slovenci, ki jib je stoletna sistematična germanizacija spravila v prislovični položaj vilajeta, hirajoča veja nekdanjega močnega debla, so bili skoro izključno tipične kmečke množice, brez lastne

šole, kjer bi se materin jezik spoštoval in narodna zavest gojila, brez posvetne inteligence, ki bi jim bila dala ob prevratu potrebno iniciativo, da bi se s krepkim dejanjem dvignili za svojo svobodo. Na drugi strani pa so bili Nemci kot gospodujoča plast, raztreseni med slovensko maso kot veleposesniki, uradniki, trgovci, vsi vajeni videti v Slovencih inferiorno raso, ki jim je radi svoje heterogenosti bila na poti in jo je treba čim prej varovati. Ta dva gospodarsko in kulturno tako različna sloja sta se morala meriti v velikem ljudskem glasovanju, kjer ni šlo za kratkotrajne odločitve, marveč je bila to izbira poti za življenje še poznih rodov. Naravno je, da se bo višje stoječi narod bolj zavedal velike zgodovinske odgovornosti ter vseh posledic v enem in drugem primeru in da bo zato več tvegala ter napel vse duševne in gmotne sile za dosego zmage, kakor pa narodič, ki se je navadil videti v Nemcih svoje usojene gospodarje. Pa bi naj še v kulturi z njimi tekmoval? Narodni svet za Koroško je namreč dobil (od L. E. 6. V. 1920) iz Pariza poročilo, »da se Nemci pripravljajo na propagando v velikem slogu, z velikim sijajem in z veliko samozavestjo; da so jim bogata sredstva na razpolago; zato naj tudi koroški Slovenci nastopajo na isti način, naj okupirajo vile ob Vrbskem jezeru in privabijo imenitne goste iz Ljubljane, Zagreba, Beograda, da pokažejo tam jugoslovansko družabno kulturo; na celem glasovalnem ozemlju naj plebiscitna komisija zadene na visoko razviti jugoslovanski živelj«. Ali ne proseva iz takih pozivov tisto usodno paritetno načelo, kakor da bo plebiscit zanimiva sportna tekma, kjer si plebiscitna komisija izbere med tekmece svojega favorita, na zunan pa igra vlogo strogo nepristranskega sodnika?

Prvi udarec, ki nam ga je zadalo paritetno načelo, je bila odločba Vrhovnega sveta, da namesto ameriškega člana sodelujeta jugoslovanski in avstrijski delegat, in sicer oba v zadevah obeh con. Navidez sila pravično, v resnici pa v veliko enostransko korist za Nemce. Kajti nemški delegat je imel možnost, da je lahko znatno vplival v naši coni Nemcem v prid in je to ugodnost temeljito izkoriščal, dočim naš delegat po izgubi cone A sploh ni prišel v podoben položaj. Kajti plebiscita v A in B sta bila, kakor omenjeno, svojevratno povezana, tako da dobi Avstrija v slučaju zmage v coni A brez plebiscita še B, če pa propade v A, ima še vedno možnost in več ko verjetnost, da dobi vsaj cono B. Toda če Jugoslavija izgubi A, je s tem avtomatično in definitivno zanjo izgubljena tudi cona B, v slučaju jugoslovanske zmage v A pa se mora za B še boriti. Na to bistveno razliko v posledicah ene ali druge zmage se plebiscitna komisija ni ozirala, temveč se je tudi v drugih istotako važnih primerih ravnala po paritetnem načelu v našo škodo.

Tako je smela, »da zagotovi svobodo, iskrenost in tajnost glasovanja«, vršiti kontrolo nad upravo plebiscitnega ozemlja. To se je godilo pač v pasu A skozi dobra dva meseca, in sicer tako vsestransko, da je avtoriteta naših oblasti rapidno padala. Za potrebne povode vmešavanja so že skrbeli Nemci po svojem delegatu, ki so vsak pravi ali dozdevni nedostatek naših upravnih

oblasti napihnilo v senzacijo in jo po svojem in njim prijaznem evropskem časopisju razkričali. Da bi se bila v tem času vršila kakšna kontrola tudi v pasu B, ni bilo slišati, morda je bila paritetno namenjena tudi za B, samo da do nje ni prišlo.

Težke posledice je imel tudi ukaz plebiscitne komisije, da se vrnejo vsi vojni begunci, kar naj bi veljalo paritetno za A in B. Toda zopet s popolnoma različnim učinkom! Ko so namreč po prevratu naši dobrovoljci v smislu zagotovljene samoodločbe zasedali nedvomno slovensko ozemlje na Koroškem, a bili potem od folksverovcev, nabranih iz cele Avstrije, izrinjeni iz Koroške, nato pa zmagovito zopet zasedli slovensko ozemlje, so se vsi ti ljuti boji vršili skoro izključno v pasu A in je popolnoma naravno, da so ob končni naši zmagi pobegnili vsi tisti Nemci in njih pristaši, ki so imeli slabo vest in se bali naše osvete. Zato je bilo število takih beguncev iz naše cone precej visoko, dočim jih v B pravzaprav sploh ni bilo. Vsi ti begunci iz A, med katerimi so bili tudi navadni zločinci, ki bi jih morala vsaka sodnija zasledovati, so se smeli nekaznovani kot nekaki zmagovalci vrniti, in to ne šele na dan glasovanja, temveč že takoj. Tako je ta ukrep preskrbel Nemcem veliko število najučinkovitejših agitatorjev.

Še večjo škodo, če se sploh dajo posamezni ukrepi med seboj primerjati, je povzročila odredba plebiscitne komisije, kako naj bodo sestavljeni občinski glasovalni odbori. Ker imajo ti nalogo, da izvršijo vpise glasovalnih upravičencev, reklamacije, glasovanje in štetje, so ti odbori največjega pomena. Ker je v pasu A bila po mirovni pogodbi naša uprava, smo trdno pričakovali, da bodo ti organi vzeti iz naših domačinov, ki poznajo svoje občane, in je naš ekspert v Parizu L. Ehrlich v pismu 6. maja 1920 Narodnemu svetu sporočil kot predlog za sestavo občinskih odborov, naj obstajajo iz petih članov: eden član kot zastopnik plebiscitne komisije, eden imenovan od okrajnega glavarstva in trije od občine (župan, oz. gerent in dva imenovana od občinskega sveta). Toda prišlo je povsem drugače! Plebiscitna komisija je odredila, naj so v občinskem glasovalnem odboru paritetno po trije Nemci, ki jih imenuje nemški delegat, in trije Slovenci po predlogu jugoslovanskega delegata. Torej nemški delegat, ki po izrecni določbi mirovne pogodbe ne bi smel imeti v zadevah cone A sploh nobene besede, on naj imenuje tri člane! Ko so naši eksperti pri naši plebiscitni delegaciji prinesli 23. julija 1920 iz Celovca ta (angleški) predlog na sejo N. S. v Borovlje, smo takoj spoznali dalekosežnost in pogubnost tega ukrepa. Ker so morali biti člani teh glasovalnih odborov obenem glasovalci, smo vedeli, da bodo na ta način izpadli vsi naši izobraženci, ki so prišli z našo upravo v pas A, a niso imeli glasovalne pravice, ostali pa bodo za občinske odbore večinoma samo preprosti kmetje, ki se ne bodo mogli niti marali meriti z nemškimi sočlani. Ko smo videli, da je ta predlog glede sestave občinskih odborov mišljen silno resno in da so se tudi že naši eksperti uklonili, smo skušali nekateri ta predlog vsaj omiliti in

predlagali, da se naj skuša doseči vsaj to, da imamo v coni A mi 4 zastopnike, Nemci pa 2, nasprotno naj bo v coni B. Toda zmagala je angleška teza, ko je župnik v Borovljah Trunk, ki je bil obenem član naše celovške delegacije, vzkliknil: »Gospodje, ne bojte se za cono A, saj nam ne morejo škodovati, zato pa imamo v B že potreben aparat«. Ohranjen pa je votum separatum (podpisan od generala Maistra, okrajnega glavarja dr. Ferjančiča in dr. Dolarja), v katerem se med drugim navaja sledeče: »Če dobijo nasprotniki enako število odbornikov ko mi, bi to bilo velikansko agitacijsko sredstvo zanje, ker bi lahko pred ljudstvom kazali, da je antanta sama dala Nemcem enako moč v roke kakor Slovincem in s tem priznala, da je v pasu A približno enako število Nemcev kakor Slovencev. Nasprotno bi nam enako število odbornikov v pasu B prav nič ne koristilo, ker v nekaterih občinah (B) nimamo takih ljudi, ki bi si spričo znanega nemškega terorja upali nastopati kot javni funkcionarji države SHS«. Lahko bi še omenili splošno parlamentarno navado, da dobi številčno močnejša stranka v razne odbore večino zastopnikov, šibkejša pa sorazmerno število v svrhu kontrole.

V tej paritetni sestavi se je torej pri občinah vršilo vse pripravljajno delo za plebiscit! Točno tako, kakor smo predvidevali. Plebiscitna komisija v Celovcu ni mogla dovolj prebvaliti nemških odbornikov, češ, kako so vestni in kako gre delo hitro izpod rok, dočim je treba naše člane šele klicati od poljskega dela. Lahko si mislimo, kako so se vršili vpisi glasovalcev in nato reklamacije. Če naši odborniki niso reklamirance poznali, se je vedno reklo: Ne zadržujte, roki so kratki! in tako je število končno vpisanih glasovalcev, zlasti še po podaljšani reklamacijski dobi in po odprtju meje med A in B, naraslo za par tisočev več, kakor so jih imeli Narodni sveti v seznamu. To so tisti tisoči, ki so končno odločali.

Nadaljnji nebogljeneec tega paritetnega tolmačenja je bilo naziranje plebiscitne komisije, da tvorita coni A in B popolno enoto, da kar velja za A, velja tudi za B, da je treba »zone« širje razumeti enako »région«. Zato se je dogajalo, da je kak glasovalec izpolnil glasovalne pogoje deloma v A, deloma v B, glasoval pa je v A. Zato se tudi plebiscitna komisija ni držala načela, kakor ga nam je naš ekspert v Parizu sporočil: »Komisija ima pri prvem plebiscitu svoj sedež v coni A, pri drugem pa v coni B«, temveč je bivala ves čas v Celovcu, kjer je bil stik z Nemci naravno veliko ožji kakor pa s cono A, kamor so njeni člani zahajali le mimogrede, ko njenega jezika niso razumeli.

Najhujši udarec pa nam je prizadelo odprtje demarkacijske črte. Ko se je namreč naša protiofenziva pod generaloma Smiljaničem in Maistrom z zavzetjem Celovca (6. junija 1919) zmagovito zaključila in se naša vojska ni več umaknila iz zasedenega ozemlja, se je določila med Jugoslavijo in Avstrijo demarkacijska črta, ki se je pozneje v skladu s plebiscitnimi določili nekoliko umaknila. To demarkacijsko črto so imele naše vojaške in upravne

oblasti strogo zaprto. Ne samo iz carinskih ozirov, saj se je naša carinska meja pomaknila na plebiscitno mejo, temveč tudi iz narodnih in varnostnih ozirov. S tem je bila seveda Nemcem iz B in iz Avstrije agitacija v coni A otežkočena. Pa tudi tukaj se jim je posrečilo porahiti paritetni princip v veliko svojo korist. Dokazovali so, da se mora tudi Nemcem iz cone B (ker pa med B in ostalo Avstrijo ni bilo posebne meje, torej iz Avstrije) dovoliti možnost propagande v coni A, češ da je s tem omogočeno tudi Slovencem iz cone A delati v coni B za svojo stvar. V ta namen je bilo za Nemce potrebno odprtje demarkacijske črte. Čim je Narodni svet zvedel za to nakano, je naslovil 9. III. 1920 sledeči dopis:

Narodni svet za Koroško.
opr. šte. 3557.
Ugovor proti nameravani
združitvi cone A in B.

Predsedništvu deželne vlade

v

Ljubljani.

Sirijo se vesti, da namerava antantna glasovalna komisija za čas plebiscita odpreti demarkacijsko črto med cono A in B in ustvariti iz obeh upravno enoto.

Proti tej nameri ugovarja Narodni svet za Koroško iz sledečih razlogov:

1. Taka združitev nasprotuje jasnemu določilu člena 50 mirovne pogodbe, da se upravlja cona A po splošnih določbah zakonodaje države SHS, cona B pa po onih avstrijske republike. Obe coni imata torej različne navedbe in različno prakso.

2. Obe coni imata vsaka svoje vrste denar, ki ima različen tečaj. Z odprtjem demarkacijske črte bi preplaval manj vredni avstr. denar ne le cono A, temveč vso Slovenijo, kar bi napravilo še večjo zmedo in povzročilo gospodarsko škodo prebivalcem.

3. Prehrana, s katero je naša država zalagala cono A, bi v slučaju odprte meje se izveržila in iztihnopila ne le v cono B, posebno v Celovec, temveč tudi v druge gladnoče kraje avstr. republike. Škodo bi trpelo tukajšnje prebivalstvo, ker bi blago izginjalo, cene pa rastle.

4. Naša država pohira po svojih zakonih carino, kar je mogoče le sedaj, ko je meja zaprta.

5. Če se odpre demarkacijska črta proti Celovcu, se bodo pod najrazličnejšimi pretvezami vsuli nemški agitatorji v našo cono ter tukaj delovali za nemško Avstrijo, obenem pa naše ljudi gospodarsko oškodovali.

Iz navedenih razlogov ugovarja Narodni svet proti nameravani združitvi obeh con v upravno enoto in predlaga, da ostane demarkacijska črta do končnega plebiscita zaprta kakor doslej. Če pa naj naša država prevzame prehrano mesta Celovec, predlagamo, da se to izvrši le tedaj, če dobi naša država kontrolo nad izdajo.

Velikovec, 9. III. 1920.

Za Narodni svet:
kapetan Dolar, m. p.

Dočim je naš ekspert L. E. še 30. marca iz Pariza pisal: »Plebiscitna komisija, ki bo v kratkem nastopila na Koroškem, ne bo imela nobene kompetence spreminjati demarkacijsko črto«, je že par tednov nato (6. maja) obvestil Narodni svet: »Meja med conama A in B bo otvorjena. Seveda bo

komisija izvrševala nekoliko kontrole«. Mi nismo mogli verjeti v tako možnost, ker bi bila s tem naša državna meja na dolgi črti zunanjemu svetu popolnoma odprta. No, zgodilo se je vendarle, nazadnje je še tisti »nekoliko kontrole« odpadel.

Sredi julija 1920 se je plebiscitna komisija sešla v Celovcu in 1. avgusta je izdala ukaz, da se ima demarkacijska črta odpreti osebnemu in blagovnemu prometu. Koroški Slovenci, zlasti Narodni sveti so zagnali ogromen protest, dobro vedoč, kakšne posledice bo imelo za naše omahljivce, če se usujejo kar cele množice preko meje v naše ozemlje. Tudi naš delegat Cvijić se je upiral, nazadnje pa je moral prevzeti celo tragično nalogo, da je zagovarjal ta ukrep napram generalu Maistru. Njegovo pismo z dne 5. avgusta 1920 se glasi takole:

»Gospodine Djenerale,

Kao što Vam je možda poznato, pregovori koje sam juče vodio krunisani su uspehom. — Napominjam Vam samo tačke koje su po nas najvažnije.

U zoni A ostaje naša uprava, žandarmerija i Vojska. Vojska dotle, dok pleb. komisija ne dobije uverenje, da su red i javna sigurnost potpuno zagarantovani.

Granica između zone A i B ne ukida se, već se samo otvara normalnom saobraćaju.

Na granici između zone A i B ostaje naša žandarmerija kao i dosada i ona će imati za zadatak da sa pažnjom i predusretljivošću kontroliše izvoz izvesnih artikala, koje zona A dobiva iz naše države i da beleži imena ličnosti koja izlaze iz zone A ili u nju ulaze. Ukida se carina između zone A i B na sve predmete. Prenos blaga je slobodan. Predmeti aprovizacije se mogu izvesti samo sa dozvolom našeg Okružnog glavarstva.

Prelaz ličnosti iz zone A u B i obratno slobodan je. Svaki koji prelazi tamo, mora da dobije kartu identiteta koju će mu izdati naše vlasti za zonu A i potvrditi Okružni Savet, — koji se sastoji od 3 oficira velikih sila (Engleska, Francuska i Italija). Na granici će svaki pokazati tu propustnicu dežurnom žandaru. Prelaz u masama i većim grupama iz jedne zone u drugu je zabranjen. Ličnosti zone B koje nemaju prava glasa, u zoni A ne smeju uzeti reč na zborovima niti činiti aktivnu propagandu. Niko ne sme vredjati jednu ili drugu narodnost, državu i njene predstavnike, Kralja i Kraljevski dom, Predsednika Republike, vlasti, a posebi se razume, da ne sme vredjati Plebiscitnu Komisiju i njene organe, koji su danas najviša kontrolna vlast u zoni A i u zoni B. Isto ovo važi i za lica koja iz zone A prelaze u zonu B i obratno.

Ako se dese rdjavi događaji, tuče, paljevine, nemiri, plebiscitna komisija će ograničiti prelaz ličnosti iz jedne zone u drugu, ili će granicu i sasvim zatvoriti za sve druge osim onih iz zone A, koji imaju pravo glasa u zoni B i obratno.

Kao što vidite, g. Djenerale, naš uspeh je velik. Sada nam je dužnost, da obazrivim i pažljivim izvršenjem ovih odredaba ne kompromitujemo ovaj uspeh. Uveren sam da i Vi, g. Djenerale, ovako mislite. Svima civilnim i vojnim vlastima u zoni A treba izdati tačna naredjenja i obaveštenja, kako će postupati pri izvršenju ovih odredaba; treba im staviti na srce, da izbegnu sve što bi moglo izazvati nered, nesporazume, bilo među vlastima u zoni A, bilo između naših vlasti i organa Plebiscitne Komisije. Naredbe koje budem ja izdavao imaju se bezuslovno odmah, brzo i tačno izvršiti. Treba obratiti pažnju, da svi organi o time budu na vreme izvešteni, da se ne bi koji mogao izgovarati, da nije obavešten o naredjenju. Spram članova Plebiscitne komisije — ne samo naše nego i, naročito stranih misija, treba postupati na najvećem pred-
u-

sretiljivošču; u nekim slučajevima možda i popustiti, a našu delegacijo u Dolju o tome obavestiti. Naročito treba i usmeno uputiti žandarmeriju, policiju i carinske organe na demarkacionoj liniji, da se pri vršenju svoje službe suviše ne isticu, da na stražarskim mestima i pred karaulama ne stoje u velikim grupama itd. M o m e n t a n o je samo važno, da na što n e p r i m e i n i j i način kontrolišu promet; a ne da pokazuju kako smo mi u borbi poslednjih dana postigli velik uspeh. Carinski organi neka radije propuste po koju kilu brašna više — nego da incident dodje pred komisiju i eventualno pomuti dobre odnose koji vladaju izmedju nas i članova stranih misija.

Ja se, gosp. Djenerale, obračam na Vas, jer znam da i Vi tako mislite o načinu našeg daljeg rada i što čete Vi, Vašim autoritetom, moći u ovom smislu dati uputstva (svima onima koji ih trebaju) kako treba da bude naše držanje.

Izvolite primiti, gosp. Djenerale,

J. Cvijić l. r.«

Skoro nepojmljivo je, kako je mogel naš delegat Cvijić, ki je uživao naše najveće spoštovanje in zaupanje, tako soditi o najkrutejšem udarcu, ki ga nam je plebiscitna komisija zadala, in da je mogel v brezpomembnih okraških tega biča videti celo velik uspeh! Razumeti se da samo na ta način, da je moral prvotni predlog biti še neugodnejši in da se je Cvijiću le s težavo posrečilo doseči vsaj nekaj olajšav. Da so te olajšave samo navidezne, naj pokažejo sledeče pripombe k njegovemu pismu:

Naša uprava je res da ostala, toda čim bolj se je bližal plebiscit, tem bolj je vsled stalnega vmešavanja plebiscitne komisije izgubljala na svojem ugledu.

Orožništvo, ki smo ga privedli s seboj obenem z zasedbo, je moralo oditi in na njih mesto so bili pozvani neizvežbani domačini. Tudi vojska je morala oditi, pač zato, ker je v naši coni vladal red in mir; da bi pa mi sami izživali incidente, samo da zadržimo naše vojaštvo, za to smo bili prepošteni. Pač pa je krožila v Parizu vest, da je treba računati s tem, da bodo Nemci skušali izzvati nemire v večjem obsegu, da bi na ta način prisilili komisijo priklicati antantne čete. Seveda bi si oni želeli italijanske čete, ki so stale itak na Koroškem ves čas, tudi po odhodu naše vojske, pripravljene.

Oditi je moral tudi general Maister, 15. septembra je zapustil cono A, umaknil se je najprej v Prevalje, nato odšel v Ljubljano in končno je smel v Beogradu pričakati rezultat plebiscita. Dne 18. septembra je odšlo tudi drugo vojaštvo, ostali so samo orožniki Korošci.

»Meja med conama A in B se ne ukine, temveč se samo odpre normalnemu prometu.« Srečen tisti, ki doume to fino razliko! Kajti naš orožnik je stal na meji samo prvi dan, nato je moral odložiti puško, potem se je umaknil en kilometer od meje in končno se je v slučaju, če pride plebiscitna komisija, moral še skriti! Na ta način je torej vršil »nekoliko kontrole« čez demarkacijsko črto.

Tisto beleženje oseb in blaga pri prehodu ni imelo nobenega pomena, ker je lahko vsakdo dobil propustnico (in bianco) in ker na blagu itak ni bilo

nobene carine. Naša carinska meja se je radi odprtja demarkacijske črte morala končno preložiti zopet nazaj na nekdanjo štajersko-koroško mejo.

Kar se tiče prehoda v velikih skupinah, je bil ta teoretično zabranjen, vendar pa obenem dovoljen, če se ni kršil red in mir. Dejansko se je godilo tako, da so prehajali brez kontrole veliki tovorni avtomobili polni oseb iz cele Avstrije in Nemčije ali pa so privažali blago v svrhu podkupovanja.

Naš član mirovne konference, ki je sam sodeloval v Parizu pri besedilu plebiscitne pogodbe, sedaj že rajni univ. prof. Žolger je izjavil, da je bilo odprtje demarkacijske črte in odstranitev vojaštva proti smislu mirovne pogodbe, ker je demarkacijska črta bila obenem naša nova nova upravna meja, vojaštvo pa da spada kot nujni eksekutivni organ k upravi.

Vse te odredbe so skoro popolnoma uničile intenzivno propagandno delo, ki so ga vršili Narodni sveti pod vodstvom generala Maistra. Ko je naš delegat Cvijić videl pogubne posledice odprtja demarkacijske črte, je kot delegat odstopil in na njegovo mesto je prišel Jovanović, ki je šel v Beograd po nove instrukcije. Vrnil se je z naročilom: »Plebiscit neka se vrši!«

Pod takimi prilikami je še veliko, da smo zmagali južno od Drave; ker pa je bil merodajen rezultat cele cone, ki je bil za nas negativen, smo s cono A izgubili obenem tudi cono B, kjer ni bilo plebiscita in tako naš delegat ni mogel soodločati v B, kakor je to mogel avstrijski v A.

Ne moremo trditi, da je plebiscitna komisija, zlasti njen angleški predstavnik, ki je bil do skrajnosti korekten pa tudi nepopustljiv, delala v prvi vrsti pod vplivom učinkovitejše nemške propagande, temveč ravnala je pač v dobri veri, da je načelo paritete izraz najvišje pravičnosti. Toda v našem slučaju se je pokazala resničnost izreka: *Summum ius summa iniuria*.

Naša država ni vložila formalnega protesta proti veljavnosti izida, storila pa je to objektivna zgodovina.

Zusammenfassung.

Das Kärntner Plebiszit im Lichte des Paritätsprinzips.

Die Durchführung des Kärntner Plebiszites war laut Friedensvertrag von Saint Germain einer Kommission vorbehalten, in die USA, Großbritannien, Frankreich, Italien und die betroffenen Staaten SHS und Österreich je einen Vertreter delegieren sollten. Als sich nun USA von der Regelung europäischer Angelegenheiten zurückzog und keinen Vertreter entsandte, war eine neue, nicht vorgesehene Situation geschaffen und wurden auch später behufs Vorherbereitung und Organisation des Plebiszites Verfügungen getroffen, die vielfach vom Wortlaut oder Geist der im Friedensvertrag enthaltenen Bestimmungen wesentlich abwichen.

Der vorliegende Artikel will nachweisen, daß diese Abänderungen, die das Abstimmungsergebnis maßgebend beeinflussten, aus dem Prinzip der Parität erflossen, einem zwar demokratischen Grundsatz, der aber nur dort berechtigte Anwendung hat, wo die Bedingungen und die Folgen wirklich ganz gleich sind. Das war aber hier nicht der Fall. Auf der einen Seite waren die Kärntner Slovenen, ohne nationale Schulen, einer systematischen Germanisierung preisgegeben, im Laufe der Zeit zu schlichten Bauernmassen zusammengeschrumpft, zwischen ihnen aber eingestreut eine schüftere, indessen politisch und wirtschaftlich herr-

schende Schichte von Deutschen. Die paritätische Behandlung beider Zonen, daß z. B. der österreichische Vertreter in der Plebiszitkommission gegen den ausdrücklichen Wortlaut des Friedensvertrages auch an den Beratungen über die ungleich wichtigere Zone A mitwirken konnte; daß er es war, der in den Gemeindeabstimmungsausschuß der Zone A österreichisch gesinnte Mitglieder ernennen durfte; daß diese Gemeindekommission in A paritätisch aus 3 Deutschen und 3 Slovenen zusammengesetzt war; daß ferner wegen Fehlens österreichischen Heeres auch Jugoslawien seine Truppen zurückziehen mußte, besonders aber daß die Demarkationslinie zwischen A und B für Personen- und Warenverkehr geöffnet wurde: das alles erfolgte und schien berechtigt nur in der Voraussetzung, daß diese Beschränkungen jugoslawischer Interessen in A zu Gunsten Österreichs später paritätisch in B zu Gunsten Jugoslawiens eintreten werden. Das aber traf nicht zu, weil infolge eigenartiger Plebiszitbestimmungen Jugoslawien durch seine Niederlage in der Zone A zugleich auch die Zone B verlor, während Österreich nach einem etwaigen Verluste der Zone A noch immer die Möglichkeit gehabt hätte, wenigstens die Zone B zu gewinnen.

Jugoslovanska državna meja.

Analiza odsekov po dobi in motivih nastanka ter geografskih značilnosti.

Anton Melik, Ljubljana.

Proučevanju državnih meja se posveča v politični geografiji zelo mnogo pažnje in obilo se je o njih razpravljalo ter se še razpravlja.¹⁾ Zlasti se obrača pozornost premostrivanju, kako so politične meje v odnošaju do prirode. Moj namen pa ni bil, da bi opredeljeval jugoslovansko državno mejo pred vsem s tega vidika. Hotel sem marveč pogledati nanjo z genetičnega stališča, analizirati odsek za odsekom ter pogledati, pod kakimi pogoji so se potegnile mejnice in kateri nagibi so pri tem odločali. Pri tem se nam bo pokazalo, koliko in kako so se pri določitvi meje uveljavljala dejstva prirodne osnove.²⁾ Zakaj oddelki naše državne meje so jako različni po dobi nastanka, pa po motivih, nagibih ter faktorjih, ki so odločali o njih, a spričo tega tudi po geografskih značilnostih.

Najstarejši oddelek naše državne meje je sektor na Donavi od ustja rečice Nere pa nekako do Tekije nasproti Oršavi, torej v glavnem delu Djerdapa. Tu je tekla meja beogradskega pašaluka v turški dobi ter postala

¹⁾ Književnost o tem je ogromna. Toda navedem naj samo nekatera od novejših del: Otto Maull, *Politische Geographie*, Berlin 1925. — Dr. Karl Haushofer, *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung*, Berlin-Grünwald 1927. — Jacques Ancel, *Géopolitique*, Paris 1936. — Luigi de Marchi, *Fondamenti di geografia politica*, Padova 1929.

²⁾ O geografskem značaju naših državnih meja prim.: Jovan Cvijić, *Geografski i kulturni položaj Srbije*, Glasnik Geogr. društva Beograd III, 1914. — Jovan Cvijić, *Izlazak Srbije na Jadransko more*, Glasnik Geogr. dr. II, Beograd 1913. — Jovan Cvijić, *Granice i sklop naše zemlje*, Glasnik Geogr. dr. V, Beograd 1921. — Silvo Kranjec, *Geopolitičen oris Jugoslavije*, GV II, Ljubljana 1927.

severna meja v uporih osvobojenega srbskega ozemlja pod Karadjordjem. Ker se je avtonomna srbska kneževina pod Milošem Obrenovićem, nastala na osnovi vojnihi uspehov v drugem uporu, omejila na ozemlje beogradskega pašaluka, je njena meja na Donavi segala samo nekako do Tekije³). Odslej se državna meja na imenovanem sektorju do danes ni več premaknila z Donave. Vrh tega je po tem mejnem oddelku tekla že državna meja Turčije napram Avstriji od l. 1739. dalje; s tem se starost djerdapske mejne funkcije še izdatno poveča. To je hkrati del tradicionalne severne meje Balkanskega polotoka.

Razumljivo je, da je najstarejši sektor sedanje državne meje na obodu stare (Severne) Srbije, matice Jugoslavije. Toda da leži prav na Djerdapu, iz tega dejstva odseva pač potrdilo, da so od rek po prirodi za mejo najprikladnejše one, ki teko po tesnih debrih v gorovju. Ali nenaglašeno ne sme ostati, kako se celo v primeru tako dobre prirodne meje etnografska mejnica od nje razlikuje. Saj segajo čez Djerdap Rumuni v Jugoslavijo, dočim so srbske vasi zastopane v večjem številu prav na rumunski strani djerdapske klisure. Vsekakor pa je dobra prirodna meja na Djerdapu med pglavitnimi vzroki, da tu politična meja ni z uspehom stremela po naslonitvi na etnografsko mejnico.

Za tem je najstarejši sektor meje na Donavi od Djerdapa do ustja Timoka, na spodnjem Timoku ter na razvodnem delu zapadnega Balkana, Stare Planine, na črti nad Zaječarom in Knjaževcem. To je mejni oddelek, predstavljajoč dediščino po mejah, ki so jih dosegli zmagoviti Srbi za prvega upora pod Karadjordjem — preko beogradskega pašaluka. Samo na oddelku pod Zaječarom se je državna meja preložila s Timoka na višine na desnem bregu, in sicer po izidu svetovne vojne z mirovno pogodbo v Neuilly l. 1919., radi boljše vojaške obrambe. Tudi na vzhodu se je tedaj meja Karadjordjeve Srbije naslanjala na dobro prirodno mejnico na Donavi in na gorskem grebenu, pa tudi meja na Timoku je po prirodi vsaj dobro in preprosto začrtana.

Nadaljnji oddelek državne meje, od iznad Knjaževca pa do Patarice odnosno do Bosiljgrada, je povsem drugačnega nastanka in drugačnega značaja. Dediščina je po sektorju, ki je postal mejnica v l. 1878., ko so se okrožja Niš, Pirot, Toplica in Vranje pridružila kneževini Srbiji. Ta meja je danes na dveh odsekih prenaresjena; v popravah l. 1919. se je premaknila bolj na vzhod pri Caribrodu in Bosiljgradu.

Navedena mejna črta se je potegnila pod povsem drugačnimi pogoji nego ona v sektorju severno od Knjaževca. Določila se je na berlinskem kongresu v letu 1878., na kongresu, ki je zmanjšal Veliko Bolgarijo, a Srbiji dodelil pravkar imenovana štiri okrožja v porečju Nišave in Južne Morave. Tu je šlo tedaj dejansko za določitev meje med Srbijo in Bolgarijo, a to je bila

³) Dr. Grgur Jakšić, *Evropa i vaskra države Srbije (1804—1834)*. Beograd 1927. Str. 291.
— Gaston Gravier, *Les frontières historiques de la Serbie*. Paris 1919.

na kongresu jako težavna in zelo sporna zadeva. Za določitev meje so se vršile hude diplomatske borbe, kot izraz velikih napetosti, v katerih so si stale nasproti evropske velesile. Zoper ruske mejne predloge, ki so skušali ohraniti za bolgarsko kneževino čim več od Velike Bolgarije, je srbske težnje, zlasti v nišavskem področju, podpirala Avstrija, ki je preprečila Srbiji razširjenje čez Drino, Lim in Kopaonik. Po dolgotrajnih prepirih in hudih diplomatskih bitkah se je končno kongres zedinil na kompromisno mejno črto, ki je sicer prisodila Srbiji glavne kraje Vranje, Niš in Pirot, ležeče v dolini, a pustila na bolgarski strani dosti širok pas v hribovitem porečju zgornje Nišave⁴⁾. Tako je kot tipičen rezultat borbe za zelenimi diplomatskimi mizami nastala meja, ki se ni potegnila po razvodnih hrbtih nad povirjem Nišave, marveč tako, da so pripadli Bolgariji zgornji deli v porečju Nišave in njenih pritokov, zlasti okrog Trna in Caribroda. S tem se je določila meja, ki se ni naslonila na prirodne temelje razvodja. Take nepriradne zasnove je meja osobito v osrednjem sektorju, dočim je na obeh krilih drugačne narave. Od iznad Knjaževca do Mučibabe se je meja naslonila na glavni greben Stare Planine, ki dosega tu celo višine preko 2000 m in se mora tedaj označevati kot dobro v naravi podprta mejnica. Južno krilo se je naslonilo na razvodno pogorje med porečjem Južne Morave in zgornje Strume. V tem sektorju, v južnem delu, se je meja v neuillyski mirovni pogodbi pomaknila preko razvodnega hrbta proti vzhodu ter vključila Jugoslaviji zgornji levi del strumskega porečja, z namenom, da se zavaruje dolina Južne Morave, predstavljajoča poglobitveno prometno žilo Srbije. Tu se tedaj meja ne more več imenovati prirodna, marveč je primer vojaškoobrambne mejnice. S popravo pri Caribrodu se je prav tako boljše zavarovala Pirotška kotlina, toda v celem je meja ohranila značaj, kot ga je imela dotlej.

Zopet drugačen je po genezi mejni odsek od Patarice, odn. iznad Krive Palanke do Belasice. Ta meja se je določila v l. 1913., v hukureški mirovni pogodbi, ter je pomenila razdelitev dotlej turškega ozemlja. Na podlagi zmage je bila tedaj Srbija odločujoči faktor; meja se je potegnila tako, da je pripadlo zgornje in srednje Povardarje Srbiji, a porečje Strume Bolgariji. Mejnica se je položila na razvodni hrbet, ki predstavlja prav dolgo gorsko vrsto s sredogorskimi, deloma celo večjiimi višinami. Ta sektor je prav gotovo ena najboljših prirodnih razmejitev v mejnem pasu Jugoslavije. V mejni črti pa moramo razlikovati več sektorjev. Severni del je predstavljal državno

⁴⁾ Trnaki okraj je bil na primer že dodeljen Srbiji, toda ker so morali Rusi na angleški pritisk na škodo Bolgarije prepustiti nekaj ozemlja drugod, so zahtevali in dosegli za to kompenzacijo na račun Srbije: Trnaki okraj se je v zadnjem trenutku dodelil Bolgariji! — Prim. o vsem tem: Dr. Vlada Gjorgjević, Srbija na berlinskem kongresu. Beograd 1890. — Zapis Jevrema Grnjića. Knj. III. Beograd 1923. Izd. Srp. Kr. Akad. — Slobodan Jovanović. Vlada Milana Obrenovića. Knj. I. Beograd 1926. — Razen tega: Gaston Gravier, Les frontières historiques de la Serbie. Paris 1919. — Po podobnih diplomatskih borbah je mirovna konferenca v Parizu takorekoč v zadnjem trenutku prisodila Radgona — Avstriji.

mejo med Turčijo in Bolgarijo od l. 1878., postavljeno na berlinskem kongresu; samo severnozapaadni oddelek se je izločil z mejno popravo v Bosiljgradskem Krajištu v l. 1919. Južni sektor, potekajoč na Malčevskih planinah, ima funkcijo meje od l. 1913. Toda najjužnejši oddelek pri Strumici je novejši; tu je na prizadevanje centralnih sil l. 1913. nastala velika izboklina bolgarskega ozemlja, ki je segala v bližino Vardarske doline pri Valandovu, a se je v neuillyski mirovni pogodbi popravila. Ta mejni sektor je bil poprej zelo nepriroden; sedaj se more le reči, da se meja v oddelku, kjer teče prečno čez dolino Strumice, ni mogla nasloniti na kake v prirodi začrtane opore, toda ko se vzpne na visoko pogorje Belasico ter prevzame na njej dediščino po bolgarsko-grški meji iz dobe 1913—1919, se more ponašati z značajem prav dobre prirodne mejnice.

Meja od ustja Timoka do Belasice je v etnografskem pogledu interesantna na poseben način. Predstavlja nam primer onega mejnega tipa, kjer je meja med dvema državama odločila o meji med dvema zelo sorodnima književnima jezikoma ter ustanovila mejo med dvema narodoma, kjer imamo dejansko opravka s prehodnim pasom bodisi po narečjih kot po etnografskih ter etnopolitičnih svojstvih. Na treh zaporednih sektorjih se je najprej potegnila državna meja, vanjo pa se je potem vrastla narodna meja.

Južno od Belasice, v kotlini Dojranskega jezera, prične sektor grško-jugoslovanske meje, ki je po nastanku povsem svojevrsten. Ta meja je nastala med Grčijo in Srbijo leta 1912.—1913., v balkanskih vojnah, dokončno po bolgarskem porazu na Bregalnici v bukureški mirovni pogodbi v l. 1913. In sicer na tej osnovi, da se je priznala dotedanja demarkacijska črta grških in srbskih čet za državno mejo. Demarkacijska črta pa se je v glavnem potegnila tamkaj, do koder so prodrle od severa zmagovite srbske, a od juga grške oborožene sile⁵⁾. Ali z drugimi besedami: Kar so iztrgale Turkom in zasedle srbske čete, to je pripadlo Srbiji, a ozemlje, ki so ga zasedli Grki v l. 1912., so priključili svoji državi. Ni potemtakem drugače pričakovati, kakor da ima ta stična črta, na kateri so se srečale srbske in grške oborožene sile in ki je potem postala državna meja, marsikatero značilnosti, o katerih je odločal več slučaj, nego težnja, da bi se meja naslonila na prirodne faktorje ali na etnografska dejstva. Vidimo že na prvi pogled, da teče povprek čez kotline ter jih deli med obe državi, kar moremo opazovati na Dojranski kotlini, pa ob Vardarju pri Gjevgjeliji: dasi so severno in južno v klisurah po prirodi boljše za politično mejo nakazane proge. Teče nadalje povprek čez Bitoljsko kotlino, od katere je manjši del pri Lerinu pripadel Grčiji, podobno kot južnovzhodni del kotline Prespanskega jezera, ki gre državna meja čezenj podobno kot čez Dojransko jezero. Na prirodne osnove se je

⁵⁾ A. Kutschbach, Die Serben im Balkankrieg 1912—1913 und im Krieg gegen die Bulgaren. Auf Grund amtlichen Materials des Generalkommandos der serbischen Armee. Stuttgart 1913.

meja naslonila samo na Meglenskem gorovju, ki se vzpenja kot mogočna vrsta do veleghorskih višin s Kajmakčalanom (2523 m), tvoreč krajevno razvodje v hidrografskem, pa tudi ločnico v klimatografskem pogledu.

Ob Prespanskem jezeru se začne oddelek meje, ki je v genetičnem pogledu zopet drugačnega tipa. To je jugoslovansko-albanska meja od Prespanskega jezera do visokogorskih vrhov v povirju Lima nad Vrmošo. Ta meja se je v glavnih obrisih določila leta 1913., torej tudi po balkanski vojni, toda ne morda neposredno med Srbi in Albanci, marveč na konferenci zastopnikov šestih velešil v Londonu, kjer se je vršilo sklepanje v znamenju nasprotovanj med obema velikima skupinama, trozvezo in trojnim sporazumom. Kakor v sektorju med Staro Planino in Patarico, podobno je tu odločal o meji zbor predstaviteljev evropskih velešil, ki so zastopale nasprotujoče si politične interese. Mejna črta se je končno določila kot kompromis. Zlasti Avstro-Ogrska je tu zahtevala za svojega varovanca, pravkar dekretirano samostojno kneževino Albanijo, čim več ozemlja, pri čemer jo je podpirala Italija, dočim se je za srbske težnje zavzemala pred vsem Rusija, skušajoč prisoditi Srbiji odn. Črni gori čim več. Kot stvarni argumenti za razmejitve so največ tehtali jezikovno-konfesionalni odnošaji in pa stara srbska tradicija. Razlogi prirodnih meja in gospodarske smiselnosti so se zapostavljali napram tem in zlasti napram avstrijskim političnim nagibom. Mejna črta se je potegnila tako, da je rezala Prespansko in prav tako Ohridsko jezero, potem dolino Drima, pa tekla po dnu Metohijsko-Prizrenske kotline in se vzpenjala, obmejujoč ozko progo albanskega teritorija, povprek čez zgornjo Vrmošo, kar je pač višek neprirrodnosti⁶⁾. Dasi se je določala v zelo goratem ozemlju, se je le na manjših oddelkih položila na gorske grebene, kakor na Jablanici, na Dešatu in Korabu, pa na vzhodnih Prokletijah, kjer je sektor prirodno dobro položene meje največji in najizrazitejši.

Nekaj neprirrodnosti je popravila mejna korektura po porazu centralnih sil, in sicer v odseku med Prokletijami ter Šarplanino, kjer se je meja umaknila na južnozapadni obod Prizrensko-Metohijske kotline na Koritniku in Paštriku. Toda ostala je zanjka v Vrmoši. Preložila se je na nekoliko boljše prirodne osnove tudi v okolici Debra, — ob Ohridskem jezeru pri Linu, pa se je premaknila v korist Albaniji.

Z odsekom, ki pričinja iznad Vrmoše, prehajamo zopet na sektor starejše meje. Tu je tekla po gorskih vrhovih črnogorsko-turška meja, določena v vojnih in političnih dogodkih l. 1878. in ostala je nespremenjena skozi dogodke balkanske in svetovne vojne. Kako se je na berlinskem kongresu določena črnogorska meja l. 1880. spremenila v oddelku Plav—Gusinje, je s stališča tu izvedenega premostrivanja podrejenega pomena; važnejše pa je, da je Črna gora v zameno za Plav—Gusinje dobila Ulcinj.

⁶⁾ Prim. Is. Bowman-J. Brunhes, *Le monde nouveau*. Paris 1928. H. Baerlein, *A difficult frontier*. London 1922.

Na obeh straneh Skadarskega jezera je meja mlajša, in sicer se je predstavila v letu 1913. na današnjo črto z mejnice berlinskega kongresa. To velja za sektor od prestopa čez rečico in dolino Cijevne pa do Skadarskega jezera kakor tudi za oddelke ob Tarabošu in na srednji Bojani, dočim počiva na spodnji Bojani od l. 1878., odn. 1880. Razumljivo je na temelju navedenega, da se niti berlinska niti kasnejša mejnica ne moreta ponašati s svojstvi dobrih prirodnih meja, saj gre mejna črta povprek čez rečni sistem Cijevne in ustanavlja politično ločnico povprek čez kotlino Skadarskega jezera, razpolavljajoč jezero samo. Nekoliko boljše po narodi utemeljena je na Bojani, kjer funkcijo meje-ločnice ojačujejo še tamkajšnja močvirja. Zlasti je neprikladna sedanja meja spričo potrebe po regulacijah vodnih delih v veliki hidrografske enoti, s težiščem pri Skadru, ob Drimu in Bojani.

Od ustja Bojane do ustja Rečine je meja naše države na Jadranskem morju; med otoki poteka samo okrog Lastova ter v Kvarnerskem zalivu. Mejno črto na kopnem v ozemlju pri Zadru vidimo postavljeno povsem neprirodno, kar je opazno že na prvi pogled.

V kopni meji napram Italiji med ustjem Rečine in Karavankami moramo razlikovati dva oddelka. Večji sega od morja do Možica v Bohinjskem pogorju in se odlikuje po tem, da teče skozi kraško ozemlje, kjer so redke normalne razvodnice. Kako slaba je mejnica s prirodnega vidika, se vidi zlasti na kastavski planoti in v njenem sosedstvu; kako slabe opore za politične mejne črte sploh tvori kraško zemljišče, se je dovolj dokazovalo⁷⁾. Kako neprirodna je v mestnem področju Sušak—Reka, kjer deli enotno mestno ter pristaniško naselje in kjer jo je bilo treba označiti z nalašč za to postavljenimi zidanimi ali železnimi pregradami, je dovolj znano.

V glavnem delu pa se ta mejni sektor odlikuje po naslednjih posebnih značilnostih. Tu si je Italija, ki je v glavnem odločala o njenem poteku, odmerila iz vojaških razlogov in nagibov velike dinarske planote (Snežnik, Javorniki, Hrušica, Ledine itd.) v celem, tako da teče meja povsod na vzhodni strani ob vznožju, kar je pač v najočitnejšem nasprotju z načeli o prirodnih mejah. Vrh tega loči porečje Pivke od celote ljubljaniškega povodja. V severnem delu, kjer zapusti meja dinarsko področje, se nasloni na razvodnico med savskim in soškim porečjem, toda teče tudi tu tako, da zajame domala ves gorski sklop in je položena na vzhodnih pobočjih ali celo ob vznožju (prim. položaj pri Novi Oselici, na Poreznu itd.). Možic, kjer zavije meja skoro pravokotno na Bohinjski greben, je najsevernejši primer na tak način v nasprotju z veljavnimi načeli o prirodnih osnovah potegnjene meje.

V Julijskih Alpah je značaj meje nekoliko drugačen. Tu teče po visokogorskem svetu, ki je težko preboden, ponekod z boka sploh nedostopen;

⁷⁾ Albrecht Penck, Die österreichische Alpengrenze. Stuttgart 1916. — F. Seidl, La ligne de partage des eaux au Carse — ligne de demarcation. Paris 1919. — Dr. Ivo Rubić, Naša meja prema Italiji. Split 1926.

tu ni bilo treba dodajati posebnih strateških ugodnosti, marveč je za Italijo zadostovalo, da se je položila meja na razvodne gorske grebene. Toda celo v takem zemljišču se pri potegnitvi meje pokažejo težave. Prvič po tem, da deli veliki enotni kompleksi visokega gorovja Julijskih Alp. Drugič po tem, da pomenijo za planinsko pašo gorski hrbti enoto in da je nova državna meja spričo tega marsikje otežila pašo. Saj so od nekdanj pastirji pasli čez oble razvodne hrbte in sedla, ki se kot enota odražajo napram bolj strmim pobočjem; Sočani n. pr. so pasli na zgornji Komni in zgornjem področju Doline Triglavskih jezer, podobno kot kmetje iz Zgor. Saveke doline, onstran Vršiča.

V tem sektorju, kakor tudi v Cerkljansko-Škofjeloškem hribovju je sedanja državna meja dediščina po stari kranjsko-goriški deželni meji, le da so se izvedle že naznačene izpremembe, samo ob zgornjih Triglavskih jezerih je uveljavljenje razvodnice za potek meje prineslo malenkostno premaknitev v kranjsko-jugoslovansko korist.

Čez dolinsko razvodje pri Ratečah, kjer je Italija proti uporabljanim načelom o prirodnih mejah⁸⁾ zavzela porečje Ziljice, se vzpne meja na Karavanke. Odtod na vzhod se je določala po drugačnih načelih. Najprej imamo oddelek od Peči do Košenjaka; tu se je uredila državna meja na osnovi neugodnega izida koroškega plebiscita. Njen zapadni sektor predstavlja v glavnem dediščino po stari kranjsko-koroški deželni meji in se označuje kot dobra prirodna meja. Pripomniti pa je, da so se tudi v zapadnih Karavankah radi nove državne meje pokazale težave za pastirsko gospodarstvo, ki je uporabljalo gorski hrbet kot enoto in podobno nekatere predele ob sedlih. Tudi v Savinjskih Alpah se državna meja drži razvodja, podobno kot nadalje v poteku čez Olševo ter Peco.

V vsem področju od Kvarnera do Košenjaka je državna meja v navzkrižju z dejstvi etnografske meje⁹⁾.

Od Košenjaka dalje se je meja določila povprek čez staro štajersko deželo, in sicer v glavnem po etnografski ločnici, tako da so ostali le manjši kosi slovenskega ozemlja (pri Soboti, Lučanah, Radgoni) v Avstriji in nemški v Jugoslaviji (Apače). Vidna je težnja mirovne konference, da nasloni državno mejo na prirodne osnove, v glavnem na razvodne hrbte na Kobanskem, pa na Muro. To načelo se je uporabljalo celo v Prekmurju, kar je imelo za posledico, da so se prepustile slovenske vasi tja do Monoštra Madžarski, dasi je v takem enotnem in enoličnem gričevju meja po razvodnici med Rabo in murskimi dotoki skrajno malo opazna v prirodi in se ne razlikuje od razvodja med potoki iste reke. Sektor ob Kučnici je imel funkcijo meje že poprej, meje med Štajersko in Ogrsko.

⁸⁾ Prim. G. Marinelli, *La Terra. Trattato popolare di geografia generale*. Vol. IV. Italia. Str. 49.

⁹⁾ Prim. Dr. S. Ilešič, *Politično-geografski položaj naše narodnostne meje na zapad in severozapadu*. — F. Baš, *Slovenska narodnostna meja na severovzhodu*. — Naši obmejni problemi. Ljubljana 1936.

Od Prekmurja do ustja Nere je določena državna meja v glavnem na etnografskih temeljih. Zapadni sektor predstavlja staro mejo med Hrvatsko — Slavonijo ter Ogrsko in se je uveljavljal kot mejnica tem laže, ker se naslanja na prirodne temelje, na tok Drave. Toda da reke na Panonskem nižavju na splošno nikakor niso dobra prirodna podlaga za politično mejo, ker pogosto spreminjajo svoj tok, je mirovni konferenci dokazal Jovan Cvijić¹⁰⁾ in jo s tem pripravil do razporeženja, da je bolj od rek upoštevala etnografske momente ter potegnila mejo povprek čez Baranjo, pa dalje preko ravnine po Bački in Banatu. V vsem tem odseku reže velike reke in male rečice ter kanale; nasloniti se ni mogla nikjer na temelje naravnih ovir; komaj bi bilo v tej zvezi imenovati živi pesek pri Subotici. Toda tu je meja zasnovana povsem moderno-idejno, saj dodeljuje trem državam-mejašem ozemlje po prevladi prebivalstva v narodnem pogledu. Izvedba tega načela je bila v tem mladem kolonizacijskem ozemlju težavna. Napram Rumuniji se je izvršila v l. 1923. neznatna mejna poprava v Banatu, zlasti pri Žombolji, deloma v jugoslovansko, po večini pa v rumunsko korist, s čimer so se mejni ovinki izravnali.

Résumé.

Sur la frontière de l'État Yougoslave.

L'auteur poursuit dans son étude, le développement de la frontière Yougoslave par secteurs d'après les époques de l'établissement. En caractérisant les circonstances, dans lesquelles les secteurs de la frontière ont été établis, l'auteur se pose pour but de chercher les relations entre la nature de la ligne-frontière et les facteurs qui dans leur tracement jouaient le rôle principal.

Il y a d'intéressantes différences entre diverses parties; dans les secteurs, acquis dans les guerres victorieuses, p. ex. de la bouche de la Nera jusqu'à Knjaževac, établis par les insurgés serbes jusque 1812, de Bosiljgrad jusque Belasica en Macédoine, tracés dans les guerres balkaniques, la ligne de la frontière a pu s'appuyer sur les barrières naturelles comme les rivières et les montagnes-partagés des eaux. Les secteurs tracés au congrès de Berlin (de Knjaževac jusqu'à Patarica resp. à Bosiljgrad), on en voit les plus faibles parties du point de vue de la concordance entre la frontière et la nature du relief, de même qu'une petite partie de la frontière de l'ancien Monténégro, devenue frontière yougoslave, puis, à la conférence de Londres de l'année 1913, très mauvaise au point de vue des principes des frontières naturelles, rectifiée après la Grande guerre et enfin les secteurs de la frontière septentrionale de l'État Yougoslave, établis après la guerre mondiale. Le secteur de Prekmurje jusqu'à la bouche de la Nera a sa raison d'être en général sur la frontière ethnographique des Yougoslaves pendant que le secteur dans les pays slovènes est établi en vive contradiction avec les faits de la distribution ethnique des peuples; le secteur de la frontière vers l'Italie se trouve en plein désaccord avec la nature du pays et présente les caractères d'une frontière stratégique.

Le secteur de la frontière vers la Grèce est établi en général sur la ligne acquise dans les guerres de 1912-13 par suite de l'avancement des troupes serbes resp. grecques pendant la retraite de l'armée turque. On ne peut pas s'étonner que ce secteur ne soit établi en concordance avec les principes de frontière naturelle.

¹⁰⁾ Jovan Cvijić, Frontière septentrionale des Yougoslaves. Paris 1919. — Severna granica južnih Slovena. Govori i članci. II. Beograd 1921.

Zgodovina in narodopisje v prekmurski publicistiki.

Vilko N o v a k, Maribor.

Prekmurske Slovence so pritegovali v svoje zgodovinsko obravnavanje Madžari, Nemci, Hrvati in Slovenci, med zadnjimi zlasti Gruden in Kovačič. To ljudstvo v kulturnem zatišju pa si je tudi samo skušalo po svojih zastopnikih ustvariti jasno podobo svoje minulosti. Iz preteklosti sta častiljiva spomenika prekmurskega zgodovinopisja anonimne »Starine železnih in salajskih Slovenov« (objavil Gruden v ČZN 1914) iz začetka XIX. stol. in Jožefa Košiča »Zgodbe vogrskoga králestva« 1848. Zlasti lepo pa se je pričelo gojiti zanimanje za domačo zgodovino z vznikóm katoliške publicistike v začetku XX. stoletja. Tudi n a r o d o p i s j e, ki je zastopano v večji meri le pri Csaplovicsu (1828), je dobilo v teh publikacijah mnogo prostora. Izrazito domačnostnemu značaju teh publikacij (Kalendar najsv. Srca Jezušovoga od 1904, K; Marijin list od 1904, ML; Novine od 1913, N; Domovina 1920—22, D; Evangeličanski kalendarji od 1922, EK; Düševni list od 1923, DL; Augustičev »Priatelj« 1875—79 ni na razpolago, Dober Pajdaš kalendarium pa ne vsebuje nič zgodovinskega in narodopisnega gradiva) se prilega tudi poljudni slog zgodovinskih in narodopisnih objav. Gradivo, objavljeno v teh publikacijah, po večini ni strokovno obdelano, marveč so to objave rodoljubov, ki jih je rodila poučna in verska pokrajinsko usmerjena vnema. Njih vrednost je v objavi gradiva in v ustvarjanju kulturne višine teh publikacij, ki so dobro zrcalo svojega časa. Pregled gradiva kaže, da so protestanti — deloma radi svoje zakesnelosti v nastopu, deloma radi izrazite verske usmerjenosti — objavili manj zgodovinskega gradiva kot katoliki, docela pa so zanemarili narodopisje.

I.

Pregled zgodovine panonskih Slovencev do prihoda Madžarov je napisal Jožef Klekl ml. (kj. † 1936) z naslovom »Iz zgodovine szlovincov« (K 1909, 56—64). V uvodu razlaga ime »slav«, govori o Atili, pri čemer navaja Kremplove Dogodivšine, Prokopijeve besede o Slovanih, ugotavlja — kakor že Števan Küzmič v Novem zakonu 1771 — isto pokolenje vseh Slovencev. Nasproti mnenju zgodovinarjev, da so Slovenci potomci »Chrobatov, Sclavi Vinidi«, zastopa mnenje o preselitvi Slovenov iz Zakarpatja. Ugotovil je nasproti trditvi nekaterih Madžarov, da so prekmurski Slovenci naseljeni pred kakimi 300 leti, da so »slovinci vu Vasmegye i Zalamegye ... prišli v letah 592—595 pozoseb od Sevra« (59). Nato govori o Avarih, Samu, Karantaniji in zaključuje, »da slovinci so stari prebivalci vogrske zemle« (61). Obširno

govori, navajajoč *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, o krščanstvu v teh krajih, o Pribini in sv. Cirilu in Metodu.

Čez deset let, v letu narodnega osvobojenja, je R(a d o h a) J(o ž e f), salezijanski duhovnik, objavil po Grudnovi Zgodovini, Starinah in Ujházyjevi zgodovini madžarskega naroda »Kratke črtice iz naše zgodovine« (K 1919, 55—62). Ob popisu naselitve Slovanov našteva slovanske narode, govori o pokristjanjenju, panonskih Slovenih in poudarja poznejšo naselitev Madžarov. Odgovarja na vprašanje: »Zakaj nas edni zovejo za Vende?« in pravi: »... smo Slovenci in ostanemo Slovenci« (61). Drugo vprašanje: »Zakaj je naš jezik ne popolnoma takši kak drugih Slovencev?« rešuje zelo pomanjkljivo, imajoč v mislih le knjižno slovenščino: »Kesnej so naši sosidni bratje meli šole i pisatele, ki so vsikdar popravljali in lepšali svoj jezik, naš je pa vsikdar doli šeo in se mešao z nemškim pa mažarskim«. Končuje članek z razdelitvijo na škofije in madžarskimi mejami do 1526.

Večina zgodovinskih sestavkov govori o Turnišču. Prvi članek »Cérkev törjanszka, nigda z iménom: czérkev Bl. D. Márie vnébovzété za pod logom« je objavil turniški župnik Š t e f a n S z a l a y (K 1905, 68—71). Dodana mu je slika cerkve in kapele. Začetek članka govori o svoboščinah turniškega mesta, ki segajo v leta 1280—1300: naziv »mesto«, pravica sejmov, pravica vinotočev itd. Cerkev je bila obiskovana od romarjev iz Medmurja in »prekdravskih krajin«. Pisatelj podaja zgodovino cerkve: zidal jo je grof Štefan Bánffy 1383 v gotskem slogu. Turki so jo po monoštrski bitki 1664 požgali, ostali so le prezbiterij in zidovi. Razne prezidave pisatelj podrobneje omenja. Iz matrik (1680) navaja razne zapiske, imena župnikov in kaplanov, med katerimi so bili mnogi iz Turnišča in bližnje okolice.

O turniški cerkvi je pisal tudi najmarljivejši raziskovatelj turniške zgodovine Jo ž e f K l e k l m l. (kj) v članku »Na sterom hatari lezsi Törniska cerkev?« (K 1912, 55—71). Po listinah iz arhiva v Turnišču poroča o pravdi, ki se je 1777 pričela med mestom Turnišče in okoliškimi vasmi Renkovci, Lipa, Gumilica in Nedelica. Sledi popis mejâ, podan od trinajstih prič Turnišča, nato izpovedi vaščanov, ki so trdili tudi, da leži cerkev na nedeliški lasti, »na püstini« (in deserto). Nato se je v Beltincih večkrat vršil »gosposki sod« — vse do l. 1825. Klekl v članku podrobno opisuje zapletljaje in stroške Turniščarjev radi pravde.

Turnišče pa je imelo še drugo pravdo radi desetine. O tej poroča J. K l e k l m l. (kj) v članku »Pravda od desetine« (K 1912, 71—74). Podaja seznam dajatev po zapisniku iz 1769. Nato poroča, da je zagrebški kaptol od 1817 do 1821 izročil pobiranje desetine »prebivalcem beltinskega gospostva«, za kar so plačali 2000 skudov ali ranškov najemnine. Pogodbe so bile obnovljene 1822 in 1838, ko se je zemljiška gospodarica Gyka uprla. Pozneje je spet pobiral desetino zemljiški gospod v Beltincih; tako so 1848 plačali Turniščarji 100 florenov. — Pravdali pa so se Turniščarji tudi radi

dajanja desetine od ajde in koruze, v čemer so jim ugodili (1823—1839, 1845). Ta članek je Klekl dopolnil v K 1923, 33 in 1924, 18—20 (»Törnišče«).

Turnišče je imelo tudi svoj čevljarski ceh. J. Klekl ml. je objavil pravila tega ceha (»Sostarszki ceh v Törnišci«, K 1911, 67—73). Pisana so v kajkavskem narečju. Naslov se glasi: »Sostarszkih Deticaov Artikulusi. Poleg koih moreju se ponasati vu czehu Turjenzszkom med Sostarszkimi Deticsi doli iz pizzano illiti vun vzeto iz Artikulusov nassih Sostarszkih ij Deticaom vun Dano poleg navade nasse sostarszke Nekuliko Letto 1767. Dneva 10-a Proszincza Meszecza. Nekuliko pak Letta 1770. Dneva 19. Meszecza Velikoga Travna«. Artikuli so prevedeni iz latinščine. V turniški ceh pa so bili vpisani iz vseh krajev še onstran Sobote. L. 1830., 1859. in 1882. so bili dodani novi člani, pisani v prekmurščini.

Podobno so pravnega značaja »Artikulusi Vrha Nedelszkoa, steri szo nam na haszek szprávleni i naprávleni i poulek reda po etom nassem Szlovenszkom Jeziki na vékso rázumnost vö dáni...« J. Klekl ml. jih je objavil z naslovom »Nedelszki Vrh« (K 1912, 81—83). Ni pa navedel, kje jih je dobil in tudi niso datirani.

Poleg turniške cerkve je starodavna tudi gotška cerkev na Tišini. Dr. Franc Ivanóczy, začetnik prekmurskega katoliškega tiska in tišinski dekan, je objavil članek »Farna cerkev B. D. Marije na Tišini« (K 1904, 65—67) s pomembnim začetkom: »Slovenska naša krajina ma lepe spomenke onih starih časov, vu šterih je vu etoj lepoj okroglini edinstost vere, ljubav domovine in vrelost kre dike bože ravnala djanje naroda i vse kotrige njegove... Ali ostanki teh starih časov so vredni, da je ljudstvo vu časti obdrži i nje gledavši se spomeni vrele vere svojih predočakov i se gene na ljubeznost svoje vere, z šterov je cela zgodovina naroda sploh prepletena. Či Bog dopústi počasi se ti spomenki popíšejo vu etom kalendariji i z tem se fundament položi za obilnejšo zgodovinsko popisavanje ete krajine«. Na kratko označuje zgodovino tišinske cerkve: romansko ladjo iz 11.—12. stol., prezbitrij iz konca 14. stol., turško in reformacijsko dobo ter obnovo do najnovejše dobe. Članku je dodana slika cerkve. Gotovo je izšla od Ivanocija pobuda zgodovinskega prikazovanja Slovenske krajine ob kulturnih spomenikih: prihodnje leto turniška cerkev, slediti bi morali Martjanci, Selo itd. Sam Ivanóczy je napisal še članek: »Szpomenki preminocsih caszov iz tisinszke fare« (K 1906, 102—105), v katerem se bavi zlasti z zgodovino luteranstva in iz vizitacije 1698 podaja stanje fare. Dalje poroča o matrikah, duhovščini, pri čemer je zapisal: »Največša nespametnost če ne húdo nakanenje, je želeti naj se reč boža glasi vu jeziki, šteroga ljudstvo ne razmi«.

Zgodovino soboške cerkve je opisal župnik Janez Slepec (Zgodovina szobocake cérkvi, ML 1910, 116—120, 141—146). Gradivo je zajel iz vizitacijskega zapisnika iz l. 1756. Tu je rečeno, da je bila stara cerkev v Soboti postavljena l. 1071. Pri zidanju nove cerkve so bile tudi odkrite freske v prezbiteriju stare cerkve. V nadaljnjem opisuje še kapele v

župniji, župnišče, podaja pregled matrik (od 1733) in nekatere opombe iz njih, ki vsebujejo krajevne zanimivosti.

Med prispevki k zgodovini reformacije v Slovenski krajini je najvažnejši prevod iz dela madžarskega zgodovinarja protestantizma Sándorja Payra »Reformácia v Prekmurji i Medjimurji« (DL XIV, 1935—36, št. I—9), ki vsebuje osnovno gradivo o razvoju protestantizma po župnijah. — Tem doneskom se pridružuje članek »Cérkevna vizitácia v Prék-murja evangelicsanszki gmajnaj v 1627. leti« (EK 1928, 81—84), ki prinaša le podatke o Gornji Lendavi. O zatočišču kranjskih in štajerskih pridlikantov med Prekmurci poroča članek »Petáinci« (K. S., EK 1933, 57—60). — Poznejši razvoj prekmurskega protestantizma določujejo zgodovinski opisi posameznih župnij, tako dolnjelendavske (S. S., Krátka cerkvena historija Lendave i lendavske krajine v 16. i 17. sztotini. DL VIII (1930), 49—50), puconске (EK 1935, 77—82; DL 1935, 23—25), križevske (Darvaš A., EK 1936, 54—62) in hodoške (Heimer G., DL 1933, 62, 75, 90) župnije.

V »Domovini« je po gradivu vizitacijskega zapisnika iz l. 1627. objavil več člankov prof. dr. Franc Ošlay († 1932), edini zgodovinar-strokovnjak med prekmurskimi publicisti. V posebnem članku prikazuje potek reformacije in protireformacije v Slovenski krajini (D III, št. 1—2), zlasti širjenje protestantizma iz Szombathelya v županijo Vas ter selitev protestantov v županijo Somogy. — Po istem viru je poročal o prekmurskih vinorodnih krajih v XVII. stol. (D III, št. 7—8), o turškem gospostvu v Slovenski krajini (D III, št. 3—4) ter o kmetih in želarjih v Gornji Lendavi (D III, št. 3—4). Ošlay je (po F. Rómerju) napisal tudi članek o zgodovini martjanske cerkve (D III, št. 9—10) ter o cerkvenem slikarstvu v Martjancih, Turnišču, Selu in Velemérju (D III, št. 5—6). Strokovno višino teh prispevkov motijo prisiljeni tendenčni dodatki kot n. pr. o »večnosti madžarske kulture« med prekmurskimi Slovenci.

O protestantizmu je med katoličani izšel le članek »Luteranska vera v Prekmurji« (K 1926, 81—82; anonimno, a gotovo J. Klekl ml.). Po župnijskih krajih beleži imena pastorjev, njih dajatve. Nekoliko več pove o usodi luteranstva v Gornji Lendavi.

Podobno kot o Turnišču je J. Klekl ml. zapisal tudi zgodovinsko gradivo o Velikih Dolencih (»Dolence.« K 1914, 36—40). Pričenja s podatki kazojanske vizitacije l. 1697., ki govore o župnišču, razmerah prebivalstva, navaja v časovnem redu župnike, prinaša opombe iz matrik, priimke in imena, rabljena v teh krajih.

Zgodovinske podatke o prekmurskih cerkvah vsebuje članek F. B(a)jleca o novejših cerkvenih gradnjah (»Mi zidamo Bogi na čast« K 1928, 50—68); podobno tudi domoznansko pregledni članek »Starine Slovenske krajine« (Vilko Novak, K 1934, 18—20).

V članku »Prekmurski Slovenčci« (K 1919, 50—54, anonimno) je

J. Klekl ml. podal nekaj gradiva (po Csaplovicsu) o narodnostnih in krajevnih razmerah v minulosti.

Bibliografijo prekmurske književnosti je podal Mirko (dr. Lienaršič M., župnik) v članku »Nasa knizsevnoszt« (K 1910, 49—51), ki je pa zelo pomanjkljiv, saj prinaša le 38 števil. Melichovo Bibliografijo prekmurske književnosti je ponatisnila D II in III. Vendar pa je pritegnitev slovstvene zgodovine hvale vredna v programu naše publicistike. Protestanti so objavili v redakciji Janoša Elisarja in Adama Lutharja biografije svojih literarnih in prosvetnih delavcev v DL III in IV (1925/26) ter v ponatisu »Prekmurja znameniti evang. mo'zje« (M. Sobota 1926). Posebej o Števanu Küzmiču je pisal po Szalokyjevem madžarskem članku A. Luthár v EK 1923, 26—8, Ivan Pintarič »Ob stopetdesetj obletnici Küzmicsove smrti« (DL 1929, VIII, 8—10); predgovor Küzmičevega Nouvega Zákona, ki so ga vse štiri posmrtno izdaje izpuštile, je objavil DL 1931 (IX), 103—7. — Referat o prekmurskih doneskih l. snopiča Kidričeve Zgodovine slovenskega slovstva je napisal J(anko) S(ever) v DL VII, 1929, 87—91.

Med katoliki je šele v zadnjih letih Ivan Zelko objavil dva članka o M. Küzmiču (»200-letnica rojstva Mikloša Küzmiča«, K 1936, 29—30 in »Küzmič Mikloš — ob 200letnici rojstva«, K 1937, 25—28). Prvi članek vsebuje pregled Küzmičevega literarnega dela, drugi pa oznako cerkvenih razmer v Slovenski krajini v 18. stol., obenem pa je prikazan primer Küzmičevega literarnega dela v primerjavi s protestantsko književnostjo ter Küzmič kot verski in prosvetni delavec. Poleg mnogih nekrologov je najvažnejša razprava »Dr. Ivanóczy Franc« (K 1915, 35—111), ki jo je v madžarščini spisal dr. Franc Rogáč, v lepo prekmurščino pa prevedel Ivan Baša. Radi mnogega gradiva je spis važen za novejšo prekmursko zgodovino. Ivanocyjeva osebnost pa je prikazana tako globoko in vsestransko, da je to tudi stilno najlepši spis vseh letnikov. Kalendarja. Krajše sestavke o Ivanociju so priobčili še K 1914, 93—96; N 1923, št. 50; N 1924, št. 33, 36; K 1933, 22—26 (Vilko Novak). — Pomembni so še članki o Jožefu Borovnjaku (dr. Ivanocy, K 1911, 104—8), o Ivanocyjevih sodelavcih Ivanu Baši (K 1932, 32—36, Vilko Novak), Jožefu Sakoviču (K 1933, 40—55, Štefan Bakan) in Jožefu Kleklu ml. (K 1937, 37—39, J. Klekl, st.), ki pa je glede kulturnega dela zelo nepopoln. Pregled prekmurskih literarnih delavcev je objavil K 1933, 65—67 (Naši duševni delavci, Vilko Novak). — Iz najnovejše zgodovine podaja svoje spomine J. Klekl st. (Slovenska krajina pod boljševiškov oblastjov. K 1937, 19—25).

Vsi obravnavani doneski pričajo o fragmentarnosti in priložnostni objavi. Celotnega strokovnega pregleda ni prinesel tudi novejši čas, kajti J. Maučeca »Zgodovina Slovenske krajine« (N 1932, št. 9—46) niti ni dozorela, niti dokončana. Da je pa med prekmurskim izobraženstvom živelo

zanimanje za domačo zgodovino, nam poleg navedenih starejših objav priča n. pr. tudi edini, a obširni primer literarnega poročila, ki ga je spisal o Gradnovi objavi »Starin...« Jožef Baša-Miroslav (N 1915, št. 14).

II.

Narodopisno gradivo je bogato zastopano zlasti v Kalendarju od 1910 dalje. Kakor je velik del zgodovinskih doneskov med katoličani napisal J. Klekl ml., tako je večino narodnih pesmi in pripovedek zapisal Števan Kühar. To gradivo izpričuje, da je isto ali vsaj sorodno s tistim, kar imajo ostali Slovenci, kar je posledica medsebojnih vplivov in istih življenjskih pogojev. Podrobnejša določitev motivov pa je še potrebna.

Narodne pesmi so objavljene v Kalendarju in v 1. (ter edinem) snopiču »Narodnih Pesmi vogrskih Slovincov« (NP), ki sta jih zbrala Števan Kühar in Ivan Jerič, izdalo pa jih je (brez letnice, izšlo 1913) uredništvo Marijinega lista. V sledečem so razdeljene te pesmi po motivih ob Štrekljevih SNP ter je pripomnjeno, ali je pesem v zbirki objavljena, ali je varianta kake zapisane pesmi.

Med pripovednimi pesmimi je osamljen motiv o mašniku, ki je postavil rajni materi v spomin križ (O prelubljeni sveti križ... K 1935, 50). Pesem o mačehi (Oča moj predragi... NP 20) se razlikuje od prekmurskih št. 345 in 349 v SNP. Sirote tožijo radi izgube staršev (Sirote. K 1930, 74). Simboličen pomen ima pesem o fantu, ki je namenil streljati ptice, a je puška ustrelila njega (Vidonski dečki... K 1931, 40). Mati se pogovarja s ptičem (Ftiček veseli ti... K 1921, 14). Zadovoljno življenje bogatina in reveža opeva posebna pesem (Kaj pa sirmaki fali? K 1930, 77).

Zaljubljene pesmi so povečini variante splošno slovenskih. Fant primerja skromno dekle z ošabnimi dekleti (Kre Müze sam hodo... K 1935, 51; št. 2454). Dekle si skuša fant na razne načine pridobiti (Zima me tere. K 1930, 73). Dekle pričakuje ponoči ljubega (v tisku »moža«, Hodmo spat... K 1931, 48; št. 1759). Fant prosi šopka (Micka vu püngradi. K 1930, 71; št. 1041). Dekle je nezvesto (Oča, kopajte stüdenec... K 1931, 50; Jaz sám edno ftico meo... K 1915, 118; Mécka povej. K 1930, 74; Oča pri peči sedi... K 1923, 14; Snočkar sam od pošte... K 1930, 36; št. 2189, 2196). Fant se greha boji (Moj oča majo konjiča dva... K 1923, 14; št. 816). Motiv o »zakovanem« dekletu je menda v objavi izpremenjen v »ženo« (Trije kovačje so kovali... K 1927, 22; št. 3836). Vojak se spominja ljubice (Teče mi, teče bistra voda... K 1929, 65; št. 1497). Nekatere pesmi ne vsebujejo določnega motiva (Micika na pragi stala... K 1924, 17; V püngradi rože rastejo... K 1924, 17; Visilo je. K 1930, 79; Či si ti doma? K 1930, 69; št. 815; Grlica vu detelci spevle... K 1930, 68; št. 1265; Magdalena... K 1924, 17. Snubitev in iskanje dekleta je izraženo v raznih oblikah (Stari oča, stara mati. K 1930, 75; št. 2164; Sunce sija... K 1924, 16). Dekle zavrne snubca (Bistra

voda. K 1930, 69) ali postane zaročenka (Visilo je, visilo... K 1926, 27). Zaročenec svari ljubico (Sejaj žito no pšenico... NP 16). Marsikdo pa je brez para (Rihce po vodi plavajo... K 1925, 47; št. 1023, 4), marsikatera pa prosi na romanju moža (K Svetim Trem Kralom... K 1924, 16; št. 8283; 8280). Zaročenec objokuje smrt zaročenke (Boni šo na planine NP 31; št. 1980; Ftiči prepevajo. K 1930, 75). Izbiranje zakonskega druga izražajo šaljivke (Šoštarica bi vzela... K 1928, 37; št. 1079); najbolj priporočajo fantu kmetico in ga svari pred vdovo (K 1919, 27; Po logi leče. K 1930, 75; št. 928, 1399). Hudo je, če vzame katera »tatina čarnoga Vogrina« (Kata, Katalena... K 1917, 86; ni št. 1366!). Posebno mesto ima »Marko skače...« (NP 8; št. 5443). Ljubica sune fanta v Muro (Edenkrat v nedelo... K 1929, 65). Ljubega vabijo tri ptice domov, kjer umira ob njegovem prihodu nevesta (G zdomi ide... K 1931, 39); varianta tega motiva govori o bratu, ki najde sestro kot nevesto (K 1919, 27; K 1930, 76; NP 17). Zapeljano dekle žaluje (K 1910, 108), nezakonsko mater pa izda na njeni gostiji otrok (Mladi ovčar. K 1930, 68). Varana mati ho odšla »na goro marpručko« (Bom vse odala, ka imam. K 1915, 19; št. 2362, 6).

Pesmi za posebne prilike so zlasti obsmrtnice, deloma nedoločnega ozadja. (Lepi okrogeo svet K 1924, 15; Vse naj se žalosti K 1924, 15; Vó mi je prirasla K 1931, 43); umrla sta dekle (K 1919, 26; K 1935, 50; Od divojke K 1910, 107) in fant (od Stadler Frančeka K 1931, 44); umrla dekleta so z imenom označena (O ti smrt, ka si to učinila K 1931, 47; Pesem od Büček Jule K 1932, 67; Poslušaj K 1930, 70); dekle je utonilo (Od edne dekline zapeti. K 1916, 99), drugič pa enajst deklet pri kopanju (Dvanajst deklic se kopat šlo K 1917, 86; K 1930, 78) in tri žene (O ljubleni vi kristjani K 1917, 86); utonila je v morju tudi svatba, rešila se je le nevesta (Sinko Marko se je ženo K 1916, 88; K 1930, 79); fant je postal duhovnik in umrl istočasno z dekletom (Ženska glava je preslaba. K 1930, 73; št. 730); mož objokuje rajno ženo (Spomin žene K 1910, 109). V liričnem razpoloženju je naznačeno dekletovo umiranje (Bila je edna deklica... K 1930, 72; Javor se gible... K 1935, 50, št. 1269, 1270). V Lendavi so Hotižanci ubili fanta, ki so ga pokopali v Ljutomeru (O ljubleni vi kristjani. K 1931, 49). Nekaka zdravica je drobna pesem o sv. Vrbanu (Prelübi sveti Vrban... K 927, 21). Ni pa najbrž prekmurskega izvora proslava ljubezni med Hrvatom, Slovencem, Prekmurcem in Štajercem (Bog živi Hrvata... K 1928, 35).

Izrazito nabožne pesmi so redke. Opevajo Jezusovo rojstvo (Prelübi, ka ste prišli... K 1931, 42; Predragi, ljubleni, pošteni ljudje... NP 30); ker hči ni šla k maši, jo je vrag povabil plesat (Mati je mela tri čeri K 1916, 88); Marija sreča fanta, ki je bil pri maši (Prelepo ravno pole... NP 6, K 1930, 74); Marija nese Jezusa (Marija je po poli šla. K 1930, 71); napitnica omenja sveto družino (Oča vi pijte... NP 7; Hodva kopat... K 1930, 68); Marija vabi ustreljenega fantiča (Sunce gre za goro... NP 15; št. 68--); smrt pride po dušo (Vóra bije... NP 10); devica je umrla, Jezus in angelci so po

njo prišli (Ftički prepevajo... NP 21); morilec lastnih staršev je delal pokoro in ga je zemlja potegnila vase (Po vod' plava... NP 23; št. 489; Od grešnika. K 1930, 77); legenda o sv. Alešu je verzifikacija brez poezije (Pesem od Aleša... NP 24), kakor tudi pesem o sv. Ani (K 1930, 69); z Jezusovim imenom se pričinja novo leto (Kristjani ne zamerte... NP 29). Posebnost je pesem, ki slavi slikarja turniške cerkve (V Törjanskoj fari. K 1930, 68). Med kolednicami je zapisana ena o sv. Treh kraljih (K 1930, 78).

Stanovske pesmi so izraz fantovstva (Sam mladi veseli... K 1931, 48) ali deklštva (Dekla šče bi bila... K 1921, 8; K 1910, 108), žalovanje po samskem stanu (Ledični stan. K 1930, 72; št. 2226) in dogodkov v zakonskem življenju. Žena želi roditi hčerko, mož pa želi sina (Spevaj nama, Katica... K 1928, 85); osirotelo dete hodi nadajati Marija (Lansko leto sem se ženo... K 1930, 75; K 1931, 48; št. 316). Pesem hvali moža in ženo (K 1930, 78), izraža pa tudi nezadovoljstvo v zakonu (Pa Ani, Ani, Ančika. K 1923, 17) in nastane prepir med zakoncema (Baba ide med goste... K 1927, 35; Tak dugo sam pr dveraj... K 1930, 33). Možja primerja pesem s čebelico (Včelica zletela... K 1926, 22). — Z nabožnimi motivi so prepletene pesmi, ki hvalijo samaki, a obžalujejo zakonski stan — bolj izrazito kot ostale v SNP (Šo sam prek po bukovi... NP 5; = št. 8201). Marija zagovarja nosne žené in grešnike (Marija je zaspala. K 1926, 24). Mnogo je v ojaških pesmi, v katerih se fantje poslavljajo (Či pogledam jaz po sveti... NK 12; Žalosti se, žalosti... 1935, 51; Negda vu starih časaj..., K 1928, 49; št. 7058; Dečko je star osemnajst let... K 1923, 15; št. 6953; K 1919, 28; Pa to že dobro znam... K 1915, 116; Gda sam se Vam jaz narodo... Vsi fantje... K 1915, 116; Sprotoletje bliži ide... NP 14; št. 6861; Kak žalostno sunce dol gre... K 1915, 116; št. 6902; Sunce gre za goro... NP 15; Pa ka do mi oča činili... K 1915, 118; Mladovojnik 1910, 110; Edna ptica priletela... NP 11; št. 7069; Dečko v edendvajstom leti... NP 31; vojakova žena toži (Gde si hodo... K 1929, 59), tudi mati trpi ob vojski (O kristjani moji... K 1915, 116; V kasarno sam prišo K 1930, 71). — Fantje so pivci (V našoj fari beltinskoj... K 1915, 119), tudi starec pije (Miška, stari klükaš... K 1915, 119) in pijanke Modrinjakove so prišle tudi sem (Pet pijanilh bab... K 1910, 109; cf. ČZN 1934, 153).

Šalji ve pesmi pojo največ o živalih: o živalski svatbi (Lisica je pa snehica... K 1928, 46; št. 976); o mački (Naša mujca mlade mela... K 1927, 30), o ubiti kravi (Mesar je pa kravo klaó... K 1926, 22), o kosu (Kos... K 1923, 37; Kosek se oženo... K 1920, 16; št. 978; Prelepo mi poje čaren kos... K 1915, 118), o mačku, dekli in hlapcu (K 1919, 27). Melodije nekaterih pesmi je objavil K 1930, 61—67. — Preiskati bi bilo treba snovno izvirnost in odvisnost prekmurskih ljudskih pesmi, zlasti pa njih zgradbo, simboliko, metaforiko in obliko sploh.

Mnogo manj je objavljenih ljudskih pripovedek in pravljic. Več jih je šaljivega značaja, ki se norčujejo iz neznanih »Salapencev«, tudi

»Zaletencev« (Salapenci pa kosa. K 1914, 48—Sl. Zaletenci pa morje. N 1914, št. 5. Zaletenci pa brglesje. N 1914, št. 6. Zaletenci pa šegeštija. N 1914, št. 6. Salapenci pa košara. N 1914, št. 16. Salapenci pa mačka. K 1918, 78—79. Salapenci pa kosa. K 1925, 45—47. Zaletenci i žito. K 1924, 34). Podobno govore tudi o Varžencih, kako jih je varal njih pastir (K 1913, 97): O kačah so pripovedke pogoste (Kačji cmer. K 1914, 48. Od kačjega cmera ali korine N 1916, št. 2.). Ponavlja se motiv razmerja med očetom in sinom: kako ga je v materinem telesu prodal hudiču in je sin postal duhovnik (Madaj. K 1913, 100—102) in kako ga je zazidal v stolp, da bi ga obvaroval pred strclo (Raznešeni tören. K 1914, 49; Od ednog očo pa od sinü. K 1924, 21—23). Odvetnika tudi zasmehujejo: revež umre med odvetnikoma, kot je Kristus umrl med razbojnikoma (Lešnjekova smrt. K 1912, 86) in odvetnik je v peklu (Fiškáliš v pekli. K 1923, 27—28). Legenda govori o sv. Antonu (Od svetoga Antona. N 1914, št. 8) in Kristusu in sv. Petru (Kak sta Kristuš pa sveti Peter po sveti hodila. K 1916, 173—79). Obširna je pravljica o čudovitih delih mladega pastirja (Od bikec Markeca. K 1918, 120—130). Znan je tudi motiv o pametnem in neumnem sinu (Od Markofica (K 1928, 38). Zgodovinskega značaja je le ena, o Turkih v Lendavi (K 1928, 47—49). Redke so pripovedke o grofih (Od ednoga grofa. N 1917, št. 31; Od casara pa od ednoga grofa. K 1930, 29), Osamljene so tudi o treh bratih (K 1923, 21—25), o vojaku (N 1914, št. 18) in o »Jonašu kralu« (K 1923, 11—13). Večino pripovedek je zapisal Štefan Kühar.

Pregovori so bili zbrani le redki (J. Klekl ml., K 1910, 97; 1916, 87—88; 1921, 28). Podobno tudi ugank ni mnogo zapisanih (J. Klekl ml.: K 1907, 111; 1908, 107—110; 1909, 126—127; 1911, 80—81; 1912, 99; 1921, 28; 1924, 28—29; 1927, 20. Stanko J.: K 1931, 72—74; Felber Martin: K 1932, 68).

Med narodnimi običaji je najbolj razvito ženitovanje. Do tedaj štirikrat natisnjeno knjigo »Sztarisinsztvo i zvacinsztvo« (1870; gl. ČZN 1934, 153) so ponatisnili tudi v K 1911, 82—103. — Pod naslovom »Svadba v Slov. Krajini« (K 1925, 51—54) je J. Klekl ml. zbral podatke o zvaču, gostüvanju na Goričkem in Dolinskem, o bosmanu in prvičüvanju. Govor, kakor ga govori »pozvačin«, ko vabi na gostijo, je po zapisu M. Felbarja priobčil K 1931, 63—64 (Pozvačinstvo).

Ljudske običaje, navade in vraže je najbolj vneto zbiral J. Klekl ml. V štirih letnikih Kalendarja jih je objavil sorazmerno mnogo. Pod naslovom »Naše domače reči iz starih časov« (K 1927, 26—30) je objavil zapiske o »čalérih«, divjih deklah, črne šole dijakih, o »dožnjeku«, pustnih običajih, o godovih, polazeniku v božičnih običajih (»vlažičovo«). — »Stare navade i šatringe« (vraže, K 1928, 47—49) so nadaljevanje prejšnje objave. Prinaša gradivo o Janezovem (tepežkanje), Jurjevem, na Lucijino. Zapisal je nekaj vraž o kači, kaču in kačji kroni. — Vraže o boleznih je zapisal pod naslovom »Šatringe Slov. Krajine« (K 1924, 30—34). Objavil je za-

govor (»zapreitki«) o sedmih nebeških ključih, zagovore o urokih, o »šuših«, »sečih«, šenu, »mrakih« in protinu. — Sorodni so zapiski (»Zglednola se je...« K 1929, 44—46) o tem, kako je otrokom »storjeno«, o raznih otroških bolezenskih pojavih, kako »skušnjava pše« in še o urokih. Kot »Stare navade« (K 1929, 46—49) je objavil običaje na »Miklősovo«, o »polazičib« (dodatno h K 1927), o novoletnih in božičnih običajih, nekaj drobiža o »vüzmu«, binkošti, kresovanju, vrsto vraž o kruhu, koruzi, vraže o posameznih dnevih, nekaj opomb o stari ljudski noši in nekaj rekov. Nekoliko moti preskopo izražanje, ker zapiše večkrat le besedo brez vsake razlage. — K tem doneskom se pridružujejo manjši sestavki, kakor o binkošti (Risalsček. Risali. N 1918, št. 20.), o božiču (N 1915, št. 52), o Jurjevem (N 1918, št. 16), o kresu (Dolinec—Štefan Kühar: Na kresno noč. N 1919, št. 25, 26), o novoletnem polazeniku (Jerič Mihael: Srečno novo leto! N 1933, št. 1). Štefan Kühar je napisal tudi članek narodopisnega značaja: Ali je reč »bojnec« razžaljiva? (N 1914, št. 32).

Nekaj narodopisnega vsebuje tudi sestavek »Potoki, vesnice« (J. Klekl ml. K 1929, 38—40), kjer so zabeleženi pri imenih vasi razni ljudski nazivi in reki. Izrazitejši narodopisni značaj imajo doneski »Živali, rastline v ljudskoj govorici« (J. Klekl ml. K 1929, 40—44), ki podajajo hogato nomenklaturu, ljudsko uporabo itd.

Svojevrsne so šaljivke o posameznih vaseh, ki jih je zbral in objavil Štefan Kühar v obliki časnika z naslovom »Novine« (K 1912, 100—106; 1913, 81—94).

Več narodopisnih zrn vsebujejo J. Klekla ml. zapiski »Naš dialekt (narečje)« (K 1930, 37—53). — Poskus ljudske karakteristike je sestavek dr. Jožefa Kočarja »Dolinski Prekmurci« (K 1922, 27—29). Označuje zgodovinsko in zemljepisno ozemlje »Markov«, dotika se ljudske noše, hiš, jezika, poezije, plesa ter nravi. Narodopisno oznako prekmurskih Slovencev po Avgustu Pavlu (iz madžarske knjige o glasoslovju cankovskega narečja 1909) je priobčil dr. Fr. Ošlay v D II, št. 12. Isti sestavek je izšel tudi v prevodu v Slovanu 1911, 121 in zborniku »Slovenska krajina« (1935). Ošlay je to prvo oznako prekmurskih Slovencev prvi podal v slovenščini.

V narodoslovno področje posegajo iredentistično tendenčni članki Mikolove »Domovine«, ki skušajo prikazati prekmurske Slovence kot neki »vendski« ali »vend-slovenski narod«, ki z ostalimi Slovenci ni v ožji zvezi, pač pa soroden »vend-slovencom v Luzatii« — Lužiškimi Srbom. Ta terminologija se je uveljavila dosledno tudi v evangeličanskem tisku (n. pr. še v EK 1936, 54—62!). Upravičenost naziva »vend« je dokazoval dr. Fr. Ošlay iz naslova listine »Visitatio Generalis Ecclesiarum Schlavovendorum... anno 1627.« (D III, št. 3—4). Mikola sam pa je enako kot v svoji madžarski brošuri »A vendség multja és jelene« v raznih člankih dokazoval izvor »vendskih« ljudstev (Venedi-Veneti), pri čemer se je glede »poslovanjenja« lužiškega in

prekmurskega »vendskega rodu« skliceval na Šahmatova, četudi Š. o »Vendih« na Madžarskem ne govori (gl. ČZN 1932, 57).

Poleg izrecno narodopisnih objav izpričujejo zanimanje prekmurskih izobražencev za ljudsko življenje tudi delno leposlovni, delno poučni sestavki, ki so zajeti iz navad in običajev. Med temi sestavki so posebno zanimive »Podobe iz življenja vogrskih Slovincov« (spisal Naroden, ML 1913, št. 3—7). Žal, da je neznani pisatelj ostal le pri krstnih običajih, ki jih je v petih podobah natančno prikazal. Spis je prepleten z nabožnimi odstavki, vsebuje neprisiljene vzgojne migljaje, n. pr. o potratnosti pri »krstitilih«, vendar pa v zelo realističnem in prijetnem slogu slika to stran ljudskega življenja: pomen in značaj botre, pot h krstu in domov, »križmo«, zlasti pa »krstitke«.

V gradivu narodopisnega značaja so vrzeli glede materialne kulture, pa tudi priobčeno gradivo je po obsegu in krajevni omejenosti fragmentarno — pač radi značaja teh publikacij in radi majhnega števila delavcev. Ostane pa lep primer vneme v neugodnih časih in pobuda nadaljnjemu delu, ki nam bo ustvarilo izčrpno zgodovinsko in narodopisno podobo Slovenske krajine.

Zusammenfassung.

Geschichte und Ethnographie in der Puhlizistik von Prekmurje.

Die religiös-unterhaltenden Organe der Slovenen in Prekmurje (Kalender und Monatsblatt seit 1904, Wochenblatt seit 1913) enthalten unter anderem auch ein ziemlich reichhaltiges Material aus der Geschichte und Ethnographie des Landes. Das geschichtliche Material bezieht sich vor allem auf die Kirchen- und Literaturgeschichte. Von den ethnographischen Beiträgen stehen an erster Stelle Volkslieder, die vom Verfasser nach Motiven gruppiert und mit denen in der Sammlung von Štekelj verglichen werden. Ebenso wird auch auf Volksmärchen, Erzählungen und Sprichwörter, sowie auf Schilderungen von Volksbräuchen und Aberglauben hingewiesen.

Najstarejši slovenski zagovori.

Dr. Ivan Grafenauer, Ljubljana.

V naši narodni pesmi gledamo Slovenci še vedno iz neke stare romantične tradicije nekaj, kar tako rekoč nikoli nastalo ni, ampak je kar nekako brezčasno vzniknilo iz narodne duše. Pripovedni in drugi snovni in oblikovni motivi so zgolj občestvena »tvorba preprostega narodnega duha« iz animistično pojmovane prirode, nekaj daljni odmev dogodkov iz astralnega, ponajveč sončnega bajeslovja (Slodnjak, Pregled slov. slovstva, 7—8). Zato pa se je le malokdo lotil zamudnega in utrudljivega dela, da bi z metodičnim raziskovanjem pesemskih motivov, s primerjanjem z narodnim blagom drugih narodov in z raziskovanjem kulturnih in zgodovinskih razmer, v katerih so narodne pesmi v zgodovini nastale, poskušal razbrati resnično zgodovino naših narodnih pesmi.

V naslednjih vrsticah bi to delo rad opravil, kolikor je to mogoče, o naših narodnih zagovorih, ki spadajo vsaj deloma med najstarejše naše narodno pesemsko blago.

Vrste zagovorov.

Zagovori so dvojne vrste. Najpreprostejši so enočlenski zagovori, ki obsegajo zgolj magični ukaz tisti sili, ki jo hoče zagovarjavec premagati (vražni izrek). Takih enočlenskih zagovorov je dovolj pri vseh indoevropskih narodih od zgodovinsko najstarejših do najmlajših, pa tudi skoraj pri vseh drugih narodih. Med slovenskimi naj navedem Kunčičev zapisek iz Gorjan pri Bledu zoper hudo uro (SNP, 5180, a):

Čaràn woblak,
bodè krotak,

pojde na vsoče gore,
wobvarè nam žitnò polje.

Prehod k drugi skupini zagovorov tvorijo tisti enočlenski zagovori, ki ukazu pridenejo še pomembno primero, spomin na neki prejšnji dogodek, ko se je zgodilo nekaj, kar je temu podobno, kar naj se tudi zdaj zgodi. Tu je pristopila k magičnemu povelju še nova magična misel, magična podobnost (analogija). Sama zase so taka povelja s primero bolj redka, med slovenskimi naj navedem drugi Kunčičev zagovor zoper hudo uro (SNP, št. 5180, b): »Ljubè woblak, / bodè krotak, / kokàr je Ježùš bil, / kò je za nas kàrvavè pot potil!« Pogosta pa so v drugi skupini, t. j. v dvočlenskih zagovorih.

Dvočlenski zagovori obsegajo v prvem delu legendarno ali bajeslovno zgodbo o dogodku, ki je bil podoben tistemu, ki ga zagovarjavec hoče tudi zdaj povzročiti. Pripovedovanje dogodka naj z analogično magijo podpre čarovno moč končnega vražnega izreka, posebno še, ker se je ta dogodek primeril osebam, ki imajo nadnaravno oblast in moč. Drugi člen

zagovora je vražni izrek sam, ki se v najstarejših obrazcih pogosto polaga v zgodbi delujoči bajeslovni ali svetostni osebi v usta, kar naj moč izreka še posebe podpre. K temu tipu spadajo pri nas mimo drugih zagovorov z o p e r k a č j i p i k (SNP, 5163—5169, 5170; P. Košir—V. Möderndorfer, Ljudska medicina med kor. Slovenci, Maribor 1926, 26—7) in zagovori zoper izvin (SNP, 5171, Košir-Möderndorfer, o. c. 5, 24, 25).

Dvočlenski zagovor zoper izvin.

Že pred 30 leti sem prav v ČZN (1907, 5—8) opozoril na prastaro sorodstvo, ki ga ima naš *kraški zagovor zoper izvin*, ki ga je prof. K. Štrekelj kot dijak v Gabriju pod Gorico zapisal iz ust svojega deda Valentina Pavletiča in ga je prvič objavil Fr. Erjavec v Potni torbi (LSM 1882/3, 338). Ker so od tedaj marsikaj novega našli, ne bo odveč, če si ta zagovor še enkrat natančneje ogledamo. Glasi se (SNP, III., str. 210):

Marija po stazici tēče,
na plazincen partēče.
Sveti plaščac razgarnila
anu se je povabila
anu si je ročicu zganila.

Pride sveti Blaž, Kanihova woča
anu ju praša:
»Kaj si je tebe, Marija!
Ka takō mīlo stojš anu brežiš?«
»Ka bi jest mīlo na stala
anu na brežāla!

Po stazici san tēkla,
na plazincu partēkla
anu sam se povabila
ann ročicu zganila.«

Vzame sveti Blaž, Kanihova woča
zlato pēro, zlatu kŕpu
anu pomaže ann reče:

»Jest prŕosim živiga Bogā,
da se imaju scēlit žilb anu koščicb,
kokar je scēlila sama sveta Trojica
zemlju ann nebŕb.«¹⁾

Potlej se moli 7 očenašev in češčenāsimarj na čast sv. Trojici ter se zvinjeni ud pomaže z maslom ali s salom, pa vselej nizdoli.

Značilno za ta zagovor je to, da je pripoved o legendarnem dogodku precej obširna, da vražni izrek govori v povestici delujoča sveta oseba, da ima ta izrek obliko pravilne molitve, obračajoče se na Boga, in da se izrek razen tega še s primero sklicuje na prejšnje dejanje sv. Trojice, ustvaritev sveta.

V bistvenih točkah se ta kraški zagovor sklada s staronemškim poganskim zagovorom, drugim merseburškim iz 10. stl.: prvič glede vsebine, ker gre v obeh za izvin, le da v nemškem za izvin konjske noge, drugič po podobnosti vražnega izreka, tretjič, ker se vražni izrek polaga v usta v zgodbi nastopajoči osebi, četrtič, ker je v obeh pripoved v primeri

¹⁾ Plazince: trata, f. prostor brez drevja in grmovja. — Brežati, -im, v. tožiti. Op. Erjavčeva v LSM, 1882/3. — Kaj pomeni Kanihova woča, ni znano; Po Möderndorferja — v rokopisu za »Mladiko« — se imenuje na Olševi »Kanih« neki zli duh, ki je po popisu enak gozdnemu možu; saj se je metal s »hudo mncō« medvedom.

Kristus in sv. Peter sta šla po svetu.
 Prišla sta do vode Jordanove.
 Šla sta čez vodo,
 Peter je padel v vodo in je zavpil:
 Kristus, pomagaj!
 Kost stopi h kosti, sklep k sklepu,
 kita stopi h kiti, žila stopi k žili,
 meso stopi k mesu, mozek stopi k mozku,
 kri stopi h krvi, voda stopi k vodi,⁹⁾
 koža stopi h koži, moč pa k moči!
 Pomagaj Bog Oče...

Le v prav lahнем stiku je z našimi inačicami zagovor zoper izvin iz Št. Jurja pod Kumom (Dol.): »Bog Oče (drugič: Bog Sin, tretjič: sveti Duh) je rekel: iz glida stopi (t. j. stopil), nazaj stopi!« (Iz Möderndorferjevega rokopisa.)

Da bo mogoče pravilneje presojati medsebojno razmerje slovenskih inačic zagovora zoper izvin pa tudi njih razmerje do nemških sporednic, si hočemo ogledati še najstarejše nemške »krščanske« zagovore, ki so snovno sorodne slovenskim. Najbolj značilen je šele l. 1910. prvič objavljeni *trierski zagovor zoper konjsko skrnino in hromost* iz 10. stoletja (St. LXIII):

Quam Krist end sancte Stephan zi ther burg zi Saloniun; thar uuarth sancte Stephanes hros entphangan. Soso Krist gihuoxta themo sancte Stephanes hrosse thaz entphangaga, so gihuozi ihc it mid Kristes fullesti thesemo hrosse. Pater noster. Uuala Krist thu geuuertho gibuoziän thuruch thina gnatha thesemo hrosse thaz antphangana atha thaz spurialza, soso thu themo sancte Stephanes hrosse gibouxtos zi thero hurg Saloniun. Amen⁷⁾.

⁹⁾ Z vražnim izrekom te inačice je treba primerjati ne le Wodanove besede v merseburškem zagovoru, ampak tudi več slovanskih zagovorov, oz. molitev za zdravje. Na dva je opozoril že prof. Gr. Krek v *Einführung in die slav. Literaturgeschichte*², Graz, 1887, 803 op. in 804 op. Enočlenski ruski zagovor zoper prelom in izvin se glasi: Pristani Gospodi k dobromu semu delu, Svjatyj Petr i Pavel, Mihajlo Arhangel, Angely Hristovy, rabu božiju, imjarek; zbasalisja — scēpalisja dvě vysoty vměsto.... Srostasja tělo s tělom, kost s kostju, žila z žilou; zapečatal sam Hristos vo vsjakom čelověkě pečat; zapeki ty rannu u raba Božija, imjarek, v tri dni i v tri časy, ni boli ni sverbi, bez krovi, bez rany, vo věki amin. (Bulajev, *Istoričeskije očerki russkoj narodnoj slovesnosti i iskusstva*, I. 1861, 250). Češki prav tako enočlenski zagovor »Na nataženou žilu« pa se glasi: Maso k mäsnu, / kost k kosti, / krev k krvi, / voda k vodě. / Svätý, svätý, svätý / Jachým, Josef, Anna! / Toto říkej třikrát, potom třikrát Otčenáš. A jest-li zle s dobytím, omoč kus ankua v moči lidské a na místo přilož. (K. J. Erben, *ČČM*, 43, 1860, 57. — Podobno mesto je tudi v stosl. molitvi »na vsjā bolěz n' uož' naja...« (Euch. Sin. f. 36, b. 2—5.); vžbrani emu (t. j. nedagu) v'sěhū pāci, sājtiibū po plūti i skožē mēsa i po žilamū i po kostemū...

⁷⁾ Kristus in sv. Štefan sta prišla h gradu Saloniji: tedaj se je sv. Štefana konja prijela skrnina. Kakor je Kristus odpravil konju sv. Štefana skrnino, tako ga odpravim jaz s Kristusovo pomočjo temu konju. Pater noster. O Kristus, dej po svoji milosti odpraviti temu konju skrnino ali hromost, kakor si konju sv. Štefana pomagal pri gradu Saloniji.

(Sv. Štefan je kakor znano varuh za konje. Salonia pomeni bržkone Jeruzalem [Krohn in v. Unwerth].)

Za primerjanje pomemben je tudi *starosaksonski zagovor zoper konjsko hromost*, ohranjen v nekem dunajskem rokopisu iz 9. stoletja. Glasi se (St. LXV):

DE HOC QUOD SPVRIHALZ DICVNT. / PRIMUM PATER NOSTER. /
 Visc flot after themo uuatare, nerbrustun sina uetherun.
 tho gihelida ina use druhtin.
 the seluo druhtin, thie tbena visc gihelda, thie gihela that hera thern
 spurihelti. AMEN⁹⁾.

Skupno z merseburškima zagovoroma imata tudi ta dva stn. krščanska zagovora dva člena: dogodek in vražni izrek. V nasprotju z merseburškima zagovoroma pa so: 1. poganstva hožanstva zamenjena s Kristusom in krščanskim svetnikom (oz. z našim Gospodom in ribo), 2. vražni izrek ni izrek v zgodbi delujoče osebe, ampak je zgodbi dodan kot izrek zagovarjavčev.

V trierskem in dunajskem zagovoru ima ta zagovarjavčev izrek obliko pravilne molitve, in če bi pri uporabi ne bilo vraže ali prazne vere, bi to sploh zagovor ne bil, ampak prava molitev. V drugih stn. zagovorih ima vražni izrek časih tudi obliko rotitve, bodi prostega ukaza⁹⁾ ali ukaza s klicanjem sv. oseb¹⁰⁾, časih tudi oboje¹¹⁾, a to vedno kot zagovarjavčeva beseda.

Kako se k tem najstarejšim nemškim zagovorom uvršča naš slovenski zagovor zoper izvin?

⁹⁾ Riba je plavala po vodi, strle so se ji plavute. / Tedaj jo je ozdravil naš Gospod. / Ta isti Gospod, ki je ribo ozdravil, ta naj ozdravi tega konja bromote. Amen.

⁹⁾ Trierski starosaksonski zagovor za ustavitev krvavenja (10. stl. St. LXIX, 378):
 Christ uuart giuund, tho uuarth he hel gi ok giuund.
 that bluod forstuond: so duo thu bluod!
 amen Ter. Pater noster Ter.

(Kristus je bil ranjen, / tedaj se je rana zacelila in tudi ozdravila, / kri se je ustavila: / tako stori tudi ti, kri!...)

¹⁰⁾ I. bamberski zagovor zoper krvavenje (St. LXIX, a, 377):

Crist unto ludas spiliten mit spieza, do wart der heilige Xrist wnd in sine siton. do namer den dymen. unto uordühta se uorna. So uerstant dn bluod. söse Iordanis äha nerstunt, do der heilige Iohannes den beilanden Crist in fro tovfte. daz dir zo bvsa.

(Krist in Judež sta se igrala s kopji. Tedaj je bil sv. Krist ranjen v svojo stran. Tedaj je vzel palec in jo je zamašil spredaj. Tako se ustavi ti, kri, kakor se je ustavila voda Jordan, ko je sv. Janez Zveličarja Kristusa v njej krtil. To tebi v pomoč.)

¹¹⁾ II. bamberski zagovor zoper krvavenje (St. LXIX, b, 377):

Christ wart bien erden wnt. / daz wart da ze bimele ebunt. / iz nebluotete. noch nesvar. / noch nechein eiter nehar. / taz was ein file guote stunte. / heil sis tu wnte! // In nomine Ihesu Christi. daz dir ze bvze. Pater noster. ter. Et addens hoc item ter. Ich besuere dich bi den heiligen funf wnten. heil sis tu wnde. et Per patrem. et filium. et spiritum sanctum. fiat. fiat. amen.

(Krist je bil tu na zemlji ranjen. / To se je zvedelo v nebesih. / Ni krvavelo ne otokalo, / ni se delal noben gnoj. / To je bila zelo dobra ura. / Zdrava bodi ti, rana! / ... to tebi v pomoč.... Zarotim te pri svetih petih ranah, zdrava bodi ti, rana...)

1. V soglasju s stn. *poganskimi in »krščanskimi«* dvočlen-skimi zagovori sta tudi v vseh slovenskih inačicah po dva glavna člena: *zgodba in vražni izrek*.

2. V soglasje s stn. *»krščanskimi«* zagovori nastopajo v vseh slovenskih inačicah krščanske *svete osebe*, Kristus in Peter ali drugi svetniki.

3. V nasprotju s stn. *»krščanskimi«* zagovori, a v soglasju z merseburškimi *poganskimi* zagovori se v vseh slovenskih inačicah *vražni izrek* polaga v usta v zgodbi *delujoči osebi*.

Po teh treh lastnostih, ki so bile združene v pravzorcu vseh slovenskih inačic, se kaže ta pravzorec kot izrazit prehod od stn. *poganskih* zagovorov do najstarejših ohranjenih stn. *»krščanskih«* zagovorov.

Temu pravzorcu nobena izmed ohranjenih inačic prav do pičice ne odgovarja; vendar pa imajo vse na sebi nedvomne znake visoke starosti. Najbolj starinska je gotovo *libuška inačica*, ki se nas dojéna kakor merseburški drugi zagovor s krščanskimi imeni; le da je Petrov vzklik za pomoč stopil na mesto prvotne napovedi, da mu je Kristus pomagal¹²⁾, s čimer so bile označene besede vražnega izreka kot Kristusov ukaz; dodana je na koncu tudi še zagovarjavčeva prošnja (Pomagaj Bog Oče...). Tudi ritmična oblika brez rim — prim. posebno vražni izrek — je znak pradaвне starosti, saj je posneta v njih še staronemška aliteracija (Stabreim)! Po vsebini prav toliko stara — le po pesemski obliki mlajša — je *ziljska inačica* in z njo precej soglasno *prajedro kraške inačice* (v. 1—5, 16—22); ker je vražni izrek položen v usta svetniku, ne Kristusu, ima seveda obliko molitve in ne povelja. Sklep ziljske inačice in sredina kraške sta očitno mlajša; vendar pa imamo za osrednji dvogovor v *kraški inačici* prastare sporednice, staronemško iz 11./12. stoletja¹³⁾ in dve latinski iz 12. stoletja, eno iz Švi-

¹²⁾ Prim. »tho gihelida ina use druhtin« v dunajskem zagovoru 9. stl.!

¹³⁾ Alemanski zagovor zoper konjsko togonogost pariškega rokopisa 12. stoletja, izvirnik je še sivn., vendar ne več iz Otfridove dobe (sredi 9. stl.), kakor je mislil R. Kögel (ST. LXVI, 2): Ad equum errēhet.

Man gieng after wege,	»Wes, man, gestu?
zoh sin ros in handon.	zu neridestu?»
do begagenda imo min trohtin	»waz mag ih riten?
mit sinero arngrihte.	min ros ist errēhet.«

»nu ziueh da bi fiere,
 in rune imo in daz ora,
 drit ez an den cesewen fuoz:
 so wirt imo des errēbeten buoz.«

Pater noster. ei terge crura eius et pedes, dicens »also sciero werde disemo — cuiusque

ce¹⁴), eno pa iz slovenske Stične¹⁵). Približno tolikšno starost kakor ta dogovor v kraški inačici utegne imeti vsa *inačica iz Podpece*; to pa pred vsem zato, ker sledi v njej Kristusovem izreku še posebna zagovarjavčeva rotitev. Tudi za to posebnost imamo že srednjeveško latinsko sporednico, in sicer na zvitku grofa Mülinena v Bernu¹⁶).

Kljub tem različnim poznejšim dodatkom, ki so pa sorazmerno tudi vsi prav zelo stari, so se bistvene poteze najstarejših »krščanskih« zagovorov, ki so hkrati poteze pravzorca našega zagovora zoper izvin, v ohranjenih slovenskih inačicah bolje ohranile kakor v najstarejših nemških krščanskih zagovorih.

Drugi slovenski dvočlenski zagovori.

Tudi drugi slovenski dvočlenski zagovori imajo, kakor je videti, vsi mlajše lice kakor slovenski zagovor zoper izvin v ohranjenih inačicah.

coloris sit, rot, suarz, blanc, ualo, grisel, feb — rosse des errqheten buoz, samo demo got da selbo buoztae.

(Mož je šel po poti, / vodil konja z roko. / Pa ga je srečal moj Gospod / s svojo usmiljenostjo. // »Pokaj hodiš, mož? / Čemu ne jezdiš?« / »Kako naj jezdim? Moj konj je ves tog.« / »Zdaj drgni ga po (vseh) štirih, / šepči mu v uho, / stopi mu na desno nogo: / pa bo njegovi togosti pomoč.« // ... »tako hitro hodi temu — kakršne barve je, rdeč, črn, bel, plav, ser, lisast — konju zoper togost pomoč, kakor tistemu, ki mu je Bog sam pomagal.«)

¹⁴) Zagovor zoper krvavitev z Mülinenovega zvitka v Bernu (St. 377—78). Kristus iacuit uulneratus in dextero latere, superuenit sanctus Iohannes et dixit: Xriste, quis te uulnerauit? At ille: Miles, inquit, Longinus cum lancea bisacuta me uulnerauit. † Coniuro te Iohannes, per lac sanctę Marię, sicut stetit flumen Iordanis, sic stagna sanguinem, de quounque loco corporis exierit. †. — Kristusove besede tu ni. Rotitev sama z omembo reke Jordana prvotno gotovo ni spadala v to zvezo. Prim. podobna zagovora v op. 10. in 16.

¹⁵) Zagovor zoper zobohol iz stiškega rokopisa Gregorijevega Liber moralium s konca 12. stol. (J. A. Glonar v ČZN, 17, 1922, 100): † In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen. Sanctus Petrus dum sederet supra petram marmoream, misit manum ad caput et dolore dentium contristabatur. Venit Iesus et ait: quare contristaris Petre? Ait: venit vermis migraneus et devoravit dentes meos. Et ait Iesus: Adiuro te, vermis migranea, ut exas et recedas et ultra famulum Dei enim non ledas. Amen. — Konec je očitno mlajši od konca v kraški inačici; saj v Kristusova usta bi sodil preprost ukaz (gl. druge stare inačice!), ne pa rotitev.

¹⁶) Zagovor zoper krvavenje (St. 378): Longinus miles pnnxit xristum. xristus recubauit. sed xristus dixit. Sanguis iste. nec eurrat. ita tu sanguis sta. sicut flumen iordanis stetit. quando xristus in te baptizari uoluit. a iobanne baptista. et nil fluxit in amne. — Legendica in vražni izrek ne apadata skupaj; vražni izrek je nastal iz dvočlenskega zagovora o Kristusovem krstu, kakršen je stvn. zagovor »Ad fluxum sanguinis narium (St. 379): Christ unde Iohan giengon xuo der Iordan. do sprach Christ: »stant, Jordan, biz ih unde Iohan uber diu geganc. also Iordan do stont, so stant du .N. illivs bluot. hoc dicatur ter et singulis uicibus fiat nodvs in crine hominis. — Z vražnim

Tako predvsem v najbolj pogostem zagovoru *zoper kačji pik o »sv. Šempasu«* (sanctus Bassus, SNP, op. k št. 5164). Nekaj inačic je sicer še ohranilo ostaneke stare pripovedne oblike vražnega izreka: v njih namreč Mati božja na koncu pozove Šempasa, naj pičenega človeka takoj ozdravi, a Šempasove molitve ali rotitve v teh inačicah ni. Zato pa je popolnejšim besedilom bodi v začetku, bodi na koncu dodana še zagovarjavčeva zarotitev ali molitev, tako v inačici Kolomonovega žegnana (str. 230/31, ČZN 1907, 8; v SNP te inačice ni, zarotitev na začetku), tako v zelo podobni inačici z Gorenjskega (SNP, št. 5163, zarotitev na koncu); tako v jezerski inačici (Košir-Möderndorfer, Ljudska medicina, 27, klic k sv. Trojici na koncu) in v Hojnikovi (Košir, ČZN 1923, 32, molitev na koncu). Inačici iz Ribnice (SNP, št. 5165) in iz Mežiške doline (Ljudska medicina, 26) posebne zarotitve nimata, v inačici iz Podkrncjev (5169, prim. ČZN 1907, 8—9) pa je zarotitev staro pripovedno jedro bujno prerasla¹⁷).

V drugih inačicah ima vražni izrek obliko zagovarjavčeve molitve, tako v Štrekljevih inačicah iz Strug (5164), od Devina (5166), iz Gabrija pod Gorico (5167) in s Tolminskega (5168).

Prav na svojevrsten način se je ohranila pripovedna oblika vražnega izreka v zagovoru *zoper kačji pik* (SNP, št. 5170), ki ga je zapisal Ivan Kunčič v Gorjah pri Bledu iz ust sosede, rojene Bohinjke iz Srednje vasi (r. 1859.), katero je naučil jako stari mož:

V zagovoru se pripoveduje najprej, kako je sv. Martin¹⁸) kot pastirček prosil Boga pomoči, ker mu je modras pičil najlepšo ovco. Bog mu pošlje starega moža, ki ovci zagovori, da je takoj dobra. Nato pa starec še dečka sv. Martina zagovarjati nauči: »Čez ta pičeni ud narédi z roko križ, potlej pa môli tole molitevco:

Evo sučudeža!

So oni koj verovali,

Jime moje zaterali:

Če je vraga govoril,

Bude nove jezike pahudil,

izlečiti njih budo.«

Če je vraga.....

Ako budo otrov pili,

noče škodovati njim;

na boleznue ruke

kladati čejo,

Ko mu je to povedal in ga naučil, je pa izginil.

izrekom teh dveh zagovorov je v najbližjem sorodstvu slovenski enočlenski zagovor (s primero), ohranjen v zagovorni knjižici Antona Petriča (o. l. 1840.) z nadpisom »Cris« (gl. dr. Nik. Omerša v ČZN, 17, 1922, 99). Vendar je malo verjetno, da bi bil ta zagovor naroden; bržkone se je razmeroma pozno prevedel iz nemščine ali iz latinščine.

¹⁷) Čisto izginil je pripovedni del v očitno novejši in bržkone umetni inačici zagovorne knjige Antona Petriča, obj. v ČZN 1922, 98—99 (dr. Nik. Omerša).

¹⁸) Sv. Martin je varih pastirjem in čredam. Kot takega ga kliče že stvn. zagovor za varstvo pastirskih pasov: Wiener Hundesegen iz 9. stl. Prim. ČZN IV, 6.

Ta oblika vražnega izreka, da sv. oseba, ki v zgodbi nastopa, uči oškodovanega človeka, kako se zlo odpravi, v tem zagovoru ni osamljena, saj smo jo našli že v pariškem stn. zagovoru (gl. op. 13.). Sam vražni izrek je očitno hrvaškega izvora; Kunčičeva narekovalka mu sama »za različne hrvaške izraze ni vedela povedati pomena in molitevce tudi ni razumela razen nekaj besed.« Prav zato je vražna molitev v zagovoru vsa okrnjena in pokvečena, da je mogoče komaj še uganiti, da se sama zopet sklicuje na neke pohabljene svetopisemske besede, da pa prave prošnje ali zarotitve v njej ni. Čeprav torej zagovor nima za razvoj starih slovenskih zagovorov neposredne vrednosti, je pa za njihovo zgodovino vendarle zelo važen kot dokaz, da dvočlenske zagovore poznajo tudi na Hrvaškem, pa tudi kot primer, kako tako blago časih pótuje od naroda do naroda.

Mlajša od našega zagovora zoper izvin je tudi vrsta in ačič dvočlenskega zagovora zoper protin in skrnino (P. Košir-V. Mödendorfer, Ljudska medicina, 13—15), zoper mrzlico (Ljudska medicina, 16 do 17), zoper sovražnike (SNP, št. 451); ti imajo sicer vsi značilna dva člena, zgodbo in vražni izrek, in vražni izrek so prav Kristusove besede, vendar pa se kaže v zgodbi, torej v prvem delu močan vpliv slovenskega narodnega pasijona (Zlatega očenaša); in Zlati očenaš je nastal, kakor vse kaže, v dobi velikih nesreč, ki so prišle nad Evropo v 14. in 15. stoletju, in to pod vplivom bičarskega in skakaškega gibanja. V teh zagovorih so sicer tudi še starejše sestavine, morda prastare, a to ugotoviti, bi bila naloga posebne študije.

O postanku dvočlenskih zagovorov.

Potemtakem je prajedro našega zagovora zoper izvin (prva oblika libuške inačice in starega dela kraške [v. 1—5, 16—22]) glede starosti vmesni člen med poganskimi zagovori v slogu merseburških zagovorov, ki sta bila zapisana sicer šele v 10. stoletju, a sta nastala nedvomno že vsaj pred Bonifacijevim misijonom na Turinškem (v 1. polovici 8. stoletja), in med najstarejšimi nemškimi »krščanskimi« zagovori iz 9. stoletja. Visoko starost našega obrazca dokazuje tudi vrsta sličnih zagovorov, ki so jib — posebno za vražni izrek — našli celo pri starih Indijcih, med skandinavskimi narodi in Finci, med Rusi in Čehi, v stari cerkveni slovanščini (Euch. Sin.). Pri nordijskih in vzhodnoevropskih obrazcih pogrešamo sicer akoraj vseskozi dvodelnosti in se sličnost omejuje pred vsem na vražni izrek. Zato pa je tu sličnost tem večja.

Po vsem tem se zdi, da bi smeli brez nadaljnega oklevanja oceniti naš zagovor zoper izvin kot le neznatno preoblečeno pesnitev iz slovenske poganske dobe. To sem pred 30 leti v ČZN 1907, 7, op. 4., tudi storil in sem trditev ponovil v Kratki zgodovini slov. slovstva², 1920, 24, pa tu že z nekoliko več previdnosti, češ, da »se v vsakem primeru ne more določiti, ali je pesnitev ostanek poezije naših pradedov ali pa je dospela k nam od naših sosedov.«

Vendar zadeva ni tako preprosta.

Od Grimmovega časa v vsem 19. stoletju nihče niti najmanj ni dvomil, da so poganski zagovori prvotni, prava tvorba iz starih časov, in da so krščanski zagovori po njih posneti. Merseburški zagovori bi bili potemtakem poleg pesmi o Hildebrandu najstarejša literarna tvorba nemškega naroda še iz dobe poganstva.

V 20. stoletju pa se je kmalu začel javljati dvom. Ob veliki množini starih krščanskih zagovorov, posebno nemških, finskih, ruskih in skandinavskih, so začeli zdvajati nad pogansko izvirnostjo tako osamelih merseburških zagovorov, posebno drugega, ki ima najštevilnejše sorodstvo.

Kot prvi se je oglašil Finec I. V. Mansikka s helsingforsko disertacijo »Über russische Zauberformeln« (1909); v njej je razvil novo teorijo, da so maloštevilni poganski zagovori, posebno merseburški, nastali šele po vplivu antično-krščanskih molitev, rotitev in zagovorov. Podprl ga je še drugi Finec K. Krohn s člankom v Göttingische Gelehrte Anzeigen (1912, 213—217) in pridružila se jima je še vrsta Skandinavcev (R. Th. Christiansen i. dr.) in nekaj Nemcev (v. Mogh, v. Unwerth). RdL, 3, 514¹⁹).

Razen na število krščanskih zagovorov se sklicuje Mansikka tudi na že dalje časa znano dejstvo, da je tretji strassburški zagovor zoper krvotok (St. LXVIII, c) sestavljen nedvomno po nekem antičnem rimskem (predkrščanskem) zagovoru, ki se je ohranil v receptni knjigi Marcela Burdigalskega (Marcellus Burdigalensis; Burdigala : Bordeaux) iz 4./5. stoletja. Strassburški krvni zagovor iz rokopisa 11. stoletja, ki je l. 1870. ob požaru mesta zgorel, ima tole besedilo:

Tumbo saz in berke mit tumbemo kinde enarme.
tumb hiez ter berchi tumb hiez taz kint:
ter beilego Tumbo nersegene tivsa uunda²⁰).

Ad stringendum sanguinem.

Marcela Burdigalskega zagovor pa se glasi (St. 376):

carmen utile profluvio maliebri: stupidus in monte ibat, stupidus stupuit;
adiuro te, matrix, ne hoc iracunda suscipias.

Soroden, nekoliko poznejši latinski zagovor iz nekega bernskega rokopisa se podobno glasi (St. 376):

stulta femina super fontem sedebat / et stultum infantem in sinu tenebat; /
siccant montes, siccant valles, siccant venae, / vel quae de sanguine sunt plenae.

Glagol »stupeo« je v Marcelovem zagovoru strokovni izraz za strjevanje krvi; iz tega glagola se je izpeljal pridevnik »stupidu«, ki ima

¹⁹) Reallexikon d. dt. Literaturg., brsg. v. Merker u. Stammer, 3. Bd. 1928/29. Berlin: H. de Boor, Zauberspruch. Okrajš. RdL.

²⁰) Bebec je sedel na gori z bebaslim otrokom v naročju. / Bebec se je zvala gora, bebec se je zval otrok: / sveti Bebec naj z blagoslovom ozdravi to-le rano.

poleg tu določenega pomena »strjen« še obče znani pomen »bebast«. Te besedne igre pozneje niso razumeli (prim. lat. *stulta femina*, *stultus infans*) in nemški prireditelj je *stupidus* preprosto ponemčil s *tumbo* (neumen, bebec). Ko so rimsko-nemškemu reku pozneje obesili krščanski plašček, je dobil Tumbo pridevek »ter heilego« (sveti). St. 376.

O tej priprosti zadevi pa je *Mansikka* bajal takole: Sveti Tumbo ne more biti drugega ko Kristus na Sveti gori, v Materinem naročju, blagoslavljajoči Kristus. Studenec, ob katerem sedi »*stulta femina*«, se nanaša na znano krščansko alegorično podobo o Devici Mariji kot o studencu, iz katerega izvira Življenje, Kristus. Glede pomena besede »*stupidus*« pa — pravi — bomo v naslednjem videli, da predstava po gorah potujočega in padajočega Kristusa v ruskih zagovorih spominja smrti na križu. *Mansikka*, n. d. 69—74. — St. 376.

Krohn in *Mansikka* si predstavljata način, kako so stari »poganski« zagovori nastali iz »krščanskih«, tako, da so se krščanska sveta imena namerno nadomestila z imeni poganskih bogov, in sicer da so to storili krščanski duhovniki. Hoteli so skrivnost in iz nje izvirajočo moč vražnih molitev (zagovorov) zastreti s tem, da so vtaknili vanje tuja imena, ali pa — tako pravita — so se hoteli v tajnih zagovorih ogniti uporabi svetih imen in so zato tako na Nemškem kakor na Švedskem Kristusovo ime nadomestili z Wodanom in z Odinom. *Mansikka*, n. d. 257, op. — St. 368.

Že Steinmeyer je imenoval to misel absurdno: »Kako naj bi bili tisti, ki so bili vendar poklicani, da vse spomine na poganstvo zatro, kako naj bi bili mogli ti namenoma klicati poganske bogove na pomoč in jih priporočati — z uporabo zagovorov — novokrščencem kot dobrótlija in mogočna bitja! Ko bi bili uporabljali vsaj kakršne koli izmišljene besede! Gotovo je naravnejše staro mnenje, da so kristjani po vzorcu svojih krščanskih molitev in rotltev tudi v starih poganskih molitvah in zagovorih poganska imena spremenili v krščanska in so poganske bajeslovne prizore predelali v legendarne krščanske. Da so ljudje tu in tam obrazce s poganskimi imeni bogov rabili tudi še poleg njihovih krščanskih padétkov (kontrafaktur), je lahko razumljivo in imamo vzrokov dovolj, da smo dobri sreči hvaležni, ki nam je ohranila nekaj takih poganskih zagovorov; saj so bili seveda tem redkejši, čim bolj se je krščanstvo ukoreninjalo.« St. 368—369.

Krohn je med drugim naravnost trdil, da je drugi merseburški zagovor posnet po nam že znanem trierskem zagovoru zoper konjsko skrninavost, ki so ga bili pravkar l. 1910. prvič objavili. Dokazoval je, da je prvotni zamisel zagovoru zoper konjski izvin ta, da se je nezgoda pripetila Jezusu ob njegovi ježi v Jeruzalem na žrebetu oslice; to trditev je oprl z vprašanjem, kakšen smisel in namen naj bi vendar imela Wodanova ježa v gozd (Göttingische Gel. Anzeigen 1912, 215; St. 369). Steinmeyer vprašuje na to: Ali pa ima Jezusova ježa v Jeruzalem v zvezi z zagovorom kak smisel in namen? Ali ga ima dunajski zagovor zoper konjsko hromost? Steinmeyer vidi torej v mer-

seburškem in trierskem zagovoru isto jedro, prvič v stari poganski obleki, drugič v krščanski predelavi. Drugih neposrednih stikov da med njimi ni. St. n. m.

S tem Steinmeyerjevim odklonilnim stališčem — prim. še enako stališče Velikega Herderja (*Der Grosze Herder*, 12, 1394, *Zauberspruch: Die Theorie Mansikkas u. a., nach der alle Z. christlichen Ursprungs seien, ist abzulehnen*) — se dobro sklada vse to, kar smo zgoraj ugotovili glede vražnih rekov samih, ki imajo v merseburških poganskih zagovorih (in v našem zoper izvin) objektivno pripovedno obliko citata, v nemških krščanskih zagovorih pa ali obliko subjektivne molitve ali rotitve zagovarjavčeve, bodisi v imenu božjem ali kakega svetnika ali pa tudi samo kot kratek ukaz kot zaključek iz legendarnega dogodka, kakor je bil pač zagovarjavec bolj ali manj pobožen. In res se v novejšem času znanstveniki vedno bolj obračajo od skrajnosti Mansikkove teorije in spet dokazujejo izvirnost in davno starost poganskih zagovorov, posebno merseburških (med Nemci posebno Heusler, Neckel, W. H. Vogt, I. Lindquist). RdL, 3, 514.

V enem pogledu pa je nova teorija vendarle poglobila znanje o razvoju starih indoevropskih zagovorov, in to glede dvočlenskih obrazcev s pripovednim uvodom in s sledečim vražnim izrekom. Dvočlenskih zagovorov namreč na evropskem severu ni. En sâm zgled iz »Sigrdrifumála«, str. 14 (RdL, 3, 515) je po Booru morda tolmačiti kot odlomek z runskim čarom zvezanega zagovora; po Booru se glasi: Auf dem Berge stand er / Mit Brimirs Schneiden, / Trug auf dem Haupt den Helm. / Da sprach Mimirs Mund / Wahres Weisheitswort / Und redete Runenkunde.

Tudi v indijskih sorodnih rekih nahajamo sicer enačice za vražne besede, nobene pa z uvodno zgodbo. Tu je bilo seveda prav lahko mogoče in verjetno, da so vplivali antični rimski dvočlenski zagovori, seveda poganski, na poganske germanske sosede in njihove zagovore. Saj so stari Germani od mogočnih in umnih rimskih mejašev sprejeli še marsikatero dragocenejše znanje, zakaj ne tudi iz te panoge rimskega zdravilstva? Drobní zagovor Marcela Burdigalskega je za to skromen, a ne ovrgljiv dokaz. Dvočlenski je, kakor je dvočlenski od njega odvisni strassburški zagovor zoper krvotok.

Vendar Marcelov zagovor še nima tiste izravnane ritmične oblike, tistega sorazmerja členov kakor merseburški zagovori in naš libuški in gabrijski obrazec; tudi Marcelov vražni izrek sam nima tiste slovesne, mirne odločnosti kot beseda mogočnega v uvodni zgodbi nastopajočega božanstva kakor v merseburškem zagovoru, ampak ima običajno obliko zagovarjavčeve rotitve. Ta slovesnejša, nekako bolj bogoslužna oblika zagovora se je mogla razviti le pod vplivom poganske svečeniške molitve. Saj te so imele v količkaj razvitem kultu že od nekdaj dva dela, slavlilni in prosilni; prvi bi odgovarjal pripovednemu členu zagovora, drugi pa vraž-

nemu izreku. Prastar z gled take molitve je znan vsakemu izobražencu iz prvega speva Ilijade (v. 37—42; v prevodu Fr. Omerzu):

»Sliši me, Hrizo ki čuvaš, váruješ Kilo presveto,
z lokom srebrnim Smintěj, z močjo ki nad Ténedom vladaš!
Ako sezidal kedaj po godu sem tebi svetišče,
tebi kedaj če v čast zažgal sem li mastna plečeta
bíkov rejenih in koz, sledečo izpolni mi željo:
plačajo moje solzé Danajci naj s tvojimi streli!«

Prvi del molitve, ki slavi Apolona, ima v sebi nekako pripovedno jedro, drugi del, ki spominja boga na prosilčeve usluge, v zagovorih sebe nima enačice, tretji del, prošnja, pa odgovarja sklepu dvočlenskih zagovorov. Stari Germani so imeli dovolj razvito mitologijo, tudi razvit kult in je malo verjetno, da ne bi bili poznali združitve slavnice s prosilno molitvijo. Tako je moral k tujim pobudam z rimskimi dvočlenskimi magičnimi zagovori pristopiti še vpliv domačega molitvenega bogoslužja, da so ob prozaičnih, pusto dvoumnih antičnih vzorcih zrastle starim Nemcem slovesno mogočni ritmi drugega merseburškega zagovora, v katerem se skladno strinja magična trojka zagovarjajočih božanstev v pripovednem delu s prav tako trostopno Wodanovo oblastjo in z njegovim prav tako tročlenskim magičnim izrekom. Vse to je nedvomno delo germankega pogana, priča, kako je ta mladi narod znal tuje vplive ne samo sprejemati, ampak si jih tudi popolnoma posvojiti. Prim. H. de Boor, Zauberspruch, § 10. RdL, 3, 515.

Vpliv krščanstva.

Nova teorija ima pa tudi v tem pogledu deloma prav, da niso nastali vsi »krščanski« dvočlenski zagovori kot padélki poganskih vzorcev; vsaj tisti, pri katerih imajo vražne besede obliko prave molitve, so nastali nedvomno iz krščanskih molitvenih obrazcev. Saj so tudi krščanski zdravniki bolnike ne samo zdravili z zdravili, ampak tudi z njimi in zanje molili za zdravje, in to gotovo pred vsem menihi, ki so bili v evropskih »barbarskih« deželah pač prvi res izobraženi zdravniki (le da sami s svojimi molitvami niso družili — vraž).

Naj navedem za zgled le eno tako krščansko molitev za zdravje iz stesl. sinajskega evhologija, in sicer naj bo to »Molitve na v'sjaj belězn' nož'najaj strěčjajštjajaj i bodaštjajaj«, ki se tudi snovno nekoliko stika z našimi zagovori zoper izvin (Euch. Sin. f. 35', v. 8 — f. 36. v. 9.):

Gospodi isu-briste, bože našū, prostery nožē svoi na rasponě, okratilū esi v'sę pāti neč'stivyhū, i v'sēmū neprijaznemū, i v'sēmū nedāgomū, i v'sēmū bolěznemū; prigvoždeniem' plesnu svoeju prigvozdilū esi sr'd'ce v'sjakomu nedāgu, istrūganiemū žilū svoihū umrūtivilū esi sily v'sjakomu dedāgu, ryjāštjumu žily, i bolěznijā svoeja pohulilū esi v'sjakā bolězn': ty rači nyně prigvozdit' sr'd'ce nedāgu semu, saštjumu vū nogu seju, i pobuliti bolězn' sijā, odrūčēštjajā nožē si, stojēštii predū tobojā, vūzbrani emu (sc. nedāgu) v'sě hū

patei, saštiibũ po plũti i skvožẽ męsa i po žilamũ i po ko-
stemũ, zatvori o nemũ dvĩri ložju ego i daždi cěl'v' rabu tvoemu, da o tebe
hvale sę tebe slava vŭsylaetũ ot'cju i synu i svętumu duhu nyně.

Uvod te molitve o Kristusovih bolečinah v nogah, prabitih na križ,
je v krščanskih dvodelnih zagovorih posnet z legendarnim dogodkom; dru-
gi, prosilni del pa je tudi v poljudnih molitvah za zdravje (zagovorib)
ostal kar brez spremembe — v stsl. molitvi prošnja, naj Kristus zabrani bo-
lezni vsa pota po polti (t. j. po živem telesu) in skozi meso in po
žilah in po kosteh, prav živo spominja na *merseburški* »ben zi bena,
bluot zi bluoda, lid zi geliden«, na *ruski* »tělo s tělom, kost' s kost'ju, žila s
žiloju«, na *češki* rek o mesu, kosti, krvi in vodi ter na *slovenski* vražni izrek
iz Libuče, nekoliko tudi iz Gabrija pod Gorico.

Med *staronemškimi krščanskimi zagovori* ima drugi člen tako pravo mo-
litveno obliko razen v že zgoraj navedenem *trierskem* zagovoru zoper konj-
sko skrnino (St. LXIII) in *dunajskem* zagovoru zoper konjsko hromost (St.
LXV) še v teh-le dvočlenskih zagovorih: v *palatinskem* zoper konjske bolezni
(St. LXIV, I, b), v *strassburškem* zoper krvavenje (LXVIII, c), v *dunajskem*
za varstvo pastirskih psov (St. LXXVI, prim. ČZN IV, 6); med enočlenskimi
je omeniti *weingartensko* molitev za odpotujočega (St. LXXVIII). Med *slo-*
venskimi spada sem večina zagovorov zoper kačji pik (SNP, št.
5164—5168), tudi molitev sv. Blaža v kraški in vzklik sv. Florijana v ziljski
inačici slov. zagovora zoper izvin, druga polovica enočlenskega z a g o-
v o r a zoper hudo uro (št. 5178) pa še to in ono.

Tudi tisti zagovori, ki v imenu božjem ali svetnikov naravnost *rote bo-*
lezen (bolezenskega duha), naj odide, so nastali (ali se preoblikovali) najbrž
po zgledu krščanskih obredov, in sicer eksorcizmov; saj so imeli ljudje v sta-
rih časih bolezní pogosto za učinek hudobnih duhov. Lep zgled takega zago-
vora je na zavitku grofa Mülinena v Bernu (St. 378):

Item. † Kristus ibat ad Iordanem, ut baptizaretur a Iohanne. Iordanis stetit
et stupuit. Sic stupescit guttę sanguinis, quę cadunt de naribus istius ho-
minis. N. A diu ro te per nomen Christi: restet sanguis.
† restet sanguis. † restet sanguis. Prim. stiški zagovor v op. 15.!

Tako obliko ima med *staronemškimi* dvočlenskimi zagovori *bam-*
berški zoper krvavenje (St. LXIX, c), *erfurtski* v isti namen (St. 378) in več
enočlenskih, posebno lep je zagovor *čebelnega roja* iz *Lorscha* (Lorscher Bie-
nensegen, St. LXXVII). Med *slovenskimi* spadajo sem mimo drugega zagovora
zoper izvin iz *Podpece*, tri inačice zagovora zoper kačji pik, t. j. inačica iz
Kolomonovega žegna (ČZN 1907, 8) in Štrekljevi inačici z *Gorenjskega* (št.
5163) in *Podkrncev* (št. 5169); vendar pa podkrnška inačica v drugi polovici
ni več prvotna, ker je tu vzela k sebi v celoti neki enočlenski zagovor. Prav
stsl. molitve v sinajskem evhologiju pa spominja enočlenski zagovor v zago-
vorni knjižici Ant. Petriča, ki ima nadpis »Bodlaj« (ČZN, I7, 1922, 99. obj.
dr. Nik. Omersa). A ta zagovor težko da bi bil naroden.

Pri drugih zagovorih, bodi dvočlenskih ali enočlenskih, ki se pri rotitvi ne sklicujejo na Boga ali na svetnike, ali ki se sklicujejo samo na neko želenemu uspehu podobno njihovo dejanje, na kak vpliv cerkvenih molitev ali rotitev seveda ni misliti. Tu je jedro še pogansko, praznoversko, naj si je oblika še tako mlada.

O starosti našega zagovora zoper izvin.

Pristopimo k vprašanju, kdaj je nastal slovenski dvočlenski zagovor zoper izvin. O samem vražnem izreku tega zagovora pač ne more biti dvoma, da gre tu za pradediščino še iz časov indoevropske skupnosti, o tem priča sklad ne le s slovanskimi in germanskimi (finskimi), ampak tudi s staroindijskimi enačicami. O dvočlenskem zagovoru pa je iz občega zgodovinskega razvoja te književne panoge pač jasno, da smo morali dobiti vsaj pobudo za njegov razvoj od zunaj. Prav malo verjetnosti je, da bi se bil razvil samo pod vplivom antičnega poganstva: za to smo prišli prepozno v deželo. Skoro gotovo je torej, da smo dobili dvočlenski zagovor zoper izvin od Nemcev.

Mesto, ki ga pravzorec našega zagovora zoper izvin (posebno po gabrijski in libuški inačici) zavzema kot vmesni člen med drugim merseburškim zagovorom in najstarejšimi krščanskimi nemškimi zagovori, nam priča, da je moral priti njegov pravzorec do nas vsaj v času, ki na Nemškem slog pravih krščanskih obrazcev (molitev za zdravje) še ni bil docela izpodrinil (Nemcem popolnoma izgubljenih) prvih krščanskih posnetkov poganskih dvočlenskih zagovorov; takšnega namreč predstavlja staro jedro našega zagovora zoper izvin. Ta pravzorec je moral priti torej do Slovencev že za prve nemške kolonizacije v 9./10. stoletju.

Srednji dialogični del gabrijske inačice (v. 6—15) se je dodal po pričevanju latinskih sporednic (posebno stiškega zagovora zoper zobobol) že v srednjem veku, in to pač ob času prvega razcveta naše fevdalne narodne baladne pesmi v 12./13. stoletju. Približno iz tega časa so pač tudi novi motivi ziljske inačice in inačice iz Podpece. Malenkostne premembe libuške starine so bržkone starejše, a težko je reči od kdaj.

Da je celotni zagovor v vseh inačicah ohranil še staro kompozicijsko misel, da je vražni izrek ostal del zgodbe, nas ne sme presenečati; saj je znano, da se jezik in narodne šege najbolje ohranjajo v zatišju; slovenski zagovor zoper izvin pa se je ohranil prav na robu slovenskega ozemlja, kjer ni bil toliko izpostavljen vplivom z domače zemlje, ki so mogli prihajati le z ene strani, pa tudi vplivom od onstran meje ne toliko, kakor isti zagovori na nemških tleh; še posebno velja to za Kras, ki je pomaknjen čisto na rob slovenske zemlje ob morje in furlansko jezikovno mejo.

Enočlenski zagovori.

O enočlenskih zagovorih že vemo, da nikakor niso morda samo ostanek daljših dvočlenskih zagovorov, ampak da so med njimi najstarejši obranjeni

zagovori sploh, saj so nekateri taki zagovori znani po vsem indoevropskem svetu daleč na okoli, tudi že v davni preteklosti. To velja tudi za nekatere nemške in slovenske zagovore.

Znano je, da ima *staronemški zagovor zoper »črva«* sorodnika že v staroindijskem jeziku (RdL 3 514). Neznano pa je bilo doslej, da ima sorodnika tudi na Slovenskem, in sicer v *zagovoru zoper navadno oteklino*²¹⁾ iz *Gorjan pri Bledu* (NSP, št. 5174):

Wotók,
pojdè rãz móst
na kóst,
rãz kóst
na mësò,
rãz dlako
na zeleno trato.

rãz mësò
na dlako,
Tam pojdè
devèt komolcov
wbok v tla!
Tam bode na »tuc«,
tam bode na »tuc«

Za ta zagovor imamo dva staronemška vzorca, enega v staronizoneškem narečju v dunajskem rokopisu iz 9. stoletja, enega pa v starobavarskem jeziku v tegernseckem rokopisu iz 9. stoletja (zdaj Clm. 18524). Staronizoneški obrazec se glasi (St. LXVII. A):

CONTRA VERMES.

Gang út, nesso, mid nigun nessiklinon,
út fana themo margē an that ben, fan themo bene an that flesg,
ut fan themo flesge an thia hud, ut fan thera hud an thesa strala.
drobtin, uuerthe so!^{21a)}

Starobavarski vzorec pa je tak-le (St. LXVII. B):

PRO NESSIA.

Gang uz, Nesso, mit niun nessinchilinon,
uz fonna marge in deo adra, vonna den adrum in daz fleisk,
fonna demu fleiske in daz fel, fonna demo velle in diz tullī.
Ter Pater noster.^{21a)}

Najprej: po nemškem zagovoru lahko popravimo napako v 2. v. slovenskega obrazca, kjer se mora móst spremeniti v mósk t. j. mozeg (napaka utegne biti Kunčičeva!). Tudi vrstica »na zeleno trato« se je morala glasiti prej drugače; kako, je težko reči, vsekako je stala tu kaka beseda za »strelico, puščico«. Kar temu izrazu sledi, je novejši razvoj.

Ta še čisto poganski slovenski zagovor ima v beljaški okolici že nekoliko

²¹⁾ »Rabi bolj za žalo kakor za resnico«, (lv. Kunčič). wotók: oteklina; wbók: globoko; »tuc«: morda otoci (otose) oteklina (štrekelj).

^{21a)} Prevod (v oklepaju B): Pojdi vun, črv, z devetimi črviči, iz mozga na kost (v žile), s kosti (iz žil) na (v) meso, z mesa na kožo, s kože na to puščico (držalo za ost pri puščici). Gospod, zgodi se tako. (Trikrat očenaš.)

(Nessia iz starejšega nescia je nastala iz ischias: »nescia passio in clunne sinistro». Ker so mislili, da so boleznim krivi čisto črvi, je mogla beseda dobiti tudi pomen črva: prim. srva. genisse: Gewürm, isto tudi nvn. Genüßel. St. 375.)

bolj krščansko lice; rabi se za preganjanje skrnine in z njo zvezane sušice udov (zapisala Greti Tavčar, priobčil V. Möderndorfer — rokopis za Mladiko):

Jaz začnem v imenu Jezusovem to grdo švinto, skrnino noj bolečino preganjati: Ti grda švinta, skrnina noj bolečina, če si ti v tem mozgu, pojdi v to kost, če si v tej kosti, pojdi v to meso, če si v tem mesu, pojdi v to kožo! Ti grda, skrnina noj bolečina, ti nimaš oblasti v tem mozgu, kosti, ne v mesu, ne v krvi. Ti grda švinta noj bolečina, če si v koži, pojdi ven iz kože! Pojdi (pomagaj) Bog Oče...²²⁾

Med rotitvijo je treba kožo toliko raniti, da se prikaže kri.

Tudi drugi del zagovora o kačjem piku iz *Podkrncev* (SNP, št. 5169), od 12. vrstice dalje, je bil prvotno zagovor zoper »črva« kot bolezen; nemški vzorec, ki nam to dokazuje, ima krščansko lice in je iz *pariškega rokopisa 12. stoletja* (St. LXVI, 4.):

SNP, št. 5169, v. 12 sl.

12 Ti, črv, imaš svoj strup naše vzeti:

bodi kača ali kačon,
bodi vipera ali viper,

15 bodi bel ali bela,
bodi črn ali črna
(pirbast, rdčč, zelen,
rūs, mūtast, glub, breja)

24 Ti imaš svoj strup naše vzeti
v ime Boga Očeta,
v ime Boga Sina,
v ime Boga svetega Duhā!

Contra vermem edentem:

Ih gebiude dir, wurm, du in dem
fleiske ligest,
si din einer, sin din zuene,
euie filo din si,

in nomine patris
et filii
et spiritus sancti,
hi Ihesu Nazareno, der ze Bethleem
geboren wart, in flumine Iordanis getoufet
wart, ze Iherusalem gemarteret wart, ze
monte olineti ze himele fuor,
daz du des fleiskes niewet mer ezzest
unde des bluotes niewet mer trinkest
des mannes .N. (vel) des wibes.
in gotes namen amen. †

28 Ti ne smeš nič škodovati
temu človeku (tej živini),
moraš ga (jo) pustiti,
kakor je na svet prišel (prišla)

Skladnost sicer ni prav dobesedna, pač pa soglašajo misli prav točno in tudi razporedba je ista. Naštevanje barv prvotno ne spada v to zvezo in se je prevzelo od drugih zagovorov; prim. v že navedenem zagovoru St. LXVI, 2:

²²⁾ Podoben temu zagovoru je tudi vražni izrek v dvočlenskem ziljakem zagovoru zoper vréd (slog pripovednega dela spominja na »Zlati očenaš«, gl. zguraj):

Jezus je na četrtek zjutraj v nebo šel,
svete žene so pa za njim vekale.
Jezus pa je rekel: O ve svete žene,
le na črni zemlji osanite,
hude vride venujete:

S podreberc dol na kolene,
raz kolen dol na podplate,
raz podplat dol na črno zemljo.
Pomagaj Bog Oče, Sin in sv. Duh.

P. Košir-Möderndorfer, *Ljudska medicina*, 15—16.

cuiuscumque coloris sit, rot, suarz, blanc, ualo, grisel, feh; tudi v zagovoru »Contra uermes pecus edentes« (St. LXVI, 3) se zahteva navedba barve:

Ih besuere dih, sunno, bi sancto Germano / daz tu hiuto nescin,
e demo — dic colorem — fiehe die wurme uzzin.

O starosti nekaterih enočlenskih zagovorov.

Nedvomno v slovansko pradobo spada prvotno enočlenski zagovor, ki se je pri nas kot vražni izrek uvrstil v dvočlenski zagovor zoper izvin, oziroma zoper »švind«; prvotna oblika se mu je najboljše ohranila v libuški inačici (le da je nekoliko razširjena).

Tudi pri gorjanskem zagovoru zoper otók in v beljaškem zoper skrnino se nam vsiljuje vprašanje, ali ne spada jedro teh dveh zagovorov morda tudi v našo slovensko pogansko dediščino iz pradomovine, kamor segajo gotovo inačice tega zagovora pri Nemcih (prim. staroindijske inačice). Načelnega ugovora zoper tako časovno določitev ni. A treba bi ji bilo še dobiti primerne opore v sličnih zagovorih pri drugih Slovanih. Zdaj te opore še nimamo.

Nasprotno, neki znak govori za to, da smo ta zagovor prevzeli od Nemcev. Od Nemcev so namreč tudi Rusi sprejeli iz teh zagovorov izraz »nessia« za črva in ga pretvorili v nežid (Mansikka, Über russische Zauberformeln, 50—53, St. 375). Ker pa smo Slovenci v gorjanskem zagovoru ohranili svoj prastari izraz »otók« za globoko gnojenje in otekanje in ima tudi beljaška inačica (poleg nove tujke švinta) slovenske izraze, ta razlog za nas ni odločilen. A tudi če smo si ta zagovor od Nemcev izposodili, smo to morali storiti že ob prvih stikih z nemškimi kolonisti, ker gorjanska inačica niti sledu nima krščanskega oblikovanja, ki ga pri nemških zagovorih opazimo vsaj na koncu obrazcev. Misliti bi morali torej vsaj na 9./10. stoletje.

Za predlogo drugega dela inačice iz Podkrncev pa ni dvoma, da jo je krščanstvo že močno preoblikovalo; zveza z nemškim obrazcem iz 12. stoletja pa priča o njeni starosti. Treba bo torej misliti na čas rovtarskega naseljevanja v visokem srednjem veku (11./13. stoletju). Za zagovor zoper kačji pik ta časovna določitev ničesar ne pove. Kajti zagovor zoper črva je lahko dolgo živel sam zase in se je bržkone šele pozno združil z zagovorom zoper kačji pik. Ta bi mogel biti torej tudi mlajši. Ali je to res, tega danes še ne vemo.

O drugih enočlenskih zagovorih danes še ne moremo soditi.

Zusammenfassung.

Die ältesten slovenischen Segensprüche.

Der Verfasser untersucht zuerst das Verhältnis des zweigliedrigen slov. Segenspruches gegen Verrenkung (SNP, No. 5171) zum 2. Merseburger Zaubersprüche (St. LXII) und zu den ältesten deutschen christlichen Segensprüchen (Trierer

Spruch, St. XLIII, Wiener Spruch gegen spuribalz, St. LXV). Der Urkern des slov. Segenspruches (V. 1—5, 16—22: Erzählung von Marias Handverrenkung u. Gebetspruch des die Verrenkung heilenden hl. Blasius) entspricht nach Inhalt und Folge genau dem Merseburger Spruch (Fußverrenkung von Balders Pferd, Wodans Heilspruch); nur sind die heidnischen Götternamen durch christl. Heiligennamen ersetzt. Der inneren Form nach bildet der Spruch eine Zwischenstufe vom heidnischen Zauberspruch zu den ältesten deutschen christlichen Segensprüchen. Wie in der Merseburger Formel wird auch hier der Heilspruch einer Person der Erzählung in den Mund gelegt, während in den ältesten christlichen Formeln das Gebet (oder die Beschwörung) als selbstständiges Ganzes zur Erzählung hinzutritt; wie in den ältesten erhaltenen christl. Segen hat der Heilspruch des hl. Blasius die Form eines Gebetes, nicht die Befehlsform wie Wodans Spruch. (Eine anders geartete Übergangsform stellt die lat. Formel in der Mülinenschen Rolle, Z. 678—81, St. 378, vor, wo dem kurzen Heilspruch Christi noch eine eigene, längere Beschwörung folgt.)

Einen jüngeren Einschub bedeutet das zwischen die Erzählung vom Unfall und dessen Heilung samt Spruch eingerückte Zwiegespräch Marias und des Heiligen (V. 6—15) mit Wiederholung des Unfallsberichtes (V. 12—15). Ein Seitenstück dazu befindet sich im ahd. Pariser Spruch »Ad equum errehetz« (Abschr. d. 12. Jh.), von lat. Sprüchen in einem aus Stiēna (12. Jh.) und etwa auch in einem aus der Mülinenschen Rolle, Z. 800—805 (St. 377—378).

Die Stellung unseres Spruches in der Gesamtentwicklung der alten Zauherformeln bestätigt die Richtigkeit der ablehnenden Stellung Steinmeyers u. a. gegen Mansikkas Theorie, der gemäß alle Segen- und Zaubersprüche christlichen Ursprunges wären; als Vorbild der ahd. heidn. Zaubersprüche werden außer der antiken römisch-heidnischen Vorlagen (Marcellus Burdigalensis) auch heidnische Lob- und Bittgebete herangezogen, wie sie in allen Religionen mit entwickeltem Kult sich finden (Beispiel aus der Ilias, I, 37—42). Der christl. Ursprung der meisten mittelalterlichen Segensprüche und Beschwörungen wird damit mit Steinmeyer natürlich nicht geleugnet, er wird vielmehr durch einen skol. Beleg aus dem Euchologium Sinaiticum bestätigt.

Auf Grund von allem dem ist die ahd. Herkunft des slov. Segenspruches gegen Verrenkung sicher. Wahrscheinlich ist der Urkern des Spruches schon zur Zeit der ältesten deutschen Siedlungszüge auf slovenisches Gebiet (9.-10. Jh.) entlehnt worden. Der Einschub ist wohl eine auf slovenischem Gebiete entstandene Erweiterung aus der Zeit des Aufblühens des feudalen Volkliedes (12./13. Jh.).

Auch zu eingliedrigten slovenischen Zauherprüchen werden altdeutsche Seitenstücke nachgewiesen. Einem Spruche gegen Schwären aus Gorje bei Bled (SNP, No 5174) — ohne jeden christlichen Einschlag — er hat aber noch eine christliche Variante aus dem slov. Teile der Villacher Umgebung — entsprechen die zwei berühmten altdeutschen Wurmsprüche aus dem 9. Jh. (St. LXVII, A, B), ein anderer ursprünglicher Wurmspruch christlicher Fassung, der uns aber, etwas verballhornt, nur im zweiten Teile einer Schlangenbißbeschwörung (SNP, No. 5169) erhalten ist, hat sein Vorbild im Spruche »Contra vermum edentem« der schon erwähnten Pariserhandschrift des 12. Jh. Der erste Spruch — er hat mit dem ahd. sein Gegenstück im Altindischen — mußte, falls er nicht bodenständig ist, schon zur Zeit der ersten deutschen Siedlungszüge auf slov. Gebiet entlehnt worden sein, das zweite Stück gehört wohl der Zeit der Walsiedlungen an (12./13. Jh.).

Skoz potegniti, skoz vleči, skoz iti ali lesti — kot zdravilno in čarovno sredstvo.

Fr. Kotnik, Celje.

I.

Kakor pri drugih narodih je tudi pri nas Slovencih, Hrvatih in Srbih znano sredstvo, 1. da bolnika ali otroka vlečejo skozi razklano drevo, krog ali votlo stvar in 2. da ubeži človek skozi tak krog ostrožnice (strožnice, robe, kopinje) ali drug krog raznim demonom.

Ad 1. Kilavega človeka moraš potegniti skozi razklan mlad hrast. Če hrast zopet zaraste, bo tudi bolnik ozdravel¹⁾. Če je otrok bolan — uročen ali »obran« — in ne morejo zaslediti vzroka bolezni, tedaj razkoljejo v sredini mlad hrast, če je otrok deček, če pa je deklica, pa češnje. Dva držita drevo vsaksebi, oče in mati pa potegnejo otroka trikrat skoz odprtino. Nato drevo zavežejo, da zaraste. Vse to se mora goditi pred jutranjo zarjo²⁾.

Naš polihistor Valvasor pripoveduje v 15. poglavju IV. knjige³⁾ o votlem kamnu (Voteu kamen) v gozdu Medvedici pri Turjaku, skozi katerega lahko greš ali se plaziš. In če te hrbet boli ali ti je izpahnen, zlezi skozi ta kamen in boš ozdravel. Kmetje zelo pogosto uporabljajo to hrbtno kuro. Neki župnik je pred leti — tako pripoveduje Valvasor — zelo trpel na bolečinah v hrbtu. Kmetje so mu svetovali, naj se posluži tega kamenitega zdravnika. Ker pa je to smatral za prazen nič, tudi ni šel h kamnu. Nazadnje pa so ga kmetje le pregovorili in tudi bolečine v hrbtu so ga opozarjale na kamen. Zlezel je bolj iz radovednosti skozi votli kamen in se vrnil zdrav domov.

Nad Begunjami pa je votlina, ki te ozdravi, če te ušesa bolijo.

Trstenjak zatrjuje⁴⁾, da je poznal na Pohorju človeka, ki bolnike skoz votle pečine poriva in tako ozdravlja. Pečino imenujejo Votel kamen.

Ad 2. Volka lahko »zadelaš«. Poišči strožnico, ki mora biti v obliki podkve k tlom priraščena. Skozi njen obroč potegni takoj, ko »se vleže«, vsako jagnje. Vsa ovčja čreda bo na ta način postala volku nevidna. Volk jo bo sicer vohal, se bo penil, kadar bo šel mimo, a škodovati ne bo mogel⁵⁾.

Mladenič, ki so ga v Kotnikovih pečeh pod Uršljo goro ujele žalžene in ga sedem let na ta način redile, da je lizal neki kamen in bil nasičen, jim je hotel uiti. Nekega dne je naslonila žalžena njegovo glavo sebi na krilo.

¹⁾ Sv. Lovrenc nad Prožinom (Oevirk).

²⁾ Znano v Beltincih, Črenšovcih, Bogojini in gotovo po vsej Slovenski krajini (V. Novak).

³⁾ Valvasor, I. zv., str. 560—561.

⁴⁾ Slov. Glasnik 1860, V, 109.

⁵⁾ Möderndorfer V., Narodno blago koroških Slovencev (Maribor, Zgod. društvo 1934), str. 26.

Fant se je napravil, kakor bi spal. »Če bi smuknil skozi strožnično podkev, bi nam mogel uiti,« je govorila. Dečko je drugi dan poiskal strožnico, ki je bila na obeh koncih priručena k zemlji, zlezel skozi ta obroč in srečno pobegnil žal-ženam⁶⁾.

O kozarju, ki so ga ujele žal-žene in ga imele v zijalki Cirkunci na Radohi zaprtega, pa jim je na isti način ušel, pripoveduje Fr. Kocbek⁷⁾.

Tudi med koroškimi Nemci v dolini Krčice (Görtschitztal) je znan motiv, da ubeži deček, ki so ga vlovile žal-žene, skozi robidnico, ki raste pred votlino, kjer prebivajo bele žene (Billeweiß).⁸⁾

Vodni mož lovi deklice. Zgubil je sled, ko mu je ugrabljeno dekle ušlo skoz'ostrožničevje⁹⁾.

Ako se kopina grebeni, se oni, ki zleze izpod grebenice, spremeni v žensko. Ako izpodleze ženska, se spremeni v moškega¹⁰⁾. Dete, katero se rodi po zadnjem konci, bode vedomec, ako je moško, a večča, ako je žensko. Da se takemu otroku »odtvori«, déti ga je z nogamá naprej skozi okno, kadar ga nesó h krstu¹¹⁾. Dobro je tudi, ako se pretakne skozi rokav. Poródnica treba, da ima vedno moško obleko pri sebi, dokler ne gre v cerkev, drugače pride védomec ter ji vzame otroka¹²⁾.

Otroku védomcu odtvoriš, če ga z glavo nízdólu obrnenega za eno peto držiš ter ga trikrat presukneš okoli veng¹³⁾.

Če hodi koga tlačit védomec, naj obesi za vrata votel kamen¹⁴⁾.

Uročeni živini se pomaga, ako se pretakne skozi rokav ali skozi moške hlače (n. pr. mladi prašiček).¹⁵⁾

Pri Srbih in Hrvatih odganjajo sovražne demone (babice, lošotije, veštice, nekrťence, môro itd.) z različnimi apotropejskimi sredstvi, a tudi z zagovori in magičnimi dejanji. Novorojenčka vlečejo skozi verigo, ki visi nad ognjiščem, skozi lok kotla nad ognjiščem, skozi babičin pas, skozi volčje čeljustne kosti ali volčjo kožo, skoz obroč ali kolo z voza¹⁶⁾.

⁶⁾ Isti, o. c. 28.

⁷⁾ Storijske, narodno pripovedke in pravljice iz gornjegrajskega okraja (Celje, Goričar in Leskošek 1926), št. 14. Kelemina J., Bajke, št. 144.

⁸⁾ Dr. Georg Graber, Sagen aus Kärnten (Dritte unveränderte Auflage, Leipzig, Dietrich'sche Verlagsbuchhandlung 1921), št. 73, str. 66.

⁹⁾ Dr. Josip Šašel, Slovenji Plajberg. Robidnice varujejo pred coprnicami. Zvečer pred šent Jurjem zadélajo vhode z robidnicami, da bi tako zabranili vstop coprnicam. Pajek, Črtice 27.

¹⁰⁾ Poldka Bavdek, učiteljica v Vinici pri Črnomlju.

¹¹⁾ Odtvoriti — oddelati, den Zaubер lösen, Fr. Erjavec, Iz potne torbe LMS 1882/83, 335.

¹²⁾ Na Tolminskem l. c.

¹³⁾ l. c. 336; venge, veng f. pl. Veriga, na kateri visi kotel nad ognjiščem. Goriška okolica; Vipavska dolina.

¹⁴⁾ l. c. 336. ¹⁵⁾ l. c. 340.

¹⁶⁾ Dr. Edmund Schneeweis, Grundriß des Volksglaubens und Volksbräuche der Serbokroaten, Celje 1935, str. 62.

Če otrok ne spi in vedno kriči, mislijo, da so mu zarekli in da so na to vplivali hudobni demoni. Kot protisredstvo vlečejo otroka skozi verigo, vi-sečo nad ognjiščem ali skozi Ivanji venec¹⁷⁾.

Ko v Kragujevački Jasenici mati odstavlja otroka, ga zadnjikrat doji skozi okrogel, na sredi votel kolač, ki ga nato otrok pojé¹⁷⁾.

O vlačanju skozi kako stvar je pisal tudi Medić Mujo¹⁸⁾. Stvari, skozi ka-tere vlečejo, so: rastline, šipek, prekop v zemlji (luknja), velblod, breja krava, žrebeča kobila, jarem, niti, verige, votel koren, »oljke«, kopinja, ki je tudi z vrhom vkoreninjena v zemlji. In piščance je treba vleči, ko se izvalijo, skozi koračo, da jih vrana ne bo odnašala. Če otroci hrkajo (kašljajo), jih je treba vleči skozi kumat — če je deklica, skozi kumat kobile — potem hrkanje iz-gine¹⁹⁾.

II.

Etnologi in etnografi razlagajo ta način zdravljenja na različne načine. Pri nas Slovencih ga je razložil Košir s transplantacijo, kot prenos bolezni na drugega, na žival (skozi komat zopet na konja, od katerega je baje prišla). Medić Mujo (l. c.) pa se opira tudi na Francoza Gaidoza (*Un vieux rite mé-dical*, Paris 1892): »Ovaj pisac drži, da je taj stari običaj (provlačenje kroz drvo ili šupalj kamen) osnovan na tome, što je prijenos (transplantation) bolesti pri povlačenju u savezu sa trenjem (»frottement«); i prema tome se to protivi izvodjenju toga običaja iz štovanja prirodnih sila, a i poriče, da je simboličan čin preporodjenja k zdravju«²⁰⁾.

Razvrstimo naša izročila o vlačanju skozi krog — odprtino!

A. Zli duhovi ali hudobne živali:

1. V o l k a z a d e l a t i: potegniti vsako jagnje skozi ostrožnico, ki je upognjena in z vrhom zakoreninjena, kar tvori k r o g.

2. Ž a l i k ž e n a m u b e ž a t i: mladenič uide skozi krog ostrožnice.

3. Ž a l i k ž e n a m u b e ž a t i: kozar uide skozi krog ostrožnice.

4. B e l i m ž e n a m (Billeweib) u b e ž a t i: mladenič uide skozi krog ostrožnice.

5. V o d n e m u m o ž u u b e ž a t i: skozi ostrožničevje.

6. D e t e - v e d o m e c se odтвори, če ga z nogami sprédaj potegnejo skozi okno (odprtino).

7. D e t e - v e d o m e c se pretakne skozi rokav (krog).

¹⁷⁾ ibid. 74.

¹⁸⁾ Provlačenje kao lijek. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena XVIII, 1, str. 231—233.

¹⁹⁾ Košir Pavel, Transplantation — ein Beitrag zur Volksmedizin in Kärnten. Carinthia 102. Jg. (1912), str. 102. Noseča mati je brčkone stopila čez ojnice — zato ta procedura, ibid.

²⁰⁾ l. c. 231.

8. *D e t e - v e d o m e c*: moška obleka varuje pred vedomcem (krog blačnic in zaprta suknja).

9. *D e t e - v e d o m e c* se odтвори, če ga za peto držiš in trikrat okoli veng presukneš (krog).

10. *V e d o m e c* — pred njim varuje že sam votel kamen (krog).

11. *U r o k v ž i v a l i h o d g n a t i*: žival skozi rukav, moške hlače vleči (krog).

Pri Srbih in Hrvatih:

12. *B a b i c e*, lošotije, veštice, nekrštence, moro odženeš, če otroka potegneš skozi verigo nad ognjiščem (krog).

13. *B a b i c e*, lošotije, veštice, nekrštence, moro odženeš, če otroka potegneš skozi babičin pas.

14. *B a b i c e*, lošotije, veštice, nekrštence, moro odženeš, če otroka potegneš skozi volčjo čeljust (odprtina in krog).

15. *U r o k v o t r o k u p r e ž e n e š*, če ga potegneš skozi verigo nad ognjiščem ali Ivanji venec (krog).

16. Prehodni običaj kot *p r o f i l a k s a*: ko mati odstavi otroka, ga doji skozi votel kolač, ki ga otrok nato pojé, da bo ob važnem prehodu zdrav.

B. Bolezni.

Če človek zboli, so ga po starem verovanju napadli zli duhovi. Zato spada zdravljenje bolezni na drugo mesto, izhajati moramo od preganjanja zlih duhov, sredstva smo navedli pod A.

Da je bolezen po starem verovanju smatrati le kot stadij, v katerem so človeka »obsedli« različni zli duhovi, dokazujejo med drugim v naših primerih tudi ista sredstva, ki se rabijo za preganjanje hudobnih duhov pa tudi za preganjanje bolezni, to je zlih duhov, ki so človeka obsedli. Urok je po ljudskem verovanju bolezen, je pa tudi hudobni duh. Srečamo ga pod A in B.

1. *K i l o p r e ž e n e š*, če potegneš bolnika skozi razcepljen hrast (krog). Bolnikova usoda je odvisna od drevesa. Če drevo zaraste, bo tudi bolnik ozdravel. Pa saj trdijo zdravniki, da kila včasih tudi sama zaraste.

2. *U r o č e n e g a a l i o b r a n e g a o t r o k a* potegnejo skozi razklan mlad hrast, če je otrok deček, če pa je deklica, pa skozi razcepljeno deblo češnje. Moški spol skozi razklano drevo moškega spola, ženski spol skozi precepljeno drevo ženskega spola (*similia similibus curantur*). Krog.

3. *B o l e č i n e v h r b t u*: iti ali lesti skozi votel kamen (krog). Že v 17. stoletju znano.

4. *R a z l i č n e b o l e z n i*: porivanje bolnikov skozi votel kamen. Znano že pred letom 1860.

III.

1. a) Izmed dreves in rastlin se uporabljajo pri nas za to zdravilno ceremonijo in čarovnijo: hrast, češnja, ostrožnica, oljka in gotovo še tudi druge.

— b) V Prekmurju je za čarovnijo določen tudi termin: pred jutranjo zarjo.
 — c) Ko so bolnika vlekli skozi razcepljeno deblo, se mora to po dejanju zopet zavezati. (Glej tudi zgoraj pod 2). — č) Uporablja se za različne bolezni ljudi pa tudi živali. »Nullus praesumat pecora per cavam arborem aut per terram foratam transire«, je pridigoval že v VII. stoletju sv. Eligij v frankovski državi²¹).

2. Namesto dreves so uporabljali tudi »votlo zemljo« — prekop (še danes pri Srbih²²). Poenitentiale Pseudo Theodori (Liber Poen. Theodori Archiepisc. Cantuarensis Ecclesiae) iz 9. stoletja pravi: »Si quis pro sanitate filioli per foramen terrae exierit, illudque spinis post se concludit, XL dies in pane et aqua poeniteat«²³).

3. Za to čarovnijo rabijo tudi preluknjane kamne²⁴ (Valvasor, 17. stoletje, Trstenjak — na Pohorju pred letom 1860).

4. Namesto naravnega ali umetnega kroga (luknje) stopijo druge stvari: okno, hlačnica, rokav, veriga nad ognjiščem, babičin pas, volčja čeljust (prenos volčje moči na otroka), Ivanji venec, votel kolač, komat, jarem, niti, a tudi vlačenje izpod živali: velblod, breja krava, žrebeča kobilica itd²⁵).

5. Ta zdravilna ceremonija in čarovnija je v različnih oblikah znana skoraj pri vseh narodih. V podobni obliki jo pozna že Marcellus, zdravnik cesarja Theodosija I., ko govori o razcepljenem deblu češnje: »Si puero tenero rames descenderit, cerasum novellam radicibus suis stantem mediam findito, ita ut per plagam puer troici possit, ac rursus arbusculam coniuge, et fimo bubulo, aliisque fomentis obline, quo facilius in se, quae scissa sunt, coeant. Quanto autem celerius arbuscula coaluerit, et cicatricem duxerit, tanto citius rames pueri sanabitur«²⁶). Ta običaj sega celo nazaj v staro Indijo²⁷).

6. Jasno je, da to ni samo slovensko ali jugoslovansko »narodno blago«, ampak da je znano skoraj pri vseh narodih. Pri nas je ta čarovnija ohranjena deloma v posebnih oblikah in s posebnimi sredstvi.

7. Bächtold-Stäubli, ki je v HWDA spisal članek o vlačanju skozi kako stvar (sub voce: durchkriechen, durchlaufen, durchziehen — II, 477 do 504), navaja težkoče, ki ovirajo razlago te čarovnije: Pri posameznem slučaju lahko gremo iz različnih izhodišč, različne ideje se križajo in nastale so kontaminacije. Niti tega starega verovanja so tako zamotane, da jih je težko razvozlati.

²¹) Mannhard Wilh., Wald und Feldkulte. I. T. Der Baumkultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme, str. 34.

²²) Glej Medić zgoraj!

²³) HWDA II, 484 = Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Berlin und Leipzig 1929, Walter de Gruyter Verl. Tam so navedeni še drugi viri.

²⁴) Druge vire glej HWDA II, 485.

²⁵) Paralele pri Nemcih gl. HWDA II, 488—495, kjer je navedena tudi obširna literatura.

²⁶) HWDA II, 502—503, kjer je navedeno: Marcelli, De medicamentibus liber ed. M. Niddermann Lipsiae 1916, 255 (XXXIII, 26).

²⁷) Ibid. cit. Winternitz, Hochzeiterituell 46; Indische Studien 5, 198.

Kljub temu pa se vendar lahko določijo osnove, ki so vsem skupne. Grimm je razlagal to čarovnijo na ta način, da bolnik ali začaran človek prenese bolezen ali drugo stanje (obsedenost po zlih duhovih) na drevo ali kako drugo stvar.

Sedaj pa se je vrnil Zachariae zopet k Liebrechtovi razlagi, da ima to vlačenje ali lezenje in hoja skozi »votlo« (okroglo) stvar pomen simboličnega ponovnega rojstva, da pomeni prepород. Ko je človek ali žival šel skozi ta »čarovni krog«, pusti bolezen ali prejšnje stanje za seboj. Tudi Francoz Gaidoz in po njem Medić se oprijemljeta te razlage. Ideja prenosa bolezni na druge in druga naziranja, ki se nanašajo na to razlago, pa so sekundarna. Preporodna razlaga je osnovana tudi na starih rimskih običajih, kakor: »tigillum sororium«, vojaki, ki se vračajo iz vojske, so očiščeni, ko so šli skozi »porta triumphalis«, ujetniki pa pod igo. Pri raznih adopcijskih ritih pa so posnemali rojstvo.

*

Erjavec poroča iz Goriške, da: »če hodi koga tlačit vedomec, naj obesi za vrata votel kamen«²⁸⁾. »Nori« (= mori) zabranijo vstop s tem, da obesijo na vrvco votel kamen in ga pritrdijo na vrata²⁹⁾.

V teh dveh slučajih pa je že votli kamen sam apotropaisko sredstvo, ki odganja zla duhova vedomeca in moro.

Če pomislimo, kako veliko vlogo igra čarovni krog v mitologiji in v praznovanju, lahko trdimo, da je mogoče ta »čarovni krog« primaren, vse drugo, kakor prenos, prepород, očiščevanje itd. pa je sekundarno. Saj je pri veliki večini naštetih slučajev krog (odprtina) oni faktor, ki posreduje ozdravljenje ali prehod v zdrav, normalen stadij.

Zusammenfassung.

Durchziehen, durchkriechen, hindurchgeben — als Heil- und Zaubermittel.

Auch bei den Slovenen, Kroaten und Serben ist diese Heilzeremonie und Zauberhandlung allenthalben bekannt. Der Verfasser führt gedruckte und handschriftliche Quellen an, ergänzt die bisherige Literatur darüber und vergleicht die einzelnen diesbezüglichen Heil- und Zauberzeremonien miteinander, wobei er des öfteren auf die Parallelen hinweist, die am vöc durchkriechen, durchlaufen, durchziehen im 11. Bande des Handwörterbuches des deutschen Aberglaubens (Walter de Gruyter Verl.) Bächtold-Stäubli anführt. In dieser Beziehung ist der Artikel eine Ergänzung des diesbezüglichen Materials. Auf Grund des verglichenen Materials kommt er zur Hypothese, daß es sich ursprünglich um einen Kreis, »einen „Zauberkreis“ handelt, der schon selbst als solcher ohne Durchziehen ein apotropäisches Mittel gegen feindliche Dämonen darstellte. Der Verfasser schließt demnach nicht die Möglichkeit aus, daß dieser Kreis primär, alles andere, wie Transplantation, symbolische Wiedergeburt, Reinigung etc. aber sekundär seien.

²⁸⁾ LMS 1882/83, 336.

²⁹⁾ Möderndorfer, Slovensko narodno blago. Mladika 1937, str. 70. Poročilo Poldke Baydek.

Zgodovinski podatki o slovenskih narodnih pesmih.

M. M u r k o, Praga.

Narodne pesmi so prinesle mnogo slave in koristi vsem Slovanom. Tudi s slovenskimi je seznanil kulturni svet Anastasius Grün (Anton grof Auersperg) s svojim prevodom: *Volkslieder aus Krain* (1850), ki spadajo danes k najboljšim spisom precej pozabljenega nemškega pesnika¹⁾ in politika iz Kranjske. Razumljivo je, da so se učenjaki zanimali tudi za sledove narodnih pesmi v starejših časih. Tako je izdal V. Jagić že l. 1876. za svoj čas imenitno in še danes jako porabno razpravo »Gradja za slovinsku (t. j. slovansko) narodnu poeziju«²⁾, v kateri je zbral »historijska svjedočanstva o pjevanju i pjesništvu slovinskih naroda«. Tu nahajamo priče, kako so Čehi in Poljaki šli v boj, pevajoč *k r l e š*³⁾, t. j. *kyrie eleison*, in posebno mnogo dokazov, kako je cerkev preganjala posvetne pesmi, seveda tudi spomine o njih, iz kronik in drugih virov, tudi iz starih rokopisov in pisateljev. Vendar Jagić ne omenja nikjer sledov slovenskih narodnih pesmi, dasi mu je bilo slovensko narodno pesništvo znano iz Vrazove in Korytkove zbirke.

Ta nedostatek Jagićeve razprave je seveda treba popolniti. Glavni namen teh vrstic je, da opozorim naše historike, naj iščejo sledove o slovenskem petju v raznih zgodovinskih virih, v listinah, sodnijskih aktih, kronikah, zgodovinskih spisih, pri pisateljih, posebno pri starših pridigarjih itd. Posebno važni so sinodalni akti, iz katerih je Jagić navedel mnogo zabran posvetnih pesmi. Ne sme pa se pozabiti, da so tudi posvetne oblasti preganjale in odpravljale narodno petje. Spominjam se, da so na začetku sedemdesetih let preteklega stoletja o mojih božičnih počitnicah žandarji pripeljali domov kolednike od Sv. Urbana pri Ptuj, ki so bili odšli celo v ljutomerski okraj.

Najstarši spomin slovenskega narodnega pesništva sta začetna verza iz božične kolednice pri Primožu Trubarju (*Catechismus s dveima islagama* 1575)⁴⁾. Ni izključeno, da je prvi nabiratelj narodnih pesmi bil A. Bohorič, kakor misli P. Radics⁵⁾, ker je kranjskim deželnim stanovom bojda daroval

¹⁾ Anastasius Grüns Werke, herausgegeben von Eduard Castle. Fünfter Teil. (S pomočjo Ivana Prijatelja, njih predgovor str. 9—27, Grünov predgovor, prevod in opombe str. 29—140.)

²⁾ Rad jngoslav. akad. knj. XXXVII, 33—137.

³⁾ Duhovne pesmi pri lužičkih Srbih se še danes imenujejo *kherluše*. Najbolj prvotna oblika se je ohranila v jurjevskih pesmih hrvatskih kajkavcev: *k i r a l e s*. K. Štrekelj, Slovenske narodne pesmi I, 135—136.

⁴⁾ Tu in dalje citiram Štrekljeve Slov. nar. pesmi (III, str. 4), kjer se omenja vsa literaturna. Prim. tudi Kidrič Fr., Zgodovina slov. slovaiva, Lj. 1929, str. 14 op. 26.

⁵⁾ Politik (Praga), 31. oktober 1905.

zbirko kranjskih cerkvenih in posvetnih veselih pesmi, ki se pa ni ohranila. Neizmerno važno je poročilo furlanskega historika Nicolettija iz sredine XVI. stoletja, kako Tolminci pojejo (in versi ne' varii modi) legende o Kristu in svetnikih ter pesmi o Matjažu, kralju ogerskem (Mattia re d' Ungheria) in o drugih slavnih osebah svojega naroda (di altri celebri personaggi di quella Nazione)⁶⁾. Najstaršo pesem, kolednico za sv. tri kralje, nam je celo ohranil v tisku fra Gregorio Alasia da Sommaripa⁷⁾ pod nadpisom »Lode spirituale«, ki se pojejo na Božič in Tri kralje. Najstarši rokopis iz l. 1651. imamo iz Kalobja na Štajerskem, v katerem se (poleg cerkvenih pesmi) nahaja legenda o sv. Uršuli⁸⁾.

Največ spominov nam je ohranil Valvasor v svojem delu *Ehre des Herzogthums Krain*, ki je v znanstvenih krogih premalo znano, posebno pri Hrvatih in Srbih, ki bi tam našli bogato gradivo o razmerah v obmejnih kranjsko-hrvatskih krajih v drugi polovici XVII. stoletja. Valvasor še ni imel smisla za naš narodopis, ali zapisal nam je vendar marsikaj iz narodnega življenja, tudi o slovenskem petju. To gradivo se pa v štirih foliantih njegovega dela težko išče. Dr. O. Gratzy v svojem *Repertorium* k Valvasorju (Laibach 1901, izdano s podporo Dunajske akademije znanosti) v stvarnem kazalu nima nič pod gesli *Gesang, Musik, Sagen, Volks-*. Žalibog je ostala v rokopisu obširna nemška disertacija dr. Ivana Merharja o Valvasorju kot etnografu; posebno čudno pa je, da je tudi v slovenščino predelani del ostal v arhivu Slovenske Maticе⁹⁾.

⁶⁾ Štrekelj, o. c. I, str. 34.

⁷⁾ *Vocabolario italiano e schiavo*. Udine 1607, fol. 105. Gl. K. Štrekelj, *Slov. nar. pes.* III, str. 107, kjer je pesem natisnjena v izvirniku in transkripciji.

⁸⁾ Štrekelj, o. c. I, str. 616 in Kovačič Fr., »Kalobski« rokopis slov. pesmi iz l. 1651 (ČZN 1930, 181—205).

⁹⁾ SBL, 5. zv. str. 97. Dr. I. Merhar je objavil samo študijo Valvasor als Ethnograph v *Jahresbericht des k. k. Realgymnasiums in Triest*. 1910, 26 str. Poleg tega pa je Merhar ocenil P. von Radicevo delo *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor*, izdano l. 1910. po Kranjski hranilnici, v Ljubljanskem Zvonu 1910, str. 117—19 z etnografskega vidika. Da ohranim nekaj spomina zaslužnemu kulturnemu delavcu, ki je padel v svetovni vojni, navedam iz odlomka njegovega pisma, ki mi ga je pisal bržkone v zimskem šolskem tečaju 1905/6, plan njegove monografije: Moje delo seveda še leži v miznici, ker je preobširno, da bi je kdo v celoti založil in izdal, ali doslej se mi ni hotelo do tega, da bi ga predelaval in prelival v slovensko obliko. Sedaj pa vendar mislim spraviti v »Zbornik« Slov. Maticе prvi del, t. j. tisti, ki riše Valvasorja kot izobraženca in plemiča v razmerju k času in ljudstvu, s katerimi se bavi, potem tudi kako je nabiral gradivo, kak namen je imel z njim in kaka je njegova kritika (to je od 28—95 str. moje disertacije; na 27 straneh sem napisal nekaj zgodovinski pregled o razvoju slovenskega narodopisa). V drugem 3 krat obširnejšem delu razpravljam o gradivu samem, kritikujem, nasledujem razvoj stvari v naslednjem 18. in večkrat tudi v 19. veku, kolikor so mi bili pristopni viri (od str. 96—412). Najprvo je govor o ozemlju in narodnosti ter jezikovnih razmerah dežele, po kateri se giblje V. kot etnograf, ter njegovo naziranje o teh deželah; kratka oznaka dialektoloških podatkov; tuji elementi na slov. ozemlju — nemške naselbine. Potem je obširnejša razprava o materialni etnografiji: nar. noše, dvor in biša; opravila: poljedelstvo, domača obrt, trgovina kolikor spada v moj okvir,

Valvasor poroča precej ironično o žalovalkah pri mrtvih v Beli Krajini, posebno na Vinici (Ehre des Herzogtums Krain II, 305), dalje na Reki (324), in primerja tako narekanje (shr. naricanje) pri Rimljanih, Grkih in drugih narodih (324—327). Novoletne in trikraljevske kolednike primerja dobro (II, 472—474) s pevci, ki nosijo zvezdo (Stern-Singer) na Nemškem. Na Dolenjskem »pojejo okoli« (herum singen) tudi ob Svečnici (VI, 289). Mnogo poroča v VI. knjigi o raznih plesih, posebno o kolu (Reigentänze) in svatbah (kmetje so spremljali nevesto oboroženi s sabljami, kakor da bi šli na Turke, kar pa je tudi bilo potrebno, saj sam na str. 294 pripoveduje, kako so se svatom jemale neveste), ali ne omenja nikjer, da se je pri tem pelo. Pač pa nam pripoveduje, kaj pojejo otroci, ko vidijo žerjave leteti (I, 448), kako se hodi rakom žvižgat (453, tudi z melodijo v notah), kako se s pesmijo vabijo pijavke (632). Erasmu Franciscu, ki ni hotel verjeti, dokazuje (I, 664), kako začnejo ljudje plesati ali skakati, ako slišijo neko pesem, pri drugih pa ne. Pri Uskokih omenja (II, 491) pesem kot večerno molitev, slabo zapisano in slabo v nemščino prevedeno; pesem pa je tudi slovenska, saj so meni še do danes ostali v spominu iz otroških let začetni verzi »Hodimo spat, Boga zvat«¹⁰).

Valvasor omenja tudi na Kranjskem »jako znano« z a b a v l j i v o pesem (II, 608) proti kaplanu Juriju Purnellu na Bleškem jezeru, ki je nekega puščavnika pregnal, ker je bil kriv, da so se njegovi dohodki manjšali (to je čital Valvasor v nekem rokopisu), potem pa je sam nespodobno živel in se nazadnje nekam pobral.

Najvažnejše pa je Valvasorjevo poročilo (II, 548) o epični narodni pesmi »Pegam in Lambergar«, o kateri pravi: »wie solche Geschichte noch täglich von den Bauern in einem Crainerisch gemachten Liede abgesungen und auf die Nachkommen fortgepflanzt wird«. Valvasor pa ni poznal romantičnega navdušenja za narodno pesem in kot historik pravi, da o tem slavnem dogodku ni ničesar našel pri kakem pisatelju (Scribenten), črpal je povest samo iz te kmečke pesmi (Bauernlied) in je torej noče naprtiti bralcu kot nezmotljivo resnico. Sicer pa ni bil popolnoma natančen in sam omenja, da tako imenitni »Scribent«, kakor je bil Schönleben, v svojem rokopisnem delu »Appendix ad Annales et Chronologiam Carnioliae«, ohranjenem v ljubljanskem muzeju, precej veruje temu turnirju (equestri torneamento), ki ga je hrabri Caspar

tn zlasti promelna sredstva; jed in pijača starega Kranjca. Duševna stran: značaj, žege in navade (zlasti avalbene!); narodni plesi etc.; pravni običaji (zlasti narodna avtonomija bivših isterskih občin, statuti občin!). Poslednji del se peča s folklorističnim gradivom, načniti pri bajoslovnih in praznoverskih poročilih do zagovorov, katero gradivo je, kakor sem že rekel, najrevnejše! Sploh mislim, da sem v tej karakteristiki Valvasorjevi precej plastično narisal življenje starih Kranjcev v preteklih stoletjih (morda do sredine 19. veka).

Merharjeva disertacija se bo morala obnoviti, morebiti od več pisateljev.

¹⁰) Štrelelj, Slov. nar. pesmi III, št. 6638; prim. tudi št. 6591, 6593—5, 6597, 6614—33, 6635—6, ki v Kazaln. začetkov (IV, 750—809) niso vse navedene.

de Lamberg na Kamnu nad Radovljico dobil, o čemer poje do danes cantna vulgura lingua¹¹⁾.

O slovenskih narodnih pesmih priča tudi Celjska kronika (v Hof-, sedaj Nationalbibliothek na Dunaju, Ms. 8191 »Cillier Chronik«) iz konca XVI. ali začetka XVII. stoletja, rekoč, da o Rojenicah (de Royenicis), t. j. o treh Par-kah živi poročilo in pesem med našimi (fides et cantilena inter nostrates)¹²⁾. Na f. 5 pa omenja kronist »devico, prekleto od staršev, da je doli kača«¹³⁾.

To bi bila do sedaj znana poročila o slovenskih narodnih pesmih do XVIII. stoletja. Ne govorim dalje o tem, kako so vzbudili zanimanje za narodne pesmi Rousseau s svojim evangelijem, naj se vrnemo k naravi, Percy s staroangleškimi baladami (1765), Ossian, Herder s svojimi Volkslieder (1778), katere je Johannes Müller prekrstil v drugem izdanju v »Stimmen der Völker in Liedern«, in potem nemški romantiki, posebno mlajši, med njimi v prvi vrsti Jakob Grimm, katerega zanimanje za srbske narodne pesmi je vzbudil Jernej Kopitar. To vse spada v literarno historijo, ki se mora ozirati na ustno in pisano književnost, kar pa se pri nas še premalo upošteva; ustno ohranjena književnost ima pri nas še posebno važnost, ker nam je večkrat ohranila motive srednjeveške književnosti, katere mi nismo imeli, n. pr. Gudrun, pesmi o deveti deželi — Indiji¹⁴⁾, ki predstavljajo slovensko verzijo Epistole presbitera Joannesa o tej čarobni deželi (v ruski literaturi »Skazanie o Indijskom carstve«), Lenoro (Mrtvec pride po ljubico) itd.

Naši starši nabiralci in prijatelji narodne pesmi so pod romantičnim vplivom, posebno Grimmovim, mislili, da si je vsak narod iz svojega narodnega duha ustvaril tudi narodno poezijo kakor jezik, mitologijo, pravo, šege in navade. Govorilo se je torej tudi o nekem mističnem postanju narodnih pesmi, ki jih je ustvaril in pel ves narod, torej »das singende Volk«, kar so Hrvatje in Srbi predelali v »narod pevač«. Danes vemo, da so tudi narodne pesmi stvarjali umetniki med narodom in da so jih tudi peli za to posebno nadarjeni ljudje. Žalibog vsled tega krivega mišljenja niso nabiralci zapisovali niti imena svojih pevcev, še manj pa nam poročajo, kdo so bili ti pevci, kaj, kdaj, kje, komu in v kakih prilikah so peli svoje pesmi.akega pomena je to, hočem dokazati samo na enem, ali jako nazornem primeru.

Lepo pesem »Mlada Breda«¹⁵⁾ je zapisal »neki učen rodoljub na Notranjskem iz u s t a r e m a t e r e«. Bilo je razumljivo, da so Bredo, Zoro, Lepo Vido in druge pesmi o ženski usodi pele ženice, ali pri zbiranju narodnih pesmi z melodijami, ki ga je pokrenilo avstrijsko ministerstvo za nauk in bo-

¹¹⁾ Popolni citat gl. pri Štreklju, Slov. nar. pesmi I, 48—49.

¹²⁾ Krones, Die Freien von Sanneck, str. 13. Pr. Štrekelj, Slov. nar. pesmi I, št. 608.

¹³⁾ Pr. Štrekelj, Slov. nar. p. I, štev. 127, 78, 79. Da so žene kačo rodile namesto otroke, pripoveduje Valvasor (II, 314) s Krasa.

¹⁴⁾ Štrekelj, o. c. I, štev. 577, 578.

¹⁵⁾ Štrekelj, o. c. I, str. 103.

gočastje v l. 1904.¹⁶⁾, je najmarljivejši nabiralec slovenskega delovnega odbora Franc Kramar l. 1910. zapisal v vasi Vinje župnije Št. Helenske iz ust Katarine Zupančič, po domače Živčkove, 106 pesmi, največ starih pripovednih, tudi Pegama in Lambergerja¹⁷⁾, torej ju naško in ne žensko pesem po terminologiji Vuka Karadžića, ki danes seveda tudi za srbsko-hrvaške narodne pesmi ni več na mestu.

Hoteli bi imeti več takih poročil o slovenskih epičnih pevkah, ali tudi ti pičli podatki zadostujejo, da imamo pred seboj cel problem in da se moramo vprašati, kako in kdaj so prišle žene do tega, da pojejo pesmi tudi o takih junakih, kakor sta Pegam in Lamberger, in gotovo tudi o drugih bojih, posebno o turških. Pesmi o naših junakih turških bojev so vendarle morale nastati med njimi samimi, v njihovi sredini, med njihovimi »hlapci« in vojščaki ki so jih tudi peli med seboj, da slavijo, hrabrijo in kratkočasijo svoje vodje in sebe, in te pesmi so potem dalje širili v narodu, ali bolje rečeno med našim ljudstvom. Tako so mogle pripovedne pesmi o junakih preiti tudi k ženam, ki so itak pele balade o tragičnih usodah svojih sester v dobi turških in drugih bojev. Narodno pesništvo pa je propadalo in se nazadnje izgubilo pod vplivom kulture višjih stanov in drugih narodov, kar velja posebno za Slovence tudi na drugih poljih narodnega življenja. Čitati in pisati so se najprej in v začetkih skoraj izključno učili le moški, ki so tudi največ zahajali v tuji svet. Narodna pesem pa je bila lepa literatura analfabetov. Je torej popolnoma naravno, da so žene, ki so sploh bolj konzervativne, ohranile dalje tudi narodne pesmi kakor nošnje, navade in druge narodne posebnosti. Tako smo imeli tudi pri nas še redko priliko opazovati, kako so narodne epske pesmi o junakih izumirale med ženami in danes že izumrle. Ako še kdo najde kako starko, ki še poje take pesmi, naj ohrani sam, ali naj skrbi za to, da ohranijo drugi ljudje spomin na poslednje narodne epske pevke.

Lepo analogijo za te kratke trditve imamo v dalmatinskih pevkah epičnih pesmi; o katerih smo več izvedeli šele v poslednjih letih. V veliki, ali na žalost še ne dokončani zbirki »Hrvatske narodne pjesme« Matice Hrvatske (dosedaj 7 knjig, posebno težko pogrešamo med narodom najbolj razširjene uskoške in hajduške pesmi) so večkrat omenjena imena pevk, od katerih so nabiralci pesmi zapisali, posebno v 5. in 6. knjigi, za katere je N. Andrić izbral »polumuške« (tudi tukaj še straši Vukova terminologija) balade in romance. Na take pevke pa se pisatelji o narodni epiki niso ozirali, v znanosti in popularni literaturi so bili znani le »guslarji«. Pod vplivom večkrat pretiranega češčenja »srbskih gusel«, ki so pa tudi hrvatske, stal sem tudi jaz sam, ki sem prepotoval od l. 1909. vse kraje, v katerih se je še ohranila srbsko-hrvatska epika, do l. 1931. Takrat sem se na otoku Korčuli in tudi v

¹⁶⁾ Gl. M. Murko, Velika zbirka slovenskih narodnih pesmi z melodijami. Ljubljana 1929 (v komisiji Tiskovne zadruge), ponatis z Etnologa III.

¹⁷⁾ M. Murko, o. c. str. 35.

zagorski Dalmaciji, posebno v Poljicah pod Splitom, seznanil s pevci, ki pojejo epičke pesmi tudi brez »gusel« ali »gusle«¹⁸⁾, in z nekaterimi pevkami. Njim sem posvetil glavno pozornost na svojem zadnjem potovanju l. 1932.¹⁹⁾ Take pevke pojejo (pivaju, pjevaju med jekavci) epične pesmi brez kakega koli instrumenta bolj na način recitiranja, ali pa jih jako hitro v krasnih verzih pripovedujejo (kazivaju). Govori se torej, da »pivaju (pjevaju) i kazivaju«, kakor v srednji visoki nemščini »singen und sagen«. Epičke pevke so se nahajale in se še nahajajo v gorskih in primorskih krajih Dalmacije, posebno pa na njenih otokih, tako da srbsko-hrvatska epika sega na zapadu mnogo dalje, nego se misli.

Pevke je najti med kmeticami in meščankami, ali bile so prej tudi v višjih krogih (o neki umrli mi je njena učenka pripovedovala, da je bila kakor »vlastelinka«). Kako so se mogle v vseh teh krogih širiti večkrat prav dolge epične pesmi od ust do ust? Vse ženske so bile blizu na isti stopnji patriarhalne kulture in se niti niso smele učiti čitati in pisati. To je bilo v zvezi s socialnim položajem žene sploh, ki v Dalmaciji ni bil mnogo boljši nego na Balkanu²⁰⁾, ali pri razmeroma visoki kulturi dalmatinskih mest je imelo to še posebne vzroke: pismenost je bila za ženske nevarna, kajti »daj ženski pero v roke, bo upropastila sebe in rod, pisala bo ljubavna pisma (tega so se roditelji, ki so hoteli hčerke močiti po svoji volji, posebno bali) ali pa ena proti drugi« itd. Tako sem našel še l. 1932. na Hvaru 74letno pevko, mater kanonika, ki tudi ni znala pisati, dasi je njen oče na Visu imel večjo ladjo (brod), ki je vozila v Benetke in Dubrovnik. Take ženske niso smele v svoji mladosti peti nikakih ljubezenskih pesmi, v nekih krajih niso pele niti v cerkvi na koru, »pisma« ali »pjesma« je bila za nje samo epična pesem o protitnriških in drugih junakih. Pele so torej iste pesmi kakor moški, vendar so dajale prednost pesmim o ženitvah ter baladam in romancam iz ženskega življenja. Imenitne epične pevke so umrle že pred 50 ali vsaj 25 leti. Jaz sem videl dve 85letni, drugim je bilo čez 70, najmlajši 38 let, a ta je za petje malega odlomka neke pesmi o kraljeviču Marku, ki sem ga hotel fonografirati, že zahtevala — 100 Din. Hčeri niti ene stare pevke, s katerimi sem se jaz seznanil, niso podedovale te umetnosti od svojih mater. Torej tudi v Dalmaciji žensko epično petje izumira.

Narodne pesmi so prihajale tudi pri Hrvatih in Srbih večkrat iz višjih

¹⁸⁾ Poleg plur. »gusle« ali »gusli« (starša in zelo razširjena oblika) je v Dalmaciji jako navaden tudi singul. »gusla«, ki ga je porabil Prosper Merimée za naslov (Guzla) svoje jako spretno mistifikacije z »ilirskimi« narodnimi pesmimi, ki je zmotila celo Mickewicza in Puškina, le Goethe jo je hitro spoznal.

¹⁹⁾ Gl. moje prvo poročilo: Zpěvačky epických písní v Dalmácii, Československo-jihoslovenská revue III (1933), str. 297—301 s 4 slikami. Slavische Rundschau VII (Prag 1935), str. 36—43 prinesla je prevod same redakcije: Epenbürgerinnen in Dalmatien.

²⁰⁾ M. Murko, O postavení jihoslovenské ženy, Československo-jihoslovenská revue V (1935), 206—210.

krogov, tudi muslimanskih (mohamedanskih), kajti gospoda je hila v Dalmaciji in drugih bivših turških krajih muslimanska, pri nji pa so služila krščanska dekleta in žene ali hodile k nji na delo; tako so se lahko naučile od gospode tudi muslimanskih pesmi. Takšna pesem je *Asanaginica*, natisnjena l. 1774. v *Viaggio in Dalmazia* Italijana Alberta Fortisa, katere prevod je Goethe natisnil v Herderjevih *Volkslieder* (1778) in prevzel v svoja dela (od l. 1789. naprej), tako da je ta »morlaška« halada prva zanesla v svet slavo srhsko-hrvatske narodne poezije in bila nešteto krat prevedena v razne jezike, seveda tudi slovanske. Nastala je v kraju, kjer se dogodek vrši, torej na bivši avstrijsko-turški meji v okolici Imotskega, ki je bil do l. 1717. turški, in se je največ ohranila med dalmatinskimi Hrvati²¹). Vuk Karadžić te pesmi, katero mu je kazal Kopitar, da ga pregovori, naj zbira narodne pesmi, med narodom ni mogel najti in od l. 1846., ko je izšla v drugič v Srpskih narodnih pjesmah Vuka Karadžića (knj. III.; prvič 1814, v lipski izdaji je ni), se je mislilo, da se je v narodu izgubila. H Goethejevemu jubileju l. 1932. pa jo je natisnil M. Čurčin v zagrebški *Novi Evropi*, kakor mu jo je zapisal kipar I. Meštrović, ki jo je na začetku devetdesetih let preteklega stoletja poslušal od svoje babice. Meštrovićev tekst je bil nekaj tako nepričakovanega, da mu celò neki učeni ljudje niso hoteli verjeti. Vsem dvomom pa sem jaz še v istem letu napravil konec, ker se mi je posrečilo na otoku Šipanu (nad Dubrovnikom) najti 84letno izvrstno pevko Pavlo Kuvelić, ki mi je na moje največje iznenadenje zapela tudi *Asanaginico*, katero sem po petju in kazivanju zapisal in tonografil (valjki v *Slovanskem Ustavu* v Pragi)²²). V moji nemški monografiji o *Asanaginici*, ki izhaja v *Germanoslavica*, se nahaja tudi muzikalna analiza Kuvelićinega petja²³), ki sta jo napisala dr. P. Becking, profesor glasbene vede na nemški univerzi v Pragi, in Ludvik Kuba, velezaslužni nabiratelj in izdajatelj dela v 15 zvezkih »*Slovanstvo ve svých zpěvech*«.

V omenjenih analizah in še v drugih mojih fonografičnih zapisih imajo tudi naši muzikologi potrebno gradivo, da preiščejo, je li kaka zveza med epičnim petjem hrvatskih žen po Dalmaciji, ki izumira, in med petjem pripovednih pesmi slovenskih žen, ki je že izumrlo. Tu imamo tudi lep primer, kako važna bo bodoča monumentalna izdaja slovenskih narodnih pesmi z melodijami ne samo za slovenski narod, ampak tudi za slovanski in neslovanski znanstveni svet. Naj pride skoro na svetlo!

²¹) Prim. M. Murko, *Domovina Asanaginice*. Goethův sborník. Státní nakladatelství v Praze. Lex. 252—266. — Das Original von Goethes »Klagesang von den edlen Frauen des Asan Aga« (*Asanaginica*) in der Literatur und im Volksmunde durch 150 Jahre. *Germanoslavica* III (1935), 354—377, IV (1936), 94—115. Konec še sledi. Razprava bo izdana tudi samostojno.

²²) *Asanaginica* sa Šipana. *Nova Evropa* aprila 1935, knj. XXVIII, str. 112—119. Prilog: Pavle Kuvelić sa Šipana (2 slike). Fortisov, Meštrovićev in moj tekst bodo paralelno natisnjeni in komentirani v *Germanoslavica*.

²³) *Germanoslavica* IV, 112—115.

Zusammenfassung.

Historische Zeugnisse über slovenische Volkslieder.

V. Jagić hat in seiner noch heute beachtenswerten Studie »Materialien zur slavischen Volkspoesie« (Rad der südslav. Akademie, Zagreb 1876) viele historische Zeugnisse bezüglich der slavischen Völker gesammelt, doch die Slovenen gar nicht berücksichtigt. Mein Beitrag soll vor allem eine Aufforderung an die slovenischen Historiker sein, solche Zeugnisse aus Quellen verschiedener Art zu sammeln.

Der Verf. erwähnt kurz die Zeugnisse, die zum größten Teil in den Anmerkungen zu den »Slovenischen Volksliedern« von K. Streckelj verzeichnet sind, aus Trubar, dem Friauler Historiker Nicoletti aus der Mitte des XVI. Jahrh. über Legenden und Volkslieder vom König Matthias von Ungarn und von anderen Volkshelden, aus einer Handschrift aus dem J. 1651 und aus der Cillier Chronik. Die meisten Angaben bietet Valvasor in seinem Werk »Ehre des Herzogthums Krain«, das in der Wissenschaft und namentlich von kroatischen und serbischen Kulturforschern zu wenig beachtet wird, obwohl es die wertvollsten Angaben über die Zustände in den kroatisch-slovenischen Grenzgebieten bringt; leider ist auch eine sehr ausführliche Wiener Dissertation über Valvasor als Ethnographen von Dr. Ivan Merhar nicht veröffentlicht worden. Valvasor berichtet auch über ein krainerisches Bauernlied von einem kriegerischen Zweikampf zwischen Pegam und Lamberger, dessen Glaubwürdigkeit er dem Leser nicht aufbürden will, da er davon bei keinem »Scribenten« etwas vorgefunden habe.

Auf Zeugnisse seit der Mitte des XVIII. Jahrh. geht der Verf. nicht mehr ein, da das Interesse für das Volkslied einen Teil auch der slovenischen Literaturgeschichte bildet, die allerdings der mündlich überlieferten Literatur, welche in Ermangelung einer älteren Literatur besonders beachtenswert ist, zu wenig Aufmerksamkeit schenkt. Infolge der falschen romantischen Vorstellung vom »singenden Volk« wurden auch bei den Slovenen wenig oder gar keine Aufzeichnungen über Sänger und überhaupt über das Leben des Volksliedes gemacht. Wie verhängnisvoll dieser Mangel werden konnte, illustriert der Verf. mit der Tatsache, daß wir im letzten Moment noch erfahren haben, daß wie in Dalmatien auch bei den Slovenen Epen über kriegerische Taten zuletzt Frauen sangen; offenbar haben sie als konservativeres Element auch diese Volkstümlichkeit länger erhalten. Allerdings entsteht die Frage, seit welcher Zeit sie neben Balladen über Frauenschicksale auch Lieder über Türkenkriege sangen, die offenbar in den Kreisen dieser Krieger entstanden sind. Nicht minder wichtig ist die Frage, ob zwischen dem epischen Volksgesang der slovenischen und dalmatinischen Frauen ein Zusammenhang besteht.

Prvo sestavno nabiranje slovenskih narodnih napevov.

Dr. Jos. T o m i n š e k, Maribor.

Preteklo je trideset let, odkar je na pobudo ministra za uk in bogočastje, širokopoteznega in za splošni napredek vnetega W. Hartela, po poklicu vsučiliškega profesorja klasične filologije, zasnovala Avstrija velik načrt, da vsaka narodnost na svojem jezikovnem ozemlju, ne o z i r a j e s e n a p r o v i n c i a l n e (kronovinske) m e j e, zbere med narodom vse pristopne napeve katerekoli vrste, a si obenem zabeleži običaje, sploh narodopisne posebnosti, združene z napevi. Nabiranje je honorirala država; nabrano gradivo je hotela tudi ona izdati na svoje stroške v povsem izvirni obliki, kakor bi ga dobila iz rok nabiralcev, pod skupnim naslovom, ki bi se najbrž glasil »Avstrijske narodne pesmi«.

Za vsako narodnost se je izbral poseben »delovni odbor«, sestavljen iz glasbenikov in slovstvenikov. »Delovni odbor za slovensko narodno pesem« (tako se glasi službeni naslov) je ministrstvo za uk in bogočastje imenovalo z dekretom z dne 23. oktobra 1905, št. 36517. Ta slovenski odbor je bil načelno sestavljen tako, da se je med člane moglo porazdeliti vse slovensko ozemlje kot njih posebni delokrog. Vodstvo je bilo poverjeno slovenskima vsučiliškima profesorjema v Gradcu, dr. Karlu Š t r e k l j u in kot njegovemu namestniku dr. Matiji M u r k u, blagajniški posli skriptorju Luki P i n t a r j u; kot nabiralno okrožje pa je ravnatelj Matej H u b a d prevzel Gorenjsko, prof. Anton Š t r i t o f Notranjsko, sodnik Fran Milčinski Dolenjsko, kooperator Jožef K r i ž m a n v Moščenicah Istro, mestni župnik v Gorici Janez K o k o š a r Goriško, prof. v Celovcu Ivan S c h e i n i g g Koroško, prof. Gabrijel M a j c e n v Mariboru severovzhodno Štajersko in j a z jugozahodno Štajersko. Tako je res vsak del slovenske zemlje imel svojega nabiralca. Prekmurje je tedaj spadalo pod Ogrsko; zato pri tej posebni avstrijski akciji ni prišlo v poštev; šele po vojski je kanonik dr. K i m o v e c v prekmurski Slovenski Krajini nabral okoli 400 pesmi. Vlado je v odboru zastopal Fran L e v e c, po njegovi smrti dr. Janko B e z j a k.

Z letom 1906. se je odbor krepko lotil dela, z državno podporo, ki je za to leto znašala 2700 kron. V šestih letih je nabiralno delo okvirno dospelo do konca, to je do zastoja po dotedanjih smernicah, sicer pa do nepričakovanega ogromnega uspeha; nabranih je bilo nad 10.000 naših narodnih napevov. Tedaj, 7. julija 1912, je umrl vneti vodja nabiranja, prof. dr. Štrekelj. Njegovo mesto je prevzel prof. dr. Murko, svetovno priznani nabiratelj narodnega blaga. Z njim bi se mogle smernice nabiranja preokreniti v smer, ki bi vedla do novih pridobitev, morda manjših po številu in obsegu, a izdatnih po vsebini,

zlasti s tehničnimi pripomočki fonografa in znanstveno točnega zapisovanja poklicnih veščakov. Taka smer bi se bila sicer odpirala le z izdatnimi gmotnimi pripomočki; a ti bi se bili našli, ker je vlada bila delu naklonjena in je prof. Murko bil kaj vplivna osebnost in je znal svoj vpliv na pravem mestu uveljaviti. Toda komaj se je prof. Murko mogel oprijeti kritične presoje dokaj raznolikega zbranega gradiva, odkriti vrzeli v dotedanjem, naravno bolj fakultativnem nabiralnem delu ter poiskati in napotiti nove delavce k novim nalogam, je izbruhnila svetovna vojna v juliju 1914. Za prvo polovico tega leta je ministrstvo za uk in bogočastje še nakazalo 800 kron; nato — inter arma silent Musae. Velik del prav slovenskega ozemlja je izkusil vse grozote vojske; naši vojaki so pač peli vojaške, naše, pesmi pri korakanju, v jarkih in taboriščih; na Dunaju so vojaški krogi celo imeli v mislih, da bi zbrali te naše vojaške pesmi in jih, seveda za vojake, izdali. Popolnoma pa je zastalo delo »delovnega odbora« tja do konca vojske. Po prevratu ga je prof. dr. Murko v novi državi Jugoslaviji skušal oživiti (27. avg. 1919 ga je sklical k prvi seji), predlagal je izpopolnitev po novih odbornikih in je dosegel, da je tedanja pokrajinska vlada za Slovenijo v juniju 1921 dovolila za plačilo naraslih dolgov enkratno (ostala je zadnja) podporo 10.000 kron. Toda v seji dne 26. avgusta istega leta (1921) se je prof. Murko, ki je bil medtem zasedel stolico slavistike na Karlovem vseučilišču v Pragi, poslovil od odbora in je predlagal vladi za novega predsednika ravnatelja M. Hubada kot domačina. Pokrajinska vlada je res prejšnji odbor izpopolnila z novimi člani, posebno namesto umrlih. Toda novi odbor v novi državi ni našel ugodnih tal za nadaljevanje nabiranja. Pretekla so leta, dokler se ni uvidelo, da je začasno najboljše, ako se zbirka zaključi in se prevzame v studij, kar je zbranega, t. j. da odbor likvidira. Končna odločitev pa se je izrekla šele leta 1927., ko je tedanji veliki župan Ljubljanske oblasti (dr. Vodopivec) z razpisom z dne 6. julija (P. br. 1350) obvestil odbornike, da je umetniški oddelek ministrstva prosvete v Beogradu z odlokom U. br. 1377 od 7. aprila 1927 odločil, »da se zbirka slovenskih narodnih pesmi, ki jo je zbral Odbor za zbiranje slovenskih narodnih pesmi, preda kr. Etnografskemu muzeju v Ljubljani«. Z istim odlokom je ministrstvo razrešilo člane tega odbora njihove dolžnosti in jim je izreklo zabvalo in priznanje za »dolgoletno, požrtvovalno in uspešno delovanje na polju zbiranja slovenskih narodnih pesmi«. Zbrano gradivo, ki ga je dotlej shranjevala in po možnosti čuvala Glasbena Matica v Ljubljani, se je odstopilo Narodopisnemu muzeju; prof. Murko mu je predal tudi vse predsedstvene spise in akte tega odbora, ki jib je še pravočasno izposloval iz slovanskega seminarja v Gradcu.

Tako je bilo odborovo delo zaključeno, ne pa stvarno končano. Prof. Murko je bil koj po prevratu opozoril deželno vlado v Ljubljani, da se zdaj, v osvobojeni domovini odpira veliko polje za že razširjeno nabiralno delo. Osrednja vlada v Beogradu se naj opozori, da je došel čas za nabiralno akcijo, razprostrto po vsej novi, narodni državi; naj se dvignejo in ohranijo nedvomno

obstoječi, še neznani bogati zakladi narodne glasbe in kar je z njo v zvezi, iz najdišč tudi izven Slovenije. Odziva, kakor se vidi, ni bilo. Zato je prof. dr. Murko pregledal ves dosegljivi mu poslovni material razpuščenega nabiralnega odbora in je kot obračun o delovanju, a obenem kot memento za prihodnost sestavil obširno zgodovino tega odbora, ki je izšla dve leti za razpustom, leta 1929., v III. letniku »Etnologa«, glasila Etnografskega muzeja v Ljubljani, z naslovom »Velika zbirka slovenskih narodnih pesmi z melodijami«. (Tudi v separatnem odtisu, ki se ga tu poslužujemo.) V svoji razpravi je prof. Murko zopet opozoril na nujnost nadaljevanja započete delo — če ne, bo prepozno — in je iz svojih bogatih izkušenj razložil pravi program poslovanja z že nabranim dragocenim gradivom. Leta so tekla. Leta 1934. pa je Glasbena Matica v Ljubljani ustanovila institut za raziskavanje slovenske glasbene folklore in je vodstvo poverila Francetu Maroltu. Vsa — in res ugodna — znamenja kažejo, da postaja Marolt sam in s svojim prodornim Akademskim pevskim zborom za slovenske narodne n a p e v e v pesmih in drugod tak skrben krušni oče, kakor je bil prof. Štrekelj za h e s e d i l o. V cerkveni glasbi pa mu je veren sodrug Matija Tome. Tako se ob tridesetletnici vračamo na izhodišče, zdaj že obogateni s skrbno nabrano glavnico, pa tudi z zreli izkušnjami.

* * *

Ko je prof. Murko spisoval svojo razpravo, se je pokazalo, da bi se arhiv mogel v raznih ozirih izpopolniti preko tega, kar se je našlo pri Glasbeni Matici in odborovem vodstvu. Zlasti je (str. 7) opozoril, da bi se o podrobnem delu nabiranja moglo marsikaj izvedeti pri še živečih odbornikih, oz. iz zapuščine umrlih, po njihovih zapiskih ali po korespondenci. Domneva prof. Murka je pravilna. Nabiralci so vsak za svoje okrožje delovali samostojno; zato so marsikatero podrobnosti ostale le v njihovi vednosti. Ker sem bil med njimi vso dobo tudi jaz, sem na pobudo dr. Murka zbral svoje zapiske o zbirki in bom v nastopnem, oprt na nje in na osebne spomine, z nekaterih vidikov poročal o n o t r a n j e m poslovanju našega »Delovnega odbora za slovensko narodno pesem«. Izmed prvotnih članov sta, kolikor mi je znano, razen prof. Murka in mene pri življenju še rav. M. Hubad in prof. Gabrijel Majcen. (Ničesar ne vem o zastopniku Istre, Jož. Križmanu, ki se vso dobo poslovanja našega ni javil.)

O d b o r o v e s e j e s o s e vršile vse v Ljubljani v prostorih Glasbene Maticе. L e p r v i s e j i j e p r e d s e d o v a l d r. Š t r e k e l j s a m, s i c e r p a v e d n o r a v n a t e l j M. Hubad; enkrat se je seje udeležil tudi dr. Karl Wiener, ki je pri ministertvu na Dunaju zastopal — in res idealno zastopal — interese »delovnih odborov« in končno o vseh ukrepih odločal. (Prim. Murko n. n. m. str. 9.) Dobili smo vtis, da je dr. Wiener, mož prijaznega, finega nastopa, slovenskemu delovnemu odboru prav naklonjen; mislili smo, da zato, ker je naš delovni odbor hotel biti tudi delaven. Mesto blagajnika (skriptor Luka Pintar) je bilo z uradnim

imenovanjem določeno; Pintar je svoje posle opravljal z njemu lastno natančnostjo, dasi se jih je stalno branil, kažoč na svojo nepoklicanost. Mene, ki sem bil tedaj profesor na I. gimnaziji v Ljubljani, so izbrali za zapisnikarja in poročevalca. Vsako leto smo imeli eno do dve seji, z dosti obširnimi dnevnimi redom; poleg splošnih vprašanj (načela in načrt zbiranja, poraba gmotnih sredstev, proračun), o katerih je odbor zavzel svoje stališče, so poglavito poročali odborniki, koliko napevov in drugega sorodnega gradiva se je nabralo v poslovni dobi, pa tudi kake narodopisne posebnosti so se odkrivale pri nabiranju. Na osnovi sejnih zapisnikov in morebitnih napovedb odbornikov sem nato vsako leto sestavil o delovanju skupno poročilo in ga izročil dr. Štreklju kot »voditelju« odbora; končno je dr. Štrekelj predložil neposredno ministru svoj referat. Njegovi referati so bili prave razprave, oprte na vsestranski material, pisane odločno in učinkovito. Njemu se imamo zahvaliti, da je odbor končno vselej prodril, posebno s svojimi naraščajočimi gmotnimi zahtevami; saj se je Štrekelj mogel opirati na odborovo ugotovitev na seji 14. febr. 1908, da je povečanje gmotnih zahtev — ki so privedle do zadolžitve — nastalo naravnim in nekako idealnim potom zato, ker je odbor hitro dosegel nepričakovano velike uspehe pri nabiranju in je s tem prevzel obveznosti večjega obsega napram proizvoznikom, zapisovalcem in dobaviteljem. Sploh je bilo kmalu priznано, da je slovenski delovni odbor bil najbolj organiziran in je v uspehih nadkrilil vse druge. Ta način poslovanja, to je nekaka delitev dela: tu zbiranje in registratura, tam poročanje in pritisk na zgoraj, je ostal tudi še potem, ko je po preteku petih let napetega dela na koncu leta 1910. (seja 13. okt.) odbor prišel do spoznanja, da kaže podrobno nabiranje po pokrajinah in preko dosedanjih zapisovalcev vsaj za neko dobo ustaviti, ker so se izčrpali in bi od njih prihajalo k večjemu še prisiljeno in izumetničeno blago. Pač pa se bo odselej obrnila pozornost na kraje, posebno bolj oddaljene od središč, kjer se ni posrečilo najti lokalnih nabiralcev, v celoti pa na Koroško, od koder se je nabralo razmeroma malo, in na Goriško; v te kraje je nameraval odbor poslati posebne nabiralce, kolikor bi mu sredstva pripuščala — saj zahteva ta način, kakor so pokazale dosedanje izkušnje, razmeroma velikih stroškov. V času tega preokreta (v decembru 1910) sem jaz odšel za ravnatelja gimnazije v Gorico, leto nato na isti položaj v Maribor. Ostal pa sem odborov poročevalec še nadalje do Štrekljeve smrti. Ko je vodstvo prevzel prof. Murko, je z letom 1913. (seja 7. jan.) skušal poslovanje, ki je bilo zaradi oddaljenosti posameznih odbornikov neokretno, poenostaviti; iz širšega odbora se je odbral ožji poslovni odbor domačinov Ljubljančanov, z M. Hubadom na čelu in z zapisnikarjem ravn. A. Štritofom, ki sem mu 27. avgusta 1913 prepustil vse odborne zapiske. Prof. Murko je imel tudi pred očmi sistematičen zaključek zbiranja, pred vsem s pomočjo večših odposlancev in fonografskih posnetkov, in je prinesel brzi tempo v poslovanje. Preden pa se je njegov vpliv mogel stvarno uveljaviti, je z letom 1914. vojna odrinila vse prosvetne načrte in v razvoj

naše nabiralne akcije zabila začetek konca. Podrobno nabiranje sicer z letom 1910. ni kar prestalo; koder je bilo vpeljano, se je po malem nadaljevalo; posebej na Goriškem pa sem za svojega bivanja v Gorici skušal odkriti in izčrpati dotlej neznane vire — bil je, kakor zdaj vidimo, zadnji čas; kdaj se povrne?

Mesto običajnega t a j n i k a v odboru ni bilo predvideno. Tudi ni bilo izprva potrebno, ker je odbornikom, kakor smo uvodoma povedali, bil odmerjen poseben nabiralni delokrog; v njem je bil vsak odbornik samostojen; je zase dopisoval in na sejah poročal. Za posebne pisarniške posle se je sproti izbral poseben tajnik, za skupno razpošiljanje tiskovin tekom prvega leta (12.000 naenkrat) n. pr. A. Štritof; pri tem je bila pisarna Glasbene Matice odboru vedno na uslugo. V teku drugega leta, ko so se zbirale vrnjene vprašalne pole, se je meni poverilo odgovarjanje na nje; ker so se tudi poslej nabiralci iz vseh krajev radi obračali na menc, sem postal nekak neobvezni tajnik do leta 1913., ko je odbor izbral ravn. Štritofa za rednega tajnika; obenem je bil, kakor smo že slišali, zapisnikar. — V dobi mojega tajnikovanja se mi je poleg nabiralnih poslov v mojem okrožju korespondenca tako razširila, da sem pričel voditi s kratkimi izkazi poseben dnevnik, potreben tem bolj, ker se mi je nabiralno okrožje samo ob sebi z jugozapadne Štajerske raztegnilo na druge dele, pred vsem na vso Štajersko, pa tudi na Koroško in Primorsko. Na osnovi tega dnevnika, ki sem ga z rednimi vpiski začel 14. februarja 1908 in končal 25. dec. 1910, ter ustreznih dopisov, objavljam v nastopnem nekaj podatkov o notranjem nabiralnem delu zlasti v svojem okrožju.

O r g a n i z a c i j a z b i r a n j a je bila v toliko enotna, da je dunajsko ministrstvo izdalo neka splošna navodila; posebno izvršbo pa je prepustilo posameznim delovnim odborom po potrebah njihovega delokroga. Izvirna načela (*»Das Volkslied in Österreich, Anleitung zur Sammlung und Aufzeichnung. Fragebogen«*) so bila natisnjena v brošurici 24 strani (v 16°), anonimno, a se je vedelo, da jih je sestavil dr. Jos. Pommer, posebno znan po svoji zbirki *»444 Jodler und Juchezer«*, ki je v štirih sešitkih izšla na Dunaju (Wiener Musik-Verlagshaus). (Prim., kako prof. Murko označuje tega strastnega, pa značajnega *»patent-Tevtona«*, str. 8 i. sl.) Pommerjeva brošura je stvarno in jedrnato pisana, pa seveda pred vsem za nabiralce nemških narodnih napevov in tekstov in z izključno nemškimi primeri; pač pa so pridejana vprašanja porabna za vsakega nabiralca. Sestavo takih navodil za S l o v e n c e je vzel dr. Štrekelj v roke z vso svojo temeljitostjo; razčlenil je snov in jo obdelal z dovršenostjo, ki je ni mogel pokazati nobeden drug narod. Pommerjev spis napram Štreklevim razpravam kar izgine.

Zamisel Pommerjeve *»Anleitung«* je Štrekelj obdelal v treh samostojnih delih, ki so se vsak posebej natisnili: 1. *»Osnovna načela«* so nazorna, pregledna, popolna. (Gl. obširen posnetek, Murko, str. 23 i. sl.) Izrecno poudarjajo, da se bodo poleg narodnih pesmi z melodijami zapisovali vsi pojavi narodnega življenja, ki se z glasom in godbo izražajo ob veselih in žalostnih dogodkih:

pri delu, počitku, zabavi, veselici; pesmi, ki dajejo takt enakomernemu delu, melodije brez besed, vriski, pritrkavanje na zvonove; narodne gledališke igre, opis narodnih glasbenih instrumentov, plesov, noš, šeg. Zbirka mora biti znanstvena; zapisuje se le to, kar se res vidi in izvaja v narodu, vse v izvirni obliki, brez popravljanja in prirejanja; zapišejo se podatki o izvajalcu. — 2. »Poprašalna pola« je s 17 vprašanji v strnjeni obliki posnela vsebino »osnovnih načel«; za splošni pouk sta zadostovala. — Oboje, »Osnovna načela« na 8 straneh male 8° in posebej vprašanja v obliki pisne pole, se je natisnilo v po 15.000 izvodih. V teku prvega poslovnega leta je odbor za prvi rok razposlal vsakega spisa 12.000 izvodov, in sicer vsem župnim uradom, županstvom, šolskim vodstvom ter mnogim posameznikom. Ostali izvodi so se pošiljali pozneje na posebne naslove, po potrebi. — 3. »Navodila in vprašanja za zbiranje in zapisovanje narodnih pesmi, narodne godbe, narodnih plesov in šeg, ki se nanašajo na to.« Ta obširna brošura (36 strani vel. 8°) sega daleč preko Pommerjevih »navodil«, ki sta jim vzporedna le naša prva dva spisa (Osnovna načela in Poprašalna pola). Štrekelj se je tu do dna razgloobil s snovjo, ki je njemu, očetu monumentalne zbirke tekstov naših narodnih pesmi, bila vse življenje tako pri srcu (še z bolniške postelje mi je s tresočo roko zaskrbljen pisal o stanju naše zbirke). Po uvodnih splošnih določilih je s strokovnjaštvom jezikoslovca po glasovih in črkah podal nauk, kako naj se besedilo pesmi z dosegljivo točnostjo zapiše po glasovih narečja, ki mora seveda ostati neizpremenjeno. Pozna se, da se učeni filolog kreta na svojem domačem polju. Dočim je Pommer v svojem »Navodilu« posvetil zapisovanju besedila le štiri kratke strani (12 i. sl.), obsega Štrekljeva filološka razprava deset velikih strani. Zelo pomnožil je tudi vprašanja, ki so v tej brošuri ponovno sestavljena preko navedene vprašalne pole; 248 jih je in res obsegajo prav vse, kar želimo vedeti o glasbenem in sorodnem narodnem blagu. Vprašanja so res mogla nabiranje usmeriti na prave predmete; za jezikoslovno razpravo pa je bilo škoda, ker je nabiralce prej zbegala kakor poučila. Nabiralec Lešnik mi 23. decembra 1908 piše: »Pa besedilo — besedilo? Tisto mi je glavo modrovalo.« Vsakega sem tolažil, naj si z besedilom ne beli glave preveč; kar in kakor sliši, tako naj po zdravi pameti zapiše. Sicer se je že od kraja računalo s tem, da se bodo teh »Navodil« s pridom posluževali le nekateri; zato jih je odbor dal natisniti samo 2500 in jih je pošiljal le takim, ki so se na vprašalne pole odzvali. Tem je brošura, bistveno po namenu zbiranja, dobro služila s svojim posebnim oddelkom (str. 15 do 20), »kako zapisovati m e l o d i j e«; ta oddelek, ki izborno označuje slovenske narodne napeve, je odlično delo M. Hubada, vredno, da ga uvažujete i danes.

Načelno važna je bila ugotovitev, da nobeden zapisovalec ali nabiralec ne sme za sebe porabiti, pred vsem ne sam objaviti v izvirni ali predelani obliki nobenega kosa nabrajanega gradiva. To je državna last in država sama bo na svoje

stroške izdala vse gradivo vseh narodov v skupni publikaciji, in sicer neizpremenjeno po zapiskih in po izvršeni strokovni redakciji. Ker so nekateri nabiralci pričeli kršiti to vsekako upravičeno prepoved (prim. Murko str. 19), jo je ministrstvo ponovilo in poostrilo (16. marca 1912, št. 13763/11).

Tehnične priprave so bile tako v splošnem dovršene; obvestilo in poziv za nabiranje je odbor razposlal na vse strani slovenskega ozemlja. Da hi se naše ljudstvo še bolj upoznalo z namenom nabiranja, je odbor sklenil, da se Družbi sv. Mohorja ponudi primeren propaganden spis. Spisal ga je Anton Štritof; izšel je v Koledarju za leto 1908. z naslovom »Nabirajte narodne pesmi« (str. 33 i. sl.), prinaša pa poleg pobudnega uvoda izveček iz »Osnovnih načel« in »Navodil« ter ponatis vseh vprašanj vprašalne pole. Ker so ta koledar imeli Mohorjani, ki jih je tedaj bilo 79.146, v jeseni 1907 v rokah, je bilo pač dovolj preskrbljeno, da je o nabiralni akciji še pravočasno bila poučena prav zadnja vas.

Prava naloga pa je mogla nastati iz učinka teh tehničnih priprav: po odzivih na vprašanja je bilo treba izbrati, poučiti, za delo pridobiti zmožne zapisovalce, ti pa bi morali, ako niso bili že sami izvršujoči narodni pevci ali godci, poiskati priznane osebe, ki bi jim znale in hotele zapeti in zaigrati pri taki priliki, da bi se njihovo izvajanje dalo vestno zabeležiti. Kolikor zahtev, toliko težkoč! Teh težkoč so se zavedali že zasnovatelji nabiralne akcije. Nekaj kratkih migljajev, kako se naj postopa, imajo že prvotna nemška »navodila«, pa tudi naša »Navodila« (str. 20, M. Hubad). A glavni odbor je spoznal, da je to premalo; zato je opozoril na dr. Pommerjevo, temu predmetu posvečeno obširno razpravo »Über das älplerische Volkslied, und wie man es findet«, ki je izšla najprej leta 1896. v »Zeitschrift des dö. Alpenvereins«, a se leta 1908. ponatisnila v knjižici, 82 strani (založba Deutscher Volksgesang-Verein, Dunaj). To je temeljito, na avtorjevih lastnih izkušnjah zgrajeno delo, obenem zabavno, ker pisatelja spremljamo v kmečke kočje in gostilne in vidimo, kako pripravlja pevce in godce, da mu pojejo, ko mora tudi sam med njimi peti, piti, gosti. Prav take izkušnje so čakale nekatere naše nabiralce; toda vsak nima takih aktivnih zmožnosti, vsakemu jih na srečo tudi ni bilo treba v polni meri. Pa četudi najdeš zmožnega pevca-godca in ga pripraviš v dobro voljo, ali si toliko spreten glasbenik-teoretik, da sproti in brezhibno zapišeš, kar se ti poje, svira, in obenem beležiš besedilo ter morda okolnosti? Naši nabiralci so večkrat pisali o zadregah in so se opravičevali, če se jim ni posrečilo, da bi kaj težavnejšega v celoti zabeležili; namesto večglasnih, so zato pošiljali enoglasne pesmi.

Najlaglje je v tem oziru odbor uspel, 1. če so odborniki sami oskrbeli zapisovanje, 2. z odkupom, oz. s porabo obstoječih zbirk, 3. z odpošiljanjem posebnih zapisovalcev, 4. s fonografskimi posnetki. — Dosti kritičnega dela pa je povzročilo iskanje zmernih zbi-

ralce v in zapisovalcev v krajih samih, kar pa je odbor smatral za svoj pravi poklic.

S pomočjo fonografa odbor ni izvršil nobenih posnetkov, dasi je na nje mislil že od početka. V prvi proračun, ki ga je odbor sestavil na seji 24. decembra 1906, se je vnesla postavka 272 kron za nakup fonografa in 20 valjičev. Do nakupa ni prišlo ne zdaj ne proti koncu odborovega delovanja, ko je prof. Murko po svojih izkušnjah na Balkanu posebno toplo priporočal fonografiranje. Stroški bi bili pač previsoki, ne samo za nakup aparata in množice valjičev, ampak za potnino posebnega odposlanca; razen tega bi ne bilo sigurno, da bi pred aparat dobili prave izvajalce in ob ugodnem času.

Odbornikazapisovaleca sta bila Matej Hubad in Gabrijel Majcen. Ravnatelj Hubad je do konca leta 1907. zapisal 330 pesmi z Dolenjskega, ki mu jih je zapela gdč. Alojzija Novak; ta gdč. se je na odborovi seji označila kot »živa zakladnica dolenjskega narodnega petja«. Prof. Majcen je v okolici Maribora in Ljutomera zapisal v celem nad 500 pesmi.

Nakup, oz. prepust obstoječih zbirk je odborovo zalogo izdatno obogatil. Od Glasbene Matice je prevzel tam shranjene pesmi (Bajuk, Dolžan, Mihelčič). — Nadučitelj Jos. Vidic (Sv. Pavel p. Preh.) je posodil svojo vzorno zbirko (okoli 500) cerkvenih pesmi; iz njih je izbral Milčinski okrog 50 starejših nabožnih narodnih pesmi; zanimive so posebno božične. — Fran Draksler, posestnik in organist na Primskovem (Dolenjsko), je dal v pregled in porabo zaboj starih cerkvenih pesmi, ki jih je bil zapisal njegov rajni oče Matej; izmed njih jih je Milčinski odbral nad 100. — Ludovik Kuba, znani nabiratelj slovenskih narodnih pesmi, je imel v svoji zbirki tudi 450 slovenskih, med njimi pa 119 že natisnjenih; odbor se je z njim pogodil, da mu odkupi od teh kakih 150, ki so porabne. — Odkupila se je tudi Janka Žirovnika rokopisna zbirka 311 narodnih pesmi (kranjskih).

Posebne nabiralce je odbor, kolikor so mu dopuščala sredstva, poslal v določene kraje ali s splošnim naročilom le izjemoma, kadar ni bilo drugega ali ne boljšega izhoda. Na Koroško je poslal dvakrat Oskarja Deva, tedaj sodnika v Kranju; takisto je bil za Koroško določen Zdravko Švikaršič, učitelj na Jezerskem. Oba sta nabrala približno po 200 pesmi, Dev posebno iz Zilje in Roža; opazilo se je, da Dev rad harmonizira, Švikaršič zapisuje sluhoma. — Nekak službeni odborov nabiratelj, pred vsem za Kranjsko, je postal Franc Kramar; o tem izrednem glasbenem talentu samouku poroča obširno Murko (str. 32, 35—39, 49). Uveljavil ga je Milčinski na seji 6. avgusta 1908, ko se je sploh načelno sklenilo, da ho odbor v neizčrpane kraje pošiljal svoje posebne nabiralce. O njem je Milčinski poročal in predlagal, da se mu za tedaj predloženih 1200 narodnih napevov prizna običajna nagrada 1200 kron in za lastne stroške pri nabiranju 360 kron. »Nabiralec je vesten, v zahtevah skromen; ogiblje se praznih variant; obravšai domači okraj (lg), je to leto nabiral napeve že po drugih krajih, v Ihanu, Kropi i. dr. Iztaknil je prav

zanimive stvari, celo Pegama in Lambergarja, in pripovedni pesmi, ki jih Štrekljeva zbirka ne pozna. Stroške je resnično imel pri svojem potovanju. «Kramar, rojen 27. septembra 1890 v Mateni pri Igu, torej mladenič v najboljših letih, je bil kakor nalašč za ljudskega nabiratelja. Oče je bil mizar, pa je imel klavir in je rad pel in — pil, mati je bila organistova hči. Sin se je tako od mladih nog uživel v glasbo, je postal v domači vasi organist in je pričel komponirati; ker je živel vedno med ljudstvom, je znal z njim občevati in je iz njega izvabil vse, kar je znalo. Poleg Kranjske je pesmi nabiral tudi v Slovenskih Goricah. — Kot odborov nabiratelj je končno Janko Žirovnik prinesel iz Ribnice 64 pesmi.

Dvomno je, kam naj uvrstimo odbornika Janeza Kokošarja v Goriči. Znano je bilo, da ima obsežno zbirko narodnih napevov (okrog 700), a je ni izročil odboru; toliko vem, da jo je nekaj časa imel v rokah Oskar Dev. Kje je zdaj, mi je neznano. Kokošar je umrl 16. maja 1923; napram nabiralnemu odboru se je vedel pasivno, udeležil se je samo prve seje. Goriška je zato slabo zastopana z napevi; Trst in Istra pa sploli ne, ker se njun poverjenik Križman v obče nikoli ni oglasil. (Gl. Murko, str. 42.) V povojni dobi je šele začel objavljati Kokošarjeve zapiske C. Drekonja.

Domači, krajevni (lokalni) zapisovalci so bili pravzaprav tisti pomočniki, ki si jih je bil odbor namenil poiskati. Saj bi ravno z njihovo pomočjo nabiralna akcija naravnim potem prodrla do vseh in zadnjih virov narodnega glasbenega izvajanja. Na tisoče vabil in vprašanj je bil odziv številčno prav majhen; na množico sicer ni bilo računati, spričo težavnosti ugoditve zahtevam. Vendar pa se je našlo toliko voljnih in pripravnih prispevateljev, da se je načrt mogel smatrati za dovolj posrečenega, ker se je priglasilo in za sposobne spoznalo vsaj toliko domačih sotrudnikov v njihovih krajih, da se je razkrilo, ali in kje raziskovalca še čaka delo. Umevno je, da so se zaradi posebne sposobnosti, ki je za uspešno nabiranje predpogoj, oglasili skoraj izključno učitelji, organisti in dijaki.

Značilno je, da so v središču slovenskega ozemlja, na bivšem Kranjskem, nabiralni posel opravili pred vsem poklicni zapisovalci, t. j. odborniki ali odborovi odposlanci, ali pa so se z vidika odborovih načel iz že obstoječih zbirk izbrali odgovarjajoči napevi. Vendar je bilo poleg njih tudi več krajevnih nabiralcev: Simon Punčuh, nadučitelj, Šmarje pri Litiji, 50 pesmi; Fr. Marolt, 42; gimnazijec Ciril Tomana 14; osmošolec Anton Plevnik za Črnomelj 144; osmošolec Lovro Bogataj 50; Niko Štritoč 56; Mara Kaba, Čerknica, 56; učitelj Ivan Primožič 14; Ivan Ditrih, davčni oficial, Litija, 90; Alojzij Mihelič, Motnik, 30; Fr. Stele, pevovodja, Leše-Kamnik, 265; Fr. Drnovšek, učitelj, Sevnica (Dol.), 95. — Za Koroško je izmed domačih nabirateljev pomemben edino Jos. Jekl, učitelj v Večni vesi, ki je zapisal 113 pesmi. Posebno nabiranje sta prevzela odborova odposlanca Dev in Švikaršič. — Na Goriško sem posegel jaz (ker se Jos. Kokošar za stvar

ni zavzel), pomagal mi je prof. Koštiál. Marljivo je zapisoval Fran M a v r i č, učitelj v Kostanjevici pri Kanalu, potem v Bovcu, 40 pesmi; takisto goriški osmošolec Vekoslav Filipič 154; organist Anton Trebšče (s posredovanjem učitelja Riharda Trebšeta v Kalu, potem v Bovcu) je iz Srpenice poslal 14 napevov, potem je delo zastalo; tudi kak goriški dijak (n. pr. Ivan Gabršček iz Kobarida) se je poskusil z nabiranjem, a ostalo je pri začetkih. V Gorici sem služboval samo eno leto.

Na bivšem Štajerskem pa se je široko razpredla nabiralna akcija s pomočjo krajevnih, domačih nabiralcev, ki so glavne pokrajine zajeli, dasi seveda ne docela izčrpali. Pokazalo se je, da do večjega uspeha privedejo pred vsem osebni stiki z neposrednimi ali posrednimi znanci, dočim prinašajo propagandni pozivi pač razpoloženje (prim. Murko, str. 28). Nabrala se mi je lepa vrsta vnetih zapisovalcev; nekateri izmed njih so se polagoma v svoj posel dobro »vpeljali«, to se pravi, znali so najti vedno novih virov, tako da je število nabranih melodij neverjetno naraščalo in zbujalo skoraj sumnje, kakor so se pojavile tudi pri nabiralcu Kramarju (gl. Murko, str. 38). Sumnje pa so izvirale iz nedognanosti pojma narodne pesmi in narodne glasbe (prim. Murko, str. 39); nedvomno se je pokazalo, da v našem narodu narodna pesem ne samo še živi, ampak se sproti na novo poživlja, ako se pojavijo novi tvorci v ljudskem duhu. Tvorci so vedno posamezniki, ne pa — kakor so romantični idealisti domnevali — ves narod.

Te krajevne nabiralce na Štajerskem bom najprej naštel, potem pa nekatere izmed njih s porabo njihovih pisem nekoliko označil, osebno in pri delu. Bivališče vsakega je navadno tudi njegovo nabirališče.

Manjše število napevov so poslali (do 20): Jos. K r i v e c, gimnazijec v Celju; Minka M o o s, učiteljica v Ljubečni; Peter M i k l, organist, Sv. Bölfenk pri Središču (samo vzorce): Anton P o t o č n i k, učitelj v Podsredi, je poslal sicer samo 16 pesmi, a štiriglasne in z vsem potrebnim opremljene. Obsežnejše zbirke so predložili: neumorni delavec na glasbenem polju, učitelj Fran Z a c h e r l (skupaj z župnikom Iv. Skuhalo): 324 pesmi iz Ljutomerškega okraja; Jos. K o r b a n, učitelj v Lučah in v Gornjem gradu, 145, mnogo prav originalnih; Jurij R a j h, gimnazijec v Celju, 145, ki mu jih je pela sestra, kmetica v Dramljah; Alojzij K r a j n e, organist pri Devici Mariji v Puščavi (severno Pohorje), 61 originalnih, iz večje zbirke; Štefan M i k l i n, organist v raznih krajih, od koder je pošiljal nabrane pesmi (Rogatec, Videm, Varaždin), 78; Fran K a r b a š, učitelj, Sv. Miklavž pri Ormožn, 100; Fran V a d n a l, učitelj, Kapele pri Dobovi in Sv. Peter p. Sv. G., tudi četverglasne, 57; Fran F a r k a š, učitelj, Hajdina pri Ptuj, 50 pesmi od Sv. Petra pri Radgoni; Jernej H e b a r, organist, Koprivnica pri Rajhenburgu, 66; N a j v e č pesmi (745) je zapisal Rudolf V r a b l, učitelj na Vranskem; takoj za njim pristen kmečki nabiralec Jože L e š n i k, posestnik, trgovec, organist, godec, visoko gori na južnem Pohorju, na Keblju, 446; pozornost je zbudil

Franc Zemljíč, organist od Sv. Tomaža pri Ormožu s svojimi narodopisnimi izvajanjí, s katerimi je opremil pošiljko 90 zapisanih napevov. — Pri-pominjam, da smo od raznih zapisovalcev dobivali poleg napevov večkrat tudi samo besedilo pesmi; to gradivo za naš odbor ni prišlo v poštev in smo ga ali vrnili ali prepustili prof. Štreklju, oz. dr. Glonarju za izdajo tekstov.

Ob zaključevanju podrobnega nabiranja s koncem leta 1912. se je na seji dne 27. oktobra 1912 ugotovilo, da je dotlej zbranih 10.013 pesmi z napevi. Franc Kramar, ki je odslej kot odborov odposlanec še nadaljeval nabiranje, je število tako pomnožil, da štejemo s prekmurskimi dr. Kimovca okroglo 13.000 pesmi. (Murko, str. 51.) Ne vemo pa, ali jih je ravno toliko res spravljenih v »Etnografskem muzeju« v Ljubljani. Vse, kar se je nabralo, tudi ni kleno blago; odbor sam je že pri predložitvi za prvi pogled presodil tudi kakovost poslanih napevov in jo je uvaževal pri odmeri nagrade nabirateljem (splošno po eno krono za pesem na eni strani zapiska, dodatno morebitne stvarne stroške). Ko pa je zbirka rasla v tisoče, je odbor na seji 6. avgusta 1909 poveril sestavno presojo gradiva Ivanu Franketu, ki je potem na sejah poročal o uspehu; do 15. oktobra 1911 je n. pr. pregledal 6126 pesmi. Prava strokovna presoja bi se bila izvedla ob koncu zbiranja, preden bi država prevzela gradivo v natis. Do te nismo dospeli; zbirka pričakuje veččakov. — Naše visoke številke veljajo po ceni torej le približno; podrobne sem zbral po svojih zasebnih prvih beležkah; številke so se pri končni ugotovitvi pred odborom morda — pa ne bistveno — izpremenile.

Občevanje z nabiratelji je bilo v več slučajih zanimivo in poučno. To naj izpričujejo nekateri posnetki iz njihovih pism.

Dijak Franjo Malgaj (Sv. Jurij ob J. žel.) bi enoglasno znal pesmi zapisati, pri večglasnih bi prosil dr. Jos. Ipavca za pomoč. »Ljudstvo izpremeni včasih melodijo in besedilo že znanih pesmi.« — Najbrž ni zmogel zapisovanja, ker ni nič poslal.

Fran Zacherl vpraša (13. junija 1909), če sme poslati tudi stare melodije cerkvenih pesmi; »kajti pri nas je še ljudsko petje in se pojejo krasne, še nenatisnjene pesmi. Mislil sem, da so Riharjeve; pa niso ... Pri nas pojo vsi verniki po cerkvi. Nabiranja ne bom mogel nikoli končati, ker najdem vsak hip popolnoma nove narodne. Od kod prihajajo, mi ni znano. Ni še dolgo, da se je ponesrečilo neko dekle — pa že pojo pesem o dogodku«. — V pismu z dne 4. okt. 1909 pravi: »Naše cerkvene melodije so večinoma stare, a podložena so jim nova besedila, kakor jih imajo molitveniki, Cecilije, Venci itd.«

Kako so se nekateri domoljubi trudili, da bi prišli do zapisovanja, kaže pismo učitelja Riharda Trebšeta na Kalu (Goriško 5. maja 1911), kjer se najprej obtožuje, da je na učiteljišču ravno iz petja imel najslabši red; zdaj ga pa jezi, »da drugi ljudje napev, ko kdo poje pesmico, kar mimogrede zapíšejo, jaz pa se moram šele napeva naučiti peti, da ga kasneje pri kakšnem harmoniju, spravim srečno na papir. To pa ne škoduje nič; počasi se vse na-

redi«. Ker je bil sam neroden pri zapisovanju, je pridobil dva spretna pomagača, svojega soimenika Antona in Mavriča.

Jožef Lešnik mi je s svojega visokega Keblja nad Oplotnico pisal deset, deloma prav obširnih pisem; po domače kramlja o nabiranju pesmi, o domačih skrbih, o svoji pridni ženi, ki se že veseli honorarja, pa tudi stvarno o nabiranju samem. Dobrodušen in naravno šegav, je bil kakor nalašč pripraven, da so mu pevci bili na voljo; kot organist in godec pa je imel dovoljno teoretičnega znanja za preproste zapiske. Moje dvome skuša izpodnesti z zagotovilom (23. decembra 1908): »Pesmi so vse v ljudski melodiji, ne v visoki izobrazbi (učenosti), kakor je primerno, in tudi v takem duri postavljene, da vse štima: d, dis, e, f, fis, nekatera pride tudi na g.« — Na istem mestu pravi, da so skušali nabirati tudi drugi, ki imajo več časa in večjo umetnost, pa niso nič dobili. »Ko so pa ljudje izvedeli, da zbiram jaz stare pesmi skupaj, so mi šli na roko.« — Poleg lastnega znanja mu je za dober vir bil star doslužen vojak, zelo čislán med veterani v Konjicah, šaljivi starec Anton Juhart, krojač v Oplotnici (tu je bil tudi Lešnik rojen). »Staro pesmarico« ga imenuje Lešnik in v obširnem dopisu zabavno opisuje, kako je »prebiral« to pesmarico, da mu je ura pretekla kakor pet minut. Ta Juhart je bil krojač, zmirom vesel in v petju, služil je vojsko v Schleswig-Holsteinu med Nemci; »bil je petkrat v vojski, pa nobena krogla ga ni zadela, ali se ga pa ni prijela«. Z vojske se je vrnil, ko je Lešnik v šolo vstopil; v Oplotnici se je oženil in šival. Prvi si je kupil šivalni stroj; »ljudje so trumoma hodili gledat, kako šivlje ta mašina. Ta pesnikar stari pa mi tudi zapoje res lepe vojaške pesmi.«

Lešnik piše svojo slovenščino pomalem pomešano z domačim narečjem, Franc Zemljíč, organist pri Sv. Tomažu pri Ormožu, pa v oglašeni pisavi skoraj brezhibno obvlada književno slovenščino. Inteligentni mož bi se mogel visoko dvigniti, ko bi ga usoda postavila na pravo mesto. Tako pa piše o samem sebi: »Jaz sem bil v mladih letih krojač, potujoč po „šterah“ od hiše do hiše, in dobro poznam narodovo dušo. In sedaj kot organist sem tudi priljubljen pri ljudstvu in poznan kot veseljak na dobri volji pri gostijah, kolinah itd. Sposoben sem, da napev zapišem brez instrumenta; vendar parkrat mi ga mora pravilno zapeti, kar pa je z nekaterimi osebami sitno, ker jim vselej nekaj not rado križem gre, ko sva gotova; zato izgubijo pogum, ki ga pa maža oživi.« Točno tudi opozarja, da sicer lahko zapiše na posluh, a posebno pri večglasju bi bilo zanesljivejše, če bi se opiral na kak sprejemni instrument; v mislih ima »Choralion«, ki tehta le 6 kg, bi stal 6 mark in bi si ga z nagrado za pesmi sam kupil, da bi šel pesmi nabirati drugod, pred vsem v bližnji okolici, ki je pevsko bogata (Sv. Tomaž, Sv. Benedikt, Mala Nedelja, Polenšak). Pozneje ga je pod roko res kupil. Njemu bi pevci in godci zaupali, ker živi v Slov. Goricah med njimi že 12 let (prej je bil tri leta v Slovenjgradcu); sicer namreč godci svojih največjih in najboljših stvari »ne dajo radi od sebe«, da ne pridejo v navado in jih lahko večkrat, kakor

nove; izvajajo pri drugih prilikah. Zemljič tudi opisuje, pri kakih posebnih prizorih se razvije glasbeno izživetje med tamkajšnjimi prebivalci; take prizore bi najbolje posnel fonograf. Posebno važno je, da se prizori razvijejo večkrat čisto dramatično; ravno teb se je Zemljič hotel najprej lotiti. V Slov. Goricah je nadalje običaj, da se ob smrti v spomin rajnega zloži in uglasbi posebno »slov«; teb »slov« je mnogo razširjenib. Pojemale pa so že »svečnik« nabiralcev sveč za Svečnico, in še bolj »kole dnice«. Važno pa je, da se zbere in objavi, kar je ohranjeno in pristopno; »slov« je Zemljič sam naredil kakih 50—60 v 12 letib, odkar je bil pri Sv. Tomažu, kjer je to navado našel.

Tako se je nabiralo in mnogo nabralo. Tedanji odbor je nabiranje zaključil; nabiranje samo pa ni in ne sme biti končano. Dosti posla še čaka na nov odbor. Kdo ga bo sestavil in podprl? To v skrbih vprašuje Musa Slovenica.

Zusammenfassung.

Die erste systematische Sammlung slovenischer Volksmelodien.

Das Ministerium für Kultus und Unterricht in Wien hat i. J. 1905 den Plan ins Leben gerufen, bei Wahrung der Selbständigkeit der einzelnen Volkstämme der österreichischen Hälfte der Monarchie, die gesamte Volksdichtung und Volksmusik dieser Volkstämme auf Staatskosten zu sammeln, wissenschaftlich-kritisch zu behandeln und in einzelnen, national abgegrenzten, gesonderten Bänden in Druck zu legen. Zur Durchführung dieses Planes wurde vom Ministerium für jeden Volkstamm ein Arbeitsausschuß, bestehend aus Vertretern dieses Volkes, ernannt. So auch für das slovenische Volk. Der Slovenische Arbeitsausschuß, dessen Mitglieder das von den Slovenen bewohnte Ländergebiet als besonderes Arbeitsfeld untereinander anteilten, entfaltete in den Jahren 1906 bis 1912 in allen Teilen dieses Gebietes eine rege Sammelstätigkeit, die von einem überraschenden Erfolg gekrönt wurde: ein Schatz von rund 11.000 Liedern wurde aus dem noch immer fruchtbaren musikalischen Boden des slovenischen Volkes gehoben. In der Vorkriegszeit, während des Krieges und nach dem Kriege setzte die systematische Sammelstätigkeit aus; gesammelt wurde hinfert lediglich durch berufsmäßige Abgesandte, die namentlich die Lücken in der Sammlung ausfüllen sollten. In der Zeiten Not stellte der Ausschuß auch diese Sammelstätigkeit allmählich ein und wurde i. J. 1927 vom berufenen Ministerium in Beograd aufgelöst. Das gesammelte Material, rund 13.000 Lieder zählend, wurde dem Ethnogr. Museum in Ljubljana überlassen.

Unter Beleuchtung obiger Tatsachen berichtet der Verfasser, vom Anbeginn Mitglied des Arbeitsausschusses und bis 1913 dessen Schriftführer, auf Grund seiner Aufzeichnungen des näheren über die innere Geschäftsführung des Ausschusses, seit der Gründung bis zur Auflösung, mit dem Ausblick auf die aus der Sachlage sich ergebende kulturelle Notwendigkeit einer Weiterführung der Sammelarbeit, die keinesfalls als erschöpft betrachtet werden dürfe. Durch seine Ausführungen werden die organisatorischen Verdienste des ersten Leiters des Ausschusses, des Grazer Universitätsprofessors Dr. Štrekelj († 7. VII. 1912), seines weitblickenden Nachfolgers, des Univ. Prof. Dr. M. Mrko, und des musikalischen Sachheraters, des Direktors M. Hnbad, ins helle Licht gerückt. Vorgeführt wird die Liste der 42 Sammler und Aufzeichner der slovenischen Volkslieder, mit kurzer Charakteristik der bedeutenderen. Besondere Aufmerksamkeit erregen die echten Volksänger Franz Kramar, Josef Ležnik und Franz Zemljič, in ihrem Beruf Organisten in entlegenen Landpfarren. — Da das Volkslied aus dem Leben und Erleben der Slovenen stets neuen Lebensodem schöpft, rufen die immer sich erneuernden Bestände nach einer erneuten Sammelaktion.

Vulgarna imena kmetij v vuzeniškem okolišu.

Josip Mravljak, Vuzenica.

Vuzeniški okoliš, s čigar domačimi imeni kmetij se bomo bavili v naslednjem, obsega ozemlje, ki ga proti severu omejuje Drava, proti vzhodu (Vuhredu) Polnerjev potok in približno črta na vrh Sv. Antona ter greben na Malo Kopo, proti jugu in zapadu pa greben Pohorja čez Sedlarjev, Kremžarjev, Jesenkov in Golarjev vrh na otiškovrški reber, nakar se meja konča približno 1 km vzhodno od Puhenštajnskega gradu na Dravi nasproti cerkvi sv. Boštjana. Ta okoliš zavzema okoli 80 km² severovzhodnega Pohorja, v katerem govori prebivalstvo slovenščino v posebnem koroško-pohorskem narečju. Središče ozemlja je edina večja strnjena naselbina, trg Vuzenica z 2 km² zemlje in 600 dušami; manjših zaselkih vasi pa je petero: Sv. Vid (ali Sekožen ali tudi Ves) z Marofom pri D. M. na Kamnu, Sv. Primož na Pohorju, Št. Janž, Dravče in Trbonje. Kot zaselki ali samotne kmetije pa segajo v vuzeniški okoliš tudi deli Sv. Danijela nad Trbonjami, Sv. Antona na Pohorju in Pameč.

Izvemši trg Vuzenico je ves okoliš izrazito kmetijski; pa tudi vuzeniški trgovci, obrtniki ali industrijski delavci se bavi poleg svoje glavne pridobitne panoge tudi s kmetijstvom. Pridobitni del kmetijstva je gozdarstvo in za njim živinoreja, medtem ko služi poljedelstvo le samopreskrbi z žitom in krmili.

Kmetij, to je kmetijskih posestev s pripadajočimi stanovanjskimi in gospodarskimi poslopji in često tudi s kočjo za prevžitkarja in dninarje, tako zvane oferje, je v vuzeniškem okolišu okoli 250. Pri tem moramo pripomniti, da smo šteli kmetije po hišnih imenih, ne glede na to, ali so danes še samostojne ali pa spadajo kot hube k drugemu posestniku; torej po gospodarskem stanju, kakršno je bilo nekako pred letom 1848.; štetje novejših koč in hub, ki so se odcepile od nekdanjih kmetij, pa smo opustili, ker navadno že imena teh sama povedo, da so izločene od istoimenske kmetije.

Velikost kmetijskih posestev je različna in se giblje med 10 in 100 oralov. Le dve posestvi sta, ki presegata to mero, namreč Sedovnikovo (200 oralov) in Šrotovo (130 oralov), obe pri Sv. Primožu na Pohorju. Velikost posestva se ravna največ po legi. Čim bolj je v dolini ali ravnini, čim plodovitejša je zemlja in čim bliže leži trgu, tem manjše je posestvo; bolj pa, ko je od trga oddaljeno; bolj ko je v hribih in manj ko je zemlja rodovitna, toliko večje je posestvo. Največja posestva so Mrakovo, Žvikartovo, Bučnikovo, Vrhovnikovo, Vraževnikovo, Vindiševo, Jesenkovo, Kogelnikovo in Desetnikovo, ki dosegajo blizu 100 oralov. Ako razdelimo vsa kmetijska posestva na štiri skupine, tako da bi prva obsegala 10—20 oralov, druga 20—50, tretja 50—80 in četrta preko 80 oralov, bi padlo v prvo skupino ca 30%, v drugo 45%, v tretjo ca 20% in v četrto 5% kmetijskih posestev.

Prvo vulgarno ime kmetije v vuzeniški okolici najdemo v vetrinjski listini iz leta 1248.¹⁾, po kateri je bil G(otfrid) Grabštanjski, Trušnjani in sorodnik gospodov vuzeniških, prodal vetrinjskemu samostanu 12 kmetij pri Vuzenici. Med temi kmetijami čitamo ime Asanch, o katerem sodimo, da je še danes ohranjeno v kmetiji Cank pod Št. Janžem. Nadaljnje poročilo o imenih kmetij imamo iz leta 1300.²⁾ Stolnik Pabe s Krajga na Koroškem je prodal dominikankam v Marenbergu pet kmetij »in der gegent hei Saildenhoffen«, in sicer »Michel an der Lewen hueben, Gelen an der Egarde, Michel an dem Puewez, Niclan an dem Weixlperge, Georg da zu Kherspaumb. Povsem jasno sta lokalizirani prva in zadnja od teh kmetij; prvi je Levovnik poleg šentjanske cerkve, ki se ves čas do konca XVIII. stoletja imenuje »am Weixlperg«, zadnji pa je Črešnik v Dravčah, (utegnil bi biti tudi Črešnik v Požarskem jarku, vendar se po urbarjih zdi, da je dravški starejši); drugi je bržkone Ladinik pri Sv. Primožu, ker so pri nas ladine isto kar v nemškem Egarde.

Iz XIV. stoletja imamo ohranjeni dve imeni kmetij v Sekožni, Herman in Tišinek. Prvi »Herman von Zekhern« se omenja kot priča na neki listini Zofije Lipniške iz leta 1332.³⁾, drugi pa se imenuje 1346⁴⁾, ko je Weryant von Tissing prodal svoj dvorec »dacz Tissing« s prituklinami Kolonu iz Vuzenice.

Mnogo današnjih imen kmetij pa se pojavi v fevdnih in zapuščinskih zapiskih XV. stoletja. Tako zvmemo iz celjskih fevdnih knjig (1436) in iz deželno-knežjih fevdnih zapiskov (1460—1490) za kmetijo Kupljen. Kraj, kjer se je razprostirala, se je imenoval Smrekovec. Današnja Brdina, kraj južno od Kupljene, se je imenovala Ponikve, tamkajšnje kmetije pa Mošak, Krevb, Hanaver, Pogač, Žvikart (»Sweychart«), Podlesnik in Nadles. Kraj južno od cerkve sv. Primoža se je zval Pohorje (»am Pacher«), kmetije pa Ižek (»Eysakh«), Marak, Sedelnik in »Greisolec«. Pri Sv. Primožu se imenujeta kmetiji Peruš in Žvirč, onstran potoka Šrot (»Zrob«), na vrhu nad tem pa Bibovnik (»Phigelunik am Wiphl«) ter njegov sosed Mršnik (»Massnik«). Dalje proti severu sta kmetiji Slabnik, ki se imenuje »Slobunk«, leta 1496. pa izrecno »der Kuchlhof«, je bila torej določena za grajske kuhinjske potrebe; poleg nje se imenuje še Pogač.

V Sekožni izvemo o Javšniku (»im Erlach ob Zekkarn«). V trgu blizu župne cerkve je bil »Zechnerhof«, današnji Kuhelnik pa je bil nekdaj župnikov »Kuchlhof«. V Dravčah so kmetije Hanže, Tepej, Pok, Spalir, Breznik (»am Weixlperg«), Stražišnik (»Strassissnikh am Purkhstall«), pod Št. Janžem pa Pokržnik (»am Pokriesnik«). V Trbonjah se imenuje Galunov in Lau-

¹⁾ Dež. arhiv v Gradcu št. 629a, (Zahn U. B. III.)

²⁾ Dež. arhiv v Gradcu št. 1603b.

³⁾ Dež. arhiv v Gradcu št. 2285b (tudi Zahn, Ortenamenbuch, str. 134).

⁴⁾ Dež. arhiv v Gradcu št. 2032b.

kov dvorec, pri Sv. Danijelu Janohet («Janach hueben»⁵⁾), »Schiecznikh«, »Am·Choyn« je Hojnik, Hergot, Šlodnik, Vieher, Jamnik, Osriednik, Kiperc. »zu Rawen« je Ravnjak, Uršnik («am Wurs[o]nikh»), Žamp («Sampos») in Lužnik. Za Šentviškim potokom proti Vuhredu pa so ohranjena imena Nabržnik («am Nabersnikh») in Jerbič («unter dem Gerwitsch»).

Še več imen kmetij najdemo v graščinskih in župnijskih urbarjih XVI. in XVII. stoletja, o njih pa smo govorili že na drugem mestu⁶⁾.

Vulgarna imena kmetij, kakor so se ohranila večinoma še iz časa prvih urbarjev (pred 1500) pa do danes, so v pretežni večini slovenska. Za pregledno razvrstitev in določitev po izvoru jih navajamo topografsko.

Trbo n j e i n Š t. D a n i e l: Pungartnik, Golar, Bebernik, Jamnik, Riečnik, Uršnik, Baver, Planinšek, Brezovnik, Hribernik, Grabnar, Kotnik, Potočnik, Vrhovnik, Brodnik, Mežnar, Viešnar, Liešnik, Gozник, Hojnik, Janže, Kristan, Miklav, Urban, Heršold, Podlauf, Zork, Straser, Mikuž, Desetnik, Posrat, Gačnik, Gradišnik, Galun, Cigul, Lauk, Korat, Žamp, Helbl, Janohet, Božič, Dvornik, Grizolt, Žnerič, Kremžar, Perje, Vieher, Nastop, Tavzel, Apačnik, Komše, Zabernik, Viedl, Brikl.

D r a v č e: Jamnik, Ornik, Travnčkar, Huter, Šterjak, Črešnik, Briezник, Jamovnik, Borovnik, Kurej, Golob, Hanže, Tepej, Krumpl, Zaleten, Stražišnik, Vraževnik, Žvikart, Špalir, Plemen, Šrotič.

Š t. J a n ž: Železnik, Vrhovnik, Poljsnik, Pušičnik, Požarnik, Pušavnik, Tratnik, Pintar, Ribič, Črešnik, Jelovec, Nadles, Pok, Maček, Levovnik, Rak, Grilovec, Mravljak, Cenel, Urbanc, Vindiš, Bauh, Peh, Štih, Vahter, Kuhelnik, Kecar, Pust, Pobernik, Pokržnik, Kupljen, Bučenik, Duh, Pristovnik, Kraneš, Cank, Razbornik, Rupše, Dravčbaher, Jušt, Sabodin, Žvikart.

P a m e č e: Zapečnik, Osriednik, Podlesnik, Jesenk, Škorjanc, Hanaver, Pirpank, Pogač, Krevh.

S v. P r i m o ž: Lužnik, Prodinar, Plazovnik, Pečirnik, Ladinik, Pušnik, Rebernik, Sedelnik, Sedlar, Bukovnik, Petelin, Žviric, Hren, Maček, Falenti, Franc, Hartl, Hajzl, Berghaus, Falorn, Smolar, Kruhajedec, Napred, Griben, Kanop, Vošnar, Šrot, Mori, Škrube, Peruš, Poharnik, Ižek, Plos.

S v. A n t o n: Jamnik, Pečnik, Kopnik, Koglar, Tkavc, Medved, Klemen, Dojer, Mravljak, Dajnik, Pernik, Hebnik, Mrakič, Skralovnik, Prohart.

V u z e n i c a: Matije, Jurič, Lipuš, Urban, Jaklin, Urbanc, Tratnar, Stopar, Glažar, Haftler, Hafner, Naglšmid, Tišlar, Flajšman, Kočevnar, Kirhenkramar, Pintar-mlinar, Huter, Najbirt, Bartšerer (Pader), Pinter, Brodnik, Meser, Golob, Kifer, Tajčman, Rihtar, Gregl, Šamp, Korb, Vute, Wanker,

⁵⁾ V šentpavelskih fevdnih zapiskih XV. stoletja se imennje 1408 in pozneje kraj »in dem Gempnik, im Kamnik«, ki ga je Zahn lokaliziral »Gegend W. Saldenhofen bei Trofin«. Ta Kamnik je kraj 1 km zahodno od Trbo n j e, nasproti Vratom, in se še danes imennje »v Pečeh, v Pečovju«.

⁶⁾ ČZN XXI, Vuzeniški urbarji.

Graf, Esig, Hodnik, Freložnik, Perkuš, Griben, Končnik, Reš, Rus, Šimonc, Morič, Brieznik.

Š t. V i d: Poljanc, Gmajnar, Robar, Nabržnik, Pušavnik, Lužnik, Mejnik, Pogorevc, Stamec, Tkavc, Cimperman, Krajebirt, Kos, Birtnik, Coklar, Kolar, Ceglar, Gabršnik, Javšnik, Mak, Kos, Hrastnik, Javornik, Peter, Blažič, Herman, Štefl, Fajdl, Adam, Rupret, Firšt, Vahter, Knap, Hergot, Undof, Žmavc, Sivčnik, Slabnik, Morič, Grace, Tišinek, Vošnar, Helbl, Kompoš, Jerbič, Žebrek, Mršnik, Bibovnik, Čučej, Mrak, Pogač.

Po svojem izvoru so vulgarna imena kmetij v vuzeniškem okolišu zvezana z geomorfologijo terena, na katerem kmetija leži (Vrhovnik, Jamnik, Plazovnik itd.), z rastlinstvom (Golar, Hrastnik itd.), z živalstvom (Maček, Petelin, Medved itd.), s krstnimi imeni prednikov (Miklav, Urban, Valenti itd.), s kulturami tal (Ladinik, Viešnar, Travnackar itd.), z osebnimi lastnostmi nekdanjih posestnikov (Desetnik, Zaleten, Pust itd.), z nekdanjo obrtjo in poklici (Tišlar, Šterjak, Birtnik itd.), s topografsko označitvijo kraja, kjer kmetija leži (Stražišnik, Gradišnik, Gačnik itd.) in z izvorom priselitve (Hanaver itd.).

Za gozdarski vuzeniški okoliš značilno je relativno malo zastopstvo imen kmetij po zverinah, ki so izginile šele sredi XIX. stoletja, za Vuzenico samo pa pomanjkanje imen, ki bi bila v zvezi z nekdanjim cvetočim splavarstvom. Razmeroma malo (22) je tudi imen kmetij po krstnih imenih in še manj je poimenovanih po zemlji priselitve. Nemška imena so obenem z imeni, ki izhajajo iz obrti, najmočnejše zastopana v trgu.

Imena kmetij se navadno ne krijejo z rodbinskimi, od katerih so najpogostejša Črešnik, Knez, Mravljak, Naglič, Peruš, Prohart, Pušnik, Strmčnik, Valenti in Žvikart; precej razširjena so tudi rodbinska imena Topler, Ruprecht, Rogina, Poljner, Kresnik, Ferk, Esig, Doler, Cesar in Berneker.

Krije se vulgarno ime z rodbinskim priimkom še v devetih slučajih: Grace in Helbl v Št. Vidu, Peruš in Ladinik pri Sv. Primožu, Dravčbaher, Žvikart in Pokržnik pri Št. Janžu, Huter in Plemen v Dravčah ter Lauko v Trbonjah.

Zusammenfassung.

Die bäuerlichen Vulgarnamen im Gebiete von Vuzenica.

Die noch gebräuchlichen Vulgarnamen für die Bauernhöfe im Gebiete von Vuzenica können wir ins XIII. Jahrh. zurückverfolgen. Ihrem Ursprunge nach werden die jetzigen Vulgarnamen, die in topographischer Reihe angeführt werden, aus der Geomorphologie des Terrains, Flora und Fauna, aus den Kulturen des Bodens, Taufnamen der Vorfahren, persönlichen Eigenschaften der ehemaligen Besitzer, vom einstigen Gewerbe, vom Lande der Einwanderung und von der landschaftlichen Bezeichnung des Bauernhofes abgeleitet. Die Familienbeinamen sind von den Vulgarnamen meistens verschieden.

Izgoni na Dravskem polju.

Franjo Baš, Maribor.

Ko so drugi poklonili sedemdesetletniku razprave iz vseh panog zgodovine in iz vseh ozemelj, kjer se je znanstveno ali publicistično udejstvoval, od Balkana do Rima pa od Buličevega Stridona preko Ogleja in Salzburga do Velehrada, želim z naslednjimi vrstami opozoriti na Fr. Kovačiča kot narodopisca. Kovačičevo narodopisno delo se nanaša na duševno in materialno ljudsko kulturo Pomurja in vzhodnega Podravja z izjemo Dravskega polja. V nadaljevanju njegovega dela načenjam v njegovem zborniku vprašanje iz g o n o v¹⁾ Dravskega polja, katerega narodopisna literatura doslej še ni obravnavala razen P. Schlosserja²⁾, ki se ga je samo dotaknil s študijo selišč v Čretih.

I.

Terciarna tektonska gibanja na vzhodnem robu Alp so rodila udorino današnjega Dravskega polja³⁾, katero so v diluviju prekrili s svojimi sedimenti Drava in njeni pritoki zlasti s Pohorja. Močna ledniška Drava je razvila osrednji dravskopoljski vršaj in se nato obrnila ob vršajevem vzhodnem robu proti vzhodu Slovenskih gor. Pohorske vode so zasipale vzhodno vzhodje Pohorja, kjer pa niso mogle radi pomanjkanja vodnih množin in sedimentov dvigniti vzhodnega polja nad osrednji vršaj in so ustvarile mokro in rahlo, na severu proti vzhodu, sicer pa proti jugovzhodu padajočo pokrajino, ki je z nesorazmerjem v sedimentiranju ledniške Drave in neledniških pohorskih potokov razvila Črete, močvirja med Pohorjem, Halozami in dravskopoljskim

¹⁾ Izgon ima na Dravskem polju dvoje pomenov: To je struga, po kateri teče voda višje od okoliškega terena in odkoder se spušča preko spuščavnikov po napajalnikih na travnike (prim. pril. sl. 1—2.); drugi pomen izгона pa je cesta iz vasi na polje ali travnike (prim. Pletnernika). Ker pa vemo, da je, n. pr. v Hočah ali v Slivnici, do časa, za katerega še ve spomin domačinov, bila struga potoka tudi dovozna cesta v vas in odvozna iz vasi, ker tečejo danes potok in cesta v večini vasi vzporedno (prim. pril. sl. 3—4) in ker imamo še danes slednje, kjer je struga potoka in cesta iz vasi eno in isto (n. pr. v vaseh na vzhodu Pohorja, na Slivniškem potoku, zlasti pa na izgonu Spodnje Reke jugovzhodno od Hoč pri železnici), je gotovo, da se je dvojni pomen izгона za strugo in vaško cesto razvil z ločitvijo in osamosvojitvijo ceste od tekoče vode. Poljanci vodo iz gornjega toka v spodnjega vlečejo ali gonijo!

²⁾ Schlosser P., In der Schretten. Ein geographisch-historisches Weichlandsbild. Deutsche Rundschau für Geographie, XXXV (1913), 211 ss.

³⁾ Prim. karti 1:100.000 jugoslovanskega vojnogeografskega instituta, lista Maribor in Rogatec; ali avstrijski specialni 1:75.000. Bl. Marburg in Wind. Feistritz-Pragerhof. Popraviti je treba na jugoslovanski karti Pohorski dom v Hompoš, Požega v Požeg, Črnc v Reko in Zaforko vodo tako, da se razliva in s tem tudi konča na zahodu od železnice in pod izgonom vzhodno od kote 273 na državni cesti, po katerem teče Spodnja Reka, ki se pri hočki cerkvi ocepri od Hoške Reke; na avstrijski pa Zaforko vodo v istem smislu kakor na jugoslovanski ter izvir Reke.

vršajem. Severno od Čretov pa je nastala mokra, lahno v doline, kleče in površi razčlenjena ravnina, ki je v nasprotju s Čreti, a podobno kakor ostalo severno Dravsko polje pokrita s selišči.

Tukaj imamo med diluvialnim dravskopoljskim vršajem na osrednjem Dravskem polju in terciarnimi goricami na vzhodnem vznožju Pohorja sestav klečev in dolin, ki leži s svojimi dolinami nižje od vzhodnih teras na sosednjem dravskopoljskem vršaju. Na severu najdemo na Mariborskem polju pri vojašnici kralja Petra 1. absolutno višino 283 m, na jugu v smeri proti Pohorju pa absolutno višino 280 m kot najnižjo dolino, po kateri tudi teče ena struga Radvanjskega potoka. Podobno najdemo na skrajnem jugovzhodu izgonske pokrajine na zahodu in na vzhodu od vasi Gorice absolutno višino 256 m, vmes pa 2—3 m nižjo dolino, katero zateka Rački potok z dotokoma iz Račkih ribnikov in iz Zakriženske vode⁴⁾. Vrsta dolin od Pekrskega, dolnjega Radvanjskega, Bohovskega, Slivniškega in Račkega potoka ter Zakriženske vode razmejujejo izgonsko pokrajino in dravskopoljski vršaj in iz teh dolin se Dravsko polje lahko dviguje na vzhodu na vršaj, na zahodu pa proti pohorskemu vznožju. Z mejnimi dolinami tvori izgonska pokrajina samostojno enoto na Dravskem polju.

Vsa 18—20 km dolga (N—S) in 5—6 km široka (W—E) izgonska ravnina tvori tudi v poseljenosti enoto na Dravskem polju, ki sestoji v pogledu selišč iz treh delov: 1. iz selišč na terasi nad Dravo med Pobrežjem in Hajdino, 2. iz selišč na dravskem vršaju od Skok do Njiverc in 3. iz izgonskih naselbin od Rogoze in Razvanja do obeh Goric in obeh Polskav; z izgonskimi selišči tvorijo po tločrtu v razmerju do vaških kultur in po svoji materialni izgradnji enoto pohorske vasi na izstopu pohorskih potokov iz gorovja na polje.

Lega in položaj selišč sta odvisna od dravskopoljskih kultur tal. Na dravski terasi so mešane kulture, na vršaju predvsem gozdovi, med katerimi ležijo kakor oaze vasi s prevladujočimi polji, v izgonskem ozemlju pa pokrivajo največ tal travniki. Kakor participirajo izgonske vasi na dobravah po vršaju, kakor si delijo izgoni in vršaj polja na prehodnem svetu z vršaja v izgone, podobno posedujejo na mokrih ravninah pod vzhodnim Pohorjem travnike vasi z vsega severnega Dravskega polja do Dobrovec in Rošnje, Zlatolič in Trnič, in čim dalje gremo od severa proti jugu v Črete, toliko večji del travnikov je v posesti prebivalcev na vršaju in na obdravski terasi. V tem pogledu je zlasti južno ozemlje izgonov podobno Slovenskim goricam, kjer je travništvo istotako osredotočeno na mokre dôle, predvsem na dolini Pesnice in Ščavnice.

V travniškem svetu med Mariborskim poljem in Čreti, dravskopoljskim vršajem in vzhodnim vznožjem Pohorja je posebno razvito na p a p a j a n je travnikov. Napajanje travnikov iz tekoče ali cestne vode je poznano vsem našim

⁴⁾ Na vzhodu dravskopoljskega vršaja stoji od Rogoze pa do Šikol vrsta poljskih znamenj, križev, po katerih ima sosednja od severa proti jugu tekoča vodica svoje ime.

krajem in prav tako imamo v Sloveniji ravnine, kjer je voda razpeljana iz glavne struge kot posledica nekdanjega razlivanja vod (Savinjska dolina, dolenjsko Prekmurje) in s tem zvezanega osuševanja. Razlika med ostalo Slovenijo in dravskopoljskimi izgoni pa je v tem, da imamo v izgonih sistem, v katerega so vključene vse tekoče vode v svrhu namakanja in gnojenja, na meji proti Čretom pa tudi s tem namenom, da se v mokrih letnih časih očuvajo travniki prevelike mokrote.

Napajanje travnikov je v zvezi s padavinami, s pedologijo in hidrografijo Dravskega polja. Od Kleina preko Tangla do Melika⁶⁾ je bila že zadostno podana klima in meteorologija tudi vzhodnega Podravja, da zadostuje na tem mestu opozorilo na prehodni kontinentalni značaj s poletnimi sušami od konca junija do začetka septembra. Pedološko je ozemlje izgonov na severu od Slivnice tik na vznožju Pohorja glinasto, večinoma pa peščeno in dalje proti vršaju na vzhodu vse bolj prodnato; na jugu od Slivnice pa prevladujejo glinasta tla, za katerimi nastopijo peščena šele na vzhodu od Rač ali Gorice in Stražgonjec.

V celoti je izgonsko ozemlje razčlenjeno s kleči, pragi, terasnimi površmi in dolinami v ravnino brez jasno določenega padca, valujočo brez reda na severu od Rač proti vzhodu, proti vršaju, na jugu pa prav tako brez reda proti Čretom. Kleči in doline so važni kot mesta, kjer so se z njivami razvila selišča, n. pr. na pragu od Slivnice na vzhod Orehova in Hotinja vas, na obraten način kakor so v dolinskih kotlinah omogočili ribniki kot rezervoarji vode selišča Betnavo, Rogozo ali Rače. Edini enoten padec v pokrajini najdemo na že imenovani zahodni meji dravskega vršaja, kjer ga kažejo dolnji Slivniški potok in Zakriženska voda. Na tej meji izgonskega ozemlja in dravskega vršaja se zberejo vse vode, kolikor ne usalinejo v prodnatem ali peščenem polju in kolikor ne odtečejo na jugu v Črete. Slivniški potok se med Slivnico in Dobrovci preokrene na zahodnem vznožju vršaja proti jugu; in od Orehovskega potoka dalje obrnejo vsi potoki smer svojega toka na jug kot Zakriženska voda. Enotnost padca na vzhodu izgonskega ozemlja se pokaže najlepše v času velikih povodnji, ko teče vsa voda od Slivniškega potoka, ki drugače usahne na varthenhajmskih ledinah, dalje na jug do izpod Podove, kjer redno izgine v prod. Kot nadaljnji odločujoči faktor je treba poudariti tudi prod, ki propušča vodo, da redno v njem usabne razen, kadar je prisiljena teči preko zmazle zemlje, in glino z njeno vodno kapaciteto in kapilariteto. V tej pokrajini brez enotnega padca, s prodno zemljo, ki vsako vodo propusti, in z glino, ki se bitro razmoči in počasi osuši, je človek razvil travništvo z napajanjem, za kar mu je bila na razpolago vrsta poborskih potokov.

Mariborsko polje namakata Pekrska in Radvanjska voda; prva usahne v prod na severu od Betnavskega gozda, druga pa v Betnavskih ribnikih; v

⁶⁾ Melik A., Slovenija I, 1935, str. 283—4, pril. III; Tangl A., Das Pettanerfeld und seine Umrahmung. XLI. Izvestje gimnazije v Ptuj 1. 1910.

Radvanjski potok še doteka iz Razvanja, izza Pošte le vodica preko Podgore. Samostojno namaka Razvanjsko polje Razvanjski potok od Razvanja do gozdov v Dobravi z ravnim, v pokrajini najbolj očividnim do 4—5 m visokim izgonom (pril. sl. 1).

Hočka Reka se v Hočah razcepi; ena tretjina vode teče skozi Bohovo ter namaka ledine na vzhodu od vasi in severno od Rogoze, kjer izgine na Stari vasi; ostali dve tretjini oddasta pri hočki cerkvi del vode Spodnji Reki za napajanje travnikov na jugu od hočkega kolodvora, z glavno strugo pa namakata Hočko polje, dosežeta oba rogoška ribnika, nato pa se izgubita na ledinah za Rogozo. Stukovski potok, ki pride od Hompoša in obteka severno Bohovo, je za napajanje manjšega pomena, prav tako Zaforški potok, ki se razlije na jugu od Spodnje Reke do železnice.

Polanski potok napaja Slivnico, kjer se razdeli v več izgonov, od katerih stvorita severna že imenovano Slivniško vodo⁶⁾, ki usahne pri Vartenhajmu. Polanski potok stoji hidrografsko pri zadostni vodi v zvezi z Vilenjskim, ki napaja Orehovo vas, nato pa odide v Zakrižensko vodo. Eden odtok Radizelskega ali Brdskega potoka priteče v Hotinjo vas, kjer tudi polni ribnik, nato pa začenja pri normalnem vodnem stanju Zakrižensko vodo. Sicer se pa Radizelski potok razliva po Krapanju, oddaja del vode na vzhod za Križe, drugi del pa na jug, kjer se izteka v Račah v Rački potok. Framščica se v Framu razcepi (pril. sl. 6). Ena tretjina teče kot Rački potok na vzhod, drugi dve tretjini pa kot Reka na jugovzhod. Rački potok sprejema zveze v Krapanju iz Brdskega potoka, se v Žabniku razdeli in teče v dveh izgonih skozi vas, kjer tudi obteka Rački grad; vzhodni rokav teče skozi vas, nato pa zahodno od Brezule in Podove proti jugu, sprejme odcep iz zahodnega, ob katerem leži večina gornjih Račkih ribnikov, na zahodu od Podove pa tudi od Zakriženske vode, ki sicer usahne v produ na jugu od podovske šole; zahodni rokav se ponovno razcepi ter doseže eden jarek vzhodni iztok iz Rač, drugi pa teče skozi spodnje Račke ribnike, katerih odtok se združi nad Gorico z že združenima rokavoma, nakar tečejo v eni strugi skozi Gorico v Šikole, pod katerimi se pri zadostnem vodnem stanju njih voda izliva v Črnc. Reka pa teče na Ješenco in prebije terasne površi Grajovnika in Požega; pred vstopom v dolino med obema glinastima površima sprejme Morski potok in Hudi potok. Reka odda nad Ješenco eno tretjino vode Podgoričniku, ki teče pod gornjo Ješenco in se združi na vzhodu od račkega kolodvora pod Goricami z južno strugo Račkega potoka; skozi Jelšakov klanec je napeljan na gornje ješenske travnike Gospodarski jarek in v spodnji vasi je potegnjen iz Reke izgon na Račke ribnike, katerih odtok se, kakor že vemo, združi nad Gorico

⁶⁾ Potoki se nazivajo po krajih, iz katerih pritečejo. Do Slivnice imenovani Polanski potok postane po preteku vasi Slivniški; nad Orehovo vasjo imamo Vilenjski, pod vasjo Orehovski potok itd. Izjemo tvori Rački potok, ki se deloma zove tudi Framski; mogoče je tok mimo železniške postaje Rače-Fram povzročil to delno izjemo v poimenovanju potoka.

z Račkim potokom. Zahodno od Reke teče z glinaste površi pod Požegom Črnec, ki je zvezan na vzhod z mrežo jarkov z Reko, na zahod pa s Polskavo in ki sprejme v Stražgonjcih Reko. Polskava odda v Zgor. Polskavi Drosarico, da napaja teren na jugu od požeške površi; pod Zg. Polskavo pa se Polskava razdeli: ena tretjina vode odteče na jug v Gabrč, ki teče v Črete, dve tretjini pa v Polskavo, ki namaka zemljo na vzhodu od Spod. Polskave in se preko Verzdenjka deloma združi s Črncem, deloma pa odteče v Črete.

Vidimo, da tvorijo Radvanjski in Razvanjski potok, Hočka Reka in Reka dva manjša hidrografska sistema (Radvanjski in Razvanjski), enega srednjega (Hočka Reka) in enega večjega (Reka), ki so med seboj povezani z vrsto večjih in manjših jarkov, da so tako očitni za vsakogar, kdor opazuje pokrajino z železnice Pragersko—Maribor. Na 18 km dolgi zračni črti od Mariborskega polja do Verzdenjka srečamo 13 večjih (Razvanjski potok, Hočka Reka, Reka, Črnec, Polskava) in manjših potokov (Pekrski, Radvanjski, Podgorski, Zavorški, Polanski, Vilenjski, Radizelski ali Brdski ter Morski potok), torej na vsak kilometer skoro eno tekočo vodo, zlasti, če upoštevamo še manj pomembni Štukovski potok in v Polskavo vključeno Drosarico, vodice, kakor je n. pr. Curlek na jugu od Slivnice, pa pri tem izpustimo. Od teh potokov jih večina usahne (Pekrski, Radvanjski s Podgorskim, Razvanjski, Štukovski, Hočka Reka, Zavorški, Polanski, Vilenjski, Radizelski in deloma tudi Rački potok) v prod in samo 5 (Reka, Črnec, Morski potok, Polskava z Drosarico) jih doseže izliv v drugo tekočo vodo, to so vsi tisti, ki tečejo samo preko glin.

II.

V tem dejstvu je bilo izhodišče za nastoj izgonov: voda v prod usahne, voda na glini ne. Vsi potoki prinašajo s Pohorja sedimente, ki sestojijo v velikem delu iz glin; usmeriti tok vode preko glinaste struge pomeni tudi preprečiti usihanje; to na isti način, kakor se voda v prodni jami trajno vzdrži, ko je odložila zadostno plast glin, in kakor se ribnik izsuši, ako se odstrani na dnu glinasta plast, ki loči vodo od proda. Temu empiričnemu izkustvu, ki je šele omogočilo kulture na prodnatem izgonem svetu, sorodno je moralo biti drugo o nujnosti odvajanja vode s premokre glin in napajanja suhe. Ti dve ugotovitvi sta izhodišče za nastoj izgonov, obenem pa tudi izhodišče za travniške kulture na zahodnih tleh severnega Dravskega polja.

Zgodovinskih podatkov o razvoju izgonov nimamo; tudi drobci ohranjenih starejših vodnih pravic ne nudijo nikakih razvojnih podatkov. Edini vir je tradicija, ki pozna začetek pri dveh izgonih, pri Hotinjskem potoku in pri Podgoričniku, kjer nam navaja splošne podatke o nastoj. Hotinja vas je bila do prve polovice XIX. stoletja brez rednega vodnega pritoka. Zato so Hotinčani vodo kupili od Slivniške gosposčine iz Radizelskega potoka ter odcep napeljali v vas, kjer so šele s tem trajno omogočili ribnik. Tako je v ravni

črti izpod križišča ceste iz Slivnice v Rače in v Hotinjo vas nastal nov jarek, ki je pravokotno prekrižal (pril. sl. 5) Orehovski potok ter omogočil Hotinji vasi vodo za živino in za ribnik, katerega so v tej dobi zahtevale oblasti za gašenje požarov. Koncem XIX. stoletja pa, ko so kot posledica železnice nastale prve hiše na Ješenci za Gorico pod račkim kolodvorom, je bil napeljan pod goriško teraso iz Reke v Ješenci v zahodno strugo Račkega potoka Podgoričnik, kot voda, ki ne služi za napajanje travnikov, temveč izključno za domačo uporabo; travnike pa napaja vzporedno z njim tekoči Gospodarski jarek. Očividno umetno izpeljavo kaže tudi Pekrski potok, ki bi geomorfologiji sledeč moral teči v stražunsko dolino in ne preko Vrecljevih ledin na Betnavski gozd. Umetno izpeljavo kažejo nadalje vsi potoki, ki tečejo tik ob cestah, katere so gotovo umetna tvorba; tudi bi padec teh potokov zahteval daleko večje meandriranje, kakor je to dejansko slučaj; tako je nedvomno umeten tok Hočke Reke, Bolhovskega, Slivniškega in vzhodnega Račkega potoka in deloma tudi Polskave. Dviganje vode za mline in napeljava vode na zahodno pobočje grajovniške površi dokazuje, da je tok Reke od Ješence do spodnjega mlina pri Gorici prav tako umetna tvorba. Izoblika zemlje v podobah današnjih ribnikov v porečju Drosarice in v Krapanju priča o starih rihnikih, katerih dotoki ali odtoki so bili današnji potoki, pri čemer je istotako možno misliti na umetno dirigiranje potokove struge. Tudi ravna črta Razvanjskega potoka je pri njegovih sedimentacijskih sposobnostih in pri njegovem padcu primer umetne tvorbe, prav tako delitev vode na eno in dve tretjini v Hočah, Framu in Zgor. Polskavi. In končno moramo upoštevati še tradicijo, ki živi v izgonskem sistemu Reke in Polskave in katera pripisuje današnjo napeljavo vod nekdanjim grajskim gospoščinam; to izročilo potrjujejo posestne razmere, radi katerih bi skrbel n. pr. Hompoš za napajanje preko Hoč do Rogoze, Slivnica od Slivnice na Hotinjsko polje, Rače ob Zakriženski vodi in Reki, medtem ko bi delitev Polskave osigurala napajanje zgornjepolskavskemu, frajštajnskemu in pragerskemu gradu. Upoštevajoč geografsko nujnost umetnih tvorb v današnji izpeljavi vodnih strug moremo ob pomanjkanju zgodovinskih virov ter na podlagi tradicije prebivalstva o nastoju strug po grajskih gospoščinah razlagati nastoj današnjega vodnega sistema edino kot delo načrtnega graščinskega fevdalnega gospodarstva in zemljiškega gospodarstva. Misel o nastoju potom samostojnih mlinških strug ni verjetna razen na Reki; ker pa je bil mlin v večini primerov zvezan z gosposko posestjo, hi tudi v tem slučaju nastoj strug bil zvezan z zemljiškimi gospodarstvi. V vsakem slučaju pa smemo sklepati, da je na teh mokrih glinastih in sulih prodnatih tleh oskrbela fevdalno gospodarstvo za svoje relativno mlade poljanske vasi urejeno vodno gospodarstvo, ki je napajalo po leti suhe prodnate in glinaste travnike, pozimi in spomladi pa odvajalo vodo z močvirnih glinastih terenov. V tem urejenem gospodarstvu moramo iz klimatičnih, pedoloških in hidrografskih razlogov videti predpogoj za kolonizacijo današnjega izgonskega ozemlja

in predpogoj za kulturo travništva, ki je tudi osnova vsega izgonskega kmetijstva.

Bistvo dravskopoljskega vodnega gospodarstva je v tem, da odvaja preobilico vode, ki prihaja s pobočij Pohorja na suhe prodnate in glinaste terene, in da odvaja v mokrem letnem času čezmerno vodo iz gline. V to svrho so izpeljani potoki, ki pridejo za večje napajanje v poštev, po strugah, ki tečejo večinoma na lastnih glinastih sedimentih višje od ostalega terena (pril. sl. 1, 2). Ker je za redno namakanje potrebno čiščenje izgonov, se s trebeži struga izgon z a r o b i ali zafahta in s tem zopet dvigne. V struge se postavijo z a p r n i c e, ki vodo zajezi, da odteka skozi s p u š č a v n i k (pril. sl. 8) v n a p a j a l n i k. Napajalniki na visokih izgonih ustvarijo v toku časa obliko vršaja, po katerem se razliva voda iz izgona čez širino vsega travnika. Najizrazitejši taki visoki izgoni so v severnem prodnatem terenu, n. pr. Razvanjski ali Spodnja Reka. V južnem glinastem svetu radi talne podlage ni potrebno vode toliko dvigniti, zato so tu izgoni nižji ko na severu, razen pri Reki, ki teče nad goriškimi mlini na pobočjih terase, kjer doseže višino razvanjskega izgon. Pri teh nižjih izgonih mora napajalec vodo z z á p r n i c o, ki nalikuje pri naprednih kmetih mlinskim zapornicam iz betona, dvigniti toliko, da stopi v višino spodnjih napajalnikov, kamor prihaja s pritiskom zajezene vode. Najvišje je treba vodo dvigniti tam, kjer je struga (n. pr. Črnca) globoka ali pa so v bližini n. pr. poljske kulture, katerih voda ne sme doseči. Kjer v takem slučaju ni mogoče dvigniti vode z zapornicami, tam se odvaja voda po potrebi nekoliko višje iz struge s strugi vzporednim napajalnikom (pril. sl. 11). Pri nizkih izgonih, kjer se ne more stvoriti vršaj, da bi razlival vodo po vsej širini travnika, so napajalniki izpeljani po travniku v virgaciji ali v obliki vejnih izrastkov. Ker ne morejo biti vsi travniki ob glavni strugi, je potrebno preko pomožnih izgonov (pril. sl. 2) napeljati vodo na oddaljenejše; pomožni izgoni so deloma skupni za več posestnikov, deloma pa individualni. Visoko cenó vode kažejo n. pr. na terasi v Ješenci z izgonom prebit klanec ali pa Jelšakov predor (pril. sl. 7) istotam, kjer se pod zemljo prevaja voda na subo mesto. Iz številnih večjih in manjših izgonov in napajalnikov je nastala mreža vodnih strug, ki preprezajo vse glinasto ozemlje in katere ponazorujejo m e j f i c e iz jelš (pril. sl. 12), ki rastejo za vodami na mejah parcel. Porastlost ozemlja pa še stopnjuje zarobljevanje ali fahtanje posameznih travnikov v svrho gnojenja z vodo. Poljanec izrablja blatno vodo, ko jo napelje na travnik, da odloži na njem blato, ki ga vsebuje. V to svrbo mu je potreben na meji travnika par dm visok r o b ali faht, kateri ustavi vodo za čas, ko jo rabi. Da pa rob vzdrži vodo, ga zasadi z jelševjem na isti način kakor robove vodnih tokov. Vsa glinasta izgonska pokrajina ustvarja tako vtis enega samega jelševja.

Iz navedenega vidimo razliko v izgonih na prodnatem in glinastem svetu, poleg tega pa tudi v uporabi vode; na prodnatem svetu se travniki samo na-

pajajo, na glinastem pa napajajo in gnojijo. Nadaljnja razlika je tudi v tem, da služijo napajalniki za časa prevelike mokrote v glinastem svetu tudi za odvajanje preobilne vode (pril. sl. 10) v izgone, kjer so ti nižji, torej tam, kjer se mora voda na travnike vzdigovati. Razlika je nadalje v tem, da se travniki v prodnatem svetu napajajo ves čas travniške rasti od Jurjevega do Mihelovega, v glinastem pa samo v času poletne suše od kresa do Malega šmarna. In končna razlika je v funkciji ribnikov; medtem ko vidimo vsepo-vsod na vznožju Pohorja od Radvanja do Polskave ribnike ali ostanke starih ribnikov, v katerih je deroča voda odlagala večje sedimente, vidimo na koncu vodnih tokov ribnike, ki so imeli in imajo nalogo vzdržavati vodo za domačo gospodinjstvo in gospodarsko potrebo, kar v glinastem svetu ni potrebno, ker v tem voda ne pronica; zato pa imamo v glinastem svetu vrsto ribnikov zlasti na jugu od Rač, kjer se koncentrira voda iz splošno mokrih tal na posamezne predele.

Kako dolgo se travniki napajajo, je odvisno od kakovosti tal, od velikosti vasi in od množine vode. V Razvanju traja 14 dni, da napoji vsak vaščan svoje travnike; začne severno od Tržaške ceste, nadaljuje proti vzhodu do konca izгона tik za železnico, kjer okrene po južni strani izгона nazaj na zahod do vasi, odtam zopet po severu izгона nazaj, da doseže v 14 dneh Tržaško cesto. Manjša vas, kakor n. pr. Bohova, zaključi krog napajanja v 10 dneh, še manjša, n. pr. Slivnica, v teku enega tedna. V tem času napaja posamezni posestnik po urah, ki so v sorazmerju z velikostjo njegovih travnikov. Izjemo tvori nedelja; v Bohovi n. pr. ima vsak posestnik, na katerega pride red v nedeljo, pravico napajati ves dan; ker gredo pohorske žage in mlini ves teden, ne morejo Pohorci, kjer se napaja enako kakor na ostalem Slovenskem, napajati tekom tedna, da ne manjka vode žagam in mlinom; zato pa napajajo v nedeljo, ko mlini in žage stojijo; ker pride radi tega v nedeljo manj vode v dolino ko med tednom, smejo nedeljski napajalci travnikov napajati ves dan. Redni začetek napajanja je v nedeljo o polnoči, narkar se vrstijo posestniki, kakor navajamo v naslednjem za 1 dan iz Slivnice: 0.—1. ure župnik, 1.—2. ure organist, 2.—4. ure kaplan, 4.—12. ure župnik, 12.— $\frac{1}{2}$ 14. ure Lešnik iz Radizela, $\frac{1}{2}$ 14.— $\frac{1}{2}$ 16. ure Dobaj iz Slivnice, $\frac{1}{2}$ 16.—16. ure Lilek iz Radizela, 16.—20. ure Falež iz Slivnice, 20.—22. ure Bregant iz Slivnice, 22.—24. ure Potočnik od Sv. Miklavža; podobno nadaljujejo napajanje drugi posestniki do polnoči v nedeljo, ko se vrstni red ponovi.

V glinastem svetu napajajo vse vasi v obratu po en teden dni, in to od kresa do Malega šmarna. Razlika pa je med vasmimi na glinastem svetu in vasmimi na prodn ob Zakriženski vodi. Fram napaja v roku enega tedna ob Račkem potoku do Rač in ob Reki do Ješence. Rače napajajo prav tako po en teden, rabijo pa na bolj prodnatem svetu že več vode. Medtem ko zado-
stuje v Slivnici ali pod Framom za napojitev enega oral travnika 1—2 uri vode »za eden mlinski kamen«, jo rabijo Račenci že 3—4 ure. Posamezni

prodnati tereni, n. pr. Dolge njive med Račami in Brezulo, pa vpijejo vsako množino vode ter ne zadržijo eno uro niti največjih. Brezula in Podova napajata deloma z Zakrižensko vodo, katera se poleti večinoma posuši, predvsem pa z vzhodnim Račkim potokom, ki se za napajanje otave tudi večinoma izrabí na travnikih Štorkelj, Koti in Kračne. V Podovi, Brezuli ali Gorici je potrebno radi majhne količine vode, ki še pride iz Rač, napajati travnik enega orala že 6—8 ur; v ugodnem slučaju je mogoče v teh vaseh namočiti prodnate travnike do globine največ 5 cm; sicer pa več vode običajno ni niti v Zakriženski vodi, niti v Račkem potoku. Temu odpomore deloma dejstvo, da imajo te vasi poleg prodnatih travnikov doma tudi še mokre travnike v Čretih, poleg tega pa za Reko, kjer je vode za namakanje vedno dovolj. Ker pa zraste najboljša krma na prodnatih travnikih, vodijo Poljanci iz Brezule, Podove, Gorice, Stražgonjec in Šikol, odkoder proti jugu napajanje polagoma neha, ostro borbo proti napajanju v gornjih tokih potokov. Zlasti ponoči gredo za potoki navzgor, razdirajo zaprtnice in gonijo ali vlečejo vodo proti spodnjim vasem.

Pri tem je potrebno poudariti, da je napajanje vode urejeno večinoma po običajih ter da napaja vsakdo, kakor pač more. Oblastveno urejeno je napajanje samo na Reki in na Polskavi, kjer je vode dovolj, medtem ko je v spodnjih prodnatih vaseh vode na razpolago komaj eno tretjino od potrebe. Vsakdo skuša zlasti takoj po seneni košnji, katero opravi čimprej v juniju, da še ima izglede za vodo, napojiti za otavo, da se mu ne posuši strniš. Kajti brez napajanja ostanejo prodnati travniki brez otave. Noč ali dan ne igrata vloge; ko pride dež, leti vsakdo za vodo, zlasti še, če je blatna. Uspeh ima tisti, ki je najbolj hiter, korajžen in potrpežljiv. Kdor pa vodo napelje na travnik, ta jo mora tudi stražiti — včasih je pri tem treba 4 ali 5 ljudi —, da se travnik napoji, kolikor je potrebno.

Spodnje vasi so tudi čuvar za trebljenje izgonov. Izgleda, da so bili izgoni v najboljšem stanju, dokler jih je nadzorovala zemljiška gosposka. Od nje je prevzela skrb za izgone občina ali soseska. Danes pa vršijo to delo posamezni sosedi. Ker se vrši trebljenje različno, ker se nadalje uporabljajo poleg lesenih ali betonski zaprtnic pogosto tudi zemlja, vejevje in podobno za zadržanje vode, napolnjuje voda z odnašanjem teh zajez izgone ter otežkoča odtok vode v spodnje dele. Neposredni mejaš ima interes na tem, da ni izgon potrebljen, ker mu je tako najlažje napajati, oddaljenejši pa nastopajo proti temu, ker se s tem zadržuje dotok že itak pičle vode do njih. Poleg teh borb za vodo med vasmi ob dolnjem in gornjem toku potokov vlada tudi trajna napetost med kmeti in mlinarji, katerim je v času napajanja otave mletje deloma otežkočeno, deloma pa sploh nemogoče.

Napajanje vršijo posestniki travnikov sami in to nepretrgoma ponoči in podnevi. Posestniki z vršaja ali z dravske terase najamejo za napajanje svojih travnikov domačine, katerim odstopijo za delo pozneje pašo ali pa

jih plačajo z žitom. Delitev vode vršijo za to določeni posamezniki, ki pazijo na pravilne količine v posamezno smer odhajajoče vode; delitev Framščiće n. pr. urejmeta že po tradiciji hiši Sagadin (za Rački potok) in Matek (za Reko). Razen iz tekoče vode se vrši napajanje tudi iz ribnikov; imamo pa tudi primere, kjer ima posamezni posestnik večjo ribniku slično mlako, odkoder napaja pri pomanjkanju vode v potokih svoje travnike (Gorica). Pri Podgoričniku pa, kjer je voda določena samo za domačo uporabo, čuva nad tem vsako leto od soseske določeni vaščan; prav tako se za vas in za ribnik določeni Hotinjski potok nad ribnikom molče dopušča za napajanje, na katerem participira vsa Hotinja vas. Po svojem toku poseben značaj sredi njiv ima obenem z deli Zakriženske vode spodnji Slivniški potok (pril. sl. 9), ki teče po z glino pokriti dolini na dravski vršaj, da tam omogoča travništvo pri Vartenhajmu, ki je brez zveze s travniško pokrajino izgonov.

Travništvo je geomorfologiji, klimi in hidrografiji adekvatna kultura tal, ki, utemeljena na izgonih, omogoča seliščem njih nastoj, obstoj in razvoj. Značilna je lega selišč sredi travnikov, oziroma sredi prevladujočih travnikov in ne sadovnjakov ali njiv, kakor je to sicer običaj v Podravju ali na Pohorju. Iz travništva izvira tudi živinoreja kot primarna panoga kmetijstva, kateri nudijo travniki na produ živinsko krmo za govedorejo, na glini pa konjsko za konjerejo. Danes že izumrla panoga poljedelstva, ki je v precejšnji meri prav tako temeljila na napajanju, je bila srakonoga. Tradicija v Hotinji vasi nam poroča, da se je po večini p r é l o g, kjer rastejo danes dobrave z vidnimi ogoni, gojila v preteklosti srakonoga. Za njo se je polje v početku rasti prav tako namakalo in možno bi bilo, da je v to svrho vodilo nekdanj več izgonov, kakršen je danes spodnji Slivniški potok, na dravski vršaj. To misel dopuščajo posamezne glinaste proge, katere je mogoče ugotoviti na vršaju še danes zlasti med Račami in Dravskim dvorom. Srakonoga se je rabila kot zamet za svinjerejo, kjer jo je nadomestila novejša koruza in poleg nje krompir, ki je do zadnjega časa označeval zlasti zahodni del vršaja in prehod iz vršaja v izgone kot izrazito krompirjevo deželo. S tega vidika bi bil spodnji Slivniški potok zadnji ostanek nekdanj dalje na vzhod, na vršaj izpeljanih izgonov. Nekdanje pridelovanje srakonoge pozna tudi literatura, n. pr. Sartori, *Geographie*. Graetz 1816, 169.

Enako kakor utemeljujejo izgoni kulture travništva zahodnega severnega Dravskega polja, vplivajo tudi na tip selišč v izgonskem ozemlju. Tločrti vasi od Razvanja in Rogoze do Polskave ali Gorice so z izjemo Požega, ki leži na terasi nad Reko, in agrarne kolonije med Hotinjo vasjo in Vartenhajmom, ki leži ob poljski cesti, utemeljeni s tokom vode (pril. sl. 3, 4). Vmesno stališče med izgonskim in seliščem na izstopu vode iz hribovja zavzema Fram. Na potok sredi vasi z eno (Razvanje) ali več strugami (Rače, Spod. Polskava) je navezana cesta po vasi in z njo vred razporeditev hiš in kmetij. Na robu vasi, na travnikih, ki jo obroblija, pa so nadaljnje struge, ki zdru-

žujejo travniška selišča s travniško pokrajino (Podova, Ješenca). Poleg vaških potokov, ki večinoma zavzemajo funkcije ceste v kolonizacijskem tipu selišč, označujejo izgonske vasi ribniki, ki so druga orientacijska os vaškega tločrta in lege hiš ter kmetij (Rogoza). Zato ni slučaj, da nimamo niti ene vasi v izgonskem ozemlju Dravskega polja, ki bi temeljila na veliki cesti Maribor—Slov. Bistrica. Bohova, Hoče, Slivnica in Zgornja Polskava so pač zrastle na veliko cesto, organsko pa temeljijo vse na Hočki Reki, Polanskem potoku ali Polskavi, ki jih zatekajo. Selišča, ki so pa v zvezi z železniškimi kolodavori, so prometnega ali mariborskoindustrijskega ter trgovskega izvora in niso kot taka zrastle in nastala iz pokrajine same. To so oddaljena predmestja Maribora.

Selišče je odvisno od razdelitve parcel, katere skuša doseči po najlažji in najbližji poti. V pretežno travniški pokrajini zavzemajo travniki kakor povsod na Slovenskem mokre lege v sosesčini izgonov, njive bolj suhe in gozd deloma najbolj suhe predvsem z borovci in glinaste z ostalimi drevesnimi vrstami. Splošno razdelitev kultur že poznamo; travniki se naslanjajo na izgone in v zvezi z njimi je lega vasi in lega ostalih kultur. Najzanimivejši tozadevni primer je Razvanje. Razvanjski potok priteče s Pohorja, kjer mu ležijo ob straneh gozdovi, nato pa vinogradi, sadovnjaki, a ne v tisti bohotni sliki, kakor jo sicer imamo s pohorskih vznožij, in v manjši meri gozdovi. Na prehodu iz vznožja v polje leži vas, iz katere se na obeh straneh izgona vlčejo v smeri proti dravskopoljskemu vršaju travniki, pod travniki pa na sever in jug njive. Na tleh, kjer potok usahne, je pašnik in dalje v notranjosti na prođu borov gozd.

Gozdovi Vinogradi	Sadovnjaki	Njive	Gozd
		Travniki	
	Izgon	Travniki	
	Sadovnjaki	Njive	

Shematski tločrt Razvanja.

Primeri vasi na meji polj in travnikov so Brezula, Podova ali Hotinja vas; Rače in Ješenca združujejo polje, travnik in gozd. Izrazito gozdno selišče je edino Požeg na glinasti terasi nad Reko. Položaj vseh selišč z izjemo Požega, ki ima poseben položaj v vsakem oziru kot najmlajša izgonska vas, je odvisen od njegovega potoka, s katerim v zvezi je tudi razdelitev parcel in kultur.

Iz dosedaj rečenega moremo ugotoviti: Dravsko polje med Mariborskim

poljem in Čreti, dravskopoljskim vršajem in vzhodnim vznožjem Pohorja je pokrajina, katero je v seliščih in kulturali tal izoblikovalo napajanje. Napajanje jo je dvignilo od prirodne mokre, z vodnim drevjem porastle pokrajine do kulturne travniške zemlje, katero dopolnjuje v poljedelstvu dravskopoljski vršaj, v gozdarstvu pa dravskopoljski vršaj in Pohorje. Drugačna razlaga kulturnega razvoja pokrajine je geografsko neprimodna in radi tega etnografsko neutemeljena.

III.

Prva zgodovinska doba, za katero z gotovostjo vemo iz najdb v Polskavi, nad Pragerskim, v Brezuli, pri Hočah in pri Betnavi, da je dvignila današnjo izgonsko pokrajino iz prirodne pokrajine v kulturno, je doba rimskega imperija; predzgodovinsko dobo izvamemo, ker je mogoče, da je predzgodovinski človek poseljeval samo vznožje Pohorja in ne tudi vzhodnega Dravskega polja. Od rimskih najdb pa je za razvoj prirodne izgonske pokrajine na centralnem Dravskem polju in na meji izgonov v vršaj kulturno najvažnejša najdba v Brezuli, katero klasična arheologija⁷⁾ običajno tolmači kot rimski vodovod iz Frama v Poetovio. Ta vodovod je domnevno potekal od Zlatega studenca nad Framom čez severno Brezulo in nato mimo Braunšvajga in Sv. Kungote na Zg., oziroma Sp. Hajdino.

Ugotovitev, da je sistem izgonov razvil prirodno pokrajino v kulturno in da je travništvo predpogoj za kmetško gospodarstvo v izgonski pokrajini, katera je bila baš s travništvom urbarizirana, nam dovoljuje tudi sodbo o funkciji takozvanega rimskega vodovoda iz Frama v Poetovio, katerega jarki so bili odkriti v severni Brezuli, ruševine pa tudi dalje proti vzhodu in pod Framom nad Ješenco.

Pri tem moramo upoštevati dejstvo, da so bili jarki odkriti samo pri

⁷⁾ Ferk Fr., Mitt. d. hist. Vereines f. Stmk XLI (1893), 228—229. Ferk govori o podzemeljskem kanalu iz Frama v Poetovio in o mogoči napeljavi vode po ceveh v poetovijsko okolico. Podzemeljski kanal lokalizira pod Braunšvajg in nad Sv. Kungoto. Jaz nisem imel sreče, da bi o njem kaj izvedel. Pač pa sem po vsem Dravskem polju slišal priče o podzemeljskem kanalu iz Frama v Poetovio in o mogoči napeljavi vode po ceveh v poetovijsko ptujsko mesto, v ptujski grad, na Vurberg in tudi na Črno goro. Koliko pa imamo našli gradov, samostanov in njih razvalin, s katerimi bi ne bile podobne pripovedke v zvezi? Kako so gornje priče žive, dokazuje, da je začel pred leti g. G. kopati vhod v tak podzemeljski hodnik za oltarjem cerkve v Razvanju! Ferk je gotovo poznal kanale pod Framom in v Brezuli; za Braunšvajg in Sv. Kungoto pa je verjetno domneval kanal na podlagi smeri Fram-Brezula-Poetovio in pa priči o podzemeljskih hodnikih.

Poleg Ferka upoštevam vse vodovodno rimsko gradivo do sistematskega raziskavanja univ. prof. B. Sarie l. 1936., katero še ni končano in (razen v dnevnem časopisju) objavljeno. Ker bo po izjavi g. notarja V. Skrabarja Muzejsko društvo v Ptuj dalo univ. prof. B. Sarie na razpolago potrebna sredstva za proučitev celotnega terena od Hajdine do Frama, moremo pričakovati dokončne rešitve vodovodnega vprašanja Fram—Poetovio v bližnji bodočnosti tudi z arheološke strani.

Sl. 1. Razvanjski izgon.

Sl. 2. Izgon severozahodno od Rogoze.

Sl. 3. Izgon z mostovi (Rače).

Sl. 4. Izgon z zaprnico in napajalnikom za živino (Bohova).

Sl. 5. Križauje Orehovskega in Radizelskega potoka pri Hotinji vasi.

Sl. 6. Delitev Framščice v Rački potok ($\frac{1}{3}$) in v Reko ($\frac{2}{3}$).

Sl. 7. Izgon v Jelšakovem predoru (Ješenca).

Sl. 8. Sodobni spuščavnik na Reki.

Sl. 9. Spodnji Slivniški potok.

Sl. 10. V povirju Črneča pod Požgom.

Sl. 11. Izgon z vzporednim napajalnikom pri Spod. Polskavi.

Sl. 12. Jelševe mejice v Krapanju.

Brezuli, takozvani čistilni bazeni pa na vzboju, medtem ko kažejo veliki kamni⁸⁾, najdeni pod Framom, tudi možnost tlaka ali pa temelje stavb. Važni so ti kamni, najdeni pod Framom ali nad Ješenco, radi orientacije rimskega vodovoda. Smer rimskega vodovoda vodi od Zlatega studenca nad Framom v ravni črti na Brezulo. Ni pa to samo smer rimskih vodovodnih ruševin, temveč v točno isti smeri pelje tudi struga, oziroma izgon današnje Reke od Frama pa do iznad Ješence, kjer zavije za ješensko teraso na jug proti Požegu. Radi tega moramo smatrati za možno, da je Rimljan na isti način potegnil del vode iz Framščice, oziroma iz Reke v notranjost Dravskega polja proti Poetoviju, kakor dela to današnji Poljanec v Framu z Račkim potokom, nad Ješenco s Podgoričnikom, v Ješenci pa z Gospodarskim jarkom ali Ribniškim izgonom; to pa od Brezule dalje na podoben način, kakor teče danes dolnji Slivniški potok (pril. sl. 9) proti Vartenhajmu. Proti temu govori dejstvo, da bi se moral tudi v rimski dobi izgon na črti Fram—Brezula dvigniti preko ješenške terase, kar pa za vodni tok ni mogoče. Tukaj pa nam odgovorijo pritrtilno baš ješenski izgoni: Gospodarski jarek, ki teče po preseku skozi Jelšakov klanec na travnike, Jelšakov izgon, kjer se voda prebije pod teraso na vzhod od vasi, in Ribniški izgon, v katerem se voda dvigne z zastavo za zaprnico nad cesto, za katero šele prispe v naraven padec. Ta dejstva v Ješenci, v neposredni bližini, kjer bi prešel domnevani rimski izgon ješensko teraso, dovoljujejo tudi možnost rimskega izгона na črti Fram—Brezula. V zvezi s tem bi mogli biti nad Ješenco najdeni mogočni kamni iz temeljev zaprnice, s katero se je z zastavo dosegla potrebna višina vode. Drugo neposredno povezanost rimskega vodovoda z današnjimi izgoni pa imamo v Brezuli sami; ni slučaj, temveč nujna posledica padca v terenu, da vodi danes v Brezuli kakih 100 m južno od rimskega vodovoda napajalnik iz Račkega potoka v Zakrižensko vodo in to skoro vzporedno z rimskim vodovodom v smeri na Tretje Gonjaje, odvajajoč v času velikih nalivov vode iz vasi na sadonosnike pod Prvimi Gonjaji. In skladno s smerjo in potekom nekdanjega rimskega vodovoda se razliva ob velikih povodnjih (n. pr. l. 1910.) tudi Zakriženski potok. Prav ta padec terena med dvema klečema, kateremu sledi do danes voda pri velikih poplavah, dokazuje, da imamo v dolini, po kateri bi naj bil izpeljan rimski vodovod, dano možnost za nekdanji redni izgon z vodo tako iz današnjemu Račkemu potoku odgovarjajočega vodnega toka kakor tudi iz Zakriženske vode, v katerem slučaju bi rimski izgon prilično odgovarjal današnji Slivniški vodi. Prirodno predstavlja tako rimski jarek za vodovod najbolj naravno in kulturi izgonske pokrajine odgovarjajočo ureditev vodnega toka v smislu današnjega napajanja; v njem bi na mestu ali poleg današnjega Zakriženskega potoka proti Podovi in Gorici

⁸⁾ Krapanje je moker svet med Slivnico in Račami, Framom in Orehovo vasjo; po pomenu znači isto kot Žabnik (krapavica).

imeli v rimski dobi izgon proti današnjemu Braunšvajgu in Sv. Kungoti v isti etnografski in geografski izobliki, kakor ga imamo danes v spodnjem Slivniškem potoku.

Zato govorijo tudi drugi razlogi: slučaj more biti, da odgovarja velik del propustov za izgone na sredi XIX. stoletja zgrajeni železnici Maribor—Pragersko v svojih širinah širini jarka za rimski vodovod pri Brezuli; ne more pa biti slučaj, da razsežnosti rimskega vodovodnega jarka matematično odgovarjajo dolgi vrsti današnjih izgonov od Podgore pri Razvanju vse do izgonov za Reko ali Polskavo in tudi pri spodnji Slivniški vodi, spodnjem Zakriženskem potoku ter pri potokih, ki tečejo iz Krapanja⁹⁾ na vzbočje dravskopoljskega vršaja. Ne more biti slučaj, da bi večina izgonov v vsem ozemlju napajanja imela do danes matematično iste dimenzije z jarkom nekdanjega rimskega vodovoda, temveč tu imamo prirodi tal in vodni množini aдекватne razsežnosti izgonov, ki so enake v rimski kakor tudi v današnji dobi.

Podobno je z vprašanjem čistilnih bazenov pri rimskem vodovodu iz Framu v Ptuj, ki so hili najdeni na dravskopoljskem vršaju. Ugotovili smo že, da morajo vode, ki služijo na prodnih tleh za napajanje travnikov, za pijačo živini in za kuho ljudem, odložiti pred uporabo za človeka in živino glinaste in druge primesi, katerih so se navzele s tokom preko travnikov sploh ali pa preko glinastih terenov, n. pr. preko Krapanja; te vode so se izčistile v večjih ali manjših, ribniki nazvanih bazenih, ki so v novejšem času z nastajanjem studencev na kmetijah mnogo izgubili na svojem pomenu, ki pa so ostali do danes ribniki in rezervoarji vode za slučaj požara (Rogoza), ki so bili izsušeni (Gomila), ki so se sami izsušili (konec Razvanjskega potoka) ali pa so se sami zasedimentirali (Gorica). Rimski čistilni bazeni vodovoda odgovarjajo v svoji funkciji nalogam, katere so vršili in deloma še vršijo ribniki na zahodnem robu dravskopoljskega vršaja. Čistilni bazen pa govori za odprt in ne za pokrit tok vode v rimskem vodovodu, kar v zvezi s pronicanjem in izhlapevanjem vode in z vodnim padcem proti Poetoviju, kamor bi ne mogel dovesti vode, vodovod sploh izključuje.

Vprašanje je nadalje, ali bi Zlati studenec sploh mogel po ceveli dovažati Poetoviju zadostno vodo? Danes more Zlati studenec s svojo celotno izrabo vode zadostiti potrebam največ 1000 prebivalcev. Čeravno tožijo Poljanci in Pohorci, da se količina tekoče vode v zvezi z modernim izsekavanjem gozdov v pohorskih potokih manjša, vendar tudi za rimsko dobo iz zemljepisnih razlogov ne moremo znatno dvigniti kapacitete Zlatega studenca; razen tega pa ne pride ves Zlati studenec za pitno vodo v poštev. Ker je imel Poetovio najmanj 2500—3000 prebivalcev, Zlati studenec torej sploh ni bil v stanju, zalagati Poetovija s potrebno količino vode.

⁹⁾ Nekaj teh »rimskih« kamnov leži danes na cesti pri gornjem mlinu.

V zvezi z nezadostno množino vode, ki bi jo mogel Zlati studenec nuditi Poetoviju, pa je treba takoj poudariti geografsko drugi najpomembnejši ugovor proti rimskemu vodovodu iz Frama v Poetovio, dejstvo, da ima Poetovio oziroma današnja Hajdina dovolj pitne vode v svoji neposredni bližini v studencih pod vso dravsko teraso do Sv. Miklavža pod Mariborom na severu. Tukaj je imel Poetovio na razpolago zadostno in boljše pitno vodo od pohorske in s terase je mogel iz povirja Studenčnice tudi najlažje napeljati vodo tako v Poetovio kakor tudi v svojo okolico.

Res je, da imamo pri rimskih mestih obilo vodovodov v dolžini okoli 17 km, ki odgovarjajo oddaljenosti Fram—Hajdina. Ali pri Framu imamo slučaj, da bi moral Poetovio odpeljati vodo iz ozemlja, kjer jo prebivalstvo samo rabi za svoj obstoj na bližnjih prodirih, katerim vode po naradi manjka tudi po napeljavi iz pohorskih potokov. Poleg tega biološkega momenta govori proti vodovodu Fram—Poetovio že imenovani drugi, da je imel Poetovio dovolj vode doma v povirju Studenčnice.

Kulturno je bilo v rimski dobi ozemlje zahodnega Dravskega polja med Betnavo, Brezulo in Polskavo poseljeno in prepreženo s prometnimi sredstvi. Poseljenost našega izgonskega ozemlja pa je bila nemogoča brez urejenega vodnega gospodarstva, cestna prometna sredstva pa brez urejenih številnih strug potokov. Kulture na Dravskem polju med terciarnim vznožjem Pohorja do dravskega vršaja sredi Dravskega polja so se mogle razviti radi zemljepisnih kakovosti zemlje samo na podlagi smotrno urejenega razdeljevanja vode, ki je rodilo travništvo kot geografski temelj kmetijstva in izhodišče za poselitev zahodnega Dravskega polja. Očividna zveza kanala za rimski vodovod pri Brezuli s tokom gornje Reke in izgoni Račkega potoka, skladnost v razsežnosti rimskega vodovodnega kanala v Brezuli z nebrojem današnjih izgonov, dolina v smeri nadaljevanja rimskega vodovoda proti Poetoviju, ki odgovarja položaju današnje spodnje Slivniške vode, istovrstnost čistilnih bazenov z ribniki na prodnatih koncih izgonov, nesposobnost Zlatega studenca, da zadosti vodnim potrebam Poetovija, in končno zadostne množine vode ob dravski terasi v neposredni bližini Poetovija nam na temelju ugotovitve, da so izgoni z napajanjem travnikov razvili zahodno Dravsko polje iz prirodne pokrajine v kulturno, dokazujejo, da nimamo v ruševinah takozvanega rimskega vodovoda iz Frama v Poetovio gledati rimskega vodovoda, temveč prvi in najstarejši primer izgonov, torej najstarejšo napravo za napajanje travnikov na zahodnem Dravskem polju.

*

Na potih po izgonskem ozemlju so me Poljanci v vsakem oziru podpirali, za kar se posebej lepo zahvaljujem gg. Lobnikovim iz Razvanja, Klasincu iz Hotinje vasi, Lobniku in Kmetecovim iz Orehove vasi, Kolmanu iz Slivnice, Kodriču iz Frama, Vokaču iz Zg. Polskave, Gerbiču iz Sp. Polskave, Jel-

šaku in Planinšku iz Ješence, Gregorc iz Gorice, ki je meni na ljubo do podrobnosti demonstriral celotni vodni obrat, Čelofigi iz Brezule in Zornu iz Rač, ki mi je največ pomagal pri zbiranju gradiva. Priloge so kliširane po slikah v zbirki Banovinskega arbiva v Mariboru, za katerega jih je posnel Franjo Pivka.

Zusammenfassung.

Die Bewässerung der Wiesenlandschaft am Draufelde.

Zwischen Maribor und Čreti, dem Schuttkegel des mittleren Draufeldes und dem tertiären Ostfuß des Pohorje liegt ein leicht gewelltes Weichland, das im Norden von Slivnica meistens aus Schotter, im Süden aber aus Ton zusammengesetzt ist. Mangel eines ausgebildeten Gefalles und pedologische Eigenartigkeit des Schotters im Norden, des Tones im Süden verursachten im Zusammenhange mit den kontinentalen Sommerdürren und mit der Wasserversickerung im westlichen Schuttkegel des mittleren Draufeldes die Entstehung eines eigenartigen Bewässerungssystems (Abb. 1—4) mit einer vorherrschenden Wiesenkultur. Historische Angaben über die Entstehung des Bewässerungssystems stehen uns nicht zur Verfügung; der Tradition nach haben es die feudalen Grundherrschaften ausgebaut. Zwecks Himmeltauakultur sollen die Bewässerungsanlagen vor der allgemeinen Einführung des Mais und der Erdäpfel weiter gegen Osten bis ins mittlere Draufeld gereicht haben.

Die Regelung der Wasserzufuhr aus den Pohorjebächen (Abb. 5—8) geschieht durch die Dorfgemeinschaft meistens nach altem Brauch, teilweise aber auch durch behördliche Anordnung und hängt von der Dorfgröße, Parzellengröße und vom pedologischen Charakter des Bodens ab. Im Schottergebiet bewässert man die Wiesen die ganze Zeit während des Graswuchses; im Tongebiet aber nur zur Zeit der Hochsommerdürre, sonst wird das Wasser nur zur Ablagerung seiner schlammigen Sedimente zur Düngung auf die Wiesen geleitet. Die Bewässerungskanäle im Schotter sind höher, im Tone niedriger und deshalb ins kleine (Abb. 11—12) ausgebildet; sie dienen zur Zeit des Hochwassers auch zur Drainage (Abb. 10). Das Tongebiet ist schon ein Übergangsbereich in das ausgesprochene Weichland der Čreti.

Erst die Bewässerung ermöglichte die Urbanisierung der Landschaft; durch sie wurde die Naturlandschaft in die jetzige Kulturlandschaft der Wiesenwirtschaft umgewandelt. Darauf und auf Analogien der geschilderten Bewässerungsanlagen (z. B. Abb. 9) mit den als römische Wasserleitung aus Fram nach Poetovio gedeuteten Funden stellt der Verfasser die Hypothese auf, daß wir in diesen römischen Funden keine Wasserleitung erblicken dürfen, sondern die Reste der ersten uns erhaltenen Bewässerungsanlagen, die eine Vorbedingung für die dauernde Besiedelung und Urbanisierung der Landschaft durch die Römer gewesen sind.

Vsebina. — Table des matières.

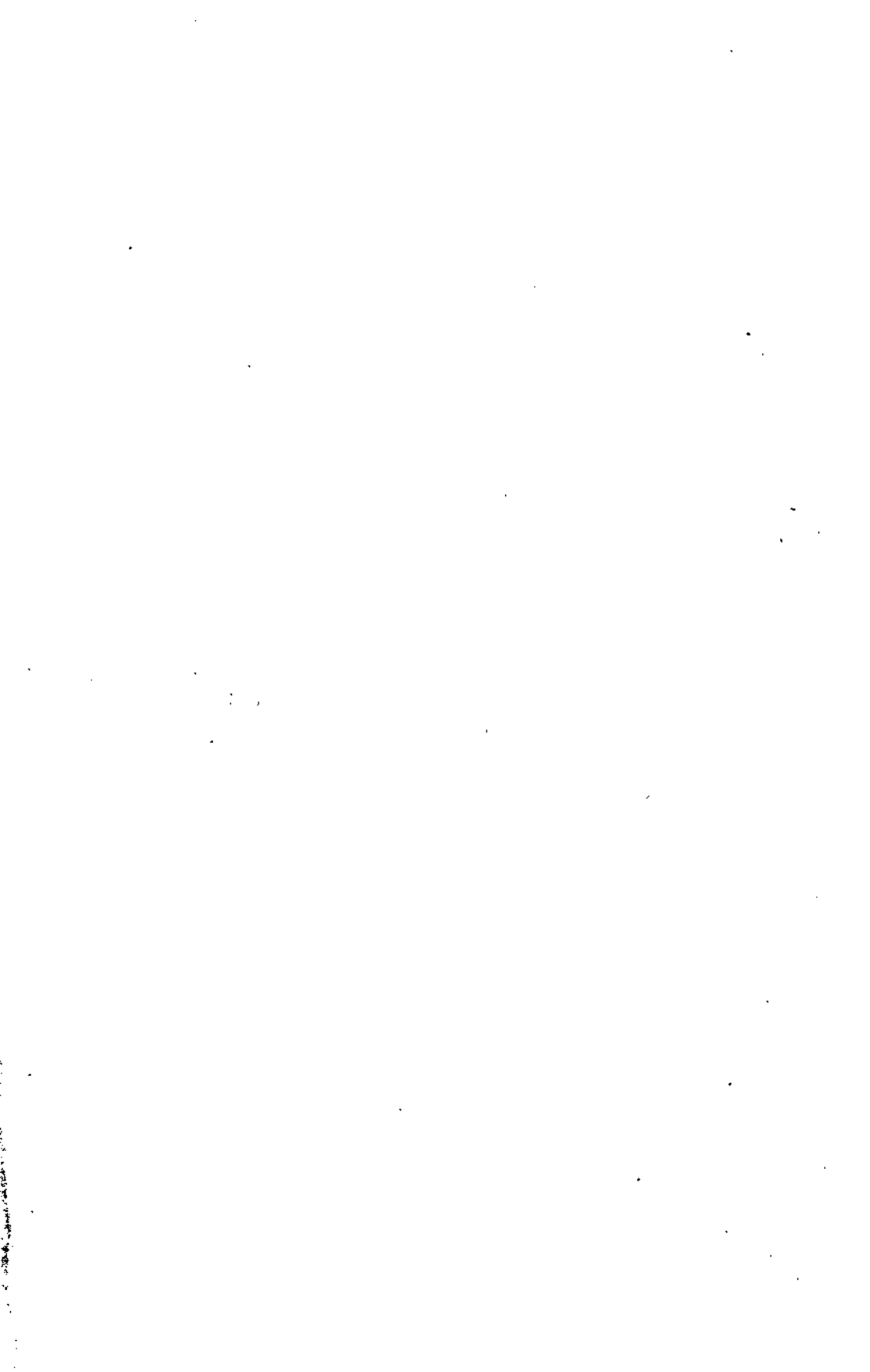
	Stran. — Page.
Ahramić M., O predstavama Ilira na antičnim spomenicima. — Über Darstellungen der Illyrier auf antiken Denkmälern	7
Saria B., Spomeniki egiptovskih božanstev v Poetoviju. — Die Denkmäler der ägyptischen Gottheiten in Poetovio	20
Hoffiller V., Nove rimske vojniške kacige. — Neue römische Bronzhelme	29
Mesensel Fr., Starokrščanska hazilika v Suvodolu pri Bitolju. — La basilique paléochrétienne à Suvodol	33
Grivec Fr., Slovenski knez Kocelj, učenec in pokrovitelj sv. Cirila in Metoda. — Kocelj, princeps Slovenus, discipulus atque patronus («protector») ss. Cyrilli et Methodii	46
Kos M., K postanku urharjev iz l. 1309. in l. 1322. za salzhurško posest v Posavju. — Über die Entstehung der Urhäre für das Salzbirger Gebiet an der Save in den Jahren 1309 und 1322	53
Stelè Fr., Freske v Šmartnem oh Paki. — Fresken im Pfarrkirchturme zu Šmartno oh Paki	61
Turk J., O početkih ljubljanske škofije. — De diocesis Labacensis origine	75
Zelko I., K zgodovini reformacije v Prekmurju. — Zur Geschichte der Reformation in Prekmurje	112
Soklič J., Nekaj anonimnih del slikarjev Straussov. — Einige unsignierte Werke der Maler F. M. und J. A. Strauss	123
Strmšek P., Lemberg	128
Lukman Fr. Ks., Škofa Karla Herhersteina bogoslužni red za cerkev sv. Frančiška Ksaverija na Stražah. — Des Bischofs Karl Herherstein Gottesdienstordnung für die Wallfahrtskirche des hl. Franz Xaver in Straže	132
Skršhar V., P. Edvard Gehronšek	139
Dolenc M., O jezikovnem vprašanju pri sodišču francoske Ilirije. — La question de la langue auprès des tribunaux de l'Illyrie française	143
Pivec-Stelè M., Prošnja rudarjev rabeljskega rudnika l. 1811. — La pétition des ouvriers de la mine de plomb de Rabelj en 1811	154
Burian V., Stik Jerneja Kopitarja z zagrebškim škofom Maksimilijanom Vrhovcem. — Les rapports du slaviste Barthélemy Kopitar avec Maximilien Vrhovac, évêque de Zagreb	157
Kidrič Fr., Rogaška Slatina 1801—1814 v situacijskih načrtih, slikah in memoarih. — Rogaška Slatina 1801—1814 in Situationsplänen, Bildern und Memoiren	163
Ilešić Fr., Iz našeg zavičaja. — Kulturgeschichtliches aus unserem Osten	183
Zwitter Fr., Prva štajerska narodnostna statistika. — Die erste steiermärkische Nationalitäten-Statistik	190
Mal J., Slomškovo društvo za izdajanje ljudskih knjig. — A. M. Slomšeks Verein zur Herausgabe von Volksbüchern	194

Zontar J., Prešeren in Kranj 1846—1849. — Prešeren and Kranj from 1846 to 1849	204
Breznik A., Slovenske besede v češčini, slovenščini in poljščini. — Slovenische Lehnwörter im Čechischen, Slovakischen und Polnischen	213
Dolar J., Stremljenje po slovenskem literarnem listu v Mariboru. — La conception d' une revue littéraire à Maribor (1868—1871)	219
Glaser J., K zgodovini prve slovenske tiskarne v Mariboru. — Zur Geschichte der ersten slovenischen Buchdruckerei in Maribor	228
Sušnik Fr., Prevaljski punt o Sinšvetih 1918. — Die ersten Umsturztage 1918 in Prevalje	244
Dolar A., Koroški plebiscit in načelo paritete. — Das Kärntner Plebiszit im Lichte des Paritätsprinzips	248
Melik A., Jugoslovanska državna meja. — Sur la frontière de l'État Yougoslave	256
Novak V., Zgodovina in narodopisje v prekmurski publicistiki. — Geschichte und Ethnographie in der Publizistik von Prekmurje	264
Grafenauer I., Najstarejši slovenski zagovori. — Die ältesten slovenischen Segensprüche	275
Kotnik Fr., Skoz potegniti, skoz vleči, skoz iti ali lesti — kot zdravilno in čarovno sredstvo. — Durchziehen, durchkriechen, hindurchgehen — als Heil- und Zaubermittel	294
Murko M., Zgodovinski podatki o slovenskih narodnih pesmih. — Historische Zeugnisse über slovenische Volkslieder	300
Tominšek J., Prvo sestavno nabiranje slovenskih narodnih napevov. — Die erste systematische Sammlung slovenischer Volksmelodien	308
Mravljak J., Vulgarna imena kmetij v vuzeniškem okolišu. — Die häuerlichen Vulgarnamen im Gebiete von Vuzenica	321
Baš Fr., Izgoni na Dravskem polju. — Die Bewässerung der Wiesenlandschaft am Draufelde	325

Corrigenda.

- Abramič M., Prih. sl. 8: Franjevački (namesto: Franjovački)
- Str. 20. vrsta 11. od zgoraj: navajajoč (namesto: navajoč)
- „ 31. „ 22. od zgoraj: popravi slabo odtisnjeno črko P
- „ 54. „ 4. od zgoraj: 14'83⁰/₀ (namesto: 1'48⁰/₀)
- „ 54. „ 6. od zgoraj: 6'53⁰/₀ (namesto: 0'65⁰/₀)
- „ 60. „ 7. od spodaj: begann (namesto: began)
- „ 130. „ 16. od spodaj: tudi že pred tem (namesto: še enkrat)
- „ 134. „ 5. v opombi 9.: pojasnjevanje (namesto: pojasnevanje)
- „ 140. za zadnjo vrsto dodaj: hetheilt, geboren zu Pettau in Steyermark (s črnilom: d. 16. Xber) im Jahre 1778, und zum Priester geweiht am 4. September 1802 Am Ursula Platz No 292 zweyten Stock.« (Za tem pripisano s črnilom: »wohnhaft in Gratz«)
- „ 142. vrsta 12. od zgoraj: umrl 2. II. 1794 (namesto: 1749, kakor stoji pomotoma v nekaterih izvodih)
- „ 145. vrsta 2. od zgoraj se mora glasiti: je bilo vprav v tem okolišu tudi takšnih deželnih vazalov, ki nemškega
- „ 147. vrsta 8. od spodaj: občinskimi (namesto: občinski)
- „ 175. „ 1. od spodaj: kegljišče (namesto: keljišče)
- „ 177. „ 19. od zgoraj: tri (namesto: trije)
- „ 181. „ 6. od spodaj: Dr. Adolf Režek (namesto: Dr. Alhin Režek)
- „ 212. „ 6. v opombi 52.: dr. Kidriču (namesto: dr. Kidriča)
- „ 243. „ 17. od spodaj: Eingaben (namesto: Einlagen)
- „ 243. „ 12. od spodaj: daß (namesto: da)
- „ 266. „ 10. od spodaj: csaszov (namesto: caszov)
- „ 269. „ 16. od spodaj: Müre (namesto: Müze)
- „ 273. „ 11. od spodaj: v prekmurščini (namesto: v slovenščini)
- „ 297. „ 6. od zgoraj: rokav (namesto: rukav)
- „ 306. „ 13. in 12. od spodaj: fonografiral (namesto: tonografiral)
- „ 307. „ 4. od zgoraj: Akademie (namesto: Akadamie)
- „ 333. „ 11. od spodaj: betonskih (namesto: betonski)
- „ 337.: opomba 8. je zamenjana z opombo 9. na str. 338.

Popravi in dostavi še:

- Str. 4. vrsta 5. od spodaj: 26. marca v koledarju 1907 (* DBI) (namesto: 27. marca v koledar 1907).
- „ 5. vrsta 4. od zgoraj: Južnoslovanski (namesto: Jugoslovanski).
- „ 7. „ 6. in 18. od zgoraj: DBI (namesto: DKL).
- „ 8. „ 12. od spodaj: litogr. (namesto: litogr.).
- „ 11. „ 5. od spodaj: pred DS 1921 vstavi: DS 1920, 33.
- „ 14. „ 1. in 2. od zgoraj: 577 (namesto: 557).
- „ 16. „ 3. od zgoraj: pred »Hlidka literárni« vstavi: DS 1897, 415.
- „ 21. „ 23. od spodaj: pred Naš list vstavi: Naprej 4. avg. 1904.
- „ 28. „ 1. od zgoraj: pred LZ 1903 vstavi: Kolo V. 315.
- „ 30. „ 20. od zgoraj: pred S vstavi: RP 5., 19. jan. 1906.
- „ 32. „ 2. od spodaj: pri Baladi o Čožotih dodaj: (LZg 13., 14. jul. 1916).
- „ 33. „ 22. od zgoraj: SN (namesto: Sn).
- „ 34. „ 18. od zgoraj: pred SN vstavi: SPř 1910, 329.
- „ 35. „ 21. od spodaj: pri ciklu Tahi na Štatenbergu dodaj: (Veda 1912, 408).
- „ 36. „ 4. od zgoraj: pred SN vstavi: DS 1911, 35; LZ 1911, 53.
- „ 37. „ 23. od spodaj: popravi [I—V] v: [I—VI] in dodaj za 10. okt. fe: 17. okt.
- „ 40.: pod 1921 vstavi: BALADE IN ROMANCE. Napisal A. Aškerč. 3. natisk. V Ljubljani. Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg. 1921. 8°. 176 str.
- „ 40. vrsta 3. od spodaj: DS 1923 (namesto: 1912).
- „ 46.: za vrsto 2. od zgoraj vstavi: 4a. V ido. 1912. Učna knjiga pomožnega svetovnega jezika Ido... priredil... Jakob Kovačič...: Dr. J. Hermann, Buddha ed Ananda, dod.
- „ 46. vrsta 12. od spodaj: izpopolni: ... Wache, XIX. 61 (SN 28. dec. 1895).
- „ 56. „ 17. od spodaj: na koncu dodaj: Skladba je tudi v zbirki: F. S. Vilhar, Nove Djulabije. Drugi svezak [rkp.; * GM v Lj.].
- „ 56. vrsta 9. od spodaj: za »Kaj bi te vprašala« vstavi: Delavčeva bči.
- „ 58.: za vrsto 14. od zgoraj vstavi: Medřický Franjo, Romanca o roži. Muški zbor [rkp.] (* Pevsko društvo »Ljubljanski Zvon« v Lj.).
- „ 60.: za vrsto 14. od zgoraj vstavi: Germ Josip. 1899: 2. sept.; 1900: 7. febr.
- „ 60. vrsta 23. od zgoraj: črtaj: del.
- „ 60.: pred vrsto 7. od spodaj vstavi: Ilešič Fran. 1901 ali 1902 (eden ali več dop. Por. Ilešič 3. marca 1937).
- „ 62. vrsti 7. in 6. od spodaj: dopolni: 1903: ... 30. dec; 1904: 23. avg. ...; 1905: 15. febr.; 1906: (14. jan.) ...; 1912: 7. jan.; 1 nd.
- „ 64. vrsta 10. od spodaj: pri piemu 6. apr. črtaj: del.
- „ 67. „ 2. od spodaj: 1900: 13. febr.; 1901: 29. dec. (namesto: 1901: 13. febr....).
- „ 68. „ 11. od spodaj: 1900: 13. febr.; 1901: 29. dec. (kakor na str. 67.).
- „ 79. „ 15. od zgoraj: II. 23—4 (namesto: II. 23).
- „ 79. „ 16. od zgoraj: II. 362—5; Val., Ljubljana [RA], II. 420 (namesto: II. 362 II. 362).

- Str. 79.: pred vrsto 23. od spodaj vstavi: S: dr. M. Kržišnik, Veselova drama, 8. fehr.
- „ 96.: za vrsto 18. od zgoraj vstavi: Seifert Dr. Josef Leo: Literaturgeschichte der Čechoslowaken, Südslawen und Bulgaren (Kempten), 164.
- „ 101.: za vrsto 4. od zgoraj vstavi: Trzaska — Ewert — Michalowski, Wielka literatura powszechna (Warszawa): dr. Józef G o l a h e k, Literatura sloweńska, IV. 600 (por. Ilešič 3. marca 1937).
- „ 102.: pred vrsto 6. od zgoraj vstavi: Československo-jihoslovanská revue (Prg): Slavica V o l f o v á, Slovinská poesie v české literatuře, 144—5.
- „ 102. vrsta 13. od zgoraj: dopolni: 8., 10., 12. marca.
- „ 103.: za vrsto 2. od zgoraj vstavi: Grande Dizionario Enciclopedico: U r b a n i Umberto, [A.], I. 1297.
- „ 104. vrsta 18. od zgoraj: vstavi: Trzaska — Ewert — Michalowski, Wielka literatura powszechna 1933, IV. 661.
- „ 105. vrsta 8. od zgoraj: pred SN vstavi: LZ 1912, 471.
- „ 106. „ 12. od spodaj: LZ 1909 (namesto: 1910).
- Imena in naslovi naj se uvrste tudi v kazala.